

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

YU ISSN-0042-8442
УДК 355.48 (497.1) (051)

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ – 100 ГОДИНА КАСНИЈЕ

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVIEW HISTORIQUE
REVUE HISTORIQUE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник ИСИ, уредник; пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ, др Дмитар Тасић, виши научни сарадник, Центар за студије рата, Универзитет у Даблину; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам; доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч; др Харолд Е. Раф, главни историчар, UNC/CFC/USFK, Висбаден; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милић Милићевић, виши научни сарадник Историјског института.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: потпуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Посебно издање. Година издања LXIX. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs. Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38, 11105 Београд. Telefони редакције 20-63-476 и 20-63-553; војни тел. 29-0476 и 29-0553.

Рукописи се не враћају. Цена броја 600 динара

Предња страна корица: Српска војска на дефилеу победника у Паризу 1919. године, Фото-збирка Војног музеја

Задња страна корица: Српски официр на синовљевом гробу 1918, Фото-збирка Војног музеја

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA
EDITORIAL BOARD: Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Lieutenant colonel Dr. Dalibor Denda, Research Fellow, SRI, Editor-in-Chief; Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Dr. Dmitar Tasić, Senior Research Fellow, Centre for War Studies, University College Dublin; Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam; Hofrat Assist. Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna; Lieutenant colonel Dr. Harold E. Raugh, Jr., Command Historian, UNC/CFC/USFK, Visbaden; Prof. Dr. Milan Ristović, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Associate Professor Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History.

EDITOR-IN-CHIEF: Lieutenant Colonel Dr. DALIBOR DENDA
EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Special edition. Year LXIX. Contributions should be send to E-mail vig@mod.gov.rs. Strategic Research Institute – Department for Military History, Neznanog junaka br. 38, 11105 Belgrade, Serbia.
Telephones +381 11 20-63-553 and +381 11 20-63-476.
Manuscripts will not be returned.
Price per volume 600 RSD.

Front cover: Serbian soldiers on the defile in Paris 1919. Photo Ceollection of the Military Museum.

Rear cover: Serbian officer on the son's grave 1918, Photo Ceollection of the Military Museum.

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

посебно издање

УВОДНИК EDITORIAL

Др Далибор Денда ПРВИ СВЕТСКИ РАТ : 100 ГОДИНА КАСНИЈЕ.....	9
Dr. Dalibor Denda WORLD WAR ONE: 100 YEARS LATER	

ЧЛАНЦИ ARTICLES

Др Далибор Денда СРПСКА ВОЈСКА 1914 – 1918 (ОРГАНИЗАЦИЈА, ФОРМАЦИЈА, БРОЈНО СТАЊЕ)	15
Dr. Dalibor Denda THE SERBIAN ARMY 1914 – 1918 (ORGANISATION, FORMATION, NUMERICAL STRENGTH)	
Др Иван Петров БУГАРСКА ВОЈСКА У ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (1914 – 1918).	34
Dr. Ivan Petrov BULGARIAN ARMY DURING THE WWI (1914 – 1918)	

Dr. <i>Manuel Stanescu</i> THE ROMANIAN ARMY 1916 – 1918 (ORGANISATION, EQUIPMENT AND TRANSFORMATION)	49
Др Мануел Станеску РУМУНСКА ВОЈСКА 1916 – 1918 (ОРГАНИЗАЦИЈА, ОПРЕМАЊЕ И ТРАНСФОРМАЦИЈА)	
Др Олег Р. Ајрапетов НАРОЧКА ОПЕРАЦИЈА 1916. И БИТКА КОД ВЕРДЕНА.....	69
Dr. <i>Oleg R. Airapetov</i> THE NAROSH OPERATION IN 1916. AND BATTLE OF VERDUN	
Др Милић Милићевић, Др Божица Младеновић ВОЈНИ МИНИСТРИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У РАТНОМ ПЕРИОДУ (1914 – 1918)	87
Dr. <i>Milić Milićević</i> , Dr. <i>Božica Mladenović</i> ARMY MINISTERS OF KINGDOM OF SERBIA DURING THE WAR PERIOD (1914 – 1918)	
Др Мила Михајловић ВОЈНО-ЗДРАВСТВЕНА ИНТЕРВЕНЦИЈА ИТАЛИЈЕ У ИЗВЛАЧЕЊУ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ИЗ АЛБАНИЈЕ 1915/1916	99
Dr. <i>Mila Mihajlović</i> MILITARY-MEDICAL INTERVENTION OF ITALY FOR RESCUE OF SERBIAN ARMY FROM ALBANIA 1915/1916	
Др Милан Мицић СРПСКИ ДОБРОВОЉАЧКИ ПОКРЕТ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1914 -1918)	112
Dr. <i>Milan Micić</i> SERBIAN VOLUNTEERS MOVEMENT DURING THE GREAT WAR (1914 – 1918)	
Ма Александар Динчић КРАЋИ ИСТОРИЈАТ УЧЕШЋА 16. ПЕШАДИЈСКОГ ПУКА „ЦАР НИКОЛА II" У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1914 – 1918)	142
<i>Aleksandar Dinčić</i> M.A. SHORT HISTORY OF THE 16TH INFANTRY REGIMENT OF "EMPEROR NIKOLAS II" IN THE WWI (1914 – 1918)	

Др Боривоје Милошевић СЛОМ АУСТРО-УГАРСКЕ УПРАВЕ И ФОРМИРАЊЕ НАРОДНИХ ВЛАСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1918. ГОДИНЕ	180
Dr. Borivoje Milošević THE COLLAPSE OF AUSTRO-HUNGARIAN ADMINISTRATION AND THE FORMING OF NATIONAL AUTHORITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1918	
Др Миљан Милкић ВОЈНИ СВЕШТЕНИЦИ СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1914 -1918)	207
Dr. Miljan Milkić SERBIAN ARMY MILITARY CHAPLAINS DURING THE GREAT WAR	
Мр Драган Крсмановић ЖАНДАРМЕРИЈА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1914 -1918)	226
Dragan Krstanović M.A. GENDARMERIE OF KINGDOM OF SERBIA IN WWI (1914 – 1918)	
Др Милан Гулић, Др Александар Лукић РАД АНКЕТНОГ ОДБОРА ЗА ИЗВИЂАЈ ПОБУНЕ У ОКРУЗИМА: ТОПЛИЧКОМ, ВРАЊСКОМ И НИШКОМ 1917. ГОДИНЕ	248
Dr. Milan Gulić, Dr. Aleksandar Lukić WORK OF SURVEY COMMITTEE FOR INVESTIGATION OF UPRISING IN DISTRICTS OF TOPLICA, VRANJE AND NIŠ IN 1917	
Милана Живановић ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ РУСКИХ ВОЈНИКА ПОГИНУЛИХ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ	273
Milana Živanović GRAVEYARD COMPLEXES OF THE RUSSIAN SOLDIERS FALLEN IN SERBIA DURING THE WORLD WAR I	

ДОКУМЕНТА DOCUMENTS

Др Александар Животић УЈЕДИЊЕЊЕ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ 1918. СЕЋАЊЕ КОМАНДАНТА ЈАДРАНСКИХ ТРУПА ГЕНЕРАЛА ДРАГУТИНА МИЛУТИНОВИЋА	303
Dr. Aleksandar Životić UNIFICATION OF SERBIA AND MONTENEGRO 1918. REMEMBERING THE COMMANDER OF THE ADRIATIC TROOPS GENERAL DRAGUTIN MILUTINović	

ПРИКАЗИ REVIEWS

- Херман Канторович, *Вештачење о кривици за рат*, са немачког превео Велибор Буха, Службени гласник, Београд, 2017, 316 стр. (Др Михаел Антолевић)347
- Андрей В. Ганин, *Закат Николаевской военной академии 1914 – 1922*, Книжница, Москва, 2017, 316 стр. (Др Олег Алпејев)352
- John Zametica, *Folly and Malice. The habsburg Empire, the Balkans and the Start of World War One*, Sheoheard – Walwyn LTD, London 2017, 794 pages (Милош Милојевић)355
- Bojan Pajić, *Our forgotten Volunteers. Australians and New Zealanders with Serbs in World War One*, Arcadia, North Melbourne 2018, 491 pages. (Милош Жукић).....363
- Љубомир М. Милић, *Моравска дивизија II позива*, 1-2, приредио Александар Животић, Медија центар "Одбрана", Београд 2018, 830 стр. (Марко Милетић)366

БИБЛИОГРАФИЈА BIBLIOGRAPHY

- Славица Мереник
СЕЋАЊА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (МЕМОАРИ, ДНЕВНИЦИ,
АУТОБИОГРАФИЈЕ) – ПРИЛОГ БИБЛИОГРАФИЈИ373
- Slavica Merenik
WORLD WAR ONE MEMORIES (MEMOIRS, DIARIES,
AUTHOBIOGRAPHIES) - ADDITION TO BIBLIOGRAPHY

Уводник

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ: 100 ГОДИНА КАСНИЈЕ

У години у којој се обележава стота годишњица од окончања Првог светског рата задовољство нам је да у оквиру специјалног броја часописа *Војноисторијски гласник* презентујемо радове српских и иностраних историчара посвећене овом великом сукобу. Први светски рат био је један од оних историјских догађаја који остављају дубоке трагове у свести генерација, којим је срушено велико здање деветнаестовековне европске цивилизације, изграђене у времену у коме није било великог ратног сукоба готово читав један век. Био је то и догађај којим је, према периодизацији британског историчара Ерика Хобсбаума, почео „кратки” двадесети век, који овај прегалац музе Клио назива добом екстрема. Историја тог века не може се разумети без историје Великог рата, који је симболично отпочео баш на Балкану, 28. јула 1914. године. У њему је учествовало више од 30 држава, са око 1.500.000.000 становника, што је чинило $\frac{3}{4}$ тадашње светске популације. Ратне операције водиле су се на копну, мору и у ваздушном простору, у Европи, Азији и Африци, као и на готово свим морима и океанима. Први светски рат био је и рат маса. Оружане снаге свих зараћених страна на почетку ратног сукоба бројале су око 20.000.000 људи сврстаних у 367 пешадијских и 71 коњичку дивизију, да би се крајем рата на обе зараћене стране у строју нашло око 30.000.000 војника сврстаних у 608 пешадијских и 37 коњичких дивизија. Током читавог трајања рата у оружане снаге је мобилисано око 70.000.000 људи, а међу њима први пут и на стотине хиљада жена, нарочито у санитетској служби и на административно-техничким пословима, док су се неке од њих, попут српске хероине Милунке Савић, истакле и у борбеним јединицама. Рат се није решавао само на фронту већ и у позадини, па су све зараћене стране морале преоријентисати целокупан економски систем за задовољавање ратних потреба. Рат је гутао и огромна финансијска и

материјална средства, те су целокупни ратни трошкови зараћених земаља били десет пута већи од трошкова свих ратова вођених од Француске револуције до руско-јапанског рата. Рат је срушио и економски примат западне Европе и преместио главне центре привредне моћи у САД. У рату су нестала моћна царства: Аустроугарска, Османско царство и царска Русија, а Немачка је била поражена. Као велике силе победнице из њега су изашле Француска и Велика Британија, које су мировним уговорима у Версају (Париз) постале гарант новог међународног поретка. Статус велике силе победнице свакако припада и САД, које су касније ушле у рат (1917). За програмску основу Мировне конференције узета су основна начела из *Четрнаест тачака*, програма америчког председника Вудро Вилсона, али и тајни уговори који су садржали империјалистичке интересе сила победница. Као последица мировних уговора створена је прва међународна организација – Друштво народа са седиштем у Женеви, чији је циљ била колективна брига о очувању светског мира. У складу са прокламованим начелом права народа на самоопредељење створене су и нове државе у Европи – Аустрија, Мађарска, Чехословачка, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Финска, Естонија, Летонија, Литванија и Пољска. Као последица рата створена је и прва земља социјализма, Совјетска Русија, а многобројне револуције социјалиста потресале су европски континент. Прокламована начела ипак нису важила и за поражене нације, па се на мир више гледало као на предах у оквиру глобалног сукоба него на трајну категорију. „Рат који је требао да оконча све ратове” био је, међутим, само предах, па с тога није ни чудно што га Ерик Хобсбаум посматра као део тридесетједногодишњег рата, док се на Први и Други светски рат у историографији све више гледа као на два дела једног рата.

У рату се нашла и Србија, као прва жртва агресије Централних сила, решена да брани право на сопствено постојање, али и демократске тековине свог друштвеног уређења. Са својих око 4.500.000 становника, територијално и по економској моћи она је била један од најмањих учесника у светском сукобу. И поред тога на почетку рата мобилисала је око 400.000 људи, да би до његовог завршетка кроз неки облик војне обавезе био обухваћен огроман број српских грађана. С отпочињањем ратних дејстава српско ратиште је, имамо ли у виду француско-немачки колосални судар на Марни и велике операције на Источном фронту, било од споредног значаја. Ипак, српска победа на Церу 1914. године била је и прва савезничка победа у рату. Кредибилитет Србије у међународним односима нарочито су повећали рововски рат на Дрини и победа у Колубарској бици. Након офанзиве Централних сила на Србију крајем 1915. српска др-

жавна територија је окупирана, а војска и влада су се повлачиле, уз масовна страдања, преко Албаније на Крф. Србија је ипак наставила да се бори у табору Антанте на Солунском фронту. У завршници рата њена војска је заједно са савезницима одиграла кључну улогу у пробоју Солунског фронта 15–21. септембра 1918. године, чије су непосредне последице биле излазак Бугарске из рата 29. септембра, Турске 30. октобра и Аустроугарске 4. новембра 1918. године. Ослабљена Немачка, нашавши се под притиском савезника на Западном фронту, ојачаних свежим америчким трупима и без могућности да затвори брешу насталу сломом савезника на Јужном фронту, била је принуђена да затражи примирје. Оружје је коначно утихнуло 11. новембра 1918. године у 11 часова, чиме је завршен до тада највећи и најразорнији рат у људској историји. Оставивши иза себе 10.000.000 мртвих и велики број рањених, трајно онеспособљених и унакажених, од којих је у Европи погинуло 86,7%, у Азији 9,9%, а на осталим континентима 3,4%, рат је посејао дубоке трауме у свести савременика. Цена учешћа у рату била је за Србију изузетно висока. Српска војска изгубила је око 369.000 официра, подофицира и војника, укључујући и око 114.000 тешких рањеника и трајно онеспособљених лица. Земља је 1915. године била изложена и епидемији тифуса, која је однела око 135.000 жртава. И део цивилног становништва пострадао је од репресалија окупатора, тако да је у Србији до краја рата 58.000 деце остало без оба родитеља. У односу на бројност популације Србија је у Првом светском рату имала највећи проценат страдалих, како међу војницима, тако и међу цивилним становништвом.

Јубилеј стогодишњице од почетка Првог светског рата, у коме је Србија дала значајан допринос савезничким ратним напорима и остварила програм националног уједињења српског народа у ширем југословенском државном оквиру, важан је историјски датум кога се сећамо заједно са стогодишњицом од балканских ратова 1912/1913. године. Специјални број часописа *Војноисторијски гласник* посвећен стогодишњици првог светског рата једна је у низу публикација којом Одељење за војну историју Института за стратегијска истраживања, као следбеник Историјског одељења српског и југословенског Главног генералштаба и Војноисторијског института Југословенске народне армије и Војске Југославије, обележава ове значајне јубилеје. Њему су претходили тематски зборници радова *Балкански ратови 1912/1913: Нова виђења и тумачења* (Београд, 2013), *Први светски рат. Србија Балкан и велике силе* (Београд 2015), *The Great War in 1915* (Београд, 2017) и *Добровољци у Великом рату 1914–1918. године* (Београд, 2018), док је у припреми за

штампу зборник *Крај Великог рата: војне операције и мировни уговори*. Све ове публикације настале су на темељу радова изнетих на неколико међународних научних скупова, у чијој организацији су нам партнери били Историјски институт из Београда, Војноисторијски институт и музеј Министарства одбране и спорта републике Аустрије из Беча и Матица српска из Новог Сада. У овом специјалном броју читалачкој публици понудили смо одабране оригиналне научноистраживачке радове 14 аутора из Србије, Бугарске, Румуније, Босне и Херцеговине, Италије и Русије, пет приказа књига домаћих и иностраних аутора чију тематику чини Први светски рат, као и изабрану библиографију српских мемоара, дневника и аутобиографских списа из Великог рата. Надајући се да смо овим специјалним бројем *Војноисторијског гласника* бар малим делом пробудили сећање на наше херојске претке, људе и догађаје из Првог светског рата, препуштамо читаоцима да суде о нашем раду.

Потпуковник
др Далибор Денда

Чланци и студије

УДК 94:355.3(497.11)"1914/1918"(093.2)

COBISS.SR-ID 282278156

Потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања УО МО
Одељење за војну историју
e-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

СРПСКА ВОЈСКА 1914–1918 (бројно стање, организација, формација и опремљеност)

АПСТРАКТ: У раду се на основу архивске грађе из Војног архива и Архива Србије и осталих релевантних извора и литературе даје преглед промена организације, формације и бројног стања српске војске као и попуна наоружањем и опремом у време Првог светског рата. Систематизовани су и подаци о губицима и броју српских ратних заробљеника у Аустроугарској, Бугарској и Немачкој.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, војска, Први светски рат, организација, формација, опремљеност, бројно стање

У периоду који је претходио епохи ратова 1912–1918. године српска држава створила је супериорну војну организацију, која је своју вредност показала у балканским ратовима и Првом светском рату. Творци те професионалне војне организације у Срба били су краљ Милан Обреновић, чијим су војним реформама из осамдесетих и деведесетих година 19. века створене све институције које је једна савремена армија онога времена морала да има, и генерал и касније војвода Радомир Путник који је у периоду од 1903 до 1912. године, налазећи се на челу Главног ђенералштаба, највише допринео њеном даљем усавршавању и осавремењивању.¹

¹ О српским војним реформама у 19. и првим годинама 20. века видети више: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I–II (Београд: Геца Кон, 1929–1931); Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II (Београд: Геца Кон, 1934); *Први балкански рат (операције српске војске)*, књ. I (Београд: Војно-

Нарочито значајну улогу у модернизацији српске војне организације имао је официрски кадар.² У току рата 1914–1918. године Србија је имала укупно 3.712 активних официра. Од тог броја било је 43 генералштабна, 2.361 пешадијски, 268 коњичких, 689 артиљеријских, 126 инжењеријских, 11 артиљеријско-техничких, шест инжењеријско-техничких, 100 санитетских, 27 војнослужбених и 66 жандармеријских официра. На врху официрског кора крајем 1914. године налазило се тројица војвода и 12 активних генерала. До краја рата број генерала биће повећан на 15, а број војвода на четири, тако да ће укупан генералитет српске војске, укључујући и четири генерала у резерви, бројати 23 лица. Војска је, поред војвода и генерала, имала 141 пуковника, 221 потпуковника, 588 мајора, 698 капетана I класе, 259 капетана II класе, 788 поручника, 997 потпоручника и пет заставника. Од наведеног броја 1.697 официра завршило је српску Нижу школу Војне академије, док су остали официрске еполете добили завршивши војне школе истог ранга у иностранству (углавном руска војна училишта и аустроугарске школе сличног ранга) те напредовали из трупе (подофицири) кроз лично усавршавање или исказано јунаштво у претходним ратовима.³

Значајну улогу у ратној формацији имали су резервни официри. Резервни официри добијани су од ђака средњих и виших школа. Захваљујући оваквом начину регрутовања у састав српског официрског кора улазила је комплетна интелектуална елита Краљевине

историјски институт, 1959); Саво Скоко, *Други балкански рат*, I (Београд: Војноисторијски институт, 1968); Драга Вуксановић Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, (Београд: СКЗ, 1993); Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, (Београд: ВИЗ, 2002); Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903* (Београд: Војноисторијски институт, 2007); Далибор Денда, „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920”, У : *Први светски рат и балкански чвор* (уредник Момчило Павловић) (Београд: Институт за савремену историју, 2014), 423–436; Dalibor. Denda, „A Professional Army as a Successful factor of war – Case Study: Serbia 1876–1918”, *Why do Nations participate in wars and why not?*, Proceedings from the 13th Annual Conference of the Partnership for Peace Consortium CSWG (edited by H. E. Raugh and J. Baev), (Sofia: Military Academy „G.S.Rakovski”), 2014, 15–24.

² О српском официрском кадру у Првом светском рату видети више: Д. Денда, „Сербский офицерский корпус в годы Первой мировой войны”, *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: очерки истории*, уредник Е.П. Серапионова (Москва: Институт славяноведения РАН, 2015), 98–115.

³ Према: *Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1914–1915* (стање 15. августа 1915), Ниш, 1915; *Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1917–1918* (стање 1. јануара 1918), Солун, 1918.

Србије мушког пола. У састав резерве улазили су и пензионисани официри српске војске, као и они некадашњи активни официри који су из разних разлога напустили војну службу. У периоду од 1914. до 1918. у српској војсци укупно 6.725 људи носило је чин резервних официра. Од тог броја било је четири генерала, 46 пуковника, 31 потпуковник, 250 мајора, 867 капетана I класе, 1.086 капетана II класе, 1.236 поручника и 3.205 потпоручника. Ако изузмемо генерале, резервни официрски кор састојао се од укупно три генералштабна, 5.292 пешадијска, 350 коњичких, 486 артиљеријских, 251 инжењеријског, шест артиљеријско-техничких, 274 санитетска, 54 судска и пет жандармеријских резервних официра.⁴ Један део српских резервних официра чинили су и добровољци, ратни заробљеници из аустроугарске војске, српске, хрватске и словеначке националности, те Чеси, Словаци, Руси и други припадници словенских народа. Захваљујући пре свега искуству стеченом за време балканских ратова српски резервни официри израсли су у одличан командни кадар нижих тактичких јединица (водова и чета), са којима се по стручности и искуству нису могле мерити њихове колеге из аустроугарске војске.

Старешински кадар српске војске употпуњавали су и активни и резервни подофицири. Они су се у српској војсци добијали из двогодишњих подофицирских школа родова или из трупе, од каплара који су остајали на поновном року службе. Подофицири су се по чиновима делили на поднареднике, нареднике и нареднике-воднике. Школовани су у подофицирским родовским школама: пешадијској у Београду (од 1889), артиљеријској у Крагујевцу (од 1890), коњичкој у Београду (од 1899) и инжењеријској у Нишу (од 1896), или су одабирани од ислуженика у кадровском року који су упућивани на одговарајуће курсеве за подофицире у оквиру пуковских школа, који су трајали непуних пет месеци. У пуковским подофицирским школама учили су се безмало сви предмети предвиђени наставним планом за редовне подофицирске школе. Даље усавршавање подофицира вршено је у трупи, у *Зимским трупним школама* које су радиле у оном периоду када није извођена настава са регрутима.⁵ Захваљујући тако обимном начину припреме, по речима предатног аустро-

⁴ *Ратна ранг-листа резервних официра 1917–1918* (стање 1. јуна 1918), Солун, 1918.

⁵ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, I (Београд: Војноисторијски институт, 1959), 232.

угарског војног изасланика у Србији генералштабног мајора Ота Гелинека, активни подофицири српске војске разликовали су се много мање од официра него од војника према степену образовања, понашању и одевању. Подофицири су често обављали и официрске дужности командира вода.⁶ Резервни подофицири добијани су од свршених ђака више гимназије, више реалке, богословија и учитељских школа, који су по полагању испита за резервног поднаредника имали право служења скраћеног војног рока. За унапређење у више чинове, како активни, тако и резервни официри и подофицири, морали су полагати захтевне испите. За официре то су били испити за чин потпоручника, капетана и мајора, а за подофицире за чин поднаредника и наредника.⁷

Када су у питању обични војници, општа војна обавеза уведена је 1883. године, а сви војни обвезници делили су се на I, II и III позив и трупе последње одбране. Први позив чинили су сви мушкарци старосне доби од 21. до 31. године, II позив лица од 31. до 38. године, а III позив лица од 38. до 45. године старости. Последња одбрана обухватала је омладину од 18. до 21. и старије грађане од 45. до 50. навршене године. Војни рок служио се две године, али је постојао и скраћени рок од шест и девет месеци за ђаке и храниоце породица.⁸

Према војнотериторијалној подели читава државна територија Краљевине Србије 1914. године делила се на десет дивизијских области, али је српска војска ушла је у Први светски рат не успевши да искористи војне могућности нових области стечених балканским ратовима (Ибарска, Косовска, Брегалничка, Вардарска и Битољска дивизијска област). Тако је највећи број јединица мобилисан на територији пет старих дивизијских области (Дунавска, Дринска, Моравска, Тимочка и Шумадијска). Оперативна војска, коју су сачињавали I и II позив, била је састављена из 11 пешадијских дивизија (од чега шест I и пет II позива), једне коњичке дивизије, брдског артиљеријског пука и хаубичке артиљерије.⁹

⁶ Далибор Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912/1913.”, У: *Балкански ратови 1912–1913: нова виђења и тумачења* (ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић), (Београд: Историјски институт САНУ, 2013), 140.

⁷ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, I, 232.

⁸ Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900* (Београд: ВИЗ, 2002), 50–53.

⁹ Живко Павловић, *Битка на Јадру* (Београд: Графички завод Макарије, 1924), 82.

У састав дивизије I позива улазила су четири пешадијска пука (16 батаљона), један пољски артиљеријски пук (од шест до девет батерија – укупно од 24 до 36 топова) и један коњички пук (три ескадрона). У њеном саставу били су још пионирски полубатаљон, телеграфско одељење и позадинске јединице и установе. Формацијска бројна стања пешадијских пукова I позива износила су од 4.421 до 4.453 човека, 1.398 у брзометним артиљеријским пуковима, 540 у коњичким пуковима, 585 у допунским батаљонима, а у осталим деловима око 3.000 људи. Формацијско бројно стање дивизија I позива пуног састава износило је 25.313 људи, 20.500 пушака и карабина, 20 митраљеза, 36 топова 75 mm, 5.110 коња, 1.538 волова и 1.645 кола.¹⁰

Дивизије II позива биле су састава три пешадијска пука (12 батаљона), један пољски артиљеријски дивизион (од три до шест батерија – укупно од 12 до 24 топова) и један коњички дивизион (два ескадрона).¹¹ Укупно бројно стање дивизије II позива износило је око 15.000 људи. Коњичка дивизија састојала се од две коњичке бригаде од по два пука (укупно 16 ескадрона у дивизији) и дивизиона коњичке артиљерије (две батерије са укупно осам топова).¹² Брдски артиљеријски пук имао је девет брдских батерија (36 оруђа), док се хаубичка артиљерија састојала од 15 хаубичких батерија калибра од 120 и 150 mm и једне мерзерске батерије калибра 150 mm.¹³

Оперативна војска била је формирана у три армије, Ужичку војску и потребан број одреда. На почетку рата, у саставу Прве армије налазили су се Браничевски одред (Дунавска дивизија II позива, 3. арт. дивизион и 2. пеш. пук III позива), Дунавска I позива, Тимочка I и Тимочка II позива и Моравска дивизија II позива. У саставу Друге армије биле су Моравска дивизија I позива, Комбинована дивизија I позива и Шумадијска дивизија I позива. Трећу армију чиниле су Дринска дивизија I позива и Дринска дивизија II позива, а Ужичку војску Шумадијска дивизија II позива, Ужичка бригада и Лимски одред.¹⁴ Поред тога формирана су и четири четничка одре-

¹⁰ С. Скоко, „Оружане снаге Србије, Грчке и Бугарске”, *Други балкански рат 1913*, I (Београд: Војноисторијски институт, 1968), 251–259.

¹¹ Ж. Павловић, *Битка на Јадру*, 82.

¹² Исто, 81.

¹³ Милан Раденковић, *Церска операција 1914* (Београд: Војно дело, 1953), 40.

¹⁴ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. I (Београд: издање Главног Ђенералштаба, 1924), 27–28. (даље: *ВРС*, I, Београд, 1924).

да (Златарски – под командом мајора Косте Тодоровића, Јадарски – под командом мајора Војина Поповића, Руднички – под командом мајора Војислава Танкосића и Горњачки – под командом мајора Велимира Вемића) за потребе извиђачко-диверзантских акција.¹⁵

Трупе III позива чинило је 15 пукова од по четири батаљона,¹⁶ чије је људство коришћено за обављање позадинских дужности, за обезбеђење војних објеката, комуникација и чување ратних заробљеника, а у неким случајевима и као борачки елемент на првој линији фронта.

Укупан број бораца I и II позива износио је 336.063, III позива 52.392, последње одбране 6.220 и 27.756 људи у војним станицама, санитетским и профијантским возовима, тако да је до септембра 1914. укупно је мобилисано 423.441 лице, међу којима 870 виших и 3.869 нижих активних и резервних официра и 1.485 административних чиновника и обвезника чиновничког реда.¹⁷ Више од 80% мобилисаних српских војника и активних и резервних старешина располагало је богатим ратним искуством из балканских ратова 1912/1913. и албанске побуне септембра 1913. године. У новембру је додатно позван под заставу 39.131 регрут и обучени резервиста, а у децембру 1914. године још 26.493 регрута.¹⁸

Пешадијско наоружање било је врло разнолико и чиниле су га српске и заробљене турске брзометне пушке и карабини система *маузер* калибра 7 mm, заробљене бугарске пушке система *манлихер*, старе преправљене пушке система *маузер-кока* М.80, као и стара руска пушка *берданка* са црним барутом (за III позив и Последњу одбрану). Све ове пушке биле су већ доста истрошене у балканским ратовима, тако да је реално недостајало око 120.000 комада.¹⁹ До краја 1914. из Русије је набављено још 144.000 брзометних пушака

¹⁵ Наредба Обр. 577 штаба српске Врховне команде о формирању четничких одреда, Крагујевац, 4. август 1914. године; Војни архив, пописник 3, кутија 93, фасцикла 1, редни број 4/11 (даље: ВА, п.3, к. 93, ф.1, р.б. 4/11); исто и: *Југословенски добровољци 1914/1918* – Зборник докумената (приредио Никола Б. Поповић), (Београд: Институт за савремену историју, 1980), документ број 3, 6–8.

¹⁶ С. Скоко, „Оружане снаге Србије, Грчке и Бугарске”, *Други балкански рат 1913, I* (Београд: Војноисторијски институт, 1968), 252–253.

¹⁷ S (Д. Стефановић), „Губици савезника у светском рату 1914–1918”, *Ратник*, бр. VII–VIII (1926), 124–125.

¹⁸ ВРС, XXII, Београд, 1932, 199–201; Обр. 13845 од 1. маја 1917; Начелник Оперативног одељења Врховне команде – начелнику Ађутантског одељења ВК; Подаци о бројном стању.

¹⁹ М. Раденковић, *Церска операција 1914*, 41.

Mosin-Nagant М.91 калибра 7,62 mm.²⁰ До непријатељске офанзиве у јесен 1915. године српска оперативна војска располагала је са 203.326 брзометних пушака у јединицама I и II позива.²¹ Митраље-зи, којих је било укупно 246 (по два вода од по два оруђа на пук), били су система *максим* М.1909 калибра 7 mm.²²

Од модерних артиљеријских оруђа располагало се пољским брзометним топовима система *шнајдер-кане* М 1907 (47 батерија) и М 1907А (15 батерија) калибра 75 mm, те са девет батерија брдских топова М 1907 калибра 70 mm, брзометним хаубицама М 1910 120 mm (осам батерија) и 150 mm (две батерије) истог произвођача. Поред тога био је коришћен и један број заробљених турских брзометних топова марке *круп* М 1904 калибра 75 mm.²³ До избијања Првог светског рата од ових топова биће оспособљена у радионицама Војнотехничког завода у Крагујевцу три пољска (24 оруђа) и један брдски (осам оруђа) дивизион.²⁴ У наоружању оперативне војске било је и пет спорометних брдских батерија *дебанж* М.85 калибра 80 mm са по шест топова, 22 спорометне хаубице М.97 калибра 120 mm, шест спорометних пољских мерзера М.97 калибра 150 mm, 17 спорометних дугачких топова калибра 120 mm и 65 застарелих оруђа у градском опсадном парку.²⁵ Крајем 1914. и почетком 1915. године за одбрану обале од аустроугарских монитора српској војсци стављене су на располагање савезничке тешке морнаричке батерије и минерски одреди. Руска батерија имала је два топа калибра 152 mm, француска три топа калибра 140 mm, док су четири енглеске батерије биле наоружане са по два морнаричка топа калибра 120 mm.²⁶

Српска инжењерија по мирнодопској формацији састојала се од два инжињеријска батаљона, понтонирске команде и понтонирског моста. Телефонски и телеграфски материјал за коњицу, артиљерију, пешадију и инжењерију, четири рефлектора, две бежичне телеграфске станице „Телефункен“ и једно балонско одељење били

²⁰ Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата – Зборник докумената (приредили А.Ј. Тимофејев и Д. Кремић), (Београд: Институт за новију историју, 2014), 104–105.

²¹ М. Grahovac, „Бугарске снаге у тројној агресiji против Србије 1915.“ *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, (1985), 151–155.

²² С. Скоко, „Оружане снаге Србије, Грчке и Бугарске“, 256.

²³ Ж. Павловић, *Битка на Јадру*, 53.

²⁴ Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009* (Београд: Институт за савремену историју, 2014), 61.

²⁵ С. Скоко, „Оружане снаге Србије, Грчке и Бугарске“, 257.

²⁶ Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, 75–77.

су немачког порекла, укључујући и најмодернија телеграфска и балонска возила.²⁷ Од војне индустрије Србија је располагала Војно-техничким заводом у Крагујевцу, који се бавио преправком пешадијског и артиљеријског материјала и израдом артиљеријске и пешадијске муниције, ручних бомби и хладног оружја, затим са две барутане у Страгарима и Обилићеву и заводом за узраду војне одеће са испоставама у Београду и Нишу.²⁸

У свим гранама материјалне спреме осећала се оскудица, нарочито у одећној и логорској спреми: ни I позив није био потпуно војнички одевен, II позив само делимично (шињел и шајкача), а III позив није имао ништа од војничког одела и обуће. Није било довољно ни мостовог материјала за прелаз преко Саве и Дунава. Војска је располагала и са 57.718 коња, 42.611 волова и 23.558 кола²⁹, као и око 60 војних и реквирираних теретних и путничких аутомобила.³⁰

После завршене мобилизације 1914. године српско ваздухопловство, које је формирано у саставу инжењерије још 1912. године, располагало је са три исправна авиона (Аеропланска ескадра) и имало два пилота оспособљена за извршење ратних задатака, док је трећи био командир балонске чете, од које је било оспособљено само једно одељење.³¹ У априлу 1915. као испомоћ српској војсци пристигла је из Француске једна ескадрила са осам авиона и 99 људи под командом мајора Р. Витреа.³²

И војни аутомобилски транспорт доживео је велики развој након формирања Аутомобилске команде марта 1915, која је до јесени 1915. године располагала са 334 моторна возила (углавном камиона носивости од 1,5 до 2,5 тоне), којима је поред 329 српских управљало и око 100 француских војних шофера.³³

²⁷ Сава Микић, *Историја југословенског ваздухопловства* (Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1933), 60–61.

²⁸ О српској војној фабрици у Крагујевцу видети више: Živomir Spasić, *Kragujevačka vojna fabrika, 1853–1953* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1973). Према истом аутору, Војнотехнички завод у Крагујевцу у току 1914. године произвео је или преправео за потребе српске војске 225.000 артиљеријских граната (*Исто*, стр. 127).

²⁹ S (Д. Стефановић), „Губици савезника у светском рату 1914–1918”, 124–125.

³⁰ Д. Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908–1918* (Београд: Одељење за транспорт СМР МО Републике Србије, 2008), 61.

³¹ С. Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, 84–90.

³² *Исто*, 121 – 123; Видети и: Мари-Катрин Вилату, „Француска и почеци српске војне авијације”, У: *Сто година српског војног ваздухопловства – I* (Историјски развој), (уредник Драгана Марковић), (Београд: Медија центар Одбрана, 2014), 44–49.

³³ Д. Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908–1918*, 67, 118.

У току 1915. формиране су још две дивизије, Брегалничка (18.280 људи са 15.638 пушака, 16 митраљеза и 30 топова) и Вардарска (9.530 људи, пет митраљеза и 15 топова),³⁴ па је српска војска у свом формацијском саставу у време аустроугарско-бугарско-немачке офанзиве у јесен 1915. године имала 13 пешадијских и једну коњичку дивизију, док је до новембра исте године, према подацима српске Врховне команде, упућен позив на мобилизацију за још 207.500 људи.³⁵ Губици након операција 1914. године износили су 163.546 људи, од којих 22.274 погинулих, 95.695 рањених, 418 контузованих и 45.159 несталих (углавном заробљених) официра, подофицира и војника.³⁶ Војска је успела да се донекле опорави од ових губитака регрутовањем нових класа регрута и укључењем већ обучених обвезника са територија Нових области (од којих су $\frac{3}{4}$ били муслимани, Турци, Албанци и Македонци). У марту 1915. године под заставом се налазило 420.597 војних обвезника, од којих су њих 8.897 били официри. Од тог броја 7.447 официра и 343.794 подофицира и војника били су распоређени на територијама у оквирима старих граница Србије пре балканских ратова, док се 1.450 официра и 67.906 подофицира и војника налазило на територијама такозваних „Нових области”.³⁷ У априлу је позвана трећа партија са 32.015 регрута, међу којима и око 5.500 муслимана.³⁸ Од укупног броја до јула 1915. године било је 69.984 мобилисаних војника из Нових области. Од тога су њих 54.579 били хришћани, 15.079 муслимани и 326 Јевреји. Проценат обвезника који су избегли војну обавезу са тих територија био је изузетно висок. Дезертера је међу хришћанима било 28,34%, међу муслиманима 31,56% и међу Јеврејима готово 55 одсто.³⁹ Укупан број дезертера са територија Нових области износио је 29.509.⁴⁰ До краја године позвана је у кадар и последња, че-

³⁴ М. Grahovac, „Bugarске снаге у тројној агресiji против Србије 1915.”, 155, 161.

³⁵ S (Д. Стефановић), „Губици савезника у светском рату 1914–1918”, 122.

³⁶ ВА, п-3, к. 56, ф. 4, регистарски број 31/12; Штаб Врховне команде – начелнику Оперативног одељења Врховне команде – доставља Преглед губитака наше војске у рату са Аустроугарском 1914. године (29. 9. 1915).

³⁷ Александар Недок, Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, *Српски војни санитет у Првом светском рату* (Београд: Медија центар Одбрана, 2014), 94.

³⁸ ВРС, XXII, Београд, 1932, 199–201; Обр. 13845 од 1. маја 1917; Начелник Оперативног одељења Врховне команде – начелнику Ађутантског одељења ВК; Подаци о бројном стању.

³⁹ Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, (Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2013), 225.

⁴⁰ М. Grahovac, „Bugarске снаге у тројној агресiji против Србије 1915.”, 147.

тврта партија, која је према извештају инспектора резервних трупа из децембра 1915. године бројала 618 каплара и подофицира и 26.514 редова.⁴¹

Према подацима српског министарства војног 30. марта 1915. године српска војска је располагала са 673 артиљеријска оруђа, од чега 389 модерних. Од тог броја 598 топова налазило се у оперативној војсци, а 77, углавном застарелих оруђа, изузев 12 брдских брзометних топова М1907, на територији Нових области.⁴² Укупно бројно стање српске војске 6. октобра 1915, на дан отпочињања офанзиве Централних сила, износило је 404.020 официра, подофицира и војника.⁴³ Пред непријатељску офанзиву у јесен 1915. целокупна српска војска имала је 288 ½ батаљона, 40 ескадрона и 678 топова.⁴⁴

Највеће губитке српска војска претрпела је у време офанзиве Централних сила у јесен 1915. и одступања преко Црне Горе и Албаније у зиму 1915/16. године. Тада је само у заробљеништво у Аустроугарску, Немачку и Бугарску одведено преко 174.000 српских официра, подофицира и војника, док је број мртвих и рањених износио око 94.000.⁴⁵ По подацима српског министарства војног од почетка рата до доласка на Крф погинуо је укупно 45.861 српски војник, док је од рана и зараза умрло њих 68.458.⁴⁶ Укупан број заробљених припадника српске војске у читавом периоду Првог

⁴¹ ВРС, XXII, Београд, 1932, 199–201; Обр. 13845 од 1. маја 1917; Начелник Оперативног одељења Врховне команде – начелнику Ађутантског одељења ВК; Подаци о бројном стању.

⁴² Архив САНУ, 14447; Бројно стање артиљеријских оруђа и муниције за њих, Ниш, 30. март (12. април) 1915. године. Било је према попису укупно 252 брзомртна пољска и 32 брдска топа М 1907 и 1907а, осам брдских брзометних топова марке *данглис*, четири турска и 32 аустроугарска пољска брзометна топа, 213 пољских и 18 брдских *дебанжових* топова М85, шест брдских француских *дебанжових* топова калибра 75 mm, четири аустријска брдска брзометна топа, један турски крупов брзометни брдски топ, шест *бродвелових* брдских топова, 32 брзометне хаубице М 1910 калибра 120 mm, осам брзометних хаубица М 1910 калибра 150 mm, 17 хаубица М97 од 120 mm, осам *крупових* заплењених турских хаубица 120 mm, 15 топова 120 mm М97, четири заплењене пољске и четири брдске аустријске хаубице калибра 100 mm, пет *мерзера* 150 mm М97, два стара опсадна топа калибра 120 mm, два стара пољска *крупова* топа.

⁴³ ВА, п-3, к.4, ф. 1, р.б. 3/1; Бројно стање целокупне српске војске на дан почетка непријатељске офанзиве 23. септембра 1915. године.

⁴⁴ М. Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915* (Београд: ВИЗ Војно дело, 1954), 148–149.

⁴⁵ *Der Weltkrieg 1914 bis 1918*, Bd. IX, Berlin, 1933, S. 287.

⁴⁶ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, 1918, ф. 10, досије I.

светског рата износио је, према подацима Централних сила 222.357 официра, подофицира и војника, од којих у Аустроугарској 154.631 (1.031 официр), у Бугарској 38.980 (181 официр) и у Немачкој 28.746 (четири официра). Од тога броја нешто преко 10.000 људи је ослобођено или размењено, док је око 60.000 њих умрло у заробљеништву.⁴⁷ У току 1917. и 1918. године из заробљеништва је разменом ослобођено 1.999 рањених и онеспособљених припадника српске војске, од којих 214 официра, девет ђака-наредника, шест чиновника и 1.770 подофицира и војника.⁴⁸

Пред евакуацију из Албаније на Крф бројно стање српске војске износило је 149.750 бораца⁴⁹ или 37% од укупног састава пред почетак непријатељске офанзиве. На дан 3/16. марта 1916, према подацима достављеним од савезника преко војног изасланика у Паризу, у Албанији се налазило око 10.000 војника, на Крфу 134.400, у Бизерти (Тунис) 10.624, у Солуну 4.584, док се ценило да се у Епиру налазило између 3.000 и 4.000 људи.⁵⁰ Од тог броја на Крфу је од изнемоглости умрло 7.750⁵¹, а у Бизерти њих 2.524.⁵²

Како је након повлачења преко Албаније бројно стање српске војске због великих губитака значајно смањено, Врховна команда је морала да приступи њеној реорганизацији. Француска Врховна команда рачунала је на шест српских дивизија од по 12 батаљона, укупно 72.000 пушака, приближно 140.000 људи и 30.000 грла стоке.⁵³ Она је планирала да српску војску постепено опреми и наоружа митраљезима, хаубицама, пољским и брдским топовима, али не и тешком артиљеријом, јер је одлучено да се по том питању и питању организације снабдевања ослања на савезнике. Снабдевање српске

⁴⁷ О томе видети више: Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату”, У: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе* (ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић), (Београд: Институт за стратегијска истраживања и Историјски институт, 2015), 269–289.

⁴⁸ СВЛ 43/1917; 53–56/1917; 67–70/1917; 93–96/1917; 107–110/1917; 123–126/1917; 135–138/1917; 291–296/1917; 309–312/1917; 321–322/1917; 329–334/1917; 339–344/1917; 363–366/1917; 369–372/1917; 377–378/1917; 176–181/1918; 231–234/1918; 247–250/1918.

⁴⁹ ВРС, XV, Београд, 1929, 1–2.

⁵⁰ Исто, 64–65.

⁵¹ А. Недок, Б. Поповић, В. Тодоровић, *Српски војни санитет у Првом светском рату*, 200.

⁵² Самир Чеми, „Српске избеглице у Тунису током Првог светског рата”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2013), 82–83. Према подацима које даје аутор, у Тунис је било евакуисано укупно 17.814 лица, укључујући и цивилне избеглице.

⁵³ ВРС, XIV, Београд, 1928, 332.

војске у даљем току ратних операције вршили су Енглези и Французи на основу конвенција потписаних у фебруару 1916. године и њихове модификације од 25. јула 1918, када су у снабдевање српске војске укључене и САД.⁵⁴ Комплетна српска војска на Солунском фронту опремљена је пешадијским и артиљеријским наоружањем и опремом француског порекла (пушке *лебл-сен етјен* М.1907/15, митраљези *сен етјен* М. 1907, пољски топови *шнајдер* М.1912 калибра 75 mm и хаубице 120 mm).⁵⁵ За ту сврху испоручено је 100.000 брзометних пушака за наоружање пешадије, добровољаца, коњице и инжињерије, док је за наоружање артиљерије, коморе, ордонанаса и уопште небораца добијено 20.000 једнометних пушака и 5.000 револвера за наоружање подофицира и редова у артиљерији, који су по пропису о наоружању наоружани револвером.⁵⁶

Према изменама Уредбе о формацији из 1913. од 27. фебруара 1916. године целокупна српска војска распоређена је у три армије од по две дивизије састављене од војника свих позива, слабије јачине него 1914. године. У саставу Прве армије биле су Моравска и Вардарска дивизија. Другу армију чиниле су Шумадијска и Тимочка дивизија, а Трећу Дринска и Дунавска дивизија. Свака армија имала је у свом саставу, поред две пешадијске дивизије, и тешки артиљеријски пук састављен од хаубичког дивизиона 120 mm, хаубичког дивизиона 150 mm и дивизиона од три батерије од по два дугачка топа 105 mm. За сваки дивизион било је обезбеђено по једно одељење муницијске колоне. Поред тога, предвиђене су армијска (резервна) муницијска колона од девет одељења за артиљерију у дивизијском и артиљеријском саставу, телефонско одељење, покретно слагалиште телеграфско-телефонске спреме, инжињеријска алатна колона, мостови трен, рефлекторско одељење, аеропланска ескадрила, армијска провијантска колона од два одељења и армијска пекарска чета.⁵⁷

Пешадијска дивизија имала је у свом саставу две пешадијске бригаде од по два пука, сваки пук по три батаљона, сваки батаљон по три чете и једно митраљеско одељење од четири митраљеза, је-

⁵⁴ Опширније о конвенцијама видети: D. Vujović, „Francusko-britanske konvencije o snabdevanju srpske vojske za vreme prvog svetskog rata”, *Војноисторијски гласник*, br. 2, (1986), 177–205.

⁵⁵ *ВРС*, XV (Београд: издање Главног Ђенералштаба, 1929), 15–17.

⁵⁶ *Исто*, 258–263.

⁵⁷ Славица Ратковић-Костић, „Војска Краљевине Србије 1916. и 1917. године (Организација и формација)”, У: *Први светски рат – 90 година касније* (уредник Милан Терзић), (Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2011) 106–107.

дан пук трећег позива, коњички ескадрон са једним митраљеским одељењем са два митраљеза, команду дивизијске артиљерије под којом су се налазили пољски артиљеријски пук од два дивизиона од по три батерије, брдски артиљеријски дивизион од три батерије, хаубички артиљеријски дивизион од три батерије 120 mm, муницијску колону од шест одељења и артиљеријску радионицу, команду дивизијске инжињерије под којом се налазио пионирски полубатаљон од две чете, лаки (товарни) мостови трен и телеграфско одељење. Санитет се састојао од болничке чете са седам водова, четири пољске болнице, санитетске колоне и пољске марвене болнице. У састав дивизије улазиле су и Војна пошта, профијантска колона од три одељења, муницијска колона и покретна артиљеријска радионица и пекарска чета са пољским пекарама. При штабовима пешадијских дивизија образоване су полицијске секције.⁵⁸

За пренос хране и муниције код српских армија коришћене су енглеске и француске ауто-јединице придодате српској војсци. На дан 23. јула 1918. на служби код српске војске била су три француска аутомобилска одреда и пет санитетских водова, те 10 енглеских ауто-чета са 626 возила.⁵⁹

Ван састава армија, непосредно потчињени Врховној команди били су: Коњичка дивизија (два пука јачине три ескадрона, један пољски и један брдски артиљеријски дивизион), тешка артиљерија (12 оруђа), Муницијска колона, Пиротехнички батаљон, Телеграфско одељење Врховне команде, Управа војног телеграфа, Одељење бежичне телеграфије, Телеграфско-телефонска станица, Војножелезничка инспекција са Командом железничких, поштанско-телеграфских и војностаничних службеника (штаб и три чете), Минерска чета, Штаб Аеропланске чете за целу војску, Аеропланска ескадра (штаб и две ескадриле), Резервна болничка чета са седам водова, Резервна санитетска колона, Санитетски железнички вагони, Главна војна пошта и Коњски депо. За формирање самосталних ескадрила није било ни техничких могућности нити довољно људства. Зато је формирано пет француско-српских ескадрила, од чега две за потребе српске Врховне команде и по једна за сваку српску армију.⁶⁰ Од маја 1916. под Саобраћајним одељењем Врховне коман-

⁵⁸ Исто, 107.

⁵⁹ Д. Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908–1918* (Београд: Одељење за транспорт СМР МО РС, 2008), 110–115.

⁶⁰ С. Ратковић-Костић, „Војска Краљевине Србије 1916. и 1917. године (Организација и формација)”, 108.

де нашла се и Аутомобилска команда, која је крајем априла 1918. располагала са 21 официром, три обвезника чиновничког реда, 615 подофицира и војника, 139 аутомобила разних типова и врста, 29 мотоцикала и 372 бицикла. Дан уочи почетка артиљеријске припреме за пробој Солунског фронта, 13. септембра 1918, Аутомобилска команда имала је по списку у свом саставу 1.089 лица, а на лицу места њих 869, од којих је мањи део опслуживао српска, а већи део савезничка возила на служби код српске војске.⁶¹

У јулу 1916. српска војска имала је у трупи укупно 4.626 официра (на лицу 4.303) и 123.849 подофицира и војника (на лицу 111.776).⁶² У августу је у армијама било 3.410 официра (од 3.921 по списку) и 92.130 подофицира и војника (од 140.055 по списку) распоређених у 77 батаљона и шест ескадрона са 245 артиљеријских оруђа.⁶³

Због великих губитака претрпљених у првим борбама на Солунском фронту и немогућности попуне, крајем децембра 1916. започела је друга реорганизација. Прво су у свим дивизијама расформирани четврти пешадијски пукови, штабови других бригада и Добровољачки одред. Трећа армија расформирана је 28. марта 1917. године, а њене јединице потчињене су команданту Прве армије. Од тада су у саставу Прве армије војводе Живојина Мишића биле Дунавска, Дринска, Моравска и Коњичка дивизија, а у саставу Друге армије војводе Степе Степановића Шумадијска, Тимочка и Вардарска дивизија. У мају 1917. српске армије имале су јачину од 60 батаљона, 12 ескадрона, 364 митраљеза и 316 топова.⁶⁴ Војска је у априлу 1917. године имала по списку 5.075 официра и 124.993 подофицира и редова, од којих се у јединицама налазило 3.935 официра и 90.162 подофицира и редова.⁶⁵ Како су од тог момента главни извор попуне људства чинили добровољци из САД и бивши аустроугарски војници, руски ратни заробљеници, по жељи Југословенског одбора Вардарска дивизија је преименована у Југословенску дивизију, која

⁶¹ Д. Денда, Аутомобил у српској војсци 1908–1918, 81–92.

⁶² Velimir Ivetiћ, „Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine”, *Војноисторијски гласник*, br. 3 (1998), 127.

⁶³ С. Ратковић-Костић, „Војска Краљевине Србије 1916. и 1917. године (Организација и формација)”, 110.

⁶⁴ С. Ратковић-Костић, „Војска Краљевине Србије 1916. и 1917. године (Организација и формација)”, 113.

⁶⁵ V. Ivetiћ, „Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine”, 128.

је ушла у састав Друге армије. Јачина српске војске крајем јуна 1918. године износила је 57 батаљона пешадије, батаљон коњичке пешадије, шест полубатаљона пионира, 18 коњичких ескадрона, 546 ми-траљеза, 1.955 пушкомитраљеза, 294 топова у саставу дивизија, 45 оруђа тешке артиљерије и 57 рововских топова.⁶⁶ Пред пробој Солунског фронта, 13. септембра 1918. године, у јединицама, командама и установама налазило се 4.069 официра (по списку 5.033) и 107.151 подофицир и војник (од 136.900 по списку).⁶⁷

У саставу Прве армије налазиле су се 524. и 525. аеропланска ескадрила, а у саставу Друге армије 521, 522. и 523. аеропланска ескадрила.⁶⁸ У међувремену је у току 1916. и 1917. у Француској и Грчкој обучен 41 пилот, 46 извиђача и девет механичара, који су знатно појачали особље у француско-српским ескадрилама, што је омогућило да се у јануару 1918. формира I српска ескадрила (од француске 521. ескадриле), а у лето исте године и II српска ескадрила од (од француске 525. ескадриле). Српско ваздухопловство је 1. маја 1918. имало 62 официра, 53 подофицира и 337 каплара и редова. За време пробоја Солунског фронта Српска авијатика располагала је са 71 авионом различитих типова, од којих су половина било бомбардери *бреге XIV* и ловци *спад*. Српске I и II ескадрила располагале су поред тога са око 60 авиона за извиђање и ваздушну борбу.⁶⁹

Током ангажмана на Солунском фронту број српских војника избачених из строја у 1916. години износио је 27.965⁷⁰, од којих погинулих и умрлих од болести 7.208, док је у борбама вођеним 1917. године живот изгубило њих 2.270.⁷¹ Од изласка на Солунски фронт до 29. октобра 1918. године српска војска имала је укупне губитке од 42.735 мртвих и рањених.⁷² У заробљеништву је смртно страдало око 60.000 српских официра, подофицира и

⁶⁶ С. Ратковић-Костић, „Војска Краљевине Србије 1916. и 1917. године (Организација и формација)”, 114–115.

⁶⁷ V. Ivetić, „Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine”, 130.

⁶⁸ Мари-Катрин Вилату, „Француска и почеци српске војне авијације”, 49–53.

⁶⁹ С. Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, 248–265.

⁷⁰ А. Недок, Б. Поповић, В. Тодоровић, *Српски војни санитет у Првом светском рату*, 117.

⁷¹ S (Д. Стефановић), „Губици савезника у светском рату 1914–1918”, 131.

⁷² А. Недок, Б. Поповић, В. Тодоровић, *Српски војни санитет у Првом светском рату*, 44.

војника,⁷³ док је 114.000 њих од последица рата остало са трајним инвалидитетом.⁷⁴ Укупни повратни и неповратни губици српске војске за читав период рата износили су 369.620 људи.⁷⁵ Рачунајући губитке црногорске војске, као и страдања српског цивилног становништва, како на просторима Краљевине Србије, тако и са простора Босне и Херцеговине, Црне Горе, Славоније, Далмације, Лике, Баније, Кордуна, Срема, Баната, Бачке и Барање, била је то висока цена којом је плаћена слобода српског народа и његово уједињење са Хрватима и Словенцима у нову југословенску државу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори:

Војни архив, пописник 3 (архива српске Врховне команде)
Архив Српске академије наука и уметности, 14447
Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, 1918.

Објављени извори:

Службени војни лист 1917. и 1918.
Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата – Зборник докумената (приредили А. Ј. Тимофејев и Д. Кремић), Београд: Институт за новију историју, 2014.
Југословенски добровољци 1914/1918 – Зборник докумената (приредио Никола Б. Поповић), Београд: Институт за савремену историју, 1980.
Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. I, Београд: издање Главног Ђенералштаба, 1924.
Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. XIV, Београд: издање Главног Ђенералштаба, 1928.
Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. XV, Београд: издање Главног Ђенералштаба, 1929.
Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. XXII, Београд: издање Главног Ђенералштаба, 1932.

⁷³ Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату”, 288.

⁷⁴ Ђорђе Станковић, „Како је Југославија почела”, У: *Први светски рат – 90 година касније* (уредник Милан Терзић), (Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2011), 232.

⁷⁵ S (Д. Стефановић), „Губици у ратовима”, *Ратник*, бр. IX (1932), 89.

Der Weltkrieg 1914 bis 1918, Bd. IX, Berlin: Reichsarchiv, 1933.

Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1914–1915 (стање 15. августа 1915), Ниш: Министарство војно, 1915.

Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1917–1918 (стање 1. јануара 1918), Солун: Министарство војно, 1918.

Ратна ранг-листа резервних официра 1917–1918 (стање 1. јуна 1918), Солун: Министарство војно, 1918.

Литература:

Вуксановић - Анић, Драга. *Стварање модерне српске војске*.

Француски утицај на њено формирање, Београд: СКЗ, 1993.

Вилату, Мари-Катрин. *„Француска и почеци српске војне авијације”*, У: Сто година српског војног ваздухопловства, ур. Драгана Марковић, Снежана Ђокић, 41–53, Београд: Медија центар Одбрана, 2014.

Vujović, Dimo. „Francusko-britanske konvencije o snabdevanju srpske vojske za vreme prvog svetskog rata”, *Vojnoistorijski glasnik*, 2 (1986), 177–205.

Grahovac, Milan „Bугарске снаге у тројној агресiji против Србије 1915.” *Vojnoistorijski glasnik*, 2 (1985), 151–155.

Денда, Далибор. *„Сербский офицерский корпус в годы Первой мировой войны”, Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: очерки истории*, уредник Е. П. Серапионова, 98–115, Москва: Институт славяноведения РАН, 2015.

Денда, Далибор *„Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920”*, У: *Први светски рат и балкански чвор*, уредник Момчило Павловић, 423–436, Београд: Институт за савремену историју, Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду, Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014.

Denda, Dalibor. „A Professional Army as a Successful factor of war – Case Study: Serbia 1876 – 1918”, *Why do Nations participate in wars andwhy not?*, Proceedings from the 13th Annual Conference of the Partnership for Peace Consortium CSWG, Edited by H. E. Raugh and J. Baev, 15–24. Sofia: Military Academy „G.S.Rakovski” 2014.

Денда, Далибор. *„Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912/1913”*, У: *Балкански ратови 1912–1913: нова виђења и тумачења*, уредник Срђан Рудић и Миљан Милкић, 125–158. Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013.

Денда, Далибор. *„Српски ратни заробљеници у Великом рату”*, У: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић, 269–289 Београд: Институт за стратегијска истраживања, Историјски институт, 2015.

Денда, Далибор. *Аутомобил у српској војсци 1908–1918*, Београд: Одељење за транспорт СМР МО РС, 2008.

Зеленика, Милан. *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Београд: ВИЗ Војно дело, 1954.

Ivetić, Velimir. „Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine”, *Војноисторијски гласник*, br. 3 (1998), 122–130.

Јагодић, Милош. *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2013.

Јовановић, Слободан. *Влада Александра Обреновића, I–II*, Београд: Геца Кон, 1929–1931.

Јовановић, Слободан. *Влада Милана Обреновића, II*, Београд: Геца Кон, 1934.

Микић, Сава. *Историја југословенског ваздухопловства*, Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1933.

Ратковић Костић, Славица. „Војска Краљевине Србије 1916. и 1917. године (Организација и формација)”. У: *Први светски рат – 90 година касније*, уредник Милан Терзић, 101–117. Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2011.

Скоко, Саво. *Други балкански рат, I*, Београд: Војноисторијски институт, 1968.

Spasić, Živomir. *Kragujevačka vojna fabrika, 1853–1953*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1973.

Станковић, Ђорђе. „Како је Југославија почела”. У: *Први светски рат – 90 година касније*, уредник Милан Терзић, 232–246. Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2011.

Стефановић, Душан. „Губици савезника у светском рату 1914–1918”, *Ратник*, VII–VIII, (1926), 124–125.

Чеми, Самир. „Српске избеглице у Тунису током Првог светског рата”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2013), 69–85.

Шаренац, Данило. *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд: Институт за савремену историју, 2014.

Lt Col Dr. Dalibor Denda, Research Fellow

Strategic Research Institute,

University of Defense, Belgrade

e-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

THE SERBIAN ARMY 1914 – 1918

(Numerical strength, structure, formation and equipment)

(Summary)

In this paper the author deals with the changes in organization, formation and numerical strength of the Serbian army during the World war one. The acquirement of armament and military equipment were considered too. The data on casualties and the numbers of Serbian POW's in Austria-Hungary, Bulgaria and Germany are systematized too. The work is based on unpublished documents from Serbian Military Archive and Archive of Serbia, published sources and literature. During the Great War Serbia mobilized some 3.712 active officers and 6.725 those from the reserve. During the first period of war (1914 / 1915) Serbian army formation rose to 13 Infantry and one Cavalry divisions. In this period was mobilized up to 500.000 men. In November 1915 some 207.000 more were called up, but real figures of mobilized are still unknown. Regarding the armament and equipment, from the beginning of war Serbian Army acquired some 144.000 Mosin Nagant M91 Infantry rifles from Russia and some 250 military trucks. Before the Central powers offensive, Army had on disposal 404.020 men organized in 288 ½ infantry battalions, 40 cavalry squadrons. Artillery units comprised 678 guns, of which 389 were modern ones. During the first period of war Serbian losses were 45.861 killed in action and 68.458 deaths from wounds and diseases. During the WWI, 222.357. Serbian army members were POW's, of whose some 60.000 died in captivity. After evacuation and reorganization at Corfu Island, Serbian army had numerical strength of 140.055 men organized in 6 Infantry and one Cavalry division comprised of 77 infantry battalions and 6 cavalry squadrons and equipped with 245 artillery guns and 364 mashinguns. It was equipped with French armament and supported by 5 air squadrons. On the Macedonian front Serbian Army suffered 42.735 casulties and during the Great war 369.620 men, including those wounded.

KEY WORDS: Serbia, Army, World War One, organization, formation, equipment, numerical strength.

УДК 94:355.3(497.2)"1914/1918"(093.2)

COBISS.SR-ID 282290444

Доц. др Иван Петров
Југозападни универзитет
Благоевград (Бугарска)
e-mail: ivan_m_petrov@yahoo.com

БУГАРСКА ВОЈСКА У ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (1914–1918)

АПСТРАКТ: У чланку су приказане промене кроз које је прошла бугарска армија у периоду од 1914. до 1918. године. Трансформација бугарске армије представљала је континуирани процес чији је циљ било прилагођавање војника савременим захтевима за вођење ратних операција. Посебно су истакнута два тренда у променама које су захватиле бугарску војску: смањење формације услед недостатка људства и јачање ватрене моћи увођењем већег броја аутоматских оруђа и савремене артиљерије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: пешадија, дивизија, бригада, пук, артиљерија, коњица, санитар, пушка, митраљез, минобацач

Након завршетка Другог балканског рата бугарска војска је демобилисана. Почетком 1914. године бројно стање армије сведено је на приближно оно какво је било пред мобилизацију 1912. године. Мирнодопски састав оружаних снага чиниле су три армије, 10 пешадијских дивизија, једна дивизија у формирању, 20 пешадијских бригада, 40 пешадијских пукова, 19 артиљеријских пукова, 11 коњичких пукова, пет инжењеријских батаљона, један железнички ба-

таљон, један телеграфски батаљон и један технички батаљон.¹ Свеукупно у миру је у војсци било 5.220 официра и 80.079 подофицира и војника. На основу искустава стечених у балканским ратовима извршене су организационе промене у ратној формацији војске, од којих су најважније реорганизација пешадијских пукова и прелазак са четворне на тројну формацију батаљона, формирање етапних пукова (по један за сваку армију и дивизију), изградња позадинских база, реорганизација два артиљеријска пука из сваке дивизије и њихово претварање у бригаду. Поред тога, од 11 коњичких пукова формирана је дивизија састава осам коњичких пукова, док су остала три послужила као армијски коњички путеви.² За потребе коњице формиран је и један дивизион коњичке артиљерије. Наоружање и ратна техника у армији значајно су се истрошили у балканским ратовима, али и резерве муниције за разне врсте наоружања биле су утрошене у великој мери. У складу са свежим ратним искуством вршене су измене у стројевим правилима пешадије и специјалних родова војске, као и у упутствима за извођење обуке, инструкцијама и другим документима који су се односили на рад војне администрације. Организовани су и курсеви за официрски кор ради анализе најновијих ратних искустава. Ради обнављања војних знања и практичних вештина, у току 1914–1915. године кроз додатну тромесечну обуку прошло је 14 годишта подофицира и војника (укупно 233.603 човека).³ Кренуло се постепено и са заменом спорометне артиљерије брзометном, набавкама муниције, пушака и карабина *манлихер*, тешких митраљеза, коња и друге опреме. Процес преоружања текао је споро због недостатка средстава и велике заузетости војних индустрија Немачке и Аустроугарске, одакле се опрема набављала, испорукама за сопствене трупе.

Са избијањем Првог светског рата припрема оружаних снага за рат се убрзава, упркос чињеници да је Бугарска прогласила неутралност. Крајем 1914. године пешадијске дивизије попуњене су новим батаљонима, батеријама и ескадронима. У сваком пуку тројне формације формиран је и четврти батаљон од две чете, док су митраљески водови прерасли у получете.

У сваком коњичком ескадрону тројне формације додатно су формиран и четврти ескадрон, те један митраљески и један пионирски вод. Нове јединице формирају се и у артиљерији, морнари-

¹ В. Крапчански, Г. Христов, Д. Вџелов, И. Скачоков, *Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на българската армия от 1878 до 1944 г.* (София: 1961), 104.

² Исто, 104.

³ *Българската армия 1877–1919* (София: 1988), 282.

ци, инжењерији и вези. У вези са предузетим мерама мирнодопско бројно стање армије повећано је за 17.000 људи у односу на оно из 1912. године.

У официрском кору постојао је мањак од 1.265 људи у односу на предвиђену мирнодопску формацију. Ситуација је била још тежа са попуном ратне формације, за коју је недостајало 6.383 официра, 15.966 подофицира и 174.076 војника.

Због различитих одлагања извршења војне обавезе, било је 231.572 људи старости од 20 до 40 година који нису одслужили војни рок, али су били способни за војну службу (они су чинили чак 61% од бројног стања постојећег резервног састава).⁴

То је у току 1915. године условило доношење *Закона о војној обуци за оне који нису служили у кадру из разних разлога*. Због кратког рока који је протекао до уласка Бугарске у рат, обука тих 231.572 људи није успела да се изведе до краја.

Слабо се стајало и са наоружањем и материјално-техничком опремањеношћу војске. Пред сам почетак борбених дејстава број брзометних артиљеријских оруђа повећан је два пута у односу на стање из времена балканских ратова. Од укупног броја од 1.211 артиљеријских оруђа различитих типова и калибара 1/3, или 418 топова, били су спорометни. Највећи број оруђа био је истрошен, док се у просеку располагало са по 500 граната на цев.

Постојао је такође и мањак пешадијског наоружања. Од потребних 521.509 пушака располагало се са 372.603, док је недостајало 148.906 (око 28%). Недостајало је и доста технике потребне за одржавање везе.

Озбиљних недостатака било је и у организацији позадине. Изузетно велики мањак постојао је у одећној спреми. Недостајало је 35% шињела, 32% копорана, 39% панталона, 27% рубља и 43% чизама. Армија није имала ни неопходне ускладиштене резерве. Коришћена превозна средства за снабдевање и евакуацију с воловском и бивољском вучом била су због велике несташнице коња мање ефикасна, а поред тога ни њих није било у довољном броју.⁵ Када су у питању морнарица и ваздухопловство, до уласка Бугарске у рат у њихов састав није ушло ниједно ново средство.

Бугарски војни санитет ушао је у рат са значајним кадровским проблемима. Крајем 1914. године Бугарска је располагала са 728 лекара, 275 апотекара, 115 апотекарских помоћника, 468 болничара и 326 бабица. Само за попуну дивизијских санитета било је потребно

⁴ Исто, 282.

⁵ Исто, 285.

600 лекара, за позадинске установе 250 лекара и њих око 300 за унутрашњост земље. Исказане потребе могле су да се задовоље тек са 60–65%. То је довело до потребе да се под заставу позову сви студенти медицине са завршеним седмим семестром, који су делимично ублажили недостатак свршених лекара. Дозвољен је и пријем лекара страних држављана, укупно њих између 100 и 150, по уговору за службу у армији (у локалним војним болницама). Студенти медицине који су одслушали четири семестра били су болничари, а они са завршених четири до седам семестара санитетски подофицири. За разлику од балканских ратова 1912–1913. године проблеми са снабдевањем санитетским материјалом решени су успешно. Обезбеђена су финансијска средства, како преко кредитних линија, које су одобрене Министарству војном, тако и кроз бугарски Црвени крст или од становништва преко народних санитарних комисија.⁶

У време мобилизације бугарске војске, септембра 1915. у свакој пешадијској дивизији формирана је по једна дивизијска амбуланта од три одељења (према броју бригада), или укупно 11 дивизијских амбуланти, од којих десет са по три одељења и једна са два одељења. У сваком амбулантном одељењу постављена су два лекара, или у свим дивизијским амбулантама укупно 64 лекара. На самом почетку рата у дивизијским амбулантама било је укупно 64 лекара, 11 апотекара, 22 официра, 11 чиновника, 11 свештеника, 21 поднаредник итд.⁷ Нешто касније су формиране и амбуланте са по два одељења и одговарајућим кадром и за Комбиновану и Брдску дивизију и за Беломорску одбрану. У свакој дивизијској амбуланти постављен је и по један хирург⁸. За сваку пешадијску дивизију формирано је шест пољских и две резервне болнице, изузев 10. дивизије, која је располагала са само четири пољске и две резервне болнице. Због чињенице да је 11. дивизија формирана касније, за њу нису одраније биле припремљене пољске и резервне болнице. Да би се решио проблем медицинског збрињавања у тој дивизији, из 1, 2, 8. и 9. дивизије издвојена је по једна пољска болница и придодата 11. дивизији. Од те четири пољске болнице једна је претворена у дивизијску амбуланту 11. дивизије, а три друге наставиле су да функционишу као и до тада. Резервне болнице у саставу те дивизије нису формиране. У време мобилизације укупно је формирано 57 пољских и 20 резервних болница. Пољске болнице имале су капацитет од по 200 кревета, а резервне болнице од по 300 кревета, или укупно 17.400 кревета. За инфективне болести прилагођено је 19 пољских

⁶ *Военната логистика в България 1878–1945* (София: 2004), 132–133.

⁷ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1548, л. 1.

⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1548, л. 1.

болница са 3.800 кревета, а осталих 13.600 кревета били су предвиђени за смештај рањеника и оболелих од осталих болести.⁹ На сваку дивизију долазила је по једна пољска болница и једна резервна болница специјално намењена за збрињавање рањеника, са по једним хирургом и две пољске болнице специјализоване за инфективне болести, у којима су радили бактериолог специјалиста и хемичар и које су биле опремљене покретним бактериолошким и хемијским лабораторијама. Након завршетка мобилизације у пољским болницама било је 114 лекара, 57 апотекара, 57 официра, 57 чиновника, 57 свештеника, 57 санитарских подофицира итд.¹⁰ У резервним болницама било је 60 лекара, 20 апотекара, 20 официра, 10 зубара, 20 чиновника, 20 свештеника, 20 санитарских подофицира итд.¹¹ Због велике потребе за лекарима резервне болнице су у току рата остајале са свега по два лекара.

Осим поменутих болница, на почетку мобилизације за сваку од три армије формиране су по две етапне армијске болнице са по 500 кревета и по једна евакуационо-дистрибутивна болница са 1.000 кревета, или укупно у три армије шест етапних армијских болница и три евакуационо-дистрибутивне болнице са 6.000 кревета. На почетку рата у њима је било 57 лекара, 18 апотекара, девет официра, девет зубара, девет чиновника, 12 санитарских подофицира итд.¹²

У току рата, због потребе за лекарима за цивилне болнице у земљи, за новотворене болнице на новоприсаједињеним територијама, као и за новоформиране јединице, број лекара у етапним армијским болницама смањен је са пет на три, а у евакуационо-дистрибутивним са девет на пет. Са формирањем 4. армије формиране су и две нове етапне армијске болнице.

Са уласком Бугарске у рат у Софији је отворено пет болница са по 1.000 кревета и 10 болница са по 500 кревета, или укупно 15 болница са 10.000 кревета, а у осталим деловима земље још шест болница са по 500 кревета, осам болница са по 300 кревета и девет болница са по 100 кревета, или укупно 23 болнице са 6.300 кревета. У унутрашњости Бугарске било је укупно 16.300 кревета. Касније је број болница додатно повећан, што је довело и до повећања броја болесничких постеља. У Софији је број болница нарастао на 16 са 18.000 кревета, док се укупан број болница у осталим деловима земље повећао на 42 са 33.000 кревата. Тако је укупан број болница у

⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1548, л. 1 гръб.

¹⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1548, л. 2.

¹¹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1548, л. 2.

¹² ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1548, л. 2-2 гръб.

Бугарској достигао цифру од 58, са укупно 51.000 болесничких постеља.¹³

Медицинску помоћ бугарској војсци и цивилном становништву пружале су и четири иностране медицинске мисије: мисија аустријског Црвеног крста, са три групе особља која се старала о 1.000 болесничких постеља, мисија мађарског Црвеног крста са две групе особља о 500 болесничких постеља, а мисија аустријског „Малтешког витешког реда“ бринула се за око 250 болесничких кревета. Немачка санитетска мисија са пет група особља старала се о између 3.700 и 3.900 постеља. Иностране санитетске мисије бринуле су укупно о између 5.000 и 5.500 болесничких постеља у бугарским сталним војним болницама.¹⁴

У току мобилизације при свакој дивизији формирана је по једна санитетска транспортна колона од по 200 обичних воловских кола, као и три армијска санитетска воза. Касније су формирана санитетска ауто-одељења – по једно за сваку армију, свако са по 24 санитетска аутомобила, као и још три санитетска воза. На самом почетку рата бугарски Црвени крст такође је послао један санитетски воз, а након тога још два. Немачка и Аустроугарска такође су послале по један санитетски воз као помоћ бугарској армији.¹⁵ Са таквом организацијом санитета бугарска армија учествовала је у борбеним дејствима у току 1915–1916. године.

Након извршене мобилизације бугарска пешадијска дивизија састојала се од три пешадијске бригаде од по два пешадијска пука у свакој, или све заједно шест пешадијских пукова, једне артиљеријске бригаде од два артиљеријска пука и једног брдског артиљеријског одељења. Пешадија је била наоружана пушкама *манлихер* М 1895. Код тешких митраљеза система *максим-шпандау* М 07 и М 09, којима је била наоружана пешадија и којих је било 248, постојао је мањак од 52 у односу на прописану формацију. Мобилисане пешадијске дивизије имале су 42.000 људи и својим бројним стањем одговарале корпусима у армијама развијених земаља. Њима је било веома тешко командовати и управљати и нису пружале могућност потчињеним јединицама из њиховог састава да самостално изводе борбена дејства због недостатка позадинских органа за снабдевање храном и муницијом, органа који су постојали само на дивизијском нивоу.

Крајем септембра 1915. године у бугарској армији било је 15.908 официра и 600.772 подофицира и војника. На официрским

¹³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1548, л. 2грљб.

¹⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1548, л. 2грљб-3.

¹⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1548, л. 3-3грљб.

дужностима налазило се 28% лица без официјерског звања, или 4.545 њих (лекари, инжењери, финансијски чиновници, судије итд), док се 19.224 резервна официра нису јавила на дужност у јединицама. У састав флоте ушло је 1.545 резервиста, док се њих 218 није јавило на дужност.

Након мобилизације јачина бугарске војске износила је 240 пешадијских батаљона, 243 батерије и 53 ескадрона.¹⁶ Била је подељена у три армије. Прву армију чиниле су 1, 6, 8. и 9. пешадијска дивизија и 1. коњичка бригада (95 пешадијских батаљона, четири пионирска батаљона, 16 ескадрона, 422 оруђа и 108 митраљеза). Укупно бројно стање износило је 195.820 људи. Овој армији придодато је и свих пет постојећих бугарских авиона.¹⁷

У саставу 2. армије налазиле су се 3. и 7. пешадијска дивизија и Коњичка дивизија (укупно 48 пешадијских батаљона, 18 ескадрона, 182 оруђа и 52 митраљеза). Укупно бројно стање износило је 99.494 човека.¹⁸

Трећу армију чиниле су 4. и 5. пешадијска дивизија и 3. коњичка бригада (укупно 44 батаљона пешадије, 44 батерије и 10 ескадрона), гарнизони Лом, Орјахово, Гиген, Сомовит, Никопол, Свиштов, Разград и Бургас, као и утврђени логори Видин, Русе, Шумен и Варна.¹⁹

У новембру 1915. године, од јединица у гарнизонима Лом, Орјахово, Гиген, Никопол, Сомовит, Видин, три кадровска пука, једног дивизиона брзометне артиљерије и 7. коњичког пука, формирана је Комбинована дивизија са штабом у Плевену.²⁰

У бугарској армији је у току 1916. године, у складу са искуствима из ратних дејстава, започела нова реорганизација. У пешадијским пуковима формирана је још по једна митраљеска чета, а у утврђеним логорима по једно рефлекторско одељење са по два рефлектора од 90 см.

Од 10 кадровских пукова у дивизијским инспекцијским областима и од њихових допунских батаљона формирана су три пешадијска пука који су ушли у састав Комбиноване 12. дивизије. Десет етапних пукова из дивизијских области искоришћени су за попуну

¹⁶ *Българската армия ...*, 285–286.

¹⁷ *Българската армия в Първата световна война 1915–1918* (София: 1995), 124. *Българската армия 1877–1919* (София: 1988), 285.

¹⁸ *Българската армия в Първата световна война 1915–1918* (София: 1995),

37. *Българската армия 1877–1919* (София: 1988), 286.

¹⁹ *Българската армия 1877–1919* (София: 1988), 286.

²⁰ *Исто*, 286.

губитака у борбеним јединицама.²¹ Ради попуне недостатка официра у трупи у Скопљу је отворена школа за резервне официре. Она је заједно са школом за резервне официре у Књажеву и Војном академијом у Софији представљала основу за попуну официрског кора. Војна академија је у три године (1916–1918) дала армији 1.115 официра, а школа резервних официра 5.450 резервних официра. Ради попуне недостатка санитарних стручњака и ветеринара у службу је по уговору примљено 150 санитараца и 50 ветеринара страних држављана. Осим тога, студенти медицине који су завршили осам семестара постављени су на официрске дужности.²²

У артиљерији су у фебруару 1916. године формиране две нове артиљеријске бригаде за 11. и 12. пешадијску дивизију. Организационе промене у артиљерији подразумевале су и преоружање, чији је циљ био замена старих спорометних оруђа новим брзометним. Оно је започело фебруара 1916. и вршено је на рачун заплених противничких (углавном српских) и новонабављених оруђа из Немачке и Аустроугарске.²³

У коњици је током 1916. године увећан број коњичких пукова и формиране су нове бригаде. То је довело до формирања 2. коњичке дивизије у марту 1916. године и да се у оним коњичким пуковима који су постојали од почетка рата формира по један тешки митраљески ескадрон.²⁴

До промена је дошло и у инжењерији. Поред постојећег понтонирског батаљона, у априлу 1916. године формиран је још један. Уз постојећи железнички батаљон, формирана су још два, као и један за одржавање и изградњу пруга. Поред тог, у октобру 1916. године формиран је и минобацачки батаљон,²⁵ који се састојао од три минобацачке чете и једне паркове получете са 18 средњих и 30 лаких минобацача. Управо тада је формиран и први Јуришни батаљон, који се састојао од две јуришне и једне митраљеске чете, једне артиљеријске батерије, минобацачког одељења, одељења бацача пламена и других мањих јединица. Јуришни батаљон је укупно располагао са четири артиљеријска оруђа, осам минобацача, шест митраљеза и четири бацача пламена.²⁶ У Скопљу је 6. новембра 1916. почело формирање брдске дивизије са три брдска пука од по три батаљона,

²¹ *Българската армия 1877–1919* (София: 1988), 292, 295.

²² *Кратък обзор...*, 113–114.

²³ *Българската армия...*, 292, 295.

²⁴ *Исто*, 292.

²⁵ *Исто*, 292. *Българската армия в Първата световна война 1915–1918 г.* (София: 1995), 91.

²⁶ И. Криворов, *Българската военна стратегия през Първата световна война*. ВИСБ, 1998, кн. 1, 129.

једним брдским артиљеријским пуком, пионирским батљоном и службама. У лето 1917. године дивизија је запосела одбрамбене положаје у долини реке Вардар.

У току 1917. године наставило се са променама у армији. Реорганизовани су пешадијски пукови. Од априла се прешло на тројну формацију. Од четвртих батаљона и допунских делова формирано је девет нових пукова (од. рб. 80 до 88). Организационе промене захватиле су и милицијске пукове, од којих је део такође прешао на тројну формацију. То је такође допринело повећању броја јединица. У позадини фронта формиран су комбиновани батаљони и различите школе за обуку регрута из допунских батаљона пре њиховог распоређивања у борбене јединице.

У новембру 1917. године формирана је и 4. армија, у чији су састав ушле 10. пешадијска дивизија, Беломорска одбрана и 2. коњичка дивизија.

До краја 1917. године набављени су и нови тешки митраљеви за потребе позицијске одбране. Заједно са заробљеним митраљезима, они су у потпуности задовољили потребе трупа. У марту и децембру 1917. године у пешадијским пуковима формиране су још по две митраљеске чете (са по осам тешких митраљеза), тзв. позицијске. Рачунајући и њих, у пуку је било укупно четири митраљеске чете.²⁷

Од маја 1917. године, уместо пуковских минобацачких одреда, развијена је по једна лака минобацачка чета (три вода са по четири минобацача). У пешадијским пуковима су формирана и бомбашка одељења, а по потреби и јуришни одреди, док су неки водови наоружани и рововским оруђима.²⁸

Значајне измене претрпела је и артиљерија. Повећан је број брдских оруђа и хаубица. У мају је формиран 4, а крајем године и 5. тешки артиљеријски пук за потребе контрабатирања. Заједно с тим реорганизован је и преименован већи број артиљеријских јединица и образовани су допунски пукови. Позициона артиљерија је формирана и код Беломорске одбране. Поред тога настављен је процес замене спорометних оруђа брзометним. Ради побољшања снабдевања муницијом формиране су и товарне муницијске колоне.²⁹ Ради побољшања прецизности употребе ватре, у октобру 1917. године за командире батерија и одељења формирана је официрска артиље-

²⁷ Българската армия 1877–1919 (София: 1988), 294–295.

²⁸ Исто, 295

²⁹ Исто, 295.

ријска школа гађања. У истом периоду формирана је и стална пешадијска подофицирска школа.³⁰

У инжењерији је формиран 3. жељезнички батаљон и четири ауто-чете. Код Комбиноване дивизије и Беломорске одбране формиран је по један инжењеријски батаљон. Формирана је и чета за одржавање жичара и инжењеријски пук са пољским и тешким рефлекторским батаљоном.³¹ У коњици је у октобру 1917. формиран један нови пук (11).

У последњој ратној години настављене су промене у бугарској војсци чији је циљ био да се прилагоди новим условима за извођење борбених дејстава. Почетком 1918. године формиран су пукови са бројевима од 65. до 73. Као резултат тих промена и пренумерације пукова из састава Брдске дивизије, као и дела позадинских јединица, број пукова се са 40 активних и 18. резервних повећао на укупно 88.

У исто време наставило се са преоружавањем артиљерије. Од фебруара 1916. до августа 1918. године преоружане су 142 батерије: њих 50 пољским хаубицама 105 mm, девет тешким хаубицама 150 mm, пет дугим топовима 105 mm, 16 брзометним брдским топовима, 28 брзометним пољским топовима 75 mm итд. Пред крај рата бугарска војска је заједно са савезничком артиљеријом располагала са 234 лаке и 176 тешких батерија, од којих је 11 лаких и 34 тешке батерије припадало Немцима.

У коњици су од фебруара 1918. године две коњичке дивизије имале по три коњичке бригаде. И поред повећања бројног стања и искустава из балканских ратова, у њеном саставу није било пешадије нити јачих артиљеријских јединица.³²

Трансформацију су претрпели сви родови војске. На почетку рата артиљерија је у свакој дивизији реорганизована у артиљеријску бригаду, која се састојала од два брзометна артиљеријска пука и једног самосталног спорометног дивизиона. Сваки пук имао је по два дивизиона са по три батерије од по четири оруђа. Поред тога у саставу једног од два пука налазио се и један брзометни артиљеријски дивизион (три батерије од по четири оруђа). Спорометни дивизион имао је у свом саставу три батерије од по шест оруђа (укупно 18). У току рата спорометни дивизиони преоружани су заробљеним брзометним оруђима.

Код Коњичке дивизије формиран је дивизион коњичке артиљерије од две батерије са по четири оруђа (укупно осам). У органи-

³⁰ *Кратък обзор на...*, 106.

³¹ *Българската армия 1877–1919* (София: 1988), 296.

³² *Българската армия 1877–1919* (София: 1988), 294–296.

зационом смислу тешка артиљерија опремљена углавном старим материјалом и била је груписана у тешким артиљеријским пуковима код сваке од три армије.

У току рата набављени су и минобацачи, па је у свакој дивизији формиран минобацачки батаљон. У неким пешадијским пуковима су поред тога формиртане и лаке минобацачке чете и водови рововских топова. Тако је постепено образована пуковска артиљерија.

На почетку рата артиљерија је располагала са 240 батерија (960 оруђа), а на његовом крају са 360 батерија (1.450 оруђа) и 380 минобацача. На тај начин број оруђа у бугарској артиљерији увећао се готово двоструко, док је њена ватрена моћ вишеструко увећана, ако се има у виду чињеница да су брзометна оруђа у то време испаливала десет пута више граната од спорометних. У току рата 50 батерија било је преоружано новом техником, а 320 оруђа замењено је новим због оштећења и истрошености. До краја рата формирано је 10 нових артиљеријских пукова, од којих и један пук тешке артиљерије. У наоружање је ушло и 13 противваздушних батерија.

Пољски и брдски топови били су у већини случајева Крупови брзометни, калибра 75 mm. Један значајан део од 36 батерија калибра 75 mm брдских топова набављен је од „Шкоде“, као и батерије хаубица калибра 105 mm. Тешка артиљерија попуњена је оруђима заплењеним у Једренској тврђави. Велики посао урађен је на унапређењу снабдевања артиљерије муницијом, али се и поред тога у читавом периоду рата осећала несташица. Артиљерија је доста лоше стајала и са превозним средствима, што се нарочито осетило 1915. године. Највише проблема са превозом оруђа и муниције имала је тешка артиљерија.³³

У току рата нарочито су се развиле могућности извиђања положаја непријатељских батерија, па је увелико коришћено ослушкивање звука. За обуку стручњака за коришћење овог вида извиђања крајем 1917. и почетком 1918. године у Софији је организован тромесечни курс.³⁴

У инжењерији се у току мобилизације пет мирнодопских комбинованих батаљона развијало у 10 дивизијских пионирских батаљона – по један на сваку дивизију. У Софији је формиран и један нови 11. пионирски батаљон за 11. македонску дивизију. У односу на мирнодопско стање, инжењерија је своје капацитете увећала готово четири пута. Међутим за инжењеријске батаљоне набављено је свега 65% пешадијског наоружања предвиђеног формацијом, што је

³³ *История на българската артилерия* (София: 1977), 197–198.

³⁴ *Исто*, 215.

било недовољно и притом лошег квалитета. На почетку рата у сваком дивизијском инжењеријском парку налазило се око 1.000 лопата, 600 ашова, 400 секира, двоје кола са минско-експлозивним средствима, столарска и ковачка радионица и опрема за везу. И то све при бројном стању једне пешадијске дивизије од 45.000 људи.³⁵ По завршетку мобилизације 1. октобра 1915. године у инжењеријским јединицама оперативне војске служило је 22.186 људи, од којих 431 официр.³⁶

У току рата дошло је до структурних и организационих промена у инжењерији у два вида: кроз повећање формације и броја људи у саставу постојећих јединица и формирањем нових организационих састава.

Формација пионирских батаљона развијала се углавном на рачун минобацачких јединица које су улазиле у њихов састав. У почетку се радило о одељењима, а касније и о минобацачким четама. Почетком септембра 1918. године у бугарској армији било је већ 40 минобацачких чета опремљених са 126 средњих и 250 лаких минобацача. Формирана су још четири нова пионирска батаљона, тако да је њихов укупан број нарастао на 15. Устројена су и два специјална батаљона – јуришни (октобра 1916) и минобацачки (октобар-новембар 1916. године).³⁷

Дошло је и до реорганизације и проширења формације јединица везе у армији. Најзначајнији развој у току рата доживеле су железничке јединице. Њихово бројно стање повећано је на 9.932 лица, што је чинило готово $\frac{1}{4}$ бројног стања инжењеријских јединица оперативне војске. Развио се и војни аутомобилски транспорт. Број људства повећао се 14 пута у односу на мирнодопски период, а аутомобилски парк десет пута. У септембру 1918. године у оперативној војсци било је 23 теретна, седам путничких и четири санитарска ауто-одреда, са више од 700 аутомобила.³⁸

Рачунајући и 3.407 људи који су се налазили у јединицама, складиштима и утврђеним рејонима у позадини, 1. августа 1918. године инжењерија је достигла највеће бројно стање од 40.085 људи, који су чинили 5,25% састава читаве бугарске армије од 877.392 човека.³⁹

Бугарску коњицу је на почетку рата чинила самостална коњичка дивизија од две коњичке бригаде, једног дивизиона коњичке артиљерије, једне бициклистичке чете и радио-телеграфског одеље-

³⁵ *История на инженерните войски на България* (София: 1992), 101–102.

³⁶ *Исто*, 104.

³⁷ *Исто*, 104–105.

³⁸ *Исто*, 104.

³⁹ *Исто*, 105.

ња – све у свему 16 коњичких ескадрона, два митраљеска ескадрона, две коњичке батерије, једна бициклистичка чета, две радиотелеграфске станице и један полицијски ескадрон. Коњица је била наоружана карабинима *манлихер* и у току рата митраљезима *шварц-лозе*.

Бројно стање: 125 официра, три чиновника, 3.784 нижих чиновва, 3.761 коњ, 209 кола. У току рата број коњичких дивизија повећао се на две, са по шест коњичких пукова, три пешадијска митраљеска ескадрона, једним радио-телеграфским одељењем, две бициклистичке чете, једним пешадијским батаљоном и једним коњичким артиљеријским дивизионом са 12 оруђа.⁴⁰

Бугарска авијација приликом мобилизације формирала је једно аеропланско и једно балонско одељење, као и један допунски аероплански вод. Лични састав аеропланског одељења чинило је 124 човека, од којих седам пилота и осам извиђача са пет авиона. Авиони нису били посебно наоружани и били су предвиђени за ваздушно извиђање и делимично за бомбардовање.⁴¹

У балонском одељењу било је 274 људи и један ваздушни балон типа *солун*, који је максимално могао да се подигне до висине од 500 метара.⁴²

Једини снабдевач авионима и наоружањем и муницијом за њих у време рата била је Немачка. У току рата добијено је 79 борбених авиона: 49 извиђачких коришћени су и као лаки бомбардери, 20 су били ловци, а 10 хидроавиони. Од тога је осам ловаца добијено тек крајем септембра 1918. године и нису коришћени у борбеним дејствима. Тај број авиона био је апсолутно недовољан за достизање пуне формације ваздухопловних јединица, као и за попуну губитака насталих у борби или због дуготрајне експлоатације.⁴³

У току борбених дејстава бугарско ратно ваздухопловство користило је 100 борбених и борбено-школских авиона, којим је управљало 25 пилота. Они су извели 1.296 борбених летова. Бугарски пилоти учествовали су у 67 ваздушних борби и оборили четири непријатељска ваздухоплова. Изгубљена су два извиђачка авиона у ваздуху и пет на земљи.⁴⁴

Ватром бугарске противавионске артиљерије оборено је 24 или 25 авиона, док је оштећено њих девет. Половина ових губитака нанета је противнику у последњој ратној години. Због губитка ори-

⁴⁰ Вџпоменателен сборник *Епопея на българския войн*, том 1 (София: 1920), 130.

⁴¹ Й. Миланов, *Авиацията и въздухоплаването на България през войните 1912–1945. Част първа* (София: 1995), 87–88.

⁴² Исто, 91.

⁴³ Исто, 171.

⁴⁴ Д. Недялков, *История на българската военна авиация* (София: 2012), 111–112.

јентације у бугарске руке пало је пет противничких авиона, чије су посаде заробљене. Укупни противнички губици износили су 37 авиона.⁴⁵

Бројно стање бугарске војске 1. септембра 1918. године износило је 855.175 људи, што је представљало 17% од укупног броја становника земље, 34% мушке популације и 98% радноспособних мушкараца у старосној доби од 19 до 50 година. На тај начин Бугарска се према проценту мобилисаног становништва нашла на другом месту међу земљама учесницама у рату, одмах иза Француске.

На почетку рата армија је располагала са 10 пешадијских дивизија и једном Коњичком дивизијом. Број армија повећао се до краја рата са три на пет, број дивизија са 10 на 14, а пешадијских пукова са 59 на 75. Коњица се са једне дивизије повећала на две. Значајан развој доживела је артиљерија, инжењеријски батаљони и митраљеске чете. Формирани су и миниобацачки и јуришни батаљони. На почетку рата било је 492.000 војника који су прошли обуку и 230.000 оних који нису служили војни рок. У току рата мобилисане су четири нове класе регрута (40, 41, 42. и 43), са укупно 214.343 обвезника. У периоду од 1916. до 1918. године у армију је ушло око 7.700 нових официра, али је и поред тога било 2.300 официра мање од потребног броја. До завршетка рата за потребе војске из Немачке и Аустроугарске испоручено је 3.127 тешких митраљеза, 284 лака и 162 средња минобацача, 1.932 бацача мина, осам бацача пламена и 528 артиљеријских оруђа. Као последица ратних напрезања у току ратних година на фронту је умрло од различитих болести 24.750 бугарских војника.⁴⁶ У току борбених дејстава погинуло је око 101.000 припадника бугарске војске, док је њих око 150.000 било рањено. У периоду од 10. септембра 1915. до 31. августа 1918. године из јединица је дезертирао 6.921 човек.

Трансформација бугарске армије у годинама Првог светског рата представљала је дуготрајан процес, чији је циљ било прилагођавање оружаних снага савременим захтевима извођења борбених дејстава. У тој трансформацији видне су две тенденције – смањивање бројног стања јединица у вези са смањивањем резерви у људству којима је располагала Бугарска и компензација тог смањења јачањем ватрене моћи трупа увођењем аутоматског оружја и модерних артиљеријских оруђа.

Са бугарског превео
потпуковник др Далибор Денда

⁴⁵ Д. Неद्याлков, *Цит. сљч.* 111–112, Й. Миланов, *Цит. сљч.* 170.

⁴⁶ *Кратък обзор...*, 114–119.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Државни војноисторијски архив, Велико Трново (ДВИА)
Българската армия 1877–1919. София: 1988.
Българската армия в Първата световна война 1915–1918.
София: 1995.
Военната логистика в България 1878–1945. София: 2004.
Възпоменателен сборник *Епопея на българския войн*, том 1,
София: 1920.
История на българската артилерия. София: 1977.
История на инженерните войски на България. София: 1992.
Крапчански, В., Христов, Г., Възелов, Д., Скачоков, И. *Кратък
обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобили-
зацията на българската армия от 1878. до 1944. г.* София: 1961.
Криворов, И. *Българската военна стратегия през Първата
световна война.* ВИСБ, 1998, кн.1, 129.
Миланов, Й. *Авиацията и въздухоплаването на България
през войните 1912–1945. Част първа.* София: 1995.
Недялков, Д. *История на българската военна авиация.* Со-
фия: 2012.

Dr. Ivan Petrov, Assistant Professor
South-West University
Blagoevgrad (Bulgaria)
e-mail: ivan_m_petrov@yahoo.com

BULGARIAN ARMY DURING THE WORLD WAR ONE PERIOD (1914 – 1918) (Summary)

The article reviews the processes of transformation in the Bulgarian army in the period 1914-1918. The transformation in the Bulgarian army in the years of the First World War is a continuous process aiming to adapt the troops to the contemporary requirements for conducting the combat operations. Two trends in this transformation are highlighted in the paper: a reduction in the number of combat parts in relation to the reduction of Bulgaria's human reserves and the offsetting of this reduction by the reinforcement of the firepower of troops by saturation with automatic weapons and modern artillery.

KEY WORDS: *infantry, division, brigade, regiment, artillery, cavalry, military hospital, rifle, machine gun, mortar.*

УДК 94:355.3(498)"1916/1918"(093.2)

COBISS.SR-ID 282296588

Dr. Manuel Stanescu, Research Fellow
Institute for Political Studies of Defense and Military History
Ministry of Defense (Romania)
e-mail: manuel.stanescu@yahoo.com

THE ROMANIAN ARMY, 1916-1918: Organization, Equipment and Transformation

ABSTRACT: Romania's participation in the war was a result of her desire to create a modern State which was started with the Union of Moldova and Muntenia in 1859. It was evident then that when the desire for political unity was at its height – this corresponded to a large scale war involving not only Europe but the greater part of the rest of mankind – Romania would have to act in such a way as to liberate that part of its people under foreign dominion. Romania could not remain indifferent to the events taking place in her immediate vicinity leaving them to be resolved by others.

KEY WORDS: Romania, World War I, Great Union of Romania, 1918, Battles of 1917, Eastern Front, Romanian Front.

Preparation for War, 1914-1916

Romania focused its entire economic and military abilities and potential, during its years of neutrality during the Great War (1914-1916), to achieve its historical vision of waging a war to liberate territories occupied by the Austro-Hungarian Empire, and to attain national unity.

The outbreak of the war and the conduct of military operations adjacent to the nation's frontiers created exceptional and unprece-

dented complex problems for the Romanian national economy. Many industrial enterprises that depended on the import of raw and semi-processed material from the warring nations – which had been forced to limit their exports – were forced to reduce productivity. The execution of all public works was suspended. Banking operations were considerably reduced as much of the capital had been withdrawn by foreign banks (especially the German and Austro-Hungarian banks). The National Bank of Romania increased its withdrawal tax to 7-8 percent and the "Savings Banks" were assailed by demands for the return of money in their care. The costs of industrial goods increased substantially and agricultural products doubled in price, causing about inflation as well as speculation. The closure of Straits through which 97 percent of exports and 60 percent of imports were carried out adversely affected economic life, while the volume and value of external commerce fell substantially. Some of the traditional markets in the West were closed; external commerce was increasingly directed towards the Central Powers.¹

In this critical situation, when it was not possible to establish the 1914-1915 budget, Romania took significant measures to reorganize the national economy and satisfy internal needs as well as slow down inflation and speculation. Beginning in July 1914, prohibitive measures regarding animal exports as well as the means of transporting wheat and other cereals were put into effect. These were also extended to vegetables, oil production, plants, furs, leather and shoes, crude oil and other combustibles, telecommunications equipment, and metallic objects as well as gold and silver coins. Goods trains leaving the country were forbidden and foreign partners were obliged to transport them with their own means of transportation. New customs taxes were introduced and they were payable in gold (1915).²

In order to meet the increasing financial demands, especially those related to the war effort, Romania took four loans totaling 400 million lei at an interest rate of 2.5-4 percent. When the National Bank was required to pay back a part of the loan, it resorted to massive internal borrowing through public subscription at 5 percent inte-

¹ *România în anii Primului Război Mondial* [Romania during World War I] (Bucureşti: Editura Militară, n.d.), p. 1:112.

² Costica Prodan and Dumitru Preda, *The Romanian Army during the First World War* (Bucureşti: Editura Univers Enciclopedic, 1998), p. 13.

rest. The population responded and in three days, 4-5 May 1915, the sum of 408 million lei, exceeding all expectations, was raised.³

Romania took out many other major external loans to facilitate its foreign policy aims. For example, in December 1914 Romania took a secret 10 012 500 Italian Lire loan from the "Italian Bank" at an annual interest rate of 6.5 percent to pay for arms and ammunition produced from its factories. Another secret loan valued at 5 million pounds sterling was made from the "Bank of England" at an annual interest rate of 5 percent in January 1915 to pay for weapons ordered from Great Britain, France, and Italy. In October 1915, another line of credit for 7 million was opened from the same bank, also at an interest rate of 5 percent per year was opened.⁴ The British hoped to attract the Romanians to the side of the Entente by giving these loans.

Romanian politics in the area of national defense in those years was dedicated to the ultimate objective of bringing about national unity. Considering Romania's capabilities at that time, the material and financial efforts which it was able to muster were remarkable by their very magnitude. Thus, from the point of view of the budgetary allocation for the military, there was a significant increase as compared to prewar levels: for 1914/1915 – 98.112.472 lei representing 16.3 percent of the total budget; for 1915/1916 – 97 800 000 lei (16 percent) and for 1916/1917 – 115 000 000 (17.8 percent). To these must be extended the numerous credits which Romania received totaling, by 14 August 1916, 838 841 215 lei. It will be appreciated that the total spending for the military as at the beginning of May 1916, was 918 530 173 lei. The government of Romania, though the War Ministry headed by Ion I.C. Brătianu and the General Staff went on to establish the plans for the training and equipping of the army. This they did through the mobilization and utilization of all the resources and entire productive potential of the nation.

The measures taken to increase peacetime and wartime capabilities were aimed at the numerical increase in size of the Romanian army through the inclusion of some categories of youths who, at the time, were exempted from military service. To achieve this goal, the law on military recruitment and the organization of the military was revised and as a result 412,242 men were recruited.⁵

³ Gheorghe M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate. 1823-1933* [History of the economical and financial growth and the loans of Romania 1823-1933] (București: n.p., 1934), pp. 306-307, 312.

⁴ *Ibid.*, pp. 292-294, 298.

⁵ Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, p. 16.

Special attention was given to the hierarchy through the increase in the number of officers' schools and the intensification of the training of the future commanders. In the years 1914-1916, a total of 1,167 active second lieutenants and 2,643 junior lieutenants were trained. The limits to the age of medical doctors in military service were increased and medical graduates were called to arms.⁶

Significant imports of ammunition, weapons, and equipment to meet the requirements of the army and to compensate for the shortfalls of Romanian industry were made. Special commissions of officers were created to visit Italy, France, Spain, Great Britain, Switzerland, the United States, and Russia to place orders for weapons and to ship them to Romania.⁷ Aside from deliveries from the members of the Entente, or from neutral states, Romania also sought to satisfy its war requirements from the Central Powers. Military hardware required for the equipping of the Romanian Army was imported from Germany, especially in the decades following the conquering of the independence. When the Romanians were about to be allied with the Entente, German exports were restricted and Romania received fewer and fewer weapons. In order to continue the delivery of weapons, Germany imposed conditions which compromised Romania's neutral stand. Thus, for example, it demanded passage for 25 wagons loaded with weapons and 14 aircraft as well as the tacit acceptance of passage of war materials towards Bulgaria and passage for the transportation of cereals and fodder to Germany. The Romanian Government was required to ensure on the railroads the transportation of 150 wagons of mineral oil. For political reasons, some of the German demands were met and the Germans in turn permitted the supply of war materials to Romania. Nonetheless, in 1915, Germany and the Austro-Hungarian Empire ceased to supply the Bratianu government with anything that could be used in equipping the Romanian Army.⁸

One of the first measures taken in the context of the Plan for the completion, transformation and reformation of weapons, munitions and war materials as well as the Plan for the completion of equipment was the reorganization of national industries from peacetime production to wartime production. The Romanian government took respon-

⁶ *România în anii Primului Război Mondial*, p. 114.

⁷ Mircea N. Popa, *Documente în arhivele vest-germane referitoare la armata română în primele două decenii ale secolului al XX-lea* [German documents about the Romanian army in the first two decades of the XXth century], in *File din istoria militară a poporului român*, Editura Militară, p. 2:77.

⁸ Glenn E. Torrey, *România în Primul Război Mondial* [Romania in World War I] (București: Meteor Publishing, 2014), pp. 29-30.

sibility for investments and orders as well as for their control. The reorganization of industry for military production was a complex problem. Apart from Germany, none of the combatants established the same program, and this was due in part to their projection of a short military conflict. But, even from the earliest military operations, weapon consumption was immense and there was reason to turn to these "industrial armies" as the politician David Lloyd-George defined them. Bearing in mind the resources existing in the country, as well as the drastic reduction of the potential for imports in this field and the fact that military establishments had a reduced production capacity, the efforts made to meet the needs of the army by both the public and private sectors were remarkable.⁹

To this end, detailed studies on the establishments and the factories which could be used to fill orders on stocks of materials in view of a long term conflict were made by the Technical Industries Commission (inaugurated on 1 April 1915) and passed on to the Ministry of War in order to enable it to assess the internal resources available. The Technical Industries Commission was headed by Engineer Grigore Stratilescu and consisted of qualified individuals in this field. It had the task of organizing and controlling the way industry was utilized for the attainment of military ends. The country was accordingly divided into seven industrial regions, the production capacity was increased, and plans were made for the construction of new factories. A series of enterprises in Bucharest such as the "Wolf," "Vulcan," and "Lemaitre" factories and the "Fernic" naval dockyard in Galati and enterprises in the Prahova Valley, etc., were redesigned for war production. About 22,000 workers, technicians, and engineers worked in these state and private enterprises while another 1,000 unskilled workers were trained in special schools for the purpose of weapons productions.¹⁰

Military facilities such as the Arsenal of the Army (located in Bucharest), the Pyrotechnical Industry of Cotroceni, and the Powder Industry of Dudești were reorganized and modernized. Many different missiles were made at the Constanta port factory in late 1914 through the initiative of Engineer Mihai Cioc. At the same time, an office to coordinate services (the Section of Stages and Posterior Services) was also created.¹¹

⁹ *România în anii Primului Război Mondial*, pp. 115-116.

¹⁰ Mihai Cioc, *Contribuția industriei naționale la fabricarea materialului de război și rolul ei în timpul războiului de desrobire a neamului* [The contribution of the national industry to the war effort] (București: n.p., 1928), pp. 8-16.

¹¹ Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, p. 17.

Measures were taken by the Administrative Directorate, led by General Constantin Zaharia, to increase the production of food and clothing for the military. Military bakeries were upgraded and thus the supply of these food items to various parts of the country was improved. A Central Health Council was created. Also, the Directorate of Military Health stocked medicines and other products required for the military and, with Dr. Constantin Angelescu, the Minister of Public Works, proceeded to organize fully equipped health trains.¹²

The Cartographic Service of the military prepared maps of the country and of the surrounding areas. On 23 November 1915, the General Directorate of Munitions was created in place of the Technical Industries Commission, as an executive body in the Ministry of War. It was under the leadership of Engineer Anghel Saligny. It coordinated the activities of many other bodies in the public and private sectors as well as military establishments and a special directorate for supplies from foreign countries.¹³

A contract with Italy which produced four "Deport" antiaircraft cannons, 50 million shells for the "Mannlicher" infantry gun (model 1893 with a caliber of 6.5 mm), over 100,000 shrapnel shells, over 100,000 kg of dynamite, and 140 tons of potassium nitrate, etc. Colonel Vasile Rudeanu, the director of the Superior Directorate of Armaments in the Ministry of War, was sent in February 1915 to France in order to make orders and sign contracts. The first contract for 5,123,000 lei was signed with France on 8 March 1915, as well as commissions of 1,024,780 lei approved by the Liberal cabinet in Bucharest on 18 April. The second accord was signed on 20 January 1916.¹⁴

Contracts were also signed with some enterprises in Switzerland, Great Britain, and the United States for the supply of weapons for modern warfare. Thus, from Great Britain, 300 motorcycles, 42,000 pairs of boots, and large quantities of medicines; from Switzerland, 100,000 Saint Chamond fuses, 10,000 kg of potassium chlorate, and 12 trucks; 40,000 revolvers and swords from Spain for the officers of the cavalry; 500 tons of brass destined for the munitions factories was obtained from Portugal, as well as three million cases for 11mm revolvers, various forms of equipment, and tents from the USA. The Thessaloniki, Nis, Turnu Severin route was used until October 1915 when Serbia was invaded by the Bulgarian, German, and Austro-Hungarian armies. After this, the only other route was through Nort-

¹² *România în anii Primului Război Mondial*, p. 117

¹³ Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, p. 17.

¹⁴ General Vasile Rudeanu, *Albert Thomas* (București: n.p., 1934), pp. 70-72.

hern Russia via the ports of Arkhangelsk and Murmansk which were difficult and very long. Under these conditions, the supply of military hardware from Western Nations became very difficult and, in addition, some material destined for Romania was withheld by the Russians. This explains why only 9,982 "Lebel" fusils (8mm) had been received from France, as well as 266 machine guns, 82,000 revolvers, 24 long and short cannons of 120 mm, two anti-aircraft cannons, 100 mortars (58mm) with ammunition, 42,000 missiles for 105mm mortars, 168,000 missiles of 75mm, 10,000 missiles for 150mm 1912 model mortars, 80 aircraft of different kinds, sanitary materials, etc. Of the entire quantity of ammunition ordered from various foreign companies between 1914 and 1916, only 72 percent was received; by category, 80 percent of infantry materials were delivered, and of the artillery shells 1.8 percent.¹⁵

The non-fulfillment of contractual agreements as well as their tortuous transportation through Russia were causes for concern at the highest levels of the Romanian leadership. These problems were discussed with its allies in an effort to find solutions. At the beginning of the 1914 summer, measures for the reinforcement of border crossings were taken. In the Western and Southern Carpathians, as well as on the Danube and in the South of Drobodja, the mobilization and partial concentration of troops intended to enforce the neutrality decided upon by the Crown Council. Armed services training was also conducted.¹⁶ Under threat of attack by the Central Powers, Romania mobilized a part of its military force. Thus, the period of neutrality, which was intended for training, was more active than anticipated. At the same time, the 1912 contingent which had been put in reserve in 1914 was effectively kept under arms until the declaration of war, and from 1915 there were no more transfers from one segment to the other.¹⁷

In November 1915, the War Ministry approved of a plan to mobilize three army commands of the General Headquarters which consisted of five army corps, sixteen infantry divisions, five mixed territorial brigades, a border brigade, two cavalry brigades, three heavy artillery regiments, eight mountain batteries, and river pontoons, as well as aviation corps.¹⁸ It was decided that, aside from these commands and units, the number of units to be mobilized would be incre-

¹⁵ *România în Primul Război Mondial, 1916-1919*[Romania in WWI] (București: n.p., 1934), p. 1:46.

¹⁶ *Ibid.*, Documente-Anexe, p. 1:83.

¹⁷ *România în anii Primului Război Mondial*, p. 121.

¹⁸ *România în Primul Război Mondial, 1916-1919*, pp. 1:158-159.

ased and the destination of some units with specific missions as well as the terrain they were to occupy would be made clear.¹⁹

The years of neutrality (1914-1916) were years of intense military preparation so that at the right moment, the army could contribute to the national goal of uniting all Romanians. During this period, efforts were made to equip, organize, and train the army to the standards of the military forces of the Central Powers. Surmounting numerous internal and external difficulties through sustained effort, a military force capable of effectively fighting its opponents was created. This process was characterized, as in other wars of liberation and national unity, by a mobilization of the entire human and material potential of the nation.

The Defeat of 1916

A series of measures aimed at defending the borders as well as for mobilization and precautionary concentration of some units of the Romanian Army were completed, in accordance with the Campaign Plan, during the period immediately preceding Romania's entry into the war. These measures proved to be useful when Romanian political and military leaders decided to enter the war. It would not have been possible otherwise since the Central Powers had placed their troops along the Romanian frontiers and would have been able to attack the moment Bucharest declared war.

Until 27 August 1916, Romania's borders were protected by twenty covering groups. Seventeen of these were spread along the Carpathians to the Danube, with each bearing the name of the protected area, and three were dispersed along the Danube and Romanian-Bulgarian conventional border. At the time of the general mobilization, the covering troops were organized in 150 battalions, 10 squadrons, and 102 batteries, totaling 174 000 men.²⁰

On the night of 27/28 August 1916 at 24:00 hours, the general mobilization of the Romanian was announced. It included the General Headquarters: four army commands; six army corps; twenty infantry divisions (ten days after Romania's entry into the war another three divisions were constituted); two cavalry divisions; one border guards brigade; five territorial cavalry brigades; two heavy artillery brigades

¹⁹ *Ibid.*, Documente-Anexe, p. 1:222.

²⁰ Torrey, *România în Primul Război Mondial*, pp. 57-58, and *România în anii Primului Război Mondial*, pp. 222-223.

with a total of thirty-two batteries; thirteen mountain artillery batteries; the artillery of the fortified zones Turtucaia, Silistra, and Cernavoda, with a total twenty-six batteries and fifty-two cannons; positional artillery with twenty batteries; antiaircraft artillery with 113 pieces; engineering troops; an air force with four squadrons; a Navy with two fleets on the Danube and the Black Sea; an automobile Corps; the Bucharest stronghold, and the fortified line of Focsani, Namoloasa, and Galati; the service units; the static formations, and the interior formations.²¹The main branches of the Army included infantry, cavalry, and artillery divided into 365 battalions with 413 machine-guns and 161 position machine-guns, 104 squadrons with 40 machine-guns and 377 artillery batteries of various calibers.²²

Some 833,601 people were mobilized, of whom 658,088 were of the Army in Field; another 420,870 could be mobilized on order. This meant that the total number of mobilized men was 1,254,471; in other words, 16 percent of the population of Romania or 32 percent of the male population. The number mobilized was seven times greater than during peace time.²³

The Romanian Army was mobilized effectively in a short period of time, in an atmosphere of enthusiasm which was generated by the cause of liberating the Romanian fatherland under foreign dominion and bringing about national unity. The prompt execution of the mobilization created favorable conditions for the achievement of the element of surprise, which was the basis of the "Z" Hypothesis and on which the success of the first operations of the Romanian Army depended. The Romanian Army was arrayed according to the Campaign Plan. Some minor modifications were made due to the anticipated mobilization of troops for the composition of the reinforcing troops which were already in a state of battle preparedness in anticipation for their entry into the fray. The troops which were not placed in the reinforcing units were concentrated so they could be rapidly moved on the offensive.²⁴

²¹ *România în Primul Război Mondial, 1916-1919*, pp. 1:57-58.

²² *România în anii Primului Război Mondial*, p. 223.

²³ *România în Primul Război Mondial, 1916-1919*, pp. 1:58-59, and Torrey, *România în Primul Război Mondial*, p. 29.

²⁴ Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, p. 32.

The "Resurrection" of 1917

The reorganization of the Army resulted in victories from the summer of 1917. It was started as early as the second half of December 1916 and was roughly finished at the beginning of July 1917. The stages of the reorganization of the Romanian divisions were successively finished by 28 February (3rd and 6th Infantry Divisions), 29 March (7th and 12th Infantry Divisions), 22 April-5 May (1st and 8th Infantry Divisions), in early of June (5th, 9th, 13th, and 14th Infantry Divisions), at the end of June (10th Infantry Division), by 15 August (11th and 15th Infantry Divisions), and by the end of November 1917 (4th Infantry Division, partially).²⁵

The Romanian Army General Headquarters decided to reorganize only those large units that were more effective than those that faced similar adverse elements. At the same time, it was pursued that the divisions should have a common structure that would permit greater mobility to conduct autonomous actions. The army corps lacking proper structures and services remained merely exclusive tactical organs of commandment meant to take over the command of two or more divisions. At the tactical level, all units and subunits of the specialty air force did not enter in the structure of a division (army cavalry, heavy artillery, technical troops, air force, services of supply, etc.).²⁶

The overall command of the Romanian Front, which included all Romanian and Russian forces shifted from Bucovina up to the Black Sea following inter-allied negotiations, was entrusted to King Ferdinand I of Romania. His primary colleagues were the Russian General V.V. Zaharov (after a short interim of General P.A. Letcitski, starting with May 3, 1917, he was followed by general D.G. Shcherbachev), who had the command of the Russian troops, and General Constantin Presan, who was appointed Chief of the Romanian General Headquarters, replacing General Dumitru Iliescu, who has been reassigned to France.²⁷

The Romanian Front started from near Vatra Dornei where it was linked to the Russian Front, then followed southwards the approximate line of the old boundary exceeding it with about 1-2 km (in the Bicaz region) and 1-2 km less, at a point south of Ghimes into the hands of enemy troops. From the Oituz zone in the southeastern direction it crossed the Vrancea region in the north, then passed through the Susita and Putna valleys. From Movileni it followed the Siret

²⁵ *Ibid.*, p. 74.

²⁶ Torrey, *România în Primul Război Mondial*, pp. 200-202.

²⁷ *România în anii Primului Război Mondial*, pp. 94-95.

river course up to its mouth at the Danube, having a bridgehead at Namoloasa; from here, along the maritime Danube (Sf. Gheorghe arm) to the Black Sea.²⁸

The starting point of the reorganization of the Romanian Army was the restructuring of the higher echelon commands. At the beginning of the war there were only two armies. The 2nd Romanian Army (commandant Alexandru Averescu, General of army corps) included the divisions located on the front of the Oriental Carpathians (west of Casin Monastery up to Racoasa), grouped in the 2nd Army Corps (the 1st, 3rd, and 12th Infantry Divisions) and in the 4 Army Corps (the 6th, 7th, and 8th Infantry Divisions); the 7th Mixed Brigade which was to be attached to one of the divisions to reduce the command. The 1st Romanian Army (commandant General Constantin Christescu being at the same time the assistant of the Chief of the Romanian General Headquarters) included the troops that took part at the military operations in the Plain of Danube and was grouped in: the 1st Army Corps (the 1st, 4th, and 11th Infantry Divisions); the 3rd Army Corps (the 5th, 13th, and 14th Infantry Divisions), and the 5th Army Corps (the 9th, 10th, and 15th Infantry Divisions). The army corps, divisions, and other units were headed by generals and superior officers who had performed well in the last campaign.²⁹

The 1st Romanian Army, whose troops passed through drastic hardness in the last two months, was sent behind the front to zones for the reconstitution of battle-weary units and retraining and relaxing of combat and other soldiers of all the other divisions, with the recruits of contingents 1917 and 1918, the battalions of militia (irregular troops) and workers. The 2nd Romanian Army remained in permanent contact with the enemy's forces. On 22 January 1917, General Averescu reported to the King that: "Our troops ended the occupation of the positions from their new front grouping. Strengthening workings are performed on the entire front."³⁰

The Army's effectives in 5 February 1917 totaled 2,656 officers, 123,228 troops (of which were 73,675 combatants, equipped with 59,963 guns, 10,239 rifles, 180 machine-guns, and 310 cannons). For the purpose of retraining the divisions of the 2nd Romanian Army were taken out from the first lines by turn for one month, but in the immediate vicinity of the front just to could intervene in emergency ca-

²⁸ Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, p. 76.

²⁹ Torrey, *România în Primul Război Mondial*, pp. 187-189.

³⁰ Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, p. 77.

ses. The fighting positions were reinforced, and later they were systematically consolidated by sapping in depth at the front.³¹

The entire army was trained to reinforce soldier morale and unit esprit de corps, and to strengthen the officer-soldier bond of trust and loyalty: "An army in which a whole nation put its hopes for the realization of its endeavors should be animated in any military situation, no matter how critical it would be, by the fulfillment of its duties up to the end," as highlighted in Order nr. 1236 from 9 January 1917 of the General Headquarters.³²

In those months of reorganization, the mission of the 2nd Romanian Army was to fix the enemy's position and conduct an active defense to stop any enemy attempt to breakthrough the Romanian defensive lines. Although reduced and at a length of between 35 and 40 km, the front defended by the 2nd Romanian Army was located in large politically significant gorges that flowed towards Moldova. This buttressed the physical and moral presence of an army of the Romanian independent state.³³

The recruits of the 1917 and 1918 contingents were trained and could be organized into fifteen infantry divisions, two cavalry divisions, four independent cavalry brigades, one border guards brigade, four heavy artillery regiments, two mountain artillery regiments, twelve aviation squadrons, five aerostation companies, etc. The forty complete infantry regiments included three battalions, each of four companies (plus one machine-gun company of each battalion); the active parts of forty under strength were consolidated, thus forming another twenty regiments. To these were added the ten chasseurs regiments (each with two machine-guns companies), as well as a brigade of border guards (two regiments of three battalions plus a battery of 53 mm).³⁴

If in the first part of the campaign the presence of the heavy artillery was reduced, in May 1917 the four regiments of the heavy artillery had fifty heavy batteries plus two marine batteries and fifteen trench mortar batteries. The anti-aircraft artillery was organized during April-July 1917. Part of it was sent to the front and the rest remained in the interior zone. Equipped with modern weapons and equip-

³¹ Ion Giurcă, 1917. *Reorganizarea armatei române* [1917. The reorganization of the Romanian Army] (București: Editura Academiei de Înalte Studii Militare, 1999), pp. 105-106.

³² Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, p. 77.

³³ Giurcă, 1917. *Reorganizarea armatei române*, pp. 125-127.

³⁴ România în anii Primului Război Mondial, p. 108.

ment, it totaled, in the summer of 1917, thirty-four A.A. pots and a "depot" battery, in all, 120 cannons served by 2,000 men.³⁵

The military aviation developed considerably and received a new structure to fit to the complex missions it had to perform in the war. On 14 June 1917, the active part of the Air force was organized into three aeronautic groups (1, 2 and 3) each of them comprising two observation squadrons, one fighting squadron, and one aerostation company. These units, together with the flight schools, reported directly to the Aviation Commandment in the Aeronautics Command subordinated to the General Headquarters.³⁶ Of the twelve existing squadrons, six were observation "Farman," four fighting "Nieuport," one bombardment "Breguet-Michelin," and one "Caudron." They proved their utility and even could obtain, in certain situations, superiority over the enemy's aviation assets.³⁷

The Navy's mission was to defend the maritime Danube, to ensure the safety of the transports between Galati and the Black Sea (which was also restructured with Commander Vasile Scodrea in command) and order its forces to respond flexibly to any new situation.³⁸

Simultaneously, with the large reorganization of the national armed forces, the Romanian High Command was preoccupied by training its General Staff and instructing new soldiers. Elaborate regulations and instructions that applied the new fighting principles were applied to each regiment, which set up "schools" to train soldiers assigned machine-guns, automatic rifles, hand grenades, signal grenades, telephony, scouts, patrols and observers. Each commander of divisions, corps, and armies had its proper training center for the formation of model-series and for the continuous improvement of combat methods. Individual and unit military training was intensified each spring and included practical applications of cooperation on terrain (sometimes at night) up to the division level. Liaison duties were emphasized, and special attention was turned to the training of the officers for the tactical employment of the machine-guns.

Thanks to the acquisition of increased numbers and regularly-delivered weapons and equipment from abroad, mostly from France, as well as due to Romanian war production, the Romanian Army in-

³⁵ Giurcă, 1917. *Reorganizarea armatei române*, pp. 152-164.

³⁶ *Arhivele Militare Naționale Române* [Romanian National Military Archives], fond 485, dosar nr. 14, f 37.

³⁷ Giurcă, 1917. *Reorganizarea armatei române*, p. 219.

³⁸ *România în anii Primului Război Mondial*, p. 75, and Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, p. 78.

creased considerably its fire force and implicitly its capacity of action reducing the gap with the enemy. This helped ensure a numerical and technical superiority. About 150,000 "Lebel" guns were received, 1,957 machine-guns, 2,736 automatic rifles, 355 cannons, about 100 airplanes, numerous engineering materials, etc.³⁹(By comparison, the German divisions, organized into three regiments of three battalions each, were equipped like this: for each battalion, nine-twelve heavy machine-guns, four light mortars and grenades, and three light machine-guns at the company level.⁴⁰)

The Austro-Hungarian divisions consisted of two infantry brigades of two regiments each, each being organized into three battalions. The battalion was equipped with eight heavy machine-guns, four mine launchers, and four grenade launchers⁴¹.

A comparison of an infantry regiment's strength at the beginning of the war with that of July 1917 reveals qualitative and quantitative growth. The number of machine guns increased to twenty-four; automatic rifles nonexistent in 1916 now numbered ninety-six; many soldiers knew how to use grenades (each platoon had a special group of "grenadiers"); all the Romanian soldiers were equipped with gas masks and helmets. In February 1917, the General Headquarters equipped the infantry regiments of the 1st Romanian Army as well as those of the divisions 1, 3 and 12 with "Lebel" French guns of 8 mm, while the regiments of the divisions 6, 7 and 8 received from the stores "Mannlicher" guns of 6.5 mm, The Frontier Guard Brigade and the pioneers received arms of 8 mm produced in Austria. Each infantry company received 184 engineering tools, including 101 "Linneman" shovels, 51 pickaxes, etc.⁴²

The principal factor in remaking the Romanian Army was the man -- the Romanian soldier. Opposing a strong enemy, courageously surmounting the difficulties of life in the trenches, the epidemics, and missing home and the beloved ones, he emerged in the spring of the national rebirth stronger, and with higher spirits, and animated by the ardent desire to liberate his fore father's land from under the boots of the invaders.

The multilateral efforts made in the free territory of Romania with a view to reorganize the national armed forces were noticed with a peculiar surprise and satisfaction, too, by the Allies. They were

³⁹ *România în anii Primului Război Mondial*, pp. 77-78.

⁴⁰ Torrey, *România în Primul Război Mondial*, p. 33.

⁴¹ Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, p. 78.

⁴² Giurcă, *1917. Reorganizarea armatei române*, pp. 115-119.

aware of the hard work of the organizing spirit and the perseverance with which the Romanian High Command followed its objectives. Profoundly impressed by the "tenacious will of the people to defend its right to life," the French Minister Albert Thomas (who was visiting the Romanian Front), declared in an interview published in the daily *L'Entente* in Petrograd that everything that was made in Romania was a true miracle: "What is dominating for the time being in Romania is a huge effort of genuine will. All souls, all endeavors seem to tend to the same aim."⁴³

Members of the French Military Mission -- established in Romania in early October 1916, upon the request of the Romanian government -- led by General Henry Mathias Berthelot, also contributed to the modernization of the Romanian Army. At the beginning it included a limited number of officers, most of them senior and holders of General Staff's certificates. Gradually, the French Mission completed its staff with officers, NCOs, and technicians from all branches and specialties, totaling in February 1917 430 officers (including 74 medical doctors) and 1,150 troops. The French officers were distributed within every command, unit, military school, and training center of the Romanian Army. General Berthelot, with his general staff, directly collaborated with the General Headquarters towards the organization of training, the supply of the Romanian Army, and the development of operational plans. The heavy artillery, aeronautics, the specialized schools (grenadiers, fusilier, machine-gunners, etc.) fully benefited from the competence of the French instructors who possessed rich campaign experience.

France considered the support given to reorganizing the Romanian Army an essential element for the strengthening of the Oriental front. A report of General Berthelot from 21 June 1917 stated that "all the efforts made in favor of the Romanian army . . . is the best support that could be given to the entire Oriental front."

The total Romanian Army numbered in July 1917 almost 700,000 men, of whom more than 512,000 served in the field army. The Romanian Army totaled 207 infantry battalions, 110 cavalry squadrons, and 243 batteries. On the Russian-Romanian line of Siret River and the Lower Danube, the Romanian Army constituted a majority of forces, at the moment when the Romanian units commenced their shifting towards the concentration districts as it was provided in the plan for resuming the offensive.

⁴³ Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, p. 80.

The Unification of 1918

The collapse of the Balkan front in September 1918 opened the possibility of Romanian reentry into the war. Major obstacles, however, had to be overcome. Romania continued to remain in complete isolation under German, Austro-Hungarian, and Bulgarian domination. To this was added the lack of equipment of the Romanian Army as well as the lack of means of transportation. After the Bucharest Peace Treaty of 7 May 1918, there were two General Commands -- one German and one Austro-Hungarian -- including four German divisions, one Austro-Hungarian division, and two Austro-Hungarian infantry brigades, totaling 110,000 men, of whom 60,000 were combatants. To these were added the administrative units of the German Army and Bulgarian units -- four infantry, two cavalry regiments, one artillery regiment, several reserve battalions -- all in Dobrodja.⁴⁴

According to the provisions of the 7 May 1919 Peace Treaty of Bucharest, the fighting capacity of the Romanian divisions was considerably reduced (the 9th and the 10th Infantry Divisions had fewer effectives as compared to the 1st-8th Infantry Divisions). The headquarters and units of the 1st-4th Army corps, were located in Moldova up to the Prut River. The 5th Army Corps (the 9th, 10th, and 15th Infantry Divisions) and the two divisions of cavalry were shifted to Bassarabia.⁴⁵

In the last ten days of October and the beginning of November, the political and military connections between the Entente and the Romanian political and military groups intensified. Following these discussions, Romania took the decision to reenter the war. On 9 November, through High Decree nr. 3179, it was decided that the mobilization of the Romanian Army be conducted the following day.⁴⁶ The structures and the mobilizing forces were: The General Headquarters; three commands for the army corps (3rd, 4th, and 5th); seven infantry divisions (6th, 7th, 8th, 9th, 10th, 13th, and 14th); two chasseurs divisions; two cavalry divisions; two mountain divisions; the A.A. division; the wireless telegraph; the aeronautics groups; the pontoneers; the automobile regiment; the detachment of gendarmes; infantry, and peasants, and the border regiments. The army command and the divisions of heavy artillery, as well as respective services, remained inactive.⁴⁷

⁴⁴ *România în anii Primului Război Mondial*, pp. 530-532.

⁴⁵ *Ibid.*, pp. 530-531, and Torrey, *România în Primul Război Mondial*, pp. 319-320.

⁴⁶ *România în anii Primului Război Mondial*, p. 536.

⁴⁷ Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, pp. 116-117.

Of all the large units mobilized, the 9th and 10th Infantry, as well as the 1st and 2nd Cavalry, were operating in Bassarabia and could not therefore be of use in Transylvania. Also, the 8th Infantry Division was deployed in Bukovina to ensure order and the defense of the population of this Romanian province which had been torn from Moldova in 1774. Practically, only the 6th, 7th, 13th, and 14th Infantry as well as the 1st and 2nd Chasseurs Divisions were available for immediate deployment in Moldova.⁴⁸

The Romanian Army went into action according to plan, aiming at a link up with the Berthelot Army which was crossing the Danube at Giurgiu, Turnu Magurele, and Zimnicea. To this end, the 3rd Army Corps was ordered to direct its main force towards Focsani and Buzau while a detachment was directed to Galati and Braila.⁴⁹

The second day after the mobilization had begun, the signing of the Armistice in Rethondes was announced and this provided for an immediate cessation of hostilities. The Romanian Army General Headquarters, which had in mind the uncertain situation on the east of the continent, as Soviet Russia had denounced the Treaty of Brest-Litovsk and it had directed the Red Army towards the Nistru. The Mackensen Army, which had only just decided to withdraw from the Romanian area it occupied, decided to continue its operations to enter as quickly as possible the peace garrisons, to increase the pace of mobilization and to maintain control and order on the national territory evacuated by the German troops.⁵⁰

Together with the return of the 3rd Army Corps units to Wallachia, the Romanian Army General Headquarters decided, at the repeated request of the Romanian Central National Council of Transylvania, to deploy the first elements of the Romanian Army from Moldova to Transylvania. The actions of the Romanian Army, determined by the operational necessity resulting from the evacuation of the enemy forces and of attaining the required immediate and future objective, were carried out in close coordination with that of the allied army on the Danube. General Berthelot, sensing that the Germans were retreating with significant quantities of materials, requested that the Romanian Army General Headquarters send a large unit to advance on the Oituz-Brasov axis in order to intercept the enemy convoys. Consequently, on 18 November, the Romanian Army General Headquarters ordered that the Romanian troops "cross the mountains and enter as quickly

⁴⁸ Arhivele Militare Naționale Române, *fond 948*, dosar nr. 268, f. 50.

⁴⁹ *România în anii Primului Război Mondial*, p. 536.

⁵⁰ Torrey, *România în Primul Război Mondial*, pp. 332-333.

as possible into Transylvania. The crossing of the mountains will be done at the request of our brothers and on the orders of His Highness the King. The aim was to preserve order, peace, life and the property of the residents. In order to attain this scope, which was demonstrated above, only the 7 Infantry and the 1 Chasseurs division would cross the mountains.”⁵¹

On the other hand, with the full backing of King Ferdinand to maintain order in the Romanian areas formally occupied by the Central Powers, General Berthelot decided to advance to Bucharest from Giurgiu and later on the petrol rich area of the Prahova Valley with a column formed from a French division and a mixed English division. On 25 November, the situation of the army in the Danube was the following: the 30th French Colonial Division on the right bank of the Danube around the Sistov locality in preparation for deployment in the area between Ploiesti, Pitesti, and Craiova, and the 26th British Division with the majority of the forces in the Rusciuk area (apart from a brigade which had been sent to Bucharest), all prepared to deployment in Dobrodja, next to the French forces that were already there⁵².

The completion of the national State through the union of all Romanians into one single homeland, free and independent, was an exemplary historic victory of the century-old struggle of the Romanian people for unity and independence. The Great Union of 1918 was, at the same time, an event of utmost importance, decisive for the further development of the Romanian nation and State.

SOURCES AND LITERATURE

Arhivele Militare Naționale Române [Romanian National Military Archives], fond 485, 948.

România în anii Primului Război Mondial [Romania during World War I], vol. I, București: Editura Militară.

Cioc, Mihai. *Contribuția industriei naționale la fabricarea materialului de război și rolul ei în timpul războiului de desrobire a neamului* [The contribution of the national industry to the war effort], București: 1928

General Rudeanu, Vasile. *Albert Thomas*, București: 1934.

România în Primul Război Mondial 1916-1919 [Romania in WWI], București: 1934, vol. I, p. 46.

⁵¹ Prodan and Preda, *The Romanian Army during the First World War*, pp. 118-119.

⁵² *România în anii Primului Război Mondial*, p. 541.

Giurcă, Ion. 1917. *Reorganizarea armatei române*, [1917. The reorganization of the Romanian Army], București: Editura Academiei de Înalte Studii Militare, 1999.

Dobrovici, M.Gheorghe. *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate. 1823-1933* [History of the economical and financial growth and the loans of Romania 1823-1933], București: 1934.

Popa, N. Mircea. *Documente în arhivele vest-germane referitoare la armata română în primele două decenii ale secolului al XX-lea* [German documents about the Romanian army in the first two decades of the XXth century], în *File din istoria militară a poporului român*, Editura Militară, vol. 2, 1974.

Prodan, Costica. Preda, Dumitru. *The Romanian Army during the First World War*, București:, Editura Univers Enciclopedic, 1998.

Torrey, E. Glenn. *România în Primul Război Mondial* [Romania in World War I], București: Meteor Publishing, 2014.

др Мануел Станеску, научни сарадник

Институт за политичке студије одбране и војну историју

Министарства одбране

Букурешт (Румунија)

e-mail: manuel.stanescu@yahoo.com

РУМУНСКА ВОЈСКА 1916–1918

(ОРГАНИЗАЦИЈА, ОПРЕМАЊЕ И ТРАНСФОРМАЦИЈА)

(Резиме)

Одлука да се поведе ослободилачки рат за национално уједињење и ослобођење румунских територија под Аустроугарском у оптималним условима, довела је до тога да у годинама неутралности (1914–1916), уз подршку народа који је био спреман да на себе преузме сваку жртву, Румунија усмери све своје економске и војне потенцијале ради остварења овог историјског циља. Године неутралности (1914–1916) искоришћене су за интензивне војне припреме чији је циљ био да се војска у правом тренутку укључи у рат и оствари главни национални задатак – ослобођење и уједињење свих Румуна. Овај процес карактерисала је мобилизација свих људских и материјалних потенцијала читаве нације, као што је то био случај у свим ратовима за ослобођење и национално уједињење. Одлучујући фактор који је довео до успеха у 1917. години била је реорганизација румунске војске, која је у том периоду представљала главни догађај на фронту. Реформа је почела у другој половини децембра 1916. и била углавном завршена почетком

јула 1917. године. Стварање националне државе присаједињењем свих Румуна матици земљи, слободној и независној, пример је историјске победе која је била резултат дугогодишње борбе румунског народа за уједињење и независност. Велико уједињење из 1918. године било је у исто време и кључни историјски догађај за даљи развој румунског народа и државе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Румунија, Први светски рат, уједињење, 1918, битке 1917, Источни фронт, Румунски фронт.

УДК 355.48(4)"1916"
94(4)"1914/1918"

COBISS.SR-ID 282304780

Доц. др Олег Р. Ајрапетов

Историјски факултет

Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов”

Москва (Руска Федерација)

e-mail: oleg_airapetov@list.ru

НАРОЧКА ОПЕРАЦИЈА 1916. ГОДИНЕ И БИТКА КОД ВЕРДЕНА

АПСТРАКТ: У раду се на основу мемоарске литературе и објављене грађе реконструишу припреме руске царске армије за офанзивна дејства након „великог повлачења” у јесен 1915. године. Главни удар извршен је у области језера Нароч и Вишњев. Офанзива је за последицу имала велике жртве на руској страни. Њен једини успех била је подршка савезницима, пошто су Немци прекинули напад на Верден.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Русија, борбена готовост, офанзива, 1916, Нароч, Верден, Први светски рат

Почетком 1916. године немачка врховна команда није много бринула о могућностима покретања непријатељске офанзиве на Истоку. У суштини, Немци су били задовољни постигнутим резултатима. Фалкенхајм је писао о исходу кампање 1915. године: „На Истоку су постављени циљеви били достигнути. Ти циљеви нису могли имати задатак потпуног уништења војне моћи Русије. Деловали смо у границама могућег, ограничивши се само на то да парализујемо

нападну снагу колоса”.¹ Крајем 1915. године у Штабу Источног фронта владало је уверење да ће, након свих губитака које је поднела руска војска, немачке трупе на овом фронту још дуго бити безбедне. Истина, постојала је и бојазан да ће Руси ипак моћи да покрену офанзиву у догледно време, али у то је мало ко веровао.²

Хофман је у свом дневнику 22. новембра 1915. године забележио да се, по његовом мишљењу, Руси активно припремају за офанзиву, али да ће бити потпуно спремни тек на јесен наредне године.³ И страни војни посматрачи делили су то мишљење. Јапански представник при руској врховној команди мајор Накадсима извештавао је октобра 1915. године свога начелника генералштаба да се може очекивати да ће се немачко напредовање на Источном фронту наставити и наредне године. Будући исход рата, по мишљењу јапанског официра, зависио је од тога колико брзо ће савезници бити у стању да ојачају руске борбене способности.⁴

У току зиме 1915/1916. године ситуација у руској војсци унеколико се поправила. Било је приметно побољшање у снабдевању муницијом, храном и оружјем. Војничко следовање мяса је удвостручено, пошто је из позадине свакодневно трупама испоручивано 10.000 бикова. Следовање шећера је утростручено, са две на шест фунти месечно.⁵ „Дотрајала оруђа замењена су новим – сећао се генерал Брусилов – и ми смо могли да се пожалимо само на то што још увек нисмо располагали са довољно тешке артиљерије, мада се и ту ситуација унеколико поправила.”⁶ Од изузетне важности била је чињеница да су у току зиме, у време затишја насталог након завршетка Великог одступања, регрути који су упућени на фронт као попуна могли да прођу кроз ваљану обуку. Војници су постали много искуснији по питању тактике и одбране коју је наметао нови позициони рат.⁷ Од круцијалне важности било је да се регрути који су дошли на фронт ради попуне обуче до нивоа искусних војника. Са-

¹ Фалькенгајн Э. *Верховное командование 1914-1916 в его важнейших решениях*. Москва: Высш. Воен. Ред. Совет, 1923, 179.

² Hindenburg P. *Out of my life*. New York: Harper, 1921, Vol.1, P.184.

³ Hoffman M. *War diaries and other papers*. London: Martin Secker, 1929, Vol.1, P.96.

⁴ Международные отношения в эпоху империализма : документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917 гг.(даље: МОЭИ): Сер.III. 1914-1917 гг. Москва-Ленинград: Гос. соц.- экон. изд-во, 1937, Т.9. (17 октябрия 1915 г. - 13 января 1916 г.), 80-81.

⁵ Gourko B. *Memoires and impressions of war and revolution in Russia*. 1914-1917. London. 1918. P.131.

⁶ Брусилов А.А. *Мои воспоминания*. Москва: Воен. изд-во Наркомата Вооруж. Сил Союза ССР, 1946. С.176.

⁷ Gourko B. *Op.cit*. P.133.

ма војска била је принуђена да ради на сопственом јачању, формиравши допунске батаљоне у непосредној близини борачких јединица.

„Допунски батаљони – сећао се један од инструктора, који је почетком 1916. године служио на Западном фронту – појавили су се на бојишту, као новотарија која је настала захваљујући дотадашњем ратном искуству. Задатак допунских батаљона формираних при пуковима био је дообука, или тачније преобука новопридошлих регрута за њихову попуна. Још средином 1915. године у активне пукове стизала је таква попуна, чији су регрути у потпуности били необучени за вођење било какве борбе и нису умели чак ни пушку да напуне. Многи пукови, рачунајући и наш (13. гардијски Јеревански), борио се са тим злом постојећим средствима. Новопридошлим попунама командовала су по два-три официра, уз одговарајући број подофицира или чак старих војника које би сакупили на неком месту, удаљеном око четири-пет врста иза прве линије, и учили их свим потребним знањима и вештинама. Нигде, ни у једној касарни, ни у једном пуку, у мирнодопским условима обука се није изводила тако убрзано као овде. Ту млади регрут није морао да машта и замишља ровове, бодљикаву жицу и напад на невидљиве утврђене положаје. Ту је све било надокхват руке. Ако је било потребно да се прикаже напад на утврђени положај – то се извршавало очигледно, на сопственим утврђењима у непосредној позадини фронта. Ако је требало научити како се копају ровови – за то је било много практичних могућности скоро сваке ноћи. Ако је требало научити руковање ручном бомбом – и њих је било у изобиљу. Бомбе су бацане, а војници су могли да се увере у њихову делотворност, будући да готово ни један час обуке није прошао без тзв. „несретних случајева“. Обука у гађању, чувању тајни, патролној и стражарској служби одвијала се у потпуности и кроз месец дана такве обуке војник је био потпуно оспособљен за вођење савремене борбе. *Васпитање војника одвијало се паралелно са стројевом обуком али су за месец дана постигнути незадовољавајући резултати. За то је било неопходно време, као и искусни кадрови, а ни једног ни другог није било. И позициони рат са својим привидним затишјем односио је неочекивано много жртава, тако да су пукови све време имали потребу за новим попунама. Када је реч о учитељима, њих је било недовољно, пошто су они најбољи изгинули још 1914. године* (подвукао О. А.)”.⁸

Резултат није изостао. Многи проблеми су решени, и то веома успешно. „У рану јесен у свакој пешадијској дивизији – сећао се Бру-

⁸ Попов К. Воспоминания кавказского гренадера. Белград. 1925. С. 168.

силов – било је од 18 до 20 хиљада људи, потпуно обучених, и од 15 до 18 хиљада пушака, потпуно исправних, уз изобиље муниције.”⁹ Обука војника још увек је била корак испред васпитања, али проблеми које је војска имала нису се ограничавали само на то. Пукови и дивизије још увек нису успели да се у потпуности оспособе за извођење нападних дејстава. О томе сведочи стање у рано пролеће 1916. године, дакле непосредно пред офанзиву, у 56. сибирском стрељачком пуку 14. дивизије 12. армије Северног фронта. Тај пук био је Сибирски само по имену, пошто су његову попу, која је долазила из резервног пука који се налазио на становању у Москви, углавном чинили сељаци мобилисани у централним губернијама. Највећи део активних официра и подофицира избачен је из строја у борбама вођеним 1914–1915. године, док су на њихово место дошли на брзину обучени потпоручници и подофицири из редова бивших редова обучених на тромесечним курсевима. Без искусних и добро обучених нижих чиновца пук није био у стању да буде ефикасан у нападним дејствима у условима рововског рата. За њих су својеврсну школу представљале извиђачке акције или, како се тада говорило, ограничене претраге.¹⁰

Било је потребно изборити се са штетом нанесеном организацији и моралу трупа и поново повратити „ударну снагу”. Један од начина за остваривање тог циља биле су мање операције, чији би успешни исход имао васпитни карактер. У новембру 1915. године, сазнавши да у немачкој позадини ради много руских ратних заробљеника, бивших трећепозиваца, коморџија Алексејев је обратио пажњу на то: „Ружна слика, коју је добио штаб 3. армије, да велики број наших заробљених војника ради у немачкој позадини, указује на слабу тачку те позадине, на могућност да се снажним налетима малих коњичких јединица, баш растеривањем тих бараба који служе Немце као коморџије, пекари и радници, унесе пометња у рад позадинских установа... Молим да се то саопшти војницима на фронту, ради израде промишљеног плана акција у непријатељској позадини, имајући у виду наведене околности. Уништена и спаљена комора, уништене кухиње – све је то за нас достижно и све ће то унети растројство у активности непријатеља”.¹¹

Крајем 1915. године у Ставку (Врховна команда – прим. прев.) је био позван један од иницијатора формирања партизанских једи-

⁹ Брусилов А. А. *нав. дел*, С.176.

¹⁰ Черепанов А. И. *Поле ратное мое*. М.1984. СС. 3-11.

¹¹ Клембовский В. Н. *Партизанские действия*. Издание второе, дополненное данными о партизанских действиях в войну 1914-1917 гг. Пгр. 1919. С. 227.

ница – јесаул (козачки мајор – прим. прев.) А. Г. Шкуро. Тамо су његов предлог нове борбене праксе одобрили цар и генерал Алексејев. Те јединице биле су нарочито активне у рејону Полесја, где су природни услови усложњавали изградњу дубоко ешалониране, континуиране линије одбране. Ти препади значајно су подизали су морал трупа након тешких борби вођених у време Великог повлачења. С друге стране, они су имали задатак да утичу на развој партизанског покрета међу локалним становништвом. Поменути циљ ипак није постигнут због пасивности мештана, мада помоћ војним партизанским јединицама са њихове стране није изостала. Наравно, пракса саботажа у непријатељској позадини није свугде могла дати резултате. Она је зависила од конкретне ситуације на терену, а нарочито од тога колико је непробојна била линија фронта. Неки команданти, на пример Брусилов, иступали су против организације партизанских јединица, док су их други, рецимо Иванов, формирали на оним одсечима где није било услова за њихово дејство. Треба ипак истаћи да су партизанске акције у рејону Припјата држале непријатељске снаге у сталној напетости и испрва му наносиле осетне губитке.¹²

Убрзо се, супротно предратним очекивањима, у шумама и мочварама Полесја формирала непрекидна линија фронта. „Морали смо да градимо бескрајне линије насипа – сећао се Брусилов – велики број мостова, ровове смо градили од трупаца прекривених споља земљом, јер је укопавање било неизводљиво због нивоа подземних вода. Материјала за извршење тих задатака било је на претек. Показало се да је, и поред многих потешкоћа и унеколико другачијег поретка, у Полесју било могуће изводити борбена дејства великим јединицама...”¹³ Не треба сметнути с ума да је рејон Барановичи–Молодечно, где је примећена највећа активност партизанских јединица, био један од оперативних праваца које је Ставка изабрала за покретање офанзиве у пролеће-лето 1916. године. Алексејев је био задовољан јер се враћало самопуздање трупа. По његовом мишљењу, у периоду од новембра 1915. до фебруара 1916. године морал руских војника значајно је ојачан. Међутим, неуспех офанзиве у Галицији бринуо је начелника штаба Врховне команде. По његовим речима, у армији је владао недостатак правог вођства и „било је тешко

¹² Шкуро А. Г. Записки белог партизана. М.1991. СС.15-17.; Брусилов А. А. Нав. дел. С. 173.

¹³ Брусилов А. А. нав. дел, С. 166.

наћи макар и једног човека који је располагао већим командантским способностима од оних потребних за командовање пуком”.¹⁴

За разлику од виших нивоа командовања, 1916. године руске трупе биле су пуне наде. У 7. армији, која је била дислоцирана код Черноваца, расположење је било одлично. Војници и официри били су одморни, док је стање пристиглих појачања будило наду да ће непријатељ у току следеће, 1916. године, бити разбијен и избачен са руске територије.¹⁵ Ту веру делиле су и 7. армији суседне трупе. „Према стању духа код војника поверене ми армије, и како сам се у скорије време уверио, и код других армија Југозападнoг фронта – сећао се Брусилoв – ми смо се налазили, по мом убеђењу, у одличном стању и с правом веровали да ћемо разбити непријатеља и избацити га са наших територија”.¹⁶ О томе сведоче и подаци војне цензуре Северног и Северозападнoг фронта, на плећа чијих трупа су пале најтеже битке и највећа одступања у борбама вођеним 1915. године. Огромна већина војничких писама послатих до фебруара 1916. године одисала је потпуним поуздањем у коначну победу Русије.¹⁷

Наде је будила и чињеница да су француска и енглеска војска, без обзира на претрпљене губитке у Шампањи и Артоа, убрзано појачавале своје снаге. Бројност француских снага на фронту у јануару 1916. године премaшила је 2.500.000 војника и 54.600 официра, док се у резерви налазило око 200.000 војника и 3.000 официра. У јануару 1916. године у Енглеској је уведена општа војна обавеза, што је увећало њене оружане снаге на 5.000.000 људи. Наравно, највећи број обвезника требало је тек да прође обуку да би постали прави војници. И поред тога та мера значајно је повећала резервни потенцијал британских експедиционих снага у Француској, које су се у јануару 1916. године састојале од пет армијских и једног коњичког корпуса. Поред тога тамо су се налазили и англо-индијски армијски и коњички корпус, што је све давало бројно стање од 286.000 људи.¹⁸ Порасло је и учешће у рату доминиона и колонија. Тако је, на пример, само канадски контингент после годину дана рата порастао са 30.000 на 150.000 људи.¹⁹ Положај Антанте био је далеко од без-

¹⁴ Knox A. Op.cit. Lnd.1921. Vol.2. P.387.

¹⁵ Farmborough F. Nurse at the Russian front. A diary 1914-1918. Lnd.1974. P.168.

¹⁶ Брусилoв А. А. *нав. дел*, С. 176.

¹⁷ Лемке М. К. 250 дней в Царской Ставке, Петроград, 1920, С. 545.; Кнох А. Op.cit. Lnd. 1921. V. 1. P. 350.

¹⁸ Строков А. А. Вооруженные силы и военное искусство в Первой Мировой войне. М.1974. С. 280.

¹⁹ The Times History of the War. Part 58. Vol. 5. Sept. 28, 1915. P. 202.

надежног. Постојао је само један проблем – како да се најпапетније могуће искористи постојећа премоћ над Немачком и њеним савезницима.

У тој ситуацији немачка врховна команда, која је сматрала да је њен посао на Источном фронту завршен, решила је да се врати на једини могући начин дејстава с обзиром на положај Немачке – на стратегију обарања. За одлучујући удар изабран је верденски утврђени рејон. Француску тврђаву требало је да заузме 5. немачка армија, под командом престолонанследника. У први ешалон доведено је девет нових, одморних и специјално обучених дивизија. Армију престолонанследника подржавало је 1.204 оруђа, од којих 654 тешка и 29 најтежих, а такође и 202 минобацача, укључујући и 21 тешки.²⁰ Кланица под Верденом започела је 21. фебруара. Брзо заузимање белгијских и руских утврђења уверило је француске главнокомандујуће у бескорисност те врсте фортификација. Жофр је убедио француску владу да „угаси” тврђаву Верден, одакле су на фронт упућене трупе и артиљерија. Његове утврде претворене су у складишта муниције. Историја се поновила након шест месеци. Четири дана након отпочињања немачке офанзиве, 25. фебруара 1916. године, изузетно значајан утврђени положај под градом – фор Дуамон, заузела је без испаљеног метка 7. чета одважног 24. бренденбуршког пука.²¹

Од састава бившег гарнизона у њему су остала само 23 артиљерца и једна активна топовска кула. Трупе које су тек пристигле у тврђаву биле су захваћене нередом и нису биле у стању да организују ваљану одбрану. Једино је фор де Во одолевао три месеца, у тесној вези са трупама на фронту, али је коначно пао под ударима немачких трупа 7. јуна.²² Крајем фебруара пред градом су се водиле жестоке борбе. Међутим, без обзира на почетне успехе, Немцима није пошло за руком да изврше пробој. Почетком марта Французи су за одбрану Вердена формирали нову 2. армију. Појачања су убрзано пребацивана магистралним путем Бар ле Дик – Верден. Тим 65 километара дугим путем, који је добио име „Via Sacra” и „пут у рај”, од 22 фебруара до 7. марта превезено је 190.000 људи, 22.500 тона муниције и 2.500 тона другог терета. У марту 1916. године путем је пролазило 6.000 возила дневно, то јест четири камиона у минути.²³ Започела је сусретна битка невиђених размера. Немци су морали

²⁰ Строков А. А. *нав. дел*, С. 355.

²¹ Зайончковский А. М. *Мировая война 1914-1918 гг.* М.1938. Т. 2. С. 21.

²² Liddel Hart B. H. *History of the First World War.* Lnd.1992. PP.203; 223-224.

²³ Строков А. А. *нав. дел*, СС. 359-360.

или да искористе фактор почетног успеха, или да одустану од планова да заузму Верден. Време је радило за савезнике и од 22. до 30. марта 1916. године немачка врховна команда постепено је прекидала офанзиву.²⁴ Разлог за то била је операција код језера Нароч, која је отпочела на руском фронту.

Ерих фон Фалкенхајм сећао се: „Још мање очекиван од демонстративне операције на западу (у време бојева под Верденом – прим. О. А.) био је почетак такве операције веома великих размера на северном делу Источног фронта у другој половини марта. Тамо је, након прекида борби код Двинска у новембру 1915. године, углавном било мирно. Међутим, 18. марта Руси су на одсеку језеро Дрисвјати – Постави и са обе стране језера Нароч покренули напад веома великим снагама, подржан великим количинама муниције”.²⁵ Ван сваке сумње, Немци су очекивали некакво активирање руског фронта. Почетком марта, према сведочанству Лудендорфа, команда Источног фронта добила је информацију о припремама руског напада на Вилнском правцу. Ипак, величина те операције (кратко након почетка напада у секцији погинулог руског официра нађено је наређење генерала А. Е. Еверта о протеривању непријатеља са територије царства), као и време њеног извођења, представљали су непријатно изненађење за Немце.²⁶

„Читава кампања 1916. године – сећао се генерал В. М. Драгомиров – представљала је доказ шаблонског и површног начина мишљења који је владао у руској врховној команди... Било је довољно само уочити штету коју су начинили људи, можда чак и веома способни и поштени и корисни у другим областима војне професије, али не и као команданти. Интересантно је притом приметити и заблуде које су владале у јавном мњењу, које је те људе процењивало на основу критеријума потпуно неприменљивих за оцену њихових командантских способности. Те заблуде биле су толике да ни очигледне чињенице да су војни неуспеси изазвани некомпетентношћу војног руководства, нису утицале на промену ставова јавног мњења”.²⁷

Те речи, истините у односу на највећи део кампање, више од свега описују њен почетак – Нарочку операцију и улогу у њеној припреми коју је одиграла врховна команда и министарство војно. Цар и генерал Алексејев, од самог почетка борбених дејстава под Верде-

²⁴ Зайончковский А. М. Мировая война 1914-1918 гг. М.1938. Т. 2. С. 23.

²⁵ Фалькенгайн Э. *нав. дел*, С. 220.

²⁶ Лудендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. М.1923. Т.1. С.169.

²⁷ Драгомиров В.[М.] Подготовка русской армии к Мировой войне.// ВС ОРВЗ Белград. 1923. Кн.4. С. 112.

ном, пажљиво су пратили све догађаје у вези с тим. По наређењу начелника штаба врховне команде израђена је посебна карта тврђаве и њене околине, у коју су уношене све промене ситуације.²⁸ При одређивању правца главног удара пролећно-летње офанзиве 1916. године Алексејев се у принципу залагао за југозападни правац, али се ипак сагласио са изменом на северозапад, у рејон језера Нароч. Време изабрано за напад, које се опасно поклапало са почетком пролећне сезоне киша и блатњавих путева, објашњавало се у врховној команди неопходношћу пружања подршке савезницима.²⁹ Међутим, поставља се питање да ли је то био и прави разлог. Савезници су првобитно предлагали да офанзива на руском фронту ради одвлачења непријатељских снага почне 15. јуна, с тим да слична демонстрација на француском фронту уследи 1. јула.

Командант Западног фронта генерал Еверт обратио се Алексејеву 26. јануара 1916. године. Он је скренуо пажњу начелнику штаба врховне команде на обавештајне податке. Одсуство нових немачких јединица на руском фронту и извлачење значајног дела немачких снага указивало је, по мишљењу Еверта, на Француску као на главни циљ будуће непријатељске офанзиве. Генерал се прибојавао да Немци намерно уподобљују њен почетак тако да сачекају отопљење, које ће смањити шансе за успех руског напада. Ипак, једини закључак који је Еверт нудио био је да се ни у ком случају не сме допустити пораз француске армије: „Ми морамо почети офанзиву, брзо и енергично, не губећи ни часа, баш у оном моменту када буде извесан немачки напад на Французе”.³⁰ Савезништво са Француском, као и раније, имало је изузетно значајан утицај на руску стратегију. „У својим одлукама она (т.ј. Русија – прим. О. А.) је морала... да се руководи не само сопственом ситуацијом на фронту, већ и заједничком коришћу... – како је формулисао основни принцип приступа општим савезничким интересима генерал Данилов – Русија је била свесна тешке ситуације у којој су се нашли Французи и искрено желела да часно испуни своје савезничке обавезе према њима”.³¹

Ту традицију наставио је и Алексејев, који је 5/18. фебруара 1916. године написао извештај за цара. Према том извештају, у руској врховној команди се знало да је донета одлука да се крене у за-

²⁸ Noskoff A. A. Nicolas II inconnu. Commandant Supreme Allie chef d'etat suivi de au dela du trait rouge. Paris. No date. PP. 37-38.

²⁹ Бубнов А.[Д.] В Царской Ставке. Воспоминания адмирала Бубнова. Нью-Йорк. 1955. С.250.; Noskoff A.A. Op.cit. PP. 61-62

³⁰ Подорожный Н. Е. Нарочская операция в марте 1916 г. на Русском фронте Мировой войны. М.1938. С. 9.

³¹ Данилов Ю. Н. Великий Князь Николай Николаевич. Париж. 1930, С.118.

једничку офанзиву са савезницима у априлу-марту те године. Према информацијама којим се располагало у штабу врховне команде, борбено најспособнији делови немачке армије у Русији налазили су се на Северном фронту. Алексејев је 9/22. фебруара поновио своју забринутост у писму Жилинском. Као правце могућег немачког напада видео је Северни или Југозападни фронт, док је на француском очекивао само демонстративна дејства. Међутим битка за Верден већ је почела. Као једини разуман вид одбране Алексејев је видео напад. Иако је фронт био широк 1.200 километара, и слабо снабдевен артиљеријом, нарочито тешком, другог избора није било. Када је обим Верденске операције постао коначно јасан, рокови за отпочињање руске офанзиве били су скраћени.³²

Већ 11/24. фебруара, то јест три дана након почетка напада на Верден, у Могилеву је одржан састанак на ком су осим цара и Алексејева, учествовали командант позадине врховне команде, четири команданта фронтова, три начелника штаба фронтова, министар војни, начелник штаба морнарице и главни интендант. „Заседање је почело извештајем Алексејева – сећао се Поливанов – у којем је изнео да смо у том моменту, након попуне трупа, јачи од нама супротстављених непријатељских снага, због чега се створила могућност да предузмемо делимичну офанзиву са циљем да одбацимо Немце са тренутних положаја које су држали. За главни оперативни правац те офанзиве изабран је правац ка Владимиру. Снаге за извођење офанзиве биле су јачине око четири корпуса, с тим што је требало постићи да та четири корпуса дејствују као моћна ударна група сједињена у песницу, обилно снабдевена артиљеријским средствима и одговарајућом комором. Време за отпочињање операције – крај фебруара, то јест до почетка пролећног отапања снега. Улога Северног фронта не мења се и остаје пречење путева ка најосетљивијој тачки – престоници”.³³

Бивши командант Северног фронта генерал П. А. Плеве (10/23. фебруара 1916. године смењен са положаја из здравствених разлога, уз највећу захвалност и постављен за члана Државног савета³⁴) подвргао је жестоким критикама дејства 7. армије Шчербачева у време офанзиве на Стипи. Фактички, у питање је довео и компе-

³² Наступление Юго-Западного фронта в мае-июне 1916 года. Сборник документов мировой империалистической войны на русском фронте (1914-1917). Москва 1940, С. 39.; Лемке М.К. *нав. дел*, С.524.; Зайончковский А.М. Мировая война 1914-1918 гг. М. 1938. Т. 2. С. 26.; Noskoff A. A. *Op.cit.* P P.63-64.

³³ Поливанов А.А. Девять месяцев во главе Военного министерства.// Вопросы истории (далее ВИ). 1994. № 10, С. 144.

³⁴ Правительственный вестник. 13(26) февр. 1916 г. №35. С. 1.

тентност главнокомандујућег Југозападног фронта Н. И. Иванова. Поред тога, тада је већ било јасно да су раније предложени план Алексејева о једновременој офанзиви из Галиције и Солуна, усмереној на Будимпешту, савезници одбацили. Одлучено је да се зада главни удар на месту додира Северног и Западног фронта, са главним оперативним правцем ка Вилни. Сваки фронт имао је обавезу да издвоји значајне резерве: Северни – не мање од три корпуса, Западни – до 10, од којих су четири прелазили на располагање Врховне команде, и Југозападни – три корпуса и гардијски одред.

Циркуларним телеграмом од 28. фебруара / 5. марта 1916. године Алексејев је наредио командантима фронта да заврше припремне радње за извођење напада до 5/ 18. марта. Као прелиминарни датум отпочињања офанзиве назначен је 23. март. То је била благовремена одлука. Генерал По предао је 3. марта 1916. године Алексејеву писмо генерала Жофра у ком се снажно заложио да се убрза припрема за прелазак руске војске у офанзиву. Жофр је сматрао да је даљи притисак Немаца на Верден могућ једино под условом да доведу појачања са других фронта, наводећи као потврду свог става чињеницу да су две дивизије, 1. и 3. гардијска, према француским обавештајним подацима, већ биле повучене са руског фронта. Притом Жофр никако није захтевао да се крене у офанзиву по сваку цену и без темељне припреме за напад. Одговарајући на писмо, Алексејев је 6. марта информисао Жофра о усвојеним одлукама на саветовању у руској врховној команди.³⁵

Два дана раније начелник штаба руске врховне команде сумирао је све те расправе и одлуке у писму генералу Жилинском. „Разрада плана напада у јулу – писао је Алексејев – значила би потпуно неразумевање непријатеља, његове воље, енергичности, његове безусловне потребе да што пре нанесе удар савезницима и тежње да на најбржи могући начин оконча рат у своју корист. Из тих разлога, чим стање путева дозволи, противник ће нас предухитрити великом офанзивом. На нашем фронту дугом 1.200 врста увек ће се наћи слабе тачке, на којима је могуће лако извршити пробој. Недовољна развијеност наше железничке мреже и њена слаба пропусна моћ лишавају нас могућности за брзу концентрацију већих резерви на угроженим деловима фронта, како су то урадили Французи, и уопште могућности извршења већих прегруписавања наших снага. Мишљења сам да планирана офанзива у јулу неће бити изводљива,

³⁵ Подорожный Н. Е. *нав. дел*, СС. 8; 12.; Клембовский В. Н. Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Ч. 5. Период с октября 1915 г. по сент. 1916 г. Позиционная война и прорыв австрийцев Юго-Западным фронтом. М.1920. СС.17-18.

јер ће њено извршење противник осујетити превентивним нападом. За нас ће више или мање критичан период на Двини наступити у марту. Рижки залив ће се одледити три недеље пре него Монсундски мореуз и немачка флота ће загосподарити, без икакве могућности наше морнарице да јој се супротстави. *Здружена операција немачке флоте и копнених снага према Риги и Ришком обалском сектору веома је извесна, те нас то приморава да појачамо трупе на северном фронту и да према томе саобразимо и сопствене планове будућих дејстава* (подвукао – А. О.). Најсврсисходније би стога било да непријатеља нападнемо одмах сада, пошто мразеви чине путеве још увек проходним, а на нашој страни постоји бројчана надмоћ док је непријатељ везан на француском фронту. Може се оправдано рачунати да ће нас време послужити у погледу путева кроз читав фебруар и првих дана марта”.³⁶

Тако је руска врховна команда, тј. Алексејев, отворено потценила размере Верденске битке, очекујући као и раније понављање ситуације из пролећа и лета 1915. године на свом европском фронту. Сав прорачун руских генерала био је фокусиран на то да се правовремено изврши концентрација и нанесе удар непријатељу до пролећног отапања снега. Он је потврдио демонстративну улогу Северног фронта и пасивну функцију Југозападног фронта. Главна идеја начелника штаба врховне команде састојала се у организацији здруженог напада у рејону Свенцјани – Вилкомира. Вреди истаћи да он није предвидео никакве измене ни када је у питању будућа пролећна офанзива. Могло је бити речи тек о различитим варијацијама избора концентрацијске просторије.³⁷ Између осталог, судећи према духу у којем је писмо написано, Алексејев лично није веровао да ће у пролеће и лето 1916. године руска армија уопште успети да покрене офанзиву великих размера. И поред тога припреме за напад код језера Нароч су настављене. Ради обезбеђења тешке артиљерије за подршку пробоја од тврђавске артиљерије евакуисане у Можажск издвојено је 56 оруђа калибра 4,2 инча (106,68 mm) и 128 оруђа калибра 6 инча (152,4 mm). Та артиљерија требало је да представља материјалну основу за формирање седам нових артиљеријских бригада.³⁸

Од почетка јануара до средине марта 1916. године бројно стање 2. армије, која је требало да нанесе главни удар, повећало се више него два пута – са 170.384 пушке и 8.037 сабљи на 355.989 пуша-

³⁶ МОЭИ. Сер. III. 1914-1917 гг. М.-Л. 1938. Т. 10. (14 января - 13 апреля 1916 г.) С. 328.

³⁷ Исто.

³⁸ Шихлинский А. А. Мои воспоминания. Баку. 1984. С. 132.

ка и 16.943 сабље. Армији у чији су састав улазила четири армијска корпуса, придодата су још четири корпуса пешадије, од којих два сибирска (I и III), као и коњички корпус. Армија је располагала са 605 лаких и 168 тешких оруђа. Поред тога у њен састав ушли су и сви новоформирани дивизиони тешке артиљерије, са укупно 114 оруђа. Обезбеђење руских трупа тешком артиљеријом донекле се побољшало, али је и даље остало недовољно у поређењу са захтевима рата на Западном фронту, док још увек нису биле превладане ни последице кризе у наоружању. Тешка артиљерија располагала је оруђима калибра 4,2 (106,68 mm), 4,8 (121,92 mm) и 6 инча (152,4 mm). Штаб фронта при одређивању норми снабдевања муницијом полазио је не од количине потребне за рушење непријатељских фортификација, већ од прорачуна колико ће се дуго у борби налазити одређена јединица. То је значило да се највећи део граната додели тешкој артиљерији, која је дејствовала на главном правцу напада.

Таква расподела муниције довела је касније до великих губитака на оним деловима фронта на којима су извођена демонстративна дејства. Резерве тешке артиљерије биле су недовољне. На саветовању у Моголеву истакнуто је да на Западном фронту и даље расте потреба за тешком артиљеријом и муницијом за њу. За топ од 3 инча (76,2 mm) средња дневна потрошња муниције износила је 200 граната, за топ од 4,2 инча 50, за калибар 4,8 инча 100 граната и за топ од 6 инча 50 граната. До испуњења постојећих норми на Западном фронту недостајало је и око 40 милиона пушчаних метака, на северном око 39.000 пушака јапанске производње и 16 милиона метака за њих, који су пребацивани са Југозападнoг фронта. На тај начин постигнута је стварна премоћ над Немцима у свим сегментима, укључујући и тешку артиљерију. У свом саставу 10. немачка армија имала је 73.775 пушака, 8.200 сабљи, 576 лаких и 144 тешких артиљеријских оруђа.³⁹ С обзиром на то да је рок за почетак напада скраћен, пред руским трупaма у Курландији појавио се нови непријатељ – пролећно време.

У име врховног главнокомандујућег Алексејев је 16. марта послао директиву командантима фронтова, у којој су изнети краткорочни и дугорочни циљеви будуће офанзиве. Друга армија требало је на левом и десном крилу да обиђе језеро Нароч и да се концентрише код Свенцјана. Пета армија требало је да наступа својим десним крилом са Јакобштатског мостобрана и да се сједини са 2. армијом у рејону Повежа. Дванаеста армија на доњој Западној Двини,

³⁹ Кнох А. Op.cit. Lnd. 1921. Vol.2. PP.405-406.; Подорожный Н.Е. Нав. дел. СС. 25; 27; 47.; Поливанов А.А. *нав. дел*, ВИ. 1994. № 10. С. 144.

Двинска група 5. армије и 1. армија требало је да врше демонстративна дејства.⁴⁰ У случају да се пробој изврши на Северном фронту био је планиран продор коњице у правцу Шавлија ради дезорганизације непријатељске позадине. Северни фронт, на ком је било планирано да се нанесе главни удар из правца Јакобштата на Поневеж и Западни фронт, на ком је требало да се изврши пробој на правцу Свенцјани – Виљкомир, према плану требало да наступају конвергентним правцима. Комбиновањем главног и три помоћна напада руска војска требало је да изађе на линију Митава – Бауск – Виљкомир – Вилна – Дељатичи.⁴¹

„Напад који су покренули у другој половини марта – писао је о руској офанзиви Хофман – био је толико великих размера и са толиком потрошњом муниције какву ми до сада на Источном фронту нисмо упознали. Јавила ми се помисао да је тај подухват испланиран као покушај пробоја у оквирима велике контраофанзиве сила Антанте 1916. године и да је очигледно започет нешто раније него што се очекивало. Да није тако, Руси не би почели офанзиву у марту, када на тој територији влада позната 'распутица'. Под 'распутицом' се у Русији подразумева период топљења огромне количине снега, који траје недељама, прекидајући сваку врсту саобраћаја на путевима, осим на оним са тврдом подлогом, чија је мрежа у Русији веома неразвијена.”⁴² Хинденбург је сматрао да је највероватнији руски напад усмерен на Двинск, Ригу и Сморгонь. Логика фелдмаршала била је једноставна – тамо су водиле најбоље железничке пруге. Међутим, на његово чуђење, обавештајни подаци говорили су о припреми напада у рејону језера Нароч и Постав: „У почетку нисам веровао да ће за тежиште велике офанзиве Руси заиста изабрати тачку која је удаљена од најбољих железничких линија и при томе распоредити своје снаге на релативно малом простору, остављајући потчињеним командантима тако мало могућности за маневрисање због карактеристика земљишта. Оно што се десило показало ми је напад ипак могућ.”⁴³ Било је немогуће одлучити се за такве мере без посебне потребе. Како ми се чини, подршка савезницима није довољан разлог да се то објасни. О размерама идеје Алексејева може се просудити према цртежима на картама Источне Пруске, Бранденбурга и Шлезеје, на којима је била унета шема каснијег напада из

⁴⁰ Knox A. Op.cit. Lnd. 1921. Vol. 2. P. 404.

⁴¹ Подорожный Н. Е, *нав. дел*, С.15.; Клембовский В.Н. Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Ч. 5. С. 18.

⁴² Гофман М. Война упущенных возможностей. Москва-Ленинград. 1925. С. 108.

⁴³ Hindenburg P. Op.cit. NY. 1921. Vol. 1. PP. 185; 186-187.

правца Кенигсберга, који је требало да остане блокиран, до линије Одра – Ниса, и која се условно протезала између Шћећина и Франкфурта на Одри.⁴⁴ Главни удар требало је да изведе 2. армија под командом генерала А. Ф. Рагозе,⁴⁵ у рејону језера Нароч. Офанзива је требало да започне са малог мостобрана, који је био изложен унакрсној ватри немачке артиљерије. Војници су овај одсек у почетку прозвали „Долина смрти”, а затим је добио друго име – „Долина добра и зла”. Са супротне стране налазило се велико брдо, које су држали Немци. Ово брдо руски војници прозвали су „Фердинандов нос”. Његова конфигурација подсећала је на тај део лица бугарског цара, на коме се јасно уочавало његово сродство са Бурбонима.⁴⁶

⁴⁴ Отдел Рукописей Государственной Российской Библиотеки, Ф. 855. Карт. 5. Ед. хр. 47. Л.1.

⁴⁵ Рагоза Александр Францевич (1858-1919), руски (генерал од инфантерије, 1914) и украјински (генерални бунчужни, 1918) војни делатник. Био је племићког порекла, родом из Витебске гуерније, православац. Полоцку војну гимназију завршио је 1874. а 1877. године Михајловско артиљеријско училиште, поставши артиљеријски потпоручик. Учествовао је у Руско-турском рату 1877-1878. године. Унапређен је у чин поручника (1877) и потпоручика гарде (1879). Завршио је Николајевску генералштабну академију 1883 године као први у рангу и унапређен у чин гардијског поручника и штабс-капетана у Генералштабу. Служио је у Харковском војном округу, био први ађутант у штабу 5. пешадијске дивизије (1883-1888). У чин капетана унапређен је 1885. Након тога је био на дужности помоћника првог ађутанта штаба Приамурског војног округа (јануар - јули 1888. године). Потом је био први ађутант војне канцеларије код војног гувернера Приморске области (1888-1891). Подпуковник је постао 1888. године. Начелник трупног одељења штаба тврђаве Керч био је од 1891. до 1896. године. У чин пуковника унапређен је 1892. године. Потом је био начелник штаба 32. пешадијске дивизије (1896-1898) и начелник штаба 5. пешадијске дивизије (1898-1900). Командант 18. пешадијског Вологодског пука био је од 1900. до 1904. године, а командант 1. бригаде 27. пешадијске дивизије од марта до октобра 1904. године, када је инапређен у чин генерал-мајора. Потом је од 1904. до 1906. године био начелник штаба III армијског корпуса и командант Уст-Двинске тврђаве (1906-1909). Генерал-лајтнант постао је 1908. године. Након тога био је на дужности начелника штаба 19. пешадијске дивизије (1909-1914). У чин генерала од инфантерије унапређен је 1914. године. Од октобра исте године био је командант XXV армијског корпуса. Одликован је орденом Св. Георгија 4. степена (1915). Командовао је 4. армијом од 1915. до 1918. године. У току фебруара – марта 1916. године привремено је командовао трупима 2. армије у време офанзиве код језера Нароч, а у току марта-априла 1917. године привремено командује армијама Румунског фронта. Пензионисан је новембра 1917. године. Наредне године постао је министар војни у украјинској Влади Скоропадског и био унапређен у чин генералног бунчужног (генерал армије). Након што су трупе Петљуре заузеле Кијев, у децембру 1918. године, био је ухапшен, али је убрзо пуштен. Отишао је потом у Одесу. Ухапсили су га и стрељали большевици.

⁴⁶ Pares B. My Russian memoirs. Lnd. 1931. PP. 372-373.

То је био најутврђенији одсек немачке одбране. „Овде је било четири реда препрека од бодљикаве жице, постављене на челичним шипкама пободеним у земљу – сећао се официр који је предводио јуриш на „нос” – при чему су се бокови тог положаја ослањали на језера Нароч и Вишњевско. На тим језерима Немци су имали моторне чамце наоружане митраљезима.”⁴⁷ Позитивно у избору тог одсека било је то што Немци нису имали успостављену железничку везу с њим (била је тек у озградњи), па је у случају пробоја брзо пребацивање појачања на тај сектор било искључено. Лудендорф је сматрао да Немцима не би пошло за руком да одрже линију фронта у случају пробоја и страховао је да би једини излаз у том случају био у повлачењу све до Ковна. При томе је донекле претеривао када је разматрао стварне размере руских планова.

„Руски план био је – бележио је начелник штаба немачког источног фронта – да одсеку у правцу Ковна наше северно крило и да га истовремено ослабе нападима на другим местима. Накнадним ударима оно је требало да буде одбачено на морску обалу северно од Њемена. Замишљени план био је обиман. Одсецање нашег крила требао је да почне извођењем два напада: у сектору језера и од Постава ка Свенцјанима, који је требало да пробију наш фронт на означеном отсеку. Сектор за напад био је широк и сретно изабран”.⁴⁸ Са Лудендорфом се слагао и Хофман: „Сектор за напад био је сретно изабран: уследио је главни удар, с једне стране између језера Вишњев и Нароч, а са друге стране код Постава. Двостраним притиском требало је обухватити и уништити 21. немачки корпус и тако остварити широку брешу на правцу Вилна – Ковно.”⁴⁹ Не чуди што је при таквој процени потенцијалне опасности од руске офанзиве немачка врховна команда решила да обустави напад на Верден. Био је то једини успех руске офанзиве, за који је плаћена превисока цена.

Са руског превео
потпуковник др Далибор Денда

⁴⁷ К. Из боевой жизни 40 пехот. Колыванского полка.// Военная быль (далее ВБ.). Париж. 1960. №41. С.9.

⁴⁸ Людендорф Э. *нав. дел*, М.1923. Т.1. СС. 169-170.

⁴⁹ Гофман М. *нав. дел*, С.108.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори:

Международные отношения в эпоху империализма : документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917 гг. Сер. III. 1914-1917 гг., Т.9. (17 октября 1915 г. - 13 января 1916 г.), Москва-Ленинград: Гос. соц.- экон. изд-во, 1937

Наступление Юго-Западного фронта в мае-июне 1916 года. Сборник документов мировой империалистической войны на русском фронте (1914-1917). Москва: Воен. изд-во, 1940

Литература:

Брусилов А.А. *Мои воспоминания*, Москва: Воен. изд-во Наркомата Вооруж. Сил Союза ССР, 1946.

Бубнов А.[Д.] *В Царской Ставке.* Воспоминания адмирала Бубнова. Нью-Йорк: изд-во им. Чехова, 1955.

Гофман М. *Война упущенных возможностей*, Москва-Ленинград: Госиздат, 1925.

Gourko B. *Memoires and impressions of war and revolution in Russia. 1914-1917.* London: John Murray, 1918.

Данилов Ю.Н. *Великий Князь Николай Николаевич.* Париж: Imprimerie de Navarre, 1930

Зайончковский А.М. *Мировая война 1914-1918 гг.* Москва: Государственное военное издательство наркомата обороны союза ССР, 1938.

Клембовский В.Н. *Партизанские действия.* Издание второе, дополненное данными о партизанских действиях в войну 1914-1917 гг. Петроград: Военное дело, 1919.

Клембовский В.Н. *Стратегический очерк войны 1914-1918 гг.* Ч.5. Период с октября 1915 г. по сент. 1916 г. Позиционная война и прорыв австрийцев Юго-Западным фронтом. Москва: Комиссия по исслед. и использованию опыта мировой и гражданской войны, 1920.

Лемке М.К. *250 дней в Царской Ставке*, Петроград: Гос. изд-во, 1920.

Liddell Hart B.H. *History of the First World War.* London: Macmillan, 1992.

Людендорф Э. *Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг.* Москва: Государственное издательство, 1923.

Noskoff A.A. *Nicolas II inconnu. Commandant Supreme Allie chef d'etat suivi de au dela du trait rouge.* Paris: Nabu Press, No date.

Попов К. *Воспоминания кавказского гренадера.* Белград: Русская типография, 1925.

Подорожный Н.Е. *Нарочская операция в марте 1916 г. на Русском фронте Мировой войны*, Москва: Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 1938

Строков А. А. *Вооруженные силы и военное искусство в Первой Мировой войне*. Москва: Воениздат, 1974.

Farmborough F. *Nurse at the Russian front. A diary 1914-1918*, London: Constable, 1974

Фалькенгайн, Э. *Верховное командование 1914-1916 в его важнейших решениях*. Москва: Высш. Воен. Ред. Совет, 1923

Hindenburg P. *Out of my life*, Vol.1, New York: Harper, 1921,

Hoffman M. *War diaries and other papers*. Vol.1, London: Martin Secker, 1929,

Черепанов А.И. *Поле ратное мое*. Москва: Воениздат, 1984.

Шихлинский А.А. *Мои воспоминания*, Баку: Азнешпр, 1984.

Шкуро А. Г. *Записки белого партизана*. Москва: . ООО «Издательство АСТ», 1991.

Dr. Oleg R. Ayrapetov

Faculty of History

Moscow State University "M. V. Lomonosov"

Moscow (Russian Federation)

e-mail: Oleg_airapetov@list.ru

NAROCH OFFENSIVE IN 1916 AND THE BATTLE OF VERDUN (Summary)

From spring to autumn 1915 Russia was forced to oppose the offensive of the main forces of Germany and Austria-Hungary. During the "Great retreat" Poland, Lithuania, part of Belarus and Ukraine was left. Huge human and material losses led to a sharp decrease in the combat capability of the Russian army, which gave Austria-Hungary the opportunity to intensify its actions on the Balkan front against Serbia, and Germany – to launch an offensive on Verdun to defeat France. Russian Supreme Commandment had made considerable efforts to restore the army's capacity to launch the offensive. The main blow was struck in the area of lakes Naroch and Vishnev. The offensive resulted in significant losses, and its only success was to assist the allies. The Germans temporarily suspended the attack on Verdun.

KEY WORDS: *Russia, combat readiness, offensive, 1916, Naroch, Verdun, WWI*

УДК 929:355.484(497.11)"1914/1918"

COBISS.SR-ID 282308876

др Милић Милићевић, виши научни сарадник
Историјског института у Београду,
e-mail: milicevicm@live.com

др Божица Младеновић, редовни професор
Департмана за историју Филозофског факултета у Нишу
e-mail: bozicamladenovic@gmail.com

ВОЈНИ МИНИСТРИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У РАТНОМ ПЕРИОДУ ОД 1914. ДО 1918. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Рад је посвећен биографијама српских министара војних, од којих су се четворица налазила на челу ове установе од почетка Првог светског рата, па све до окончања овог, до тада, највећег ратног сукоба. Назначене су разлике или сличности у њиховим војним биографијама, али и сличности са министрима војним зараћених и савезничких армија. Стога овде није реч о појединачним биографијама, које су макар делимично обрађене у извесним историографским делима. Наведене су и кључне фазе српског ратовања у времену када је неко од њих обављао дужност министра војске.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, Краљевина Србија, српски министри војни, упоредне биографије, смењивање министара

Од времена почетака српске државности, рачунајући од Првог српског устанка, Министарство војске настајало је и нестајало у два наврата. Најпре је то било 1811. године у оквирима Правитељствујућег совјета, када се на његовом челу нашао и први попечитељ (министар) Младен Миловановић. Други пут је било 1835, одмах након тзв. Милетине буне, када се међу шест основаних одељења Др-

жавног савета нашао и попечитељ војни Милета Радојковић, а потом врло кратко и Теодор Хербез.¹ Од тог времена Министарство војно јавља се као самостални или полусамостални орган местимично, а потпуна обнова и стални рад почиње тек у марту 1862. године.² У српском Министарству војном руководећу функцију имало је 35 виших официра.³ Број њихових министарских портфеља готово је дупло већи, више од 60, што се објашњава чињеницом да је већина њих више пута била на истој функцији. Због кратког трајања тадашњих влада, мандат просечног министра војног трајао је нешто више од једанаест месеци.

Ипак било је изузетака, међу којима се посебно истиче потпуковник, касније пуковник и генерал Сава Грујић. Од новембра 1876. до средине априла 1906, поред многих других дужности, био је министар војни у чак пет наврата. Бројчано, мада не у Великом рату, уз њега се сврстао само генерал и касније војвода Радомир Путник.⁴ Уз многе друге дужности на положају министра војног од 1904. био је министар у чак пет влада. Овако честе промене војних министара нису се односиле само на мирнодопске, већ често и на ратне услове. У шест ратова које је Србија водила од 1876. до 1918. године готово да није било оружаног сукоба у коме се нису променила барем два министра војна.⁵ Ово се односи и на краткотрајне ратове попут српско-бугарског, који је трајао четири месеца, а где су министарски портфељ заузеле две личности.⁶ Једини изузетак је генерал Милош Божановић. Портфељ министра војног стекао је у реконструисаном кабинету Николе Пашића 3. јануара 1913, да би га на основу сопствене оставке, мотивисане политичким разлозима, напустио годи-

¹ О овом опширније, Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, (Београд: САНУ 1957), 112–113.

² Љубодраг Поповић, Милић Милићевић, *Министри војни кнежевине и краљевине Србије 1862–1918*, Београд: Војноиздавачки завод, 1998), 11–16; Мило Ђурђевац, „Организација српске војске за време кнеза Милоша и Уставобранитеља”, *Војноисторијски гласник*, бр. 6, 52–80. Славица Б. Ратковић Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, (Београд: 2007, Војноисторијски институт), 130–139.

³ Овде се мисли на „Закон о устројству централне државне управе и Закон о устројенију војеног министарства”, којима је прописана надлежност, као и састав овог државног органа. Види Зборник закона и уредаба, (ЗЗУ), бр. 15, 68. војени Милета Радојковић, а потом, такође кратко, Теодор Хербез. Опширније Љ. Поповић, М. Милићевић, „Министри војни”, 9–29; Р. Марковић, „Војска и наоружање Србије кнеза Милоша”, (Београд: САНУ, 1957), 112–113.

⁴ Види. Љ. Поповић, М. Милићевић, *н. д.*, 69–69; 137–148.

⁵ Рат вођен између 1876. и 1878. овде смо третирали као јединствен оружане сукоб.

⁶ Ради се о генералима Јовану Петровићу и његовом наследнику Драгутину Фрнанасовићу.

ну дана касније – 4. јануара 1914. године.⁷ У историји војске кнежевине и краљевине Србије био је једини министар војни за време целокупног трајања неког од ратних сукоба.

Војска Србије имала је и бројне, „мирнодопске“ министре војске, око две трећине, за време чијег вођења није дошло ни до каквог оружаног сукоба.

Овако честа промена министара војних није била само домаћа специфичност, већ се слични случајеви могу навести и за суседну Бугарску, иако је бугарско министарство војно основано знатно касније од српског (1879), а број личности био је нешто мањи (31). Различит је број мандатара, пошто су бугарски министри по правилу имали само по један портфељ, а једини изузетак био је потпуковник, касније генерал Савов, који је свој трећи и последњи мандат обављао тек пред крај Првог светског рата. Уочљива разлика међу министрима је и порекло. Међу српским министрима само је први, Хиполит Монден, био странац, а у редовима бугарске војске првих 11 били су Руси. За разлику од Бугара, код Грка се примећује извесна статичност, нарочито у првој деценији 20. века. За више од десет година, од 1901. до 1912, на кормилу њиховог министарства војног променила се само једна личност, али је у ратним временима 1912–1913. било седам официра на челу ове установе.⁸

Када говоримо о ратним министрима војним, оним из периода 1914–1918. године, сматрамо да је неопходно навести основне карактеристике ове установе и промене које су се у међувремену догодиле, при чему ћемо највише апострофирати онај континуирани период постојања, тј. раздобље од 1862. до 1918. године. Почети установе Министарства (попечитељства) војног јављају се у време Првог српског устанка 1811. године. Затим понајвише услед пропасти устанка наступа једна релативно дуга станка до 1835, када је Министарство обновљено и за мање од месец дана, услед суспендовања Сретењског устава, поново укинута. Од тада до 1862. војни послови налазе се под јурисдикцијом тзв. војнополицајне канцеларије, касније подељене на два посебна одсека.⁹

⁷ О његовој биографији и узроцима оставке види опширније: Љ. Поповић, М. Милићевић, „Министри“, 175–179; Исти, *Генерали војске кнежевине и краљевине Србије*, (Београд: Војноисторијски институт, 2003), 52–57.

⁸ Иван Докић, „Бугарско министарство војно од 1879. до 1920. године“, *Ратник*, 1–2 (1921), 129–131.

⁹ Прва канцеларија претеча је Главног војног Штаба, а друга „Комисаријатска“ постала је касније Главни војни комесаријат. Опширније Љ. Поповић, М. Милићевић, *н. д.*, 13.

Законом о устројству Централне државне управе од 1862. предвиђено је и поновно постојање, тј. „устројеније” Министарства војног, под чијом се надлежношћу налазила целокупна земаљска одбрана, било да је реч о народној или стајаћој војсци. Министарство је у то време имало само три одељења, а након три године придодато је и четврто.¹⁰ Када је у Србији коначно уведена редовна војна обавеза, Министарство војно имало је чак осам одељења, што је један од показатеља динамике развоја и сталног усложњавања војних послова. Даљи, не мање битан разлог, јесте настанак Главног генералштаба у јануару 1876. и Команде Активне војске, услед чега су многа одељења и њихови поједини одсеци често придодавани овим установама.¹¹

Можда још значајнији од броја одељења, њихове компетенције и начина рада, јесте и положај, односно јурисдикција министра војног. Војнозаконска регулатива из 1864. (чл. 3. и 4.) предвиђала је да министар војни управља војском, али и „командује војском за књаза и у име књаза”.¹² Појава Команде Активне војске у јануару 1898, а још више чињеница да се на њеном челу налазио бивши краљ Милан, створила је деобу функција према којој је краљ командовао свим јединицама, командама и установама, а званично надређени министар војни је само управљао њима. Ова недореченост послужила је тадашњем министру пуковнику Милошу Васићу да се у лето 1900, у јеку афере проглашења женидбе краља и Драге Машин једноставно изговори да нема законске могућности за акцију, јер су све команде и установе под заповедништвом команданта Активне војске, а не под министром војним. Наравно, остала је могућност да се све јединице употребе према наређењу врховног команданта (Александра), што је из политичких разлога било немогуће. Због овога је *ad hoc* промењен Закон о устројству војске (чл. 7), којим ни-

¹⁰ Ради се о Општевојном, Административном и Војноконтролном. Прво од наведених имало је два пододсека – Персонално и Материјално. Постојећим одељењима 1864. придодато је и Казначејско (благајничко), Љ. Поповић, М. Милићевић, *н. д.*, 17–18.

¹¹ Команда Активне војске као орган Министарства војног јављала се три пута. Први пут од јануара до септембра 1883. године. Потом од марта 1887. до марта наредне године. Трећи, најзначајнији период био је од јануара 1898. до јуна 1900, када је њен заповедник био бивши краљ Милан. Милић Милићевић, *Реформа српске војске 1897–1900*, (Београд: Војноиздавачки завод 2002), 41–42; Велимир Иветић, „Начелници Генералштаба 1876–2000”, (Београд: Војноиздавачки завод, 2000), 19–27.

¹² ЗЗУ, бр. 17, 46.

је предвиђено да министар војни командује, већ само „врши послове предвиђене законима и администује војском”.¹³

Избацивање ставке о командовању, као и убрзо укидање Команде Активне војске (1902), правно-формални проблем у командовању војском нису решиле у миру, а неће их решити ни нова административна правила из 1903, 1909, као ни она из 1912. године. Према овим правилима целокупна територија Србије делила се на војишну, под ингеренцијом Врховне команде, док су установе и јединице ван војишта биле подређене Министарству војном. Изузетак је био кратак период од мобилизације до концентрације, када је Министарство војно имало ингеренцију и над војишном просторијом, при чему функција командовања формално није била поменута.¹⁴ У наредном периоду, од 1912. до 1918, војска Србије је, услед ратне кампање, непрестано била у ратном, односно мобилном стању, што се одражавало и на практичну функцију и дужности сваког министра.

Према дубоко укорењеним, али и потпуно погрешним историографским уверењима, официри у Србији нису били „личности из народа”, већ махом изданици градске средине. Од 1850, када је основана Артиљеријска школа, потоња Војна академија, чак две трећине питомаца из Србије потицало је из града или барем варошице. Током наредних деценија број је био у све већем успону, да би се до почетка 20. века проценат сеоске деце свео на нешто више од четвртине.¹⁵ У случају домаћих министара војних, који су ову дужност обављали у Првом светском рату, ова тенденција још је израженија, пошто ниједан од њих није био рођен на селу, а двојица су (Бојовић и Стефановић) пореклом из престонице.¹⁶ Породично порекло официрског кадра Србије је шаролико. Сви су били из чиновничких породица, а двојица су (Бојовић и Стефановић) били синови потпуковника, односно мајора.¹⁷ Видљив је још један елемент социјалне традиције – официр се жени девојком официрског, чиновничког или трговачког сталежа.¹⁸

¹³ ЗЗУ, бр. 56, 95–96. Највероватнији разлог компромисног решења је тај што је творац закона о Устројству војске био управно пуковник Милош Васић.

¹⁴ Министарство војно (МВ), „Административна правила за мобилно и ратно доба”. Београд 1909, *Исто*, 1912.

¹⁵ О овоме опширније М. Милићевић, „Социјално порекло официрског кадра школованог у Србији од 1850. до 1901.”, *Годишњак за друштвену историју (ГЗДИ)*, 2, (1995), 194–201.

¹⁶ „Министри”, 171, 180.

¹⁷ *Исто*, 171, 180.

¹⁸ Изузетак од овог је министар генерал Божидар Терзић који се никада није оженио. За разлику од њега, Бојовић и Стефановић били су ожењени пуковнич-

Ништа разноврснија, барем на почетку каријере, није била ни образовна карта ових министара. Сва четворица завршила су најмање шест разреда гимназије да би након тога уписали Војну академију, окончавајући је тек након ратног сукоба са Турском или Бугарском.¹⁹ И мада су је с обзиром на старосну доб и годину уписа завршили у различитим класама, сви су по рангу били у првој половини ранжираних питомаца, понеки чак далеко испред будућих војвода Степе Степановића и Живојина Мишића.²⁰ По овоме најбољи је био Радивоје Бојовић, као први у рангу од 12 завршених питомаца (17. класа).²¹ Само половина ратних министара (Стефановић и Терзић), и то у истој класи (1892–1894), завршили су Вишу школу Војне академије, али су за разлику од тога сви, изузев генерала Михаила Рашића, дошколовани у иностранству, било служећи у трупи, било у некој од страних војних установа.²² Број држава у којима су се српски официри усавршавали стално се повећавао – у Русију се ишло тридесетих, а у Пруску четрдесетих година 19. века да би се почетком 20. века официри слали у седам држава.²³ Ова разноликост одразила се и на личности о којима говоримо. Радивоје Бојовић усавршавао се од 1889. до 1892. у гардијским артиљеријским јединицама у Русији, а потом на трогодишњем курсу Михаиловске академије у Петрограду. Божа Јанковић послат је као државни питомец 1896. у Немачку, а Душан Стефановић усавршавао се 1907–1908. у француским пешадијским јединицама у Паризу и Тулузу.²⁴

Стечено знање у земљи или иностранству будући министри преносили су и на млађе класе старешина. У том погледу постојала су два основна вида – рад у различитим војнообразовним установама или списатељска делатност махом војне садржине. Радомир Бо-

ким кћерима. О овој тенденцији опширније: Миле Бјелајац, „Женидбе официра Српске и Југословенске војске 1881–1941”, *ГЗДИ*, 1, (1995), 19–37.

¹⁹ Пуковник Бојовић завршио је седам, а будући генерал Рашић два разреда гимназије и још шест разреда реалке. *Министри*, 185, 190; Рашић и Бојовић прекидали су школовање на Академији услед српско-турског и српско-бугарског рата. *Министри*, 171, 190.

²⁰ Најстарији Михаило Рашић питомец је 11. класе, коју су завршили и Степановић и Мишић. Први од ових био је међу последња три у рангу, а Живојин Мишић претпоследњи. М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали*, 155, 222.

²¹ Божица Младеновић, М. Милићевић, *Питомци Војне академије. Списак свршених питомаца 1–46 класе 1855–1914*, (Београд: Историјски институт, 2012), 20.

²² Делимичан боравак у иностранству није заобишао ни М. Рашића, пошто је почетком осамдесетих боравио у Оберндорфу као члан комисије за пријем нових пушака, а 1907. у Француској као председник комисије за пријем нових топова. *Министри*, 194.

²³ Р. Марковић, *н. д.*, 276–280; *Генерали*, 13.

²⁴ *Министри*, 172, 182, 188.

јовић је у другој половини деведесетих на Војној академији предавао три предмета.²⁵ Михаило Рашић је у кратком периоду 1913–1914. био управник ове установе, док су Стефановић и Рашић били предавачи у подофицирским школама. Уједно, током 1892. Рашић је био управник Артиљеријске подофицирске школе.²⁶ Други облик педагошке делатности била је њихова списатељска активност – десетине наслова у чланцима, углавном објављиваних у часопису „Ратник” или самосталним делима, оригиналним или у преводима.²⁷ Међу њима посебно се истичу Стефановић и Рашић. Стефановић нас је задужио и у ужем историографском смислу, објавивши своја сећања на време када је носио министарски портфељ, која су тек у најскорије време постала доступна стручној и широј читалачкој публици.²⁸ Исти случај је и са Радивојем Бојовићем, чија доста обимна преписка садржи, поред осталог, и његов дневник вођен од јануара 1915. до јануара 1918, што значи да захвата и целокупни период у време када је био министар војни.²⁹

У напредовању у служби, односно добијању виших чинова будући министри војни се не разликују. Свима је од стицања најнижег официрског чина (потпоручника) па до првог вишег (мајор) требало готово исто време – 12 или 13 година. Нешто различит од њих био је Михаило Рашић са 17 година напредовања, што се објашњава годинама проведеним у пензији (1911–1912) и поновним враћањем у службу. Овај заостатак Рашић је касније надокнадио, пошто му је од чина пуковника до генерала требало само 9, уместо 15 или 16 година, колико је требало Стефановићу или Терзићу.³⁰

На положај ратног министра војног српски официри долазили су релативно млади. Наиме, сви осим Михаила Рашића били су на средини своје пете деценије, при чему ни он старосно није много одмакао поставши министар са шездесет година.

Било да се ради о силама Антанте или супротстављеним Централним силама, тешко је наћи неког од њихових министара са ве-

²⁵ Ради се о: „Наука о артиљерији и артиљеријском наоружању уопште, артиљеријско цртање и балистика”, *Министри*, 172.

²⁶ Исто, 181, 191.

²⁷ Библиографија све четворице: *Министри*, 174, 184, 189, 194.

²⁸ Дневник Душана П. Стефановића дуго је био похрањен у Архиву Српске академије наука. Захваљујући раду приређивача професора др Александра Живоћића објављен је тек 2017. године.

²⁹ Бојовићева заоставштина откупљена 1979. похрањена је у Архиву САНУ. Дневник обухвата 17 свезака од десетинак до стотинак страна. Дневник, као и остала заоставштина, до сада нису објављени.

³⁰ У ово, наравно, није укључен Радивоје Бојовић, који је као што је наведено министровао и каријеру окончао у чину пуковника.

ћим ратним искуством, пошто на овом положају углавном ни у целокупном официрском кору српске војске таквих није ни било. Најстарији, уједно и највећи ветеран, генерал Михаило Рашић, ратну каријеру почео је још пре окончања Војне академије, у српско-турским ратовима и то као питомац наредник у Штабу Шумадијске бригаде. У српско-бугарском рату, упркос његовој краткоћи, променио је знатно више дужности. У чин поручника најпре је био у Штабу Моравске војске, затим у Оперативном одељењу Штаба Врховне команде и коначно у Тимочком артиљеријском пуку. После двогодишњег пензионисања по својој жељи, реактивиран је на почетку балканских ратова, у којима је као генерал постављен за команданта Дунавске дивизије II позива. Током Великог рата често је био у страним мисијама – у Француској, Америци да би као последњи ратни министар на ову дужност дошао крајем јуна 1918. године.³¹ Каријера нешто млађег Радивоја Бојовића, учесника у три рата, почела је на исти начин као и Рашићева, још пре завршетка Академије, с тим што је овде узрок био српско-бугарски рат, а прва дужност била је ађутант команданта 9. пешадијског пука. Каријеру у балканским ратовима започео је као начелник Артиљеријско-техничког одељења Министарства војног да би усред сукоба јануара 1913. први пут постао министар војни, замењујући Радомира Путника.³² И двојица млађих министара, Стефановић и Терзић, искусили су, тада у чину пуковника, оба балканска рата. Стефановић је у оба сукоба командовао 8. пешадијским пуком, док је Терзић у Првом био начелник Оперативног одељења Штаба Врховне команде да би у Другом против Бугара био на челу Шумадијске дивизије I позива.³³

Једна од уочљивих карактеристика свих ратних министара војних је потпуна хронолошка истоветност са појединим најзначајнијим фазама српског учешћа у Великом рату. За име Душана Стефановића везана је „победничка 1914, битка на Церу и почетак битке на Сувобору”. Следећи по реду, пуковник Радомир Бојовић био је министар у доба десетомесечног ратног предаха, али и почетка нове офанзиве на Србију у јесен 1915. године. Три узастопна мандата Божидара Терзића одвијала су се у време повлачења из Србије и реорганизације војске на Крфу. Михаило Рашић, последњи од министара, обављао је дужност у време припреме и пробоја Солунског фронта, ослобађању Србије и делова будуће СХС, тј. до коначне победе српске војске и окончања ратног сукоба (види хронолошку табелу).

³¹ *Министри*, 190–192.

³² *Исто*, 171–172.

³³ *Исто*, 181, 186.

ИМЕ	ЧИН	ПЕРИОД
Стефановић П. Душан	генерал	4. 1. 1914 – 22. 11. 1914.
Бојовић Т. Радивоје	пуковник	22. 11. 1914 – 6. 12. 1915.
Терзић П. Божидар	генерал	6. 12. 1915 – 10. 6. 1917. 10. 6. 1917 – 10. 3. 1918. 10. 3. 1918 – 31. 5. 1918.
Рашић П. Михаило	генерал	24. 6. 1918 – 30. 3. 1919.

Централна тема овог текста је упоређивање биографија четворице српских министара војних, међутим, сматрамо да би било занимљиво да изведемо и релативну упоредбу трајања мандата министара војних и код других било противничких, било савезничких армија. У државама попут Француске промене су биле још чешће, што показује и чињеница да се на кормилу министарства војног од јуна 1914. до средине јануара 1920. налазило чак десет мандатара, међу којима је само Пол Пенелв био министар у два наврата.³⁴ Половина су били војници (два маршала, генерал и контраадмирал), док су остали били политичари – цивили. У аутократским режимима попут оних у Русији ситуација је била идентична, осим што су министри војске (и морнарице) чешће били генерали. Од генерала Владимира Александровича Сухомилина до Октобарске револуције променило се шест министара војних, од којих њих четворица само у 1917. години, из више него познатих политичких турбуленција.³⁵ Промене у немачкој војсци биле су знатно ређе, само тројица, при чему одмах треба истаћи да се овде ради о функцији врховног команданта потчињеног непосредно кайзеру, а не класичном министру војном (Kriegsminister), функцији која је од времена уједињења 1871. резервисана искључиво за мирнодопски период.³⁶

Министри војске најређе су се мењали код Грка и Бугара, што се поред осталог може тумачити и каснијим уласком у Велики рат. Грци су за годину и по дана учешћа у Првом светском рату имали само два министра војске: пуковника Срлатигоса Ксенофона (Strati-

³⁴ У овај број укључен је и контраадмирал Лисјен Локаз, који је као привремено министар на овом положају био само три дана током марта 1917. године. На ове податке указао ми је др Урош Татић коме се захваљујем. <http://wikipedia.org/liste-des-ministres-francais-de-la-defense>

³⁵ <http://armuy.rs/index.php>

³⁶ Поменуте три личности биле су Хелмут фон Молтке Млађи, смењен након битке на Марни; Ерик фон Фанкелхајм, смењен након пораза код Вердена и Паул фон Хинденбург. https://wikiedia.org/wiki/Obersit_Heeresleitung

gos Xenophon) и од новембра 1917. до новембра 1920. генерал-мајора Хараламписа Анастасиоса (Charalambis Anastasios).³⁷ Бугари су у нешто дужем ратном учешћу имали само једног – генерала Најданова, кога је у јануару 1918, тј. само неколико месеци пред капитулацију, у свом трећем мандату заменио генерал Савов.³⁸

Српски министри војни били су очигледно квалитетне старешине и њихов избор, упркос личним, партијским, а понекад чак и фамилијарним односима свакако није био погрешан.³⁹ Ипак, сви ти разлози или можда обичан ратни усуд нису им доделили ловорике најпознатијих ратника заповедника попут Степановића, Мишића или Штурма. И мада су за време Великог рата били начелници штабова армија и команданти дивизија, сматрамо да су више били надарени организатори, а за нијансу мање прави трупни предводници.

ПРИЛОГ

Извод из дневника генерала Душана Стефановића⁴⁰

„Среда 10/23. 12.

Нов Министар Војни артиљеријско-технички пуковник Рада Бојовић допутовао у Ниш.

Данас се јавио Председнику владе, Министар Војни Пуковник Бојовић. Када је господин Пашић донео листу нових министара из Крагујевца у Ниш, и наредио да се направи нови Указ за потпис Престолонаследников; када смо остали у сали сами господин Пашић и ја, он ће ме упитати: А који би сада од војника био најзгоднији за Министра? Па Ви ћете сутра то господине Председниче решити са престолонаследником. Знам, али хтедох да чујем од Вас шта Ви мислите? И господин Пашић поче да тражи по своме нотесу неку записку, када је нађе и гледајући у њу рече: Самосталски су кандидати: Смиљанић Крста, Туфегџић Душан и Стојановић Стојан, Напредњачки: Ђенерал Рашић и пуковник Терзић Божа, а либерали би желели Живојина Мишића... Господине Председниче то су све наши врлодобри официри. А какав је пуковник Рада Бојовић. Он је већ 1912. године био Министар Војни, а то је шурак војводе Путни-

³⁷ Други је уједно био и шеф Генералштаба.

³⁸ *Бугарско министарство војно*, 208.

³⁹ Види прилог.

⁴⁰ Душан П. Стефановић, *Дневник из 1914*, (пр. А. Животић), (Београд: Медија центар „Одбрана“ 2017), 784–785.

ка, он за сада није нигде у војсци употребљен,⁴¹ барем би односи између Врховне Команде и Министра били рођачки, јер се прича да су између мене и Путника били затегнути. И заиста сутрадан у Указу нови Министар пуковник Бојовић био је Министар војни. Но, како је Бојовић био у Лондону послат за набавку пушака, и како од њега није тражен пристанак, то ако се не варам господин Пашић му је испратио једну ласкаву депешу, и позвао га у Ниш; на шта је он одговорио да одмах креће. Док није пуковник Бојовић стигао у Ниш, то је дужност Министра Војног вршио господин Пашић, а ја сам даље остао у Министарству и руковао пословима.”⁴²

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Бјелајац, Миле. *„Женидбе официра српске и југословенске војске 1881–1941”*, Годишњак за друштвену историју, бр. 2, (1995), 19–37.

Докић, Иван. *„Бугарско Министарство војно од 1878. до 1929”*, Ратник, бр. 1, (1921) 173–245.

Ђурђевац, Мило. *„Организације српске војске у време кнеза Милоша и уставобранитеља”*, Војноисторијски гласник, бр. 6, (1957), 52–80.

Иветић, Велимир. *Начелници генералштаба 1876–2000*, Београд: Војноиздавачки завод, 2000.

Зборник закона и уредаба издатих у кнежевини/краљевини Србији, бр. 15.

Марковић, Радосав. *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд: САНУ, 1957.

Милићевић, Милић. *Реформа српске војске*, Београд: Војноиздавачки завод, 2002.

Милићевић, Милић. *„Социјално порекло официрског кадра школованог у Србији 1850–1900”*. Годишњак за друштвену историју, бр. 2, (1995), 194–202.

Министарство војно, *Административна правила за мобилно и ратно доба*, Београд, 1909, 1912.

Младеновић, Божица, Милић, Милићевић. *Питомци Војне академије. Списак свршених питомаца 1–46 класе*. Београд: Историјски институт, 2002.

Поповић, Љубодраг, Милић, Милићевић. *Министри војни кнежевине и краљевине Србије 1862–1918*, Београд: НИУ Војска, 1997.

⁴¹ Војвода Радомир Путник био је ожењен Љубицом, рођеном сестром пуковника Радивоја Бојовића. Исто, нап. 348, 785.

⁴² Према сведочанству самог аутора *Дневника*, Бојовић је дужност примио 13/26. новембра 1914. Сутрадан примљени су сви начелници одељења, тј. они који су већ били на тим положајима. Списак, н. д., 793.

Поповић, Љубодраг, Милић, Милићевић. *Генерали војске кнежевине и краљевине Србије*, Београд: НИУ Војска, 2003.

Ратковић Костић Б., Славица. *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд: Војноисторијски институт, 2007.

Стефановић П., Душан. *Дневник из 1914*, Београд: Медија центар „Одбрана“, 2017.

Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow

Institute of History, Belgrade

e-mail: milicevicm@live.com

Dr. Božica Mladenović, Full Professor

Department of History

Faculty of Philosophy, Niš

e-mail: bozicamladenovic@gmail.com

ARMY MINISTERS OF KINGDOM OF SERBIA DURING THE WAR PERIOD 1914 - 1918

(Summary)

From the start of work of the Army Ministry in Serbia (1862), the figures in the post of Minister were changing frequently. This was not only the main characteristic of the peacetime period but also the period of wars that Principality and Kingdom of Serbia waged through history. Exactly the same case was during the WWI. In that period some four high ranked officers took this post. One of them, General Božidar Janković, served as a War minister three times continuously. The complex reasons for frequent changing of War ministers were not elaborated within this paper.

KEY WORDS: *Serbia, Army minister, WWI, changes.*

УДК 94(497.11)"1915/1916"
355.48(497.11)"1915/1916"

COBISS.SR-ID 282316556

Др Мила Михајловић

Италијанска радио телевизија РАИ

Рим (Италија)

e-mail: mila.mihajlovic@gmail.com

ВОЈНОЗДРАВСТВЕНА ИНТЕРВЕНЦИЈА ИТАЛИЈЕ У ИЗВЛАЧЕЊУ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ИЗ АЛБАНИЈЕ 1915/1916.

АПСТРАКТ: Од 12. децембра 1915, па до 29. фебруара 1916. године, италијанска Ратна морнарица је из Албаније евакуисала 260.895 српских војника и избеглица, 24.000 аустријских војника заробљеника српске војске, 10.153 коња, 68 топова, и 300.000 тона хране и материјала. Са војском је евакуисана и српска влада, војни врх, краљ Петар и регент Александар. Истовремено, евакуисано је и 6.000 црногорских војника и краљ Никола са породицом. У јеку зиме и под непрекидним ратним дејствима обављено је 248 пловидби и употребљено 250 лађа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српска војска, здравствена мисија, извлачење, бродови-болнице, Италија

Увод

Док је српска војска на албанским обалама умирала чекајући на одлуке савезника, они су успели да се договоре тек 6. јануара 1916,

да се српска војска транспортује из Албаније на Крф, што се показало неизводљиво због забране Грчке.¹ Ситуација се решила када је Италија, не могући више пасивно да посматра пропаст српских регрута, 5. јануара 1916. унилатерално одлучила да самостално и моментално започне евакуацију српске војске у Италију.² Поред регрута, Италија је евакуисала и главнину српских трупа. Они су превезени из Валоне у Италију до 19. фебруара. Крајем месеца укрцала се у италијанске лађе и српска коњица, чиме је започет транспорт за Крф. Последња одељења српске Коњичке дивизије су из Валоне испловила 5. априла. То је и датум који се званично узима за окончање евакуације српске војске и народа из Албаније. Извлачење српске војске из Албаније обављано је путничким и санитарним конвојима, при чему је од примарног значаја била беспрекорно организована мрежа војносанитетске компоненте. Највећи део чинили су осам италијанских бродова-болница и здравствени центар у Арти.

Војносанитарна интервенција Италије

Италија је имала у Албанији две здравствене мисије. Прва се искрцала у Валону 26. октобра 1914, са задатком да у Драчу формира важан здравствени центар. Ова здравствена мисија имала је 1.500 особа. Италијански здравствени центар у Драчу био је опремљен најсавременијом санитарном опремом и представљао је значајну медицинску компоненту у систему пружања помоћи и евакуацији српске војске. Друга италијанска здравствена мисија приспела је у Валону првих дана децембра 1915, заједно са италијанским Специјалним војним контингентом. Бројала је 1.300 особа и имала је задатак да у Валони формира здравствени центар.³

Од првих дана јануара 1916, Италијани су купили Србе свуда по албанским обалама којима се могло прићи. Из Драча и Медове су

¹ De Bosdari a Sonnino, 138/20 од 15. 1. 1916, MAE, DDI, Serie V 1914–1918, volume V, doc. 323.

² Радојевић, Владимир, Миленковић, Добросав, *Пропаст српских регрута*, Београд: САНУ, 1967, 92.

³ Giordani, Paolo, *Per l'Esercito serbo*, Roma: Stato Maggiore della Regia Marina Italiana, 1917, ristampa a cura di Mila Mihajlović, Roma: Informazioni della Difesa, 70–72.

први војници, они најслабији и најтеже болесни, одмах укрцани на бродове-болнице или на мање пароброде којима су пребачени у Валону. Близина аустријске базе у Котору, разуђена обала, безброј аустријских плаћеника међу локалним Албанцима и зимски услови чинили су водени пут дуж обале ризичнијим од копненог. Зато су они снажнији упућивани у Валону пешке. У Валони би их пребацивали у пароброде и преносили у Италију.

Пут до Валоне Срби су прелазили у етапама, остављајући слабије, који нису могли да издрже напоре марша, да се окрепе у бројним већ припремљеним пољским одмориштима и у италијанским и пољским војним болницама дуж пута којима су се кретали, нарочито приликом преласка река Шкумби и Семени. Пристизали су и окупљали се у прихватилишту у Арти у предграђу Валоне. Ту је било концентрисано италијанско здравствено особље. Прихватилиште је било опремљено тада најсавременијом медицинском опремом. На узвисини, на терену од пешчаних дина, било је обилато снабдевано водом. Чиниле су га удобне и добро саграђене баракe чији је број приливом српске војске стално растао. Прихватилиште је деловало у оквиру италијанске здравствене мисије и Црвеног крста и представљало је важну медицинску компоненту у прихвату српске војске и народа.

До прве половине фебруара 1916, већина српске војске стигла је у Драч, а одатле је евакуисана у Валону и даље у Италију и Крф.

Бродови-болнице

Евакуација из Албаније у Италију обављала се путничким и санитарним конвојима које су пратили ратни бродови. У транспортним конвојима били су и бродови-болнице. То су махом били трговачки пароброди, које је почетком 1915. италијанска морнарица реквизирила у војне сврхе и преобразила у војне болнице. Уз њих је формирана и флота мањих бродова-амбуланти и спасилачких бродова. Италијанска морнарица је за време рата располагала са 14 бродова-болница. У извлачењу српске војске и народа из Албаније, Италија је ангажовала осам бродова-болница. У операцији су учествовали пет прекоокеанских бродова-болница: „Краљ Алберт”, „Краљ Италије”, „Бразил”, „Италија” и „Албаро”, разарач-болница

„Краљица Маргерита” и два мала брода-болнице „Санта Лучија” и „Марекјаро”.⁴ Разарач „Краљица Маргерита” био је једини ратни брод који је у јесен 1915. претворен у болницу. Рат га је затекао у Бриндизију и одмах је као бојни брод упућен у залив Валоне, одакле је међу првима претворен у брод-болницу и укључен у транспорт српских рањеника.⁵

Брод-болница „Фердинандо Палашано”

Највећи брод-болница је лађа „Краљ Алберт” или „Фердинандо Палашано”. Била је то прекоокеанска лађа која је као путнички брод могла да прими преко 2.000 путника, а у својству брода-болнице располагала је са хиљаду кревета. По избијању рата, како би побегао британској морнарици, брод се склонио у Ђенову. Када је Италија ступила у рат 25. маја 1915, брод је реквириран за потребе италијанске ратне морнарице и почетком јануара 1916. укључен у операцију спасавања српске војске и народа. Броду је тада промењено име у „Фердинандо Палашано”. Као брод-болница обавио је 46 мисија и превезао 37.314 рањених и болесних, други по броју превезених особа. Располагао је апотекама, лекарским амбулантама, операционим салама и за то време најмодернијом лекарском опремом и инструментима. Одмах по завршеној трансформацији у брод-болницу, ова лађа послата је у Валону и Драч. Ево једне епизоде из тог времена:

Дана 18. јануара касно увече, брод препун српских рањеника испловио је из Драча. На рути за Бари, напред Отрантског канала насупрот Медове, зауставила га је, наводно због рутинске контроле, немачка подморница У-бут закамуфлирана као аустроугарска, јер Немачка и Италија још нису формално биле у рату. Подморница је наредила броду-болници да се заустави испаливши два пуцња из топа. Потом је допловила подно брода, на који се попео немачки официр у пратњи вода под оружјем. Командант брода-болнице ка-

⁴ Ufficio speciale del Ministero della Marina. *La Marina italiana nella guerra*. Roma, 1917, periodico <http://14-18.it/periodico/pag/15087>.

⁵ Михајловић, Мила, Италијански морнари за српску војску, залог хуманости у одисеји пакла (1915–1916), Београд: Чигоја, 2017, 149–150.

петан Бертолини и директор болнице др Монако жестоко су протестовали због заустављања, изражавајући хитност да рањене пребаце у болнице на копну. Једино што су постигли било је да су их приморали да пређу у подморницу. Команду над бродом-болницом преузели су наоружани чланови посаде немачке подморнице и угашених фарова (у моменту заустављања сва светла су била укључена по прописима за препознавање бродова-болница), у потпуном мраку брод је силом преусмерен у Котор, аустријску поморску базу. Тамо је задржан пуна три дана и подвргнут детаљној инспекцији аустроугарских власти. Нису пронашли ниједну неправилност, сем једног рањеног Чеха који је дезертирао из аустроугарске војске и прикључио се српској војсци као добровољац. Њега су ухапсили. Броду-болници је потом било дозвољено да исплови, заједно са својим командантом и директором болнице.⁶

Епизода је снажно сведочење и одличан пример расизма Централних сила према Србима и Србији – непријатељ је поштовао ратно право и у потпуности се придржавао хуманих правила према Италији, а према Србији није. Централне силе су међународно ратно и хуманитарно право примењивале селективно. Исторемено, Србија, која за разлику од Италије и Немачке (Пруске) није била потписница прве Женевске конвенције 1864, већ јој је приступила и ратификовала 24. марта 1876, се те конвенције стриктно придржавала.

Потресно сведочење са брода-болнице „Италија”

О ономе што се дешавало на броду-болници, о хуманитарно санитарној страни евакуације српске војске, најбоље сведочи оригинални документ објављен фебруара 1917, по налогу Специјалне канцеларије италијанског министарства морнарице под насловом „Италијански морнари за српску војску”. Аутор је Антонио Гарибал-

⁶ Ufficio speciale del Ministero della Marina, *La Marina italiana nella guerra*, Roma, 1917, periodico: <http://14-18.it/periodico/pag/15087>; Grande Guerra, Spedizione in Albania, Fatti d'Arme <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1915>.

дино Кватрини,⁷ учесник операција и очевидац догађаја, морнар, импровизовани болничар током једне од најстрашнијих епизода албанске епопеје српске војске, која се одвијала на палуби брода-болнице „Италија”.

Овај брод је конструисан као путнички пароброд по налогу поморске компаније „Ла велоче”, у чијем власништву је био. Конструисан је 1905. у бродоградилишту у Ђенови. Имао је два брата близанца – бродове „Аргентина” и „Бразил”, а овај последњи је такође претворен у брод-болницу и послат у Албанију да прихвата и спасава српске рањенике. До рата „Италија” и „Бразил” саобраћали су као путнички бродови из Италије до одредишта у Северној и Јужној Америци. Када је Италија заратовала 1915, обе лађе су одузете у војне сврхе и претворене у бродове-болнице, свака са по 620 болничких лежачева.

Брод-болница „Италија” испрва је употребљен као подршка италијанским трупам послатим у Либију и Албанију, а потом је послат да транспортује рањене и болесне британске војнике из Дарданела. Крајем 1915. и почетком 1916. укључен је у операције прихвата и преноса српске војске из Албаније. Брод-болница „Италија” један је од малобројних који су остали у служби до краја рата. Обавио је 80 мисија и транспортовао 48.426 рањеника и болесника, и други је по реду брод-болница италијанске морнарице по броју обављених мисија („Албаро” је обавио чак 90 мисија), а први по укупном броју транспортованих рањеника и болесника. Ево неколико пасуса из документа:

Наређење да одемо у Валону затекло нас је наред пучине, на путу за Италију, након што смо седам месеци провели транспортујући британске рањенике из Дарданелија у Енглеску. У Валону смо стигли 28. фебруара⁸, док су последњи здрави српски војници на нашим лађама испловљавали, одлазећи на Крф или у Бизерту у пратњи наших лаких борбених бродова (...)

Наш је брод, брод бола. На њега стижу са удовима изрешетаним митраљезима, здробљени, унакажених тела чији су делови

⁷ Antonio Garibaldi Quattrini (Морлупо 1880 – Фиренца 1937), италијански новинар, писац, издавач.

⁸ 1916.

остали на бојишту. И ми, они што месец за месецом прихватамо тај збир бола и агоније, који познајемо сваку слабост тела, који знамо све погибелји рата на копну и на мору, ми који смо били убеђени да смо већ све видели и упознали, све патње препатили, тек сада појмимо да изван и преко сваке досад знане ране од топа и челика, постоје оне које рат доноси, а којима ниједан јад на свету није раван, муке које ни Данте грешницима свога пакла није наменио (...)

Када се повлачење српске војске под ударима непријатеља претворило у истински пораз, најснажнији пређоше границу и уђоше у Албанију и хранећи се последњим што су имали, могаше да се дугим маршем домогну обале Јадрана (...) Иза најјачих јединица заостали су, без ичега, тридесетак хиљада људи: они најслабији и они којима је припало да буду штит повлачења, бедем и заштита главнине војске. Тих јадника ми идемо да покупимо оно што је преостало, а за њихов марш мало је рећи да је одисеја пакла (...) На сваком станишту, после сваке етапе, земља је прекривана несахрањеним телима (...) Више нису ни ходали, вукли су се и пузали (...)

Малене лађе непрекидно крстаре дуж обале не марећи за непријатељске заседе, прикупљајући то јадно, распршено људско стадо. Када би се напуниле, допловљавале би до нас да пребаце свој људски терет, па да се поново врате и да укрцавају, укрцавају. Када су подно бокова нашег брода стигли први препуни бродићи, морали смо да згранемо, широм да отворимо очи, да себе уверимо да нисмо жртве неке ноћне море, јер је трагична непомичност тих људи на дереглијама испрва наводила на помисао да уместо болесних или рањених, оне довозе пирамиде лешева (...) И када је та људска гомила живих лешева почела да се комеша, наједном нам је до свеисти допрла величина, тачна и прецизна, трагедије коју људски род још није видео.⁹

Једноставни језик италијанског морнара, члана посаде брода ког су ратне прилике претвориле у болницу и упутиле да прихвати српске рањенике, потресно је и јединствено сведочанство о конкретном хуманитарно-здравственом току операције. Морнари су преко ноћи постали болничари. Сведочење је аутентично и стра-

⁹ Quattrini, Antonio Garibaldi, *I marinai italiani per l'Esercito Serbo*, Roma: Ufficio Speciale del Ministero della Marina, 1918, У: Михајловић, Мила, н. д., пун текст, 161–173.

шно, испричано је непосредно након догађаја и не тражи даља објашњења и коментаре, тек једну напомену – да је оно што се на овом броду-болници дешавало било једнако за све бродове-болнице у данима евакуације српске војске из Албаније.

Судбина брода-болнице „Марекјаро”

Интересантна је судбина најмањег италијанског брода-болнице „Марекјаро”. Првих дана 1916, у оквиру велике операције спасавања српске војске у повлачењу са албанских обала, италијанска морнарица одлучила је да појача првобитну трочлану флоту бродова-болница са још три лађе. У ту сврху реквирирани су путнички бродови „Марекјаро” „Италија” и „Бразил”. „Марекјаро” је са својим капацитетом од само 50 лежајева био најмањи италијански брод-болница, уколико се изуму мања пловила, мањих димензија, класификована као бродови-амбуланте и спасилачки бродови. Без обзира на своје димензије, брод-болница „Марекјаро”, обавио је шест мисија у којима је превезао 258 српских болесника и рањеника са обала Албаније у италијанске базе у региону Пуља.

Дана 12. фебруара 1916, препун рањеника, „Марекјаро”, тек што је испловио из луке у Драчу, налетео је на мину немачке подморнице УЦ-12 и потонуо. Једног од војних лекара, капетана Самуела Њаса (Samuele Gnasso), експлозија је збацила са палубе у море. Иако тешко рањен, успео је да се врати на брод који је већ захватио пожар. На броду је било 120 тешко рањених српских војника. Рањеници су изнети из запаљеног брода и спасени, док су у вртлогу воде, у експлозији која је уследила, нестали командант брода Какаче и 32 члана посаде.¹⁰

Ево шта пише у образложењу сребрног Ордена за храброст којим је одликован војни лекар капетан Њасо:

И сам рањен, одмах је пожurio да умири стотинак укрцаних рањених војника, које је захватила паника од пожара што је избио на броду; пошто је успео да их смири, укрцао их је на бродић, притекао у помоћ и

¹⁰ Cernuschi, Enrico. *Le navi ospedale italiane*. Parma: Albertelli, 2010, 185.

тако спасао све болеснике и рањенике; лечио их је током пловидбе и на копну; последњи је потражио помоћ за властите ране.¹¹

Уместо закључка

Колики је био удео Италије у извлачењу српске војске и народа из Албаније јасно приказује садржај италијанског војног документа објављеног у фебруару 1917:

Италијанска морнарица учествовала је у евакуацији српске војске и народа са 45 лађа укупне носивости од 130.000 тона, француска морнарица са 26 лађа укупне носивости 43.000 тона, а британска са 71 лађом укупне носивости од 50.000 тона.¹²

О војноздравственој интервенцији Италије у српским изворима, између осталог, забележено је и следеће:

У превозењу наших трупа на Крф, они (Италијани) су својом брзином, уредношћу и љубазношћу однели рекорд. Многи и многи наши сећаће се још задуго добре кухиње на италијанским бродовима, јер им је та кухиња враћала снагу после оних мука у Албанији (...) Све што беше потребно за укрцавање наших трупа у Валони, било је и добро припремљено и благовремено изведено. Исхрана људства била је каква се само пожелети могла. За пролазеће трупе на реци Семени и у Либавици, беше слагалиште од 30.000 obroка хране; на реци Војуши, устројен логор и исхрана за 10.000 људи; код Валоне, близу села Арте, логор и исхрана за 4.000 људи. Ови провизиони хране попуњаваху се одмах чим би се утрошили. На самом пристаништу, као командант базе беше италијански адмирал Мацо. Он је заиста имао пуно самилости према нашим војницима и пока-

¹¹ Favre, Franco, *La Marina nella grande Guerra. Le operazioni navali, aeree, subacquee e terrestri in Adriatico*, Treviso: Gaspari, 2008, 173; Cernuschi, Enrico, *Le navi ospedale italiane*, Parma: Albertelli, 2010, 8–10.

¹² *Comment l'Armée Serbe fut sauvée par la Marine Italienne*, Institut Italien de Paris, Ministero della Marina Italiana, 1917; Grande Guerra, *Spedizione in Albania, Fatti d'Arme*, <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1915>.

зивао нам се на сваком кораку као велики пријатељ. Свој посао познавао је добро. Многу нам је муку олакшао, многу сузу уштедио.¹³

Остаје отворено питање разлога који су навели Италију на овај гест хуманости за који ће, како ће историја показати, платити огромну цену: послератном савезничком обманом и поништењем Лондонског уговора, губитком загарантованих територија, настанком нежељеног и нестабилног суседа Краљевине Југославије, последичним унутрашњим социјалним потресима који ће изродити фашизам. При томе, Италију на помоћ српској војсци није обавезивао икакав споразум нити било каква преузета одговорност, за разлику од Енглеске и Француске, декларисаних пријатеља и савезница Србије, које су формално прихватиле обавезу извлачења српске војске и народа из Албаније. У евакуацији српске војске, Италија је изгубила три лађе и више хиљада војника, али *ниједан Србин није изгубио живот у мору*.¹⁴

Војна историја бележи и речи пуковника Митровића, начелника српског Врховног Штаба. Изговорио их је поздрављајући официре и посаду крстарице „Ћита ди Катанија”, којом је стигао на Крф. Пожелео је да упути поздраве целокупној италијанској морнарици, рекавши да је поносан што може да јој изрази срдчане и захвалне поздраве народа Србије:

Добро зна и разумева српска војска ваш племенити рад у транспорту целокупне наше армије, учињен у тако кратком времену и несигурном мору. Данас и заувек, за овај беспрекорни подухват, нека вас прате, о морнари Италије, захвалност и завет целе Србије, која се на вашим бродовима данас поново рађа и заклиње, да врати и потврди своје свето право да постоји и да побеђује.¹⁵

¹³ Недић, Милан, *Српска војска на Албанској голготи*, Београд, Штампарска радионица Министарства војске и морнарице, 1937, 278–282.

¹⁴ Agenzia Stefani, Torino: 23. 2. 1916.

¹⁵ Giordani, 96.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

Archivio del Ministero agli Affari Esteri, Roma (MAE)
Archivio del Ministero della Marina, Roma (AMM)
Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Roma (AUSSME)

Монографије

Bertotti, Emilio. *La nostra spedizione in Albania (1915–1916)*. Milano: Unitas, 1926.

Живојиновић, Драгољуб. *Невољни ратници – велике силе и Солунски фронт 1914–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.

Јовановић, Љубомир. Из ратног дневника 1915–1918. Крагујевац: Шумадијски анали, година IV, V, VI, број 4, 5. и 6, 2008–2011.

Карађорђевић, Петар I. *Ратни дневник 1915–1916*. Приредио Драгољуб Живојиновић. Топола: Задужбина краља Петра I, 20'03.

Quattrini, Antonio Garibaldo. *I Marinai italiani per l'Esercito Serbo*. Roma: Ufficio Speciale del Ministero della Marina, 1918.

Leva, Fausto. *L'Intervento dell'Italia a fianco dell'intesa e la lotta in Adriatico*. Dal 24 Maggio 1915 al salvataggio dell'Esercito Serbo. Firenze: Vallecchi, 1935.

Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Службени гласник, 2014.

Недић, Милан. *Српска војска на Албанској голготи*. Београд: Штампарска радионица Министарства војске и морнарице, 1937.

Радојевић, Владимир и Миленковић, Добросав. *Пропаст српских регрута*. Београд: САНУ, 1967.

Favre, Franco. *La Marina nella Grande Guerra. Le operazioni navali aeree, subacquee e terrestri in Adriatico*. Treviso: Gaspari, 2008.

Ferrante, Ezio. *La grande Guerra in Adriatico*. Roma: Ufficio Storico della Marina, 1987.

Cadorna, Luigi. *Altre pagine sulla Grande Guerra*. Milano: Mondadori, 1925.

Cernuschi, Enrico. *Le navi ospedale italiane*. Parma: Albertelli, 2010.

Corni, Giuseppe. *Riflessi e visioni della grande guerra in Albania: Diario di un ufficiale*. Milano: Alpes, 1928.

Часовници и штампна

Agenzia Stefani, Torino, 23. 2. 1916.

Gabriele, Mariano. *Il salvataggio dell'Esercito serbo, Bollettino d'archivio dell'ufficio storico della marina militare*, Rim: BAM (Biblioteca „Angelo Monteverdi” Università „La Sapienza” Roma), XXII, settembre 2008, str. 9–36.

Grande Guerra, *Spedizione in Albania, Fatti d'Arme*, <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1915>.

Istitut Italien de Paris, *Comment l'Armée Serbe fut Sauvée par la Marine Italienne*, Paris: Ministero della Marina italiana, 1917.

La marina italiana nella guerra, Roma: *Ufficio speciale del Ministero della Marina*, 1917, periodico <http://14-18.it/periodico/pag/15087>

Dr Mila Mihajlović

Italian broadcasting system RAI, Rome (Italy)

e-mail: mila.mihajlovic@gmail.com

**MILITARY-MEDICAL INTERVENTION OF ITALY FOR
RESCUE OF SERBIAN ARMY FROM ALBANIA 1915/1916
(Summary)**

From December 12, 1915 to February 29, 1916 the Italian Navy evacuated from Albania: 260,895 Serbian soldiers and refugees, 24,000 Austrian soldiers - prisoners of war of the Serbian Army - 10,153 horses, 68 cannons and 300,000 tons of food and supplies. The Serbian government, military leaders, King Petar I Karadjordjevic and Regent Aleksandar I were also evacuated with the army. A total of 248 water crossings were conducted utilizing 350 ships.

The accomplishment of the Italian Navy remained almost unknown despite its efforts to save the Serbian and Montenegrin people under extreme circumstances and because Italy, of all the Allies, bore almost the entire burden and responsibility for the undertaking.

This maritime operation can be compared with what occurred during World War II at Dunkirk in northern France between May 25 and June 3, 1940 when over 300,000 English and French soldiers were evacuated. That evacuation was decisive for the Allied victory, just like this one which occurred during the winter of 1915/1916. After long years of grueling trench warfare, only the Serbian Army was able to break through the Salonika Front during an assault September 15, 1918 and with continuous progress determined the victory of the Allies in less than two months.

At the same time, the evacuation of the Serbian Army and people is a precursor ante literam to today's humanitarian operations and still remains

recorded as the most important and most complex operation of international humanitarian assistance and rescue of all time.

KEY WORDS: Adriatic, Albania, Serbian Army, retreat, Tripartite Pact, Serbian evacuation, Humanitarian operations, Italian Royal Navy

УДК 94(497.11)"1914/1918"
355.216(=163.41)"1914/1918"

COBISS.SR-ID 282318860

Др Милан Мицић

Секретаријат за културу и информисање АП Војводине
Нови Сад
e-mail: milan.micic@vojvodina.gov.rs

СРПСКИ ДОБРОВОЉАЧКИ ПОКРЕТ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1914–1918)

АПСТРАКТ: Српски добровољци у Великом рату у војскама Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе били су Срби – аустроугарски држављани, који су се определили да се у Првом светском рату (1914–1918) боре на страни својих националних држава. У перцепцији Аустроугарске они су били „великоиздајници“, у случају заробљавања чекала их је смрт, њихове породице биле би интерниране у логоре, а имовина конфискована. Српска влада 1914–1915. године третирала је добровољачки покрет као маргинално питање водећи рачуна о међународном ратном праву, али и о чињеници да већим приливом добровољаца не ојача национално-револуционарну организацију „Уједињење или смрт“, која је контролисала четничке одреде 1914. и Добровољачки одред 1915–1916. године. После окупације Србије 1915. године последња и једина попуна српске војске били су добровољци Срби аустроугарски држављани.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, добровољци, Срби, Аустроугарска, Србија, Црна Гора, Русија, САД

Први светски рат или Велики рат (1914–1918) затекао је Краљевину Србију, њено друштво, политику и војску у сагледавању искустава балканских ратова (1912–1913). Део тих искустава била је и

112

употреба четничких одреда састављених од добровољаца у ратним операцијама, који су деловали као претходница српске војске или су убацивани у дубину непријатељске територије.¹ Четнички одреди у својим акцијама у Првом и Другом балканском рату баштиници су сазнања и искуства четничког ратовања на простору Македоније у периоду 1903–1912 године. Војно деловање четничких одреда 1914. године (Јадарског, Рудничког, Златиборског и Горњачког) и њихова унутрашња структура у ратним операцијама августа-децембра 1914. године били су у континуитету са претходним ратним годинама, али нови ратни противник – Аустроугарска ушла је у лето 1914. године у ратни сукоб са Србијом, са убеђењем о колективној одговорности Србије и српског народа за чин Сарајевског атентата и присутном идејом брзог и лаког завршетка рата. Страх од четничке акције, која је иначе повезивана са актом Видовданског атентата, био је повод да делови аустроугарских трупа чине масовно насиље и злочине над цивилним становништвом на простору ратних операција у Србији од лета до јесени 1914. године.

Четнички одреди у 1914. деловали су према „Упуту за извођење четничке акције у рату против Аустроугарске” од 3. августа 1914. године. Они су имали око 2.500 људи, а њихови команданти, официри, били су чланови национално-револуционарне организације „Уједињење или смрт” (Војислав Танкосић, Војин Поповић, Коста Тодоровић, Велимир Вемић). Четнички одреди 1914, као и Добровољачки одред формиран 1915, у условима сукоба цивилне и војне власти у Србији, најизраженијем уочи почетка рата 1914. године, представљали су војни оквир ове национално-револуционарне организације, којој је било ограничено поље деловања, тако да је српска влада на добровољачко питање 1914–1915. гледала као на маргинално, не желећи већим приливом добровољаца да ојача њену моћ и утицај. Позивање на Хашку конвенцију, којом је било забрањено употребљавати заробљенике за рат против сопствене државе, значило је да српска влада води рачуна о међународном ратном праву.

¹ Видети Алексеј Тимофејев, „Српска герила у Балканским ратовима: културне, друштвене и политичке традиције четничког рата у Србији”, У: *Балкански ратови 1912/13: нова виђења и тумачења*, уредник Срђан Рудић, Миљан Милкић (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013).

Два четничка одреда (Јадарски и Руднички) 1914. деловала су на простору напредовања аустроугарских снага као српске претходнице, а Златиборски и Горњачки четнички одреди продрли су у источну Босну иза непријатељских линија. Сви четнички одреди изгубили су много људи, а командант V аустроугарске армије генерал Франк тврдио је да „се појављују и ишчезавају брзином муње”. Губици Јадарског четничког одреда, под командом Војина Поповића, били су преко 60%, а Руднички одред остао је 1914. године на 40–50 бораца способних за борбу. Командант Златиборског четничког одреда Коста Тодоровић извршио је самоубиство у околини Сребренице, да не би пао непријатељу у руке. Сви команданти чета и Велимир Вемић, командант Горњачког четничког одреда, који је током ратовања 1914. досегао Пале и Сарајевско поље, били су рањени, а капетан Светозар Тоза Марковић извршио је самоубиство да не би био заробљен.²

Четнички одреди, који су се убрзано и радикално трошили на најтежим задацима у ратовању од лета до јесени 1914, услед великих губитака мењали су своју структуру. Тзв. старе четнике из балканских ратова замењивали су нови добровољци, Срби из Срема и Босне, где је српска војска привремено боравила 1914. године, или печалбари из САД, такође аустроугарски држављани, који су о сопственом трошку или трошку Соколских друштава из америчких градова незвани дошли у српску војску. Услед недовољне ратне обуке и недостатка војног искуства које се стиче током борбе, долазило је до масовних погибија нових добровољаца.³ На почетку рата приспео је из САД у Србију Анто Дедијер са 40 добровољаца из Херцеговине, који су изгинули у борбама на Колубари и Руднику.⁴ Средином новембра 1914, у првом дану борбе у Јадарском четничком одреду, од 25 добровољаца пореклом из Херцеговине који су дошли из САД, 23 је погинуло, а двојица су рањена.⁵

² Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, (Београд – Ново Милошево: БКЦ, Радио телевизија Србије, 2014), 23–29.

³ М. Мицић, *н. д.*, 29.

⁴ Богумил Храбак, „Скупљање Југословена добровољаца у Северној Америци 1914–1916 године”, *Историјски зборник*, бр. 7 (1986), 157.

⁵ Перо Слијепчевић, *Наши добровољци у светском рату*, (Загреб: Типографија Графичко-накладни завод, 1925), 15.

Хабзбуршка империја и српски народ који је живео у њеним оквирина историјски и трајно су се разишли 1914. године. Тренутак мобилизације аустроугарских Срба у аустроугарску војску током 1914. био је чин колективног изопштења српског народа из законског поретка и друштвеног реда Подунавске царевине. То се у блажим и мекшим формама јављало код аустроугарских војних, полицијских и управних власти као једна врста неповерења према „својим Србима”, а у радикалним облицима као појава грубог војнополицијског и вандржавног, али организованог насиља према деловима српског народа, што је доводило у питање не само српски културни, духовни и национални идентитет већ и његову егзистенцију. Чвориште сукоба аустроугарских Срба и аустроугарске државе била је Босна и Херцеговина, где у три и по деценије аустроугарске власти Хабзбуршка монархија није била у стању да интегрише српски народ у своју државу, попут Срба у другим деловима аустроугарске државе који су имали вишевековно историјско искуство живота у Подунавској царевини.

Пре отварања фронта на било којој другој страни, па и према краљевинама Србији и Црној Гори, Аустроугарска је отворила унутрашњи фронт према својим српским поданицима, посебно у Босни и Херцеговини где је усмеравање шовинистичких атавизама као основних покретача ратне енергије према Србији добило облик мржње и освете према Србима као асиметричној и субверзивној појави доминатној аустроугарској политици посматрања Балкана као сопственог империјалног простора. Репресија аустроугарског државног апарата према „својим Србима” била је различита по интензитету и појавама у појединим деловима Аустроугарске у којима је живео српски народ. Српски народ у Подунавској царевини, у условима светског рата и рата Аустроугарске против Србије и Црне Горе, почетком ратног сукоба појављивао се као „непоћудан” и субверзиван елемент којег је ваљало елиминисати или потиснути као сметњу свеукупном ратном напору, па и историјском постојању Подунавске монархије.⁶ Репресија аустроугарских власти попримала је различите облике: рушилачке демонстрације против српског грађанства после Сарајевског атентата у Босни и Херцеговини и Хрват-

⁶ М. Мицић, *Незапамћена битка*, (Ново Милошево: БКЦ, 2016), 154–156.

ској, претреси кућа угледнијих Срба, појединачна убиства, узимање талаца из редова угледних Срба, интернирање српске и дела хрватске интелигенције пројугословенске оријентације у Далмацији, али не само ње, активирање посебних јединица, тзв. шуцкора, из делова муслиманског и католичког становништва у Босни и Херцеговини ради репресије према локалним Србима, забрана рада свих друштава са српским предзнаком, забрана излагања српских листова, стављање под присмотру мобилисаних лица српске националности сумњивих аустроугарским безбедносним структурама.⁷

Српска национална свест, ојачана после победа Краљевине Србије у балканским ратовима (1912–1913), 1914. године добила је најјаснији израз у намери Срба аустроугарских држављана да ступе као добровољци у војску краљевина Србије и Црне Горе. Српска војска и влада 1914. добровољачко питање посматрале су као политичко и маргинално војно питање, али те године појављивали су се знаци и брзо и радикално отварали се историјски процеси који су наговештавали масовно добровољство у српској војсци Срба из Хабзбуршке монархије, као значајну појаву која је у завршној фази рата допринела српској војној победи, а у политичком смислу стварању југословенске државе и остварењу српског националног уједињења унутар ње.

Улазак делова српске војске у источну Босну и Срем у лето-јесен 1914. године показао је да је српски народ у тим крајевима привржен Србији, а повлачење српске војске значило је повлачење и једног дела српског народа из тих крајева у Србију, из којих су се потом регрутовали добровољци за попуну четничких одреда 1914. и за људство Добровољачког одреда формираног у септембру 1915. године.⁸ Приликом борби између српске и аустроугарске војске у другој половини 1914, у Церској бици, бици на Дрини и Колубарској бици, део Срба који је био у аустроугарској војсци предао се српској страни, а из тих редова јављали су се и ратни заробљеници расположени да се боре у редовима српске војске. У заробљеничком логору у Нишу 29. септембра 1914. године 70 Срба аустроугарских држа-

⁷ М. Мицић, *н. д.*, 15–30.

⁸ М. Мицић, *Српско добровољачко питање*, 214.

вљана јавило се у добровољце,⁹ а након битке на Дрини и Колубарске битке њих још 430.¹⁰ Ти добровољци ратни заробљеници упућивани су у новоослобођене области на Косову и Метохији и Македонији, а један део преведен је у жандармеријске јединице.¹¹ На тај начин српска војска спречила је контакт добровољаца са аустроугарском војском, као и њихово заробљавање, освете над њима и интернирање њихових породица у логоре. Али тако се изражавало и неповерење у лојалност бивших аустроугарских војника, без обзира на чин њиховог добровољства. Срби ратни заробљеници, аустроугарски држављани, 1915. године налазили су се у разним јединицама српске војске, а по формирању Добровољачког одреда чинили су његово основно језгро. Према бројном стању Добровољачког одреда од 23. марта 1916. у логору Гувији на Крфу, од 1.894 борца који су чинили овај одред, било је „708 добровољаца аустријских поданика наших заробљеника”¹², или 37,3% бораца у Добровољачком одреду.

Део Срба у аустроугарским трупима који је био упућен на фронт према руској војсци у Галицији 1914. предао се Русима, прошао транзитни логор за заробљенике у Дарницама код Кијева и потом био распоређен у логорима широм Русије на пољопривредним радовима, сечи шуме, у рудницима и другим пословима. Међу њима се у јесен 1914. јавио спонтани покрет за укључивање у добровољце српске војске, који су своју намеру изражавали писмима упућеним српском посланству у Петрограду. Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић телеграмом је 29. новембра 1914. известио српско Министарство иностраних дела у Нишу, тражећи упутство јер „многи Срби из Босне и других крајева Аустро-Угарске – војници које су Руси заробили моле ме да издејствујем да се упуте у Србију”.¹³ Седам дана касније, 6. децембра 1914, српском посланству у Петрограду из Ново-Николајевска стигло је писмо Јове Бланића и дру-

⁹ Петар Јовић, Никола Поповић, *Добровољци 1912–1918*, (Београд: Аутори Бгд, 1988), *Списак Срба –заробљеника који су се добровољно јавили да ступе под оружје, Ниш 29. септембар 1914. године*, Зборник докумената, Београд: 1989, 8–9.

¹⁰ М. Мицић, *н. д.*, 35.

¹¹ М. Мицић, *н. д.*, 35.

¹² Петар Јовић, Никола Поповић, *н. д.*, *Преглед добровољаца Добровољачког одреда, логор Гувија 23. март 1916. године*, 34.

¹³ Телеграм бр. 521 српског посланства у Петрограду српском Министарству иностраних дела у Нишу, П. Јовић – Н. Поповић, *н. д.*, 58.

гова, у којем су заробљени Срби – Босанци и Херцеговци тражили да их пошаљу у Србију „како би могли заједно са тамошњом браћом оружаном иступити против непријатеља српског народа. То држимо својом светом дужношћу, да бар нешто допринесемо борби за своје ослобођење”.¹⁴ Ова два писма само су део писама упућених српском посланству у Петрограду од Срба из Аустроугарске ратних заробљеника у Русији, која показују да је један број Срба из Аустроугарске лојалност Хабзбуршкој монархији и Фрањи Јосифу заменио лојалношћу својој националној држави Србији.

Почетак Првог светског рата 1914. године узнемирио је Србе печалбаре из Аустроугарске у САД, који су европски рат посматрали са дистанце и који су се самоницијативно, у мањим групама и „о свом трошку”, или чешће о трошку српских соколских организација у САД, кретали ка Србији да би се као добровољци укључили у редове српске војске. „Конзулат Србије није имао никаквих инструкција и први месец (август) не оде нико”, писао је Перо Слијепчевић у раду „Наши добровољци у светском рату” из 1925. године, осврћући се на став званичне Србије према прикупљању добровољаца за српску војску. Београдска *Политика* објавила је 27. јула 1914. на насловној страни чланак „Преко мора”, у којем је писала о доласку добровољаца из САД: „Из Њујорка је паробродима ‘Звезда’ и ‘Европа’ кренуло пет хиљада Срба и Хрвата који хитају као добровољци у Србију. Од Бордоа они ће наставити пут преко Француске и Италије до Барија где ће их сачекати грчки брод за Солун... Универзитетски професор, мисионар, Михајло Пупин, даје са своје стране новчану помоћ свим борцима који немају средства за пут”. Иако је услед потреба ратне пропагандне број људи који су долазили у добровољце у Србији увећаван, као и број присутних Хрвата, евидентно је да су током 1914. веће групе Срба добровољаца самоиницијативно кренуле из САД у Србију, иако Краљевина Србија није показала потребу за организовањем и слањем добровољаца из САД у њену војску.¹⁵

Црногорска влада била је активнија од српске у прикупљању печалбара својих држављана и добровољаца у САД, за потребе цр-

¹⁴ Писмо Јове Бланића и другова српском посланству у Петрограду, П. Јовић – Н. Поповић, н. д., 58.

¹⁵ М. Мицић, *Американци – српски добровољци из САД (1914–1918)*, (Ново Мишлошево: БКЦ, Радован Влаховић), 2018, 29.

ногорске војске. Будући да је у САД боравила шестина мушке радне снаге из Црне Горе, малобројна црногорска војска зависила је од доласка печалбара из САД. Министар у црногорској влади Петар Пламенац тражио је од српског конзулата у Њујорку извештај о броју држављана Црне Горе који желе да се врате у земљу, а главну бригу око њиховог одласка преузео је на себе Централни одбор Српске народне одбране у САД, који је основан 22. јула 1914. године. М. Пупин, као српски конзул, помагао је црногорским држављанима и добровољцима да оду у Црну Гору 1914. обезбеђивањем финансијске помоћи и бесплатног пасоша.¹⁶ На основу прикупљених података Пупин је послао телеграм црногорској влади да су „2.000 Црногораца готови да се поврате. Још хиљаду чекају”. Министар иностраних послова Петар Пламенац био је у сталном контакту са Пупином у вези са организацијом прикупљања црногорских држављана и добровољаца из Херцеговине и Боке которске и њиховог транспорта у Црну Гору. Ови војни обвезници и добровољци пребацивани су у мањим групама до 1914. и у првој половини 1915. преко Француске и Италије, а потом у албанску луку Свети Јован Медовански. У априлу 1915. у САД је дошла црногорска војна мисија коју су чинили Јован Матановић и Саво Ђурашковић, тако да је прикупљање војних обвезника и добровољаца добило карактер званичне политике Црне Горе. Око 2.500 добровољаца кренуло је из САД, преко Канаде, у три транспорта у другој половини 1915; прва два, августа 1915, кренула су из канадских лука и стигла у Црну Гору преко Валоне и Солуна, а трећи транспорт, односно брод *Бриндизи*, 6. јануара 1916. налетео је на мину у близини албанске луке Свети Јован Медовански, када је страдало 399 добровољаца.¹⁷ Добровољце у црногорској војсци чинило је људство из Боке которске и Херцеговине које је 1914–1915. године дошло из САД, као и добровољци из Боке которске и Херцеговине, где је почетком рата ушла и дуже или краће боравила црногорска војска. До капитулације Црне Горе јануара 1916. године четири добровољачка батаљона борила су се у редовима црногорске војске: Бокељски, Гатачки, Билећки и Требињски на Лов-

¹⁶ Иван Чизмић, *Југославенски исељенички покрет у САД и стварање југославенске државе 1918*, (Загреб: Свеучилиште у Загребу 1974), 82.

¹⁷ М. Мицић, *н. д.*, 46–54.

ћенском и Херцеговачком фронту. Приликом капитулације Црне Горе 1916, 1.800 добровољаца црногорске војске евакуисано је заједно са српском војском на Крф.¹⁸

Завршетак ратних операција у Србији победама српске војске децембра 1914. означио је нову фазу рата, али и развитка српског добровољачког покрета. Илузија о кратком трајању рата у јесен 1914. нестала је код свих зараћених страна, а рат између Србије и Аустроугарске није био рат у којем је могућ компромис две зараћене државе, него је морао бити вођен до уништења једне или друге. Нишком декларацијом од 7. децембра 1914. Краљевина Србија објавила је своје ратне циљеве, односно истакла је да се бори за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државну целину, што је значило разбијање и нестанак Аустроугарске као државе. Словеначки, хрватски и српски политичари југословенске оријентације који су емигрирали из Аустроугарске, формирали су 30. априла 1915. Југословенски одбор у Риму, чије је средиште премештено у Лондон, а његов је циљ такође било стварање југословенске државе. Основну масу добровољаца српске и црногорске војске 1914–1918. године чинили су Срби аустроугарски држављани који су приступали војскама српских држава вођени српском националном идејом, односно чином свог добровољства изражавали су жељу српског народа из крајева из којих су потицали за уједињење са Србијом у један државни оквир. Од краја 1914, а поготово у другој фази рата 1916–1918. године, све више су се унутар српског добровољачког покрета преплитале српска и југословенска идеја, а услед малог броја добровољаца хрватске и словеначке националности у редовима српске војске, махом интелектуалаца, српски добровољачки покрет са основном масом аустроугарских Срба до краја рата добијао је пред савезничким владама и њиховим јавним мњењем југословенски предзнак, представљајући тако појавно жељу Хрвата, Срба и Словенаца из Аустроугарске за стварањем државе јужнословенских народа.

Од децембра 1914. до почетка ратних операција против Србије октобра 1915, добровољачки покрет Срба аустроугарских држављана добијао је нове форме. Од јула 1915, па у наредна три месеца, у

¹⁸ М. Мицић, *Српско добровољачко питање*, 51–56.

српским заједницама у САД боравио је Николај Велимировић, који је у свом извештају српској влади навео да се међу Србима у САД може сакупити велики број бораца. Генерал Дамјан Поповић, командант трупа Нових области, обавестио је 12. септембра 1915. српског војног министра о проласку добровољаца црногорске војске из САД преко Солуна у Црну Гору и истакао да „међу тим људима је већи број Срба из Аустроугарске који више желе да остану у Србији да се уз нашу војску боре против непријатеља... Саопштавајући Вам ово, част ми је молити, господине министре, за наређење војним властима да те људе у пролазу питају да ли би хтели остати у нашој војсци... Њима се иначе говори да Србији нису потребни, да Србија за њих нема оружја ни хране...”¹⁹

Под притиском Срба заробљених аустроугарских војника у логорима Русије и њихових писмених захтева упућених српском поштом у Петрограду, у лето 1915. петочлана српска војна мисија започела је рад у руским заробљеничким логорима на прикупљању добровољаца за српску војску. До напада Бугарске на Србију 14. октобра 1915, из Одесе је Црним морем и Дунавом пребачено у Србију око 3.500 српских добровољаца из Русије.²⁰ Користећи примирје 1915, српска војска је преиспитивала улоге четничких одреда у борбама 1914, а суочавање са све већим приливом добровољаца у њене редове из различитих извора (Срби из Срема и Босне, аустроугарски ратни заробљеници у Србији и Русији, Срби из САД) тражило је могућност формирања засебне добровољачке јединице. Војин Поповић, командант Јадарског четничког одреда 1914. и истакнути „црнорукац”, у писму начелнику Штаба српске Врховне команде од 21. јуна 1915. истакао је незадовољство организацијом и деловањем четничких одреда у 1914. и стањем њихове дисциплине и предложио да формацију добровољачких одреда „врши само Врховна команда и нико више”, истичући да добровољачке одреде треба третирати као регуларну војску под командом старешина који су показали квалитете.²¹ Тако је 27. септембра 1915. основан Доброво-

¹⁹ М. Мицић, *Американци – српски добровољци из САД*, 32.

²⁰ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 56–58.

²¹ П. Јовић – Н. Поповић, *Писмо бр. 1275 мајора В. Поповића, команданта 1. добровољачког батаљона начелнику Штаба српске Врховне команде, Крагујевац, 21. јун 1915. године*, 28.

љачки одред под командом В. Поповића – Војводе Вука, састава четири батаљона снаге 3.550 људи.²²

Напад аустроугарских, немачких и бугарских трупа октобра 1915. на Србију значио је прекид прилива добровољаца из Русије и затекао је српску војску са формираном великом добровољачком формацијом – Добровољачким одредом и са две мање добровољачке формације – Сремским добровољачким одредом и Летећим жандармеријским одредом. Сремски добровољачки одред истакао се приликом борби у одбрани Београда 6–9. октобра 1915. године. Имао је 360 људи, а само у једном дану, 7. октобра, 223 човека избачено је из строја. Борци Сремског добровољачког одреда последњи су браниоци који су напустили Београд.²³ Делови Летећег жандармеријског одреда бранили су у борбама 1915. против делова Треће бугарске дивизије Качанички кланац. Дописник париског *Журнала* писао је да су добровољци жандармеријског одреда „правили чуда од јунаштва”.²⁴

Добровољачки одред налазио се октобра 1915. године у саставу Власинског одреда потпуковника Милована Плазине и од 30 км фронта према Бугарској на простору Власине покривао је 20 км. Приликом бугарског напада 13–14. октобра 1915. и током октобра водио је тешке борбе са бугарским јединицама на Малом врху, Грамади, Гациној пољани и Буковој глави, често прса у прса. У повлачењу српске војске преко Црне Горе и Албаније био је у одступници српске Друге армије, непрекидно у додиру са непријатељем. Одред је у близини Лебана водио тешке борбе са немачком коњицом, а са побуњеним Албанцима око Дечана. Добровољачки одред српска Врховна команда користила је као јединицу за спречавање дезертерства код српских трупа у повлачењу и до јануара 1916. године у њему је остало само 500 бораца способних за борбу.²⁵

²² М. Мицић, „Добровољачки одред 1915–1916”, У: *Српски добровољачки покрет у Првом светском рату*, уредник Драгољуб Вујовић, (Сириг: Удружење добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца Видовдан, Сириг и „Старо Ђурђево”, Темерин, 2015), 48.

²³ Б. Храбак, „Добровољци у одбрани Београда”, *Добровољачки гласник*, бр. 15, (2000), 88–93.

²⁴ М. Мицић, *Српско добровољачко питање*, 46.

²⁵ М. Мицић, *Добровољачки одред 1915–1916*, 48–49.

Ратни пораз Србије 1915. и капитулација Краљевине Црне Горе јануара 1916. одредили су даљи развитак српског добровољачког покрета, који је у другој фази рата добио значајну војну и политичку улогу у плановима и ратним циљевима Краљевине Србије. У условима слома црногорске државе јануара 1916. добровољци црногорске војске, њих 1.800, евакуисани су у две лађе заједно са српском војском на Крф, јер би њихова предаја аустроугарској војсци значила сигурну смрт и интернирање њихових породица у логоре. Опредељивање добровољаца црногорске војске у којој ће војсци даље служити догодило се 9. марта 1916. на Крфу и по подацима француског генерала Мондезира 1.100 добровољаца определило се за службу у француској војсци, 450 у српској, а 150 је одбило било какво војно ангажовање. Повод за овакву одлуку било је повремено физичко и вербално кажњавање војника у српској војсци, страно динарском менталитету, али суштински за већину њих то је било прелазно решење јер су у условима ратног пораза и капитулације Црне Горе постали предмет борбе две српске династије. У оквиру француских трупа под командом мајора Ривеа, добровољачка јединица под именом Црногорски батаљон појавила се јуна 1916. на Солунском фронту, али је због недисциплине и одбијања да се бори под новим именом (Босански батаљон) расформирана и њено људство интернирано је на француско острво Корзику. Од новембра 1917. на овом острву српска мисија на челу са протом Добривојем Митровићем вршила је агитацију да се добровољци пријаве у српску војску и од 846 интернираца, њих 757 пријавило се крајем маја 1918. године. Од добровољаца црногорске војске који су се пријавили у српску војску марта 1916. формиран је батаљон Срба добровољаца који се августа-октобра 1916. године борио на Солунском фронту. А у децембру 1916. српско Министарство војно дало је упутство српској Врховној команди да се овај батаљон припреми за националне и политичке задатке у процесу уједињења у једну државну целину, односно његово људство добило је битну функцију за уједињење Црне Горе, Боке которске и Херцеговине у један државни оквир са Краљевином Србијом.²⁶

²⁶ М. Мицић, *Американци – српски добровољци из САД*, 57–64.

Прва српска јединица која је ступила у борбе на Солунском фронту против бугарских трупа је Добровољачки одред – од 17. августа 1916, када је почела бугарска офанзива, одред је водио тешке одбрамбене борбе до 28. августа 1916. године. Учествовао је у Горничевској бици 12–16. септембра 1916. и допринео првој српској победи на Солунском фронту, продирући до железничке станице у Лерину.

Најтеже борбе Добровољачки одред водио је 1916. на Кајмакчалану. Наредба Врховне команде да одред крене ка Кајмакчалану затекла их је јужно од Лерина. Одред је усиљеним маршем стигао на Кајмакчалан 28. септембра 1916. и заменио у рововима борце 4. пука Дринске дивизије. Напад на Кајмакчалан почео је 30. септембра, после артиљеријске припреме која је трајала два и по часа.²⁷

„Одмах по подне могаху се кроз облаке дима приметити поједини бугарски војници како се крећу по положају као суманути... У моменту њихове потпуне изbezумљености кроз потмулу грмљавину топова ипак се зачу једно снажно ура и цео 3. батаљон четничко-добровољачког одреда са својом 4. четом на челу, коју је водио резервни поручник и четнички војвода Миливоје Динић крете на јуриш повукавши одмах за собом друга два батаљона... После формалног гушања са Бугарима по рововима које трајаше близу један час Кајмакчалан, тај горди планински титан 'Борисов град' како га зваху Бугари беше у нашим рукама”,²⁸ писао је И. Трифуновић. Тако је Добровољачки одред 30. септембра 1916. освојио Кајмакчалан. Међутим, бугарске јединице задржале су се на крилним висовима Кочобеју и Сивој стени. У условима густе магле и тешке видљивости Добровољачки одред извршио је 2. октобра јуриш на чврсто утврђен бугарски положај, са више редова бодљикавих жица, на Сивој стени и за пола сата имао 180 мртвих и 250 рањених.²⁹

После освајања Кајмакчалана Добровољачки одред, у саставу Дринске дивизије, наставио је гоњење непријатеља. У борбама око Грунишког виса 16. новембра – 7. децембра претрпео је тешке губитке, а 29. новембра погинуо је и командант одреда Војвода Вук. У

²⁷ Николај Марческу, „Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту”, *Добровољачки гласник*, бр. 10, (1997), 40.

²⁸ Илија Трифуновић, *Крв четника*, (Београд: Графички уметнички завод „Планета” 1930), 46.

²⁹ Н. Марческу, *н. д.*, 40.

извештају о борбама на Грунишком вису српска Врховна команда дала је саопштење: „Јуче је било локалних борби у области Груништа. Ове борбе биле су врло крваве и потпуковник Војин Поповић храбро је погинуо на челу својих чета.”³⁰ Следећа тешка борба, за Браздасту косу, 12. децембра 1916, сасвим је проредила Добровољачки одред, а 21. децембра Врховна команда донела је одлуку да се услед губитака расформирају четврти пукови у дивизијама и Добровољачки одред. Преостало људство Добровољачког одреда распоређено је већим делом у 4. и 6. пук Дринске дивизије.³¹ Душан Јездичић у својим преставкама од 25. децембра 1916. и 10. јануара 1917. године наводи да је покушао да спречи расформирање одреда, али то није било могуће. („Одред сада има око 400 пушака. Имам података да се у Солуну у депоу за опорављање налази 150–200 добровољаца одреда који ће бити упућени у овај одред за кратко време. Тако исто имам податак да ће из Бизерте кроз кратко време бити упућен већи број оздрављених добровољаца.” Д. Јездичић, Солунски фронт 10. јануар 1917. године)³² У наређењу команданту 1. бригаде од 11. јануара 1917, пуковник Богољуб Илић, командант Вардарске дивизије, навео је да људство Добровољачког одреда распоређено у Вардарској дивизији „мора се упознати са правим разлозима привременог расформирања овог одреда”, а то је „знатна ослабљеност јединица”³³ јер се расформирање подударило са хапшењем Драгутина Димитријевића Аписа и његових сарадника за наводни атентат на престолонаследника Александра септембра 1916. године. И међу преживелим добровољцима Добровољачког одреда остало је мишљење да су свесно жртвовани у најтежим борбама 1916, јер су они, а нарочито њихови официри, били војничка снага национално-револуционарне организације „Уједињење или смрт”.³⁴

³⁰ Н. Марческу, н. д., 43.

³¹ Н. Марческу, н. д., 43–44.

³² Представка Обр. 1072 пук Д. Јездичића, команданта Добровољачког одреда команданту Дринске дивизије. Солунски фронт 10. јануар 1917. године, П. Јовић – Н. Поповић, н. д., 48.

³³ Наређење Обр. 3044 пук Б. Илића команданта Вардарске дивизије команданту 1. бригаде, Солунски фронт 11. јануар 1917. год. П. Јовић – Н. Поповић, н. д., 48.

³⁴ „Био сам на четном телефону када је комадант дивизије звао Поповића Вука да изврши напад са одредом и заузме Сиву стијену” – сведочење четника Добровољачког одреда Цветка Обрадовића који је дошао из САД. „На то је Вук одго-

Напад Бугарске на Србију 14. октобра 1915. године прекинуо је транспорт српских добровољаца из Русије у Србију. Група око 250 добровољаца вратила се у Одесу и постала нуклеус будуће добровољачке јединице. Српски посланик у Петрограду М. Спалајковић и српски конзул у Одеси Марко Цемовић 19. јануара 1916. предали су две ноте руском цару Николају Другом Романову: једна је била нота о помоћи српској војсци која је чекала евакуацију на албанској обали, а друга о прикупљању добровољаца за српску војску на тлу Русије. Руски цар, руска влада и војска прихватили су да се уз њихову логистичку помоћ, о њиховом трошку, оформи једна јединица од аустроугарских ратних заробљеника која би била део српске војске. То је омогућило у првој половини 1916. велики прилив Срба руских ратних заробљеника, официра заробљеника Срба, Хрвата, Словенаца и Чеха, интелектуалаца у цивилству, који су постали основа формирања Прве српске добровољачке дивизије. Виши командни кадар ове јединице чинило је 132 официра и чиновника српске војске који су са Крфа, са пуковником Стефаном Хаџићем на челу, преко Италије, Француске и Енглеске доспели у Одесу. Прва српска добровољачка дивизија формирана је 29. априла 1916. у Одеси, а њен ратни командант био је пуковник Стефан Хаџић. Новоформирану јединицу 16–17. маја 1916. обишао је председник српске владе Никола Пашић, 21. маја генерал Брусилов, а 22. маја руски цар Николај Други Романов. Пред Саборном црквом у Одеси 1. јула 1916. године пуковима Прве српске добровољачке дивизије предате су заставе српских пешадијских пукова другог позива. Прва српска добровољачка дивизија имала је 6. септембра 1916, уочи почетка борби у Добруци, 16.568 војника из Баната, Бачке, Барање и Срема; 6.225 из Босне и

ворио да не може да напада Сиву стијену јер је пред нама жица, магла и не види се ништа, као и да нема маказа за сјећи жицу, а артиљерија му не може помоћи због магле. Поред овог објашњења комадант дивизије поново наређује да се заузме Сива стијена и да се сиђе до Црне ријеке. Поред свега Вук се опет правда да не може. Овај му трећи пут наређује да мора извршити наређење пошто је дошло одозго од старије претпостављених нашта је комадант рекао: Наређење ћу извршити, али ако останем жив или ја нећу бити комадант Добровољачког одреда или ти нећеш бити комадант Дринске дивизије.” *Запис Цветка Обрадовића*, борца Добровољачког одреда.

Херцеговине; 6.177 из Хрватске, Славоније, Далмације; из Истре и Словеније 3.269 и из Србије 355.³⁵

Прва српска добровољачка дивизија током формирања и обуке (јануар-август 1916) у војничком погледу била је дисхармонична, тек на почетку хомогенизације. Формирана по руском обрасцу, састављена од српских официра, резервних аустроугарских официра Срба, Хрвата, Словенаца и Чеха, у цивилном животу махом интелектуалаца и масе српских добровољаца сељака са јужних рубова Подунавске монархије, она се састојала од више крупних национално, социјално, идеолошки и војнички разнородних фрагмената, које је требало у кратком временском периоду војнички ујединити и употребити на споредном румунском фронту, који је за руску Врховну команду био и нежељен и на којем није требало трошити руски војнички потенцијал. Идеја да се напади на Добруџанском фронту синхронизују са офанзивом савезника на Солунском фронту и да се на тај начин Бугарска избаци из рата на почетку ратних операција, бугарском офанзивом на оба фронта 1916. године, остала је само претпоставка. Разлика у методи српске и аустроугарске обуке, у нивоу војничке спремности и ратног искуства српских официра и официра добровољаца, непрекидан прилив нових добровољаца различите старосне доби, различитог физичког и здравственог стања и ратног искуства, допринели су да Прва српска добровољачка дивизија, услед брзог развоја ратних догађаја, буде употребљена и истрошена за тренутне потребе румунских и руских савезника. Формирана на територији стране државе, њеним новцем и логистиком, она је постала и објекат руских војних потреба и део руског војног напора у Великом рату. Недостатак војничке опреме, а посебно немање шаржера за пушке, био је израз неповерења у добровољце бивше аустроугарске војнике, добровољце Прве српске добровољачке дивизије и чинило их је несигурним, а недовољна снабдевеност ратним материјалом и војничком опремом, као и чињеница да је од краја септембра 1916. обустављена попуна упркос огромним људским губицима у борбама, остављала је међу добровољцима горак укус да су унапред жртвовани и ником потребни.³⁶

³⁵ М. Мицић, *Незапамћена битка*, 70–101.

³⁶ М. Мицић, *н. д.*, 167–169.

Прва српска добровољачка дивизија употребљена је у лето-јесен 1916. на добруцанском фронту као део румунско-руских трупа, у саставу Четрдесет седме руске дивизије генерала Зајанчковског. У 34 ратна дана имала је 53% губитака, односно 9.349 војника било је избачено из строја. Она је избацила из строја 14.800 бугарских војника и била одликована са 1.675 руских, 889 румунских и 733 српска одликовања. Прва српска добровољачка дивизија учествовала је у пет бојева: код Добрича (7. септембра 1916), код Хардалија-Теке Дересија (13–14. септембра 1916), код Кокарџе и Сосуси Али Беја (18–20. септембра 1916), код Амзаче и Едилкјоја (2–6. октобра 1916) и код Енци Махале 19–21. октобра 1916. године. Нарочито су били тешки бојеви код Кокарџе. Услед слабог наоружања (зарђалих, заплених пушака, невалитетне муниције, без шарџера за пушке) борци Прве српске добровољачке дивизије били су приморани да се са елитним бугарским пуковима туку на бајонет, прса у прса, да би дошли до бољег бугарског наоружања.³⁷ Прву такву борбу, 7. септембра 1916. у боју код Добрича, описао је добровољац Савва Грбић из Плитвица код Коренице:

„Терен је пред нама био нешто валовит, па смо скоро јасно могли да видимо бугарске војнике како се у стрељачком строју, добро сакривени приближавају к нама. Чекали смо да нам приђу сасвим близу. Командир је ту са нама. Узбуђени са упртим погледом у њега добисмо наређење да брзо ставимо ножеве на пушке. Погледах лево и десно: три наша вода развише се одмах у стрелце, а командир иступи напред и повиче громким гласом: 'Јуриш, јунаци! Јуриш...!' Чета се заталаса и као један човек пође за командиром према бугарским војницима. Они из лежећег става, као наелектрисани, подигоше се и пођоше на нас. За трен ока смо се измешали: настао је страшан покољ ножевима и ударање кундацима. То је трајало кратко време, само неколико минута. Гинули смо и рањени падали као снопље, и ми и они. Наступио је моменат кад неко мора да клоне. Вероватно су силнији били наши налети и ударци те они као избезумљени низ падину бежећи одступише.”³⁸

³⁷ М. Мицић, *н. д.*, 99–117.

³⁸ С. Грбић, *Прва жртва у Добруци био је мој командир Ристо Дуждевић Тохољ, Добровољци 1912–1918. – успомене и сећања*, (Београд: 1971), 180.

И поред успешног дејства и добијених бојева српских добровољаца, услед неуспеха руских и румунских трупа Прва српска добровољачка дивизија била је у сталном повлачењу, што је уз велике губитке утицало на опадање морала у јединици. Услед страха за судбину својих породица добровољци нису носили значке, а током борби у Добруци, у безизлазним ситуацијама, вршили су самоубиство желећи да избегну заробљавање и штитећи на тај начин и своје породице. „Само мореш непријатељу мртав пасти у руке”, записао је у својим сећањима на борбе у Добруци 1916. године добровољац из Врбице код Ливна Илија Шуњка.³⁹

Доношењем указа српског врховног команданта, до 26. јула формиран је Српски добровољачки корпус са генералом Михајлом Живковићем на челу, који је са још 133 особе са Крфа дошао у Одесу 20. септембра 1916. године. Дан раније, 19. септембра, наређена је мобилизација ратних заробљеника Југословена, а од почетка октобра 1916. мобилисано је 20.000 ратних заробљеника за потребе формирања Друге српске добровољачке дивизије (9.000 Хрвата, 7.000 Срба, 4.000 Словенаца). Највећи део овог људства није хтео да ступи у добровољце српске војске („силовољци”), а код мобилисаних Хрвата било је отворено аустрофилско расположење и били су у константној побуни. Српска влада и Југословенски одбор овом мобилизацијом хтели су да пред савезничким владама и савезничким јавним мњењем, у недостатку већег броја Хрвата и Словенаца у добровољачким јединицама, прикажу њихово присуство, али је ова насилна мобилизација показала сву крхкост југословенске идеје у хрватским и словеначким масама и њихово већинско прохабзбуршко расположење и подстакла српско-хрватски сукоб. Тако је 5. новембра 1916. године дошло до побуне дела мобилисаних Хрвата и српско-хрватског сукоба у којем је настрадало 13 побуњених војника, до масовног дезертирања, одбијања послушности, тако да је Друга српска добровољачка дивизија 20. новембра имала само 11.169 људи, или 56% мобилисаног људства.

Уз отворен српско-хрватски сукоб, који је потресао Српски добровољачки корпус, Фебруарска револуција 1917. године унела је бољшевичке идеје у српске добровољачке формације. Бољшевици

³⁹ М. Мицић, *н. д.*, 118–120.

су сматрали добровољачке јединице царистичком творевином, сматрали су их опасним по своје идеје и пропагандом су радили на разбијању добровољачких јединица. Марта 1917. године дошло је до врења међу официрима хрватске и словеначке националности унутар корпуса, што је био наставак српско-хрватских супротности, отворених принудном мобилизацијом ратних заробљеника у јесен 1917. године. У тзв. дисидентском покрету 149 официра напустило је добровољачке јединице, а 13. априла 1917. корпус је преименован у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца. Под притиском револуционарних догађаја и по угледу на руску војску, командант корпуса М. Живковић издао је 18. априла наредбу о увођењу војничких совјета у добровољачке јединице, што је нарушавало дисциплину у њима, односно реметило војничку хијерархију и принцип субординације. Од 8. маја 1917. године, под утицајем револуционарног врења, пред стројем јединица почело је изјашњавање добровољаца да ли желе остати у Добровољачком корпусу. Из корпуса је тада изашло 12.735 добровољаца, и то 7.352 Србина, 3.782 Хрвата, 1.241 Словенац и 360 осталих.⁴⁰

Због револуционарних догађаја у Русији српски добровољачки покрет, који је од краја 1916. године био у хроничној кризи, остао је ван контроле руске владе и војске и његово извлачење ка српској војсци на Солунском фронту био је начин да се очува војничко језгро које је остало после револуционарних губитака у Добровољачком корпусу у пролеће 1917. године. Одласком на Солунски фронт војнички контингент добровољаца из Русије требало је да ојача српску војску исцрпљену борбама у лето-јесен 1916. године, јер су добровољци аустроугарски држављани у условима окупације Србије у периоду 1916–1918. године били последња и једина попуна српске војске. Штаб Добровољачког корпуса и остаци Друге српске добровољачке дивизије (3.000 људи) правцем Харков–Курск–Орел–Москва–Јарослав–Вологда стигли су 20–21. септембра у Архангелск и потом преко Енглеске, Француске и Италије, децембра 1917. године, стигли су на Солунски фронт. Прва бригада (1. и 2. пук) са 6.103 официра и војника стигла је истим правцем јануара 1918. године у Солун, а успут је дезертирало 947 војника и официра. Друга бригада

⁴⁰ М. Мицић, *н. д.*, 123–137.

(3. и 4. пук) кренула је истим правцем, али се 44 дана задржала у Јарославу услед грађанског рата који је буктао у Русији и непостојања бродова за превоз у Архангелск. Бољшевичке власти упутиле су 3. и 4. пук Прве српске добровољачке дивизије на исток трансибирском железницом и они су преко корејске луке Дајрен у Жutom мору, Сингапура, Цејлона, Индијског океана и Суецког канала пристизали на Солунски фронт од краја марта до почетка маја 1918. године. Из Русије је овим трасама на Солунски фронт пребачено 12.500 војника добровољаца српске војске.⁴¹

Основно питање после опоравка српске војске на Крфу у првој половини 1916. било је питање њене попуне. Јачање српске војске у рату који је дуго трајао није се тицало само српске владе већ и њених савезника, пре свега Француске, од којих је српска влада и војска после евакуације на Крф зависила у сваком погледу. Француски генерал Жофр извршио је 19. јуна 1916. године инспекцију српске војске и установио да чете имају само по 150 војника.⁴² Уз српске добровољце у Русији, који су у то време били организовани у Прву српску добровољачку дивизију, било је неопходно покренути акцију прикупљања људства за српску војску међу Југословенима ратним заробљеницима у Италији и међу Србима, Хрватима и Словенцима аустроугарским држављанима који су били на раду у САД, Јужној Америци, Аустралији и Новом Зеланду. Акција прикупљања добровољаца за српску војску, поред попуне, имала је политички и идеолошки задатак да покаже опредељење Срба, Хрвата и Словенаца из Аустроугарске за југословенску идеју и уједињење са Србијом у једну државну целину.

Српска влада послала је у јесен 1916. године у САД војну мисију за прикупљање добровољаца, на чијем је челу био српски потпуковник Милан Прибићевић, а чинили су је Хрват добровољац Милан Алачевић и гуслар Петар Перуновић Перун. Прибићевић је 31. августа 1916. у Паризу доставио генералу Михаилу Рашићу свој „План за рад на сакупљању добровољаца Срба, Хрвата и Словенаца у Америци за српску војску”, где је истакао неопходну сарадњу са Југословенским одбором због бројног хрватског и словеначког исељеништва и констатовао да „у народу нашем није спроведено је-

⁴¹ М. Мицић, *н. д.*, 143–153.

⁴² Б. Храбак, *н. д.*, 190.

динство између Срба и осталих делова, а код појединих између себе имаде јаког раздора. Поред тога су и јаке позиције агената аустро-немачких”. Деловање међу нашим исељеништвом требало је спроводити кроз „народна села на којим ће певати (Перуновић уз гусле) и држати пригодна предавања”. Да би се избегле непријатности америчких власти, пошто су САД у том тренутку биле неутралне, Прибићевић је требало да води акцију за сакупљање људи за рад у Француској и Енглеској. Транспорт добровољаца, по Прибићевићевом плану, требало је да иде преко Канаде, а добровољци би били превезени енглеским бродовима, у малим групама, које би имале своје старешине. Да би се привукао што већи број добровољаца, он је први формулисао идеју деобе земљишта добровољцима по завршетку светског рата, а посебно је истакао потребу коректног односа српских војних органа према добровољцима, јер „познато је било да је у нашој војсци било људи из Америке који су се после Албаније вратили у Америку и са собом донели гласове о том како се у нашој војсци бије и псује...”⁴³

Активности на прикупљању добровољаца у САД, у организацији српске владе и преко емисара, нису биле могуће без помоћи савезника. Француска је после евакуације преко Албаније преузела основну бригу о реорганизацији и снабдевању српске војске, као и њеној попуни. У Шантију, у француској врховној команди, 25. новембра 1916. године одржана је савезничка конференција на којој су учествовали француски, енглески и српски представници, где су решена сва организациона питања око прикупљања југословенских добровољаца у прекоморским земљама. Тако је решено да се добровољци из САД упућују као приватна лица у прихватне центре у Канади, и то у Виндзору, Нијагари Фолсу и Монтреалу, где би се формирала сабиралишта у којима би био по један српски официр. Британске власти подмиривале би трошкове издржавања и сабирања добровољаца до њиховог искрцавања на француско тле. У Француској би француске војне власти организовале прихватне пунктове („мали пролазни српски депои”) у Авру, Марсеју и Бордоу, где би боравиле групе од 15 до 20 добровољаца под надзором српског официра и „велики српски депо” у Тулону, из којих би се добровољци

⁴³ Б. Храбак, *н. д.*, 188.

пребацивали у Бизерту, у Тунису, на војничку обуку коју је финансирала француска влада. Трошкове Прибићевићеве мисије у САД сносила би српска влада, од француског кредита који би био на располагању генералном конзулату Србије у Њујорку.⁴⁴

Процес прикупљања добровољаца за српску војску у САД наилазио је на бројне тешкоће. Све до априла 1917. године, када су САД ушле у рат, српска мисија морала је водити рачуна о неутралности земље у којој се спроводила њена акција.⁴⁵ Српске колоније биле су разбацане по широком простору, а на челу српских заједница у многим колонијама били су тзв. „салонери”, који су живели од српских печалбара и којима не би одговарало да им потрошачи оду у рат. Осим тога, наднице у САД су знатно скочиле због ратних лиферирација (до 70%), а радници су добили социјално и пензионо осигурање, што није подстицајно деловало на пријављивање у српску војску.⁴⁶ Такође, постојао је страх од немачких подморница, а снажно су деловали појединци и групе које су насељенике везивале за Аустроугарску, посебно међу Хрватима и Словенцима, који и нису веровали да Србија може бити ратни победник.⁴⁷ Прибићевић је у извештајима које је у четири наврата слао српској влади изнео два главна проблема при агитацији за прикупљање добровољаца. То су неуспех код хрватске и словеначке емигрантске популације, која је већински била аустрофилски расположена и подељеност и завађеност српске емиграције. Он је покушавао да помири савез *Србобран*, који је окупљао Србе из Хрватске, и где је његова агитација имала успеха, са савезом *Слога* на чијем је челу био познати научник Михајло Пупин, који је сматрао да Србији у рату није потребно људство, већ новац, материјална и дипломатска подршка.

⁴⁴ М. Мицић, *Американци – српски добровољци из САД*, 71–73.

⁴⁵ После уласка САД у рат 6. априла 1917. године, акција прикупљања добровољаца за српску војску у САД добила је знатну подршку америчке државе и велике симпатије америчке јавности. Састанци, зборови, параде, поздрави, телеграмима, филмска снимања, све је то скренуло пажњу америчке јавности добровољачкој акцији српске владе у САД, И. Чизмић, *н. д.*, 218.

⁴⁶ Б. Храбак, *н. д.*, 163.

⁴⁷ *Извештај потпуковника М. Прибићевића о свом раду на прикупљању добровољаца у Северној Америци од почетка октобра до почетка децембра 1916. год.* – Њујорк 18. децембар 1916. године, П. Јовић – Н. Поповић, 105–109.

У извештају који је Прибићевић послао 18. фебруара 1918. генералу М. Рашићу, српском војном изасланику при француској врховној команди, навео је резултате агитације код хрватског и словеначког живља у САД:

„Истицао сам увек, главни успех мисије, како га схватам ја, јесте да се покрену поред Срба овдашњи Хрвати и Словенци... Ипак нисам био у стању да у броју од 3.000 добровољаца које сам послао отпремим више од 200 Хрвата и Словенаца. Овај мали број управо ишчежава када се узме у обзир да Хрвата и Словенаца овде има три до четири пута више од Срба, што значи да сам их требао отпремити најмање 10.000. Ако остане овако доћи ће добровољачка акција овде исто у стању у којем је завршена она у Русији, данас нас овај резултат са Хрватима и Словенцима компромитује јер очигледно показује да они нису уз нас у покрету. Разлози овоме су једино у нашем недовољном изналажењу у сусрет њиховим осећањима и тежњама, које имају у погледу јединства са Србијом.”⁴⁸

Мајор Срдан Гајић, који је наследио Прибићевића на челу српске војне мисије, у извештају од 13. октобра 1918. дао је своје виђење овог проблема у делу текста „Слаб одзив Хрвата и Словенаца”:

„У првом реду је у тому, што већина не верује у слом Аустрије, што су затучани католици, што се боје нашег утицаја на веру и алфавет, што их попови и овде као у старом крају вуку за нос, што има доста аустријских агената који их одвраћају од помисли за уједињењем, што не верују у равноправност народности у будућој држави, што се боје да их Срби не преплаве и одузму им њихово национално обележје, што су поцепани и завађени овде у Америци као и наш народ, а најглавније што не знају шта је слобода и нерадо гину.”⁴⁹

Српски добровољци на свом путу ка Бизерти у Тунису, која је била центар за обуку, пролазили су кроз Француску и Енглеску. Француске војне власти у Тунису обезбеђивале су њихов пријем и смештај у Бизерти, односно у логору Надор, у којем су пролазили тромесечну обуку. Обука добровољаца у Бизерти трајала је два до три месеца, уз све тешкоће које су морали да савладају они који ни-

⁴⁸ Извештај стр. пов. бр. 179 потпуковника М. Прибићевића генералу Михаилу Рашићу, српском војном изасланику при француској Врховној команди, Њујорк 5/18. фебруар 1918. године, П. Јовић – Н. Поповић, 117.

⁴⁹ Извештај Срдана Гајића, П. Јовић – Н. Поповић, н. д., 126.

су служили војску и дуго су боравили у печалби, како би постали квалитетни војници. Команданти српских дивизија имали су опречно мишљење на који начин треба употребити добровољце који су долазили у српску војску. У Шумадијској дивизији сматрали су да се „из формацијски и чисто војничких разлога добровољци уводе и мешају по четама са нашим војницима, али из политичких разлога да добровољци у прво време остану по својим четама као највећим јединицама да се наглим уласком у недовољно познату средину не би проузроковале ситне размирице и неспоразуми”. Командант Вардарске дивизије сматрао је да је „боље да добровољци остану формирану у четама и да се целе чете или батаљони придају појединим пуковима”.⁵⁰

Пристигли добровољци Срби аустроугарски држављани у српској војсци сусрели су се са обичајима и навикама који су доста различити од њиховог менталитета и карактера. Они пристигли из САД „услед краткоће времена нису добили довољно војничке спреме и дисциплине. Раније нису нигде служили у војсци, нити су војнички васпитавани и обучавани”. Са собом су носили пртљаг и неко више, неко мање новца, што је представљало посебан проблем.⁵¹ Према писму Штаба српске Врховне команде од 17. октобра 1917. године, а на основу извештаја командира чета, добровољци пристигли из Бизерте и САД су „из десет југословенских покрајина већином вере православне, са малим бројем католика и ниједним мухамеданцем... Са идејом о новој држави Југословена врло мало су упознати и та идеја је за њих потпуно нова. Већина њих зна за подвиге српске војске... По темпераменту су то људи – већина њих лакоумни, претерано осетљиви, до крајности либерални, склони пијанству, лако пријемчиви на обуку, врше све војничке радове послушно, но често са негодовањем... Физички су одлично развијени, доста покретљиви, насртљиви, али ноћу неодлучни и плашљиви и недовољно пажљиви... Према старешинском кадру су неповерљиви и недовољно искрени док према нашем војнику показују пуно саосећања и бољивости што даје често прилике варалицама да их иско-

⁵⁰ Писмо Обр. 13041 команданта 2. армије српској Врховној команди, Тресина 19. септембар 1917. године, Југословенски добровољци 1914–1918, 378–379.

⁵¹ Наредба Обр. 18578 српске Врховне команде команданти 1. армије, Солун 30. септембар 1917. године, Југословенски добровољци 1914–1918. у Америци, 379–381.

ристе... Поштовања према подофицирском кадру не придају ни мало, често одбијају да изврше њихова наређења... Долазе са много одушевљења, показују много љубави према оружју... Одмах по доласку, ван службе, издвајали су се по групама било по покрајинама било по ранијем друговању... На крају командири додају да су добровољци само одушевлени на Његово величанство Краља Петра и Његово Височанство Престолонаследника”.⁵² Начелник српске Врховне команде Петар Бојовић у наредби од 12. децембра 1917. године изнео је став о односу према добровољцима „у времену када се у наше трупе уводи велики број Југословена који долазе из Русије или из Америке” и „наших официра и војника”. Бојовић је том приликом истакао да „треба тежити потпуној једнакости и равноправности свију чланова југословенске нације... Крфску декларацију треба сматрати као свршен и обавезан акт... Добровољци треба да буду уверени да њихова расподела на наше пукове није потекла из неке наше тежње да укинемо њихову самосталност... Сем тога наше јединице су много ослабљене, те је потребно, да се бар унеколико попуне, а за то се могу употребити само добровољци. Најзад увођењем Југословена у наше пукове тежи се ближем упознавању разних елемената... А да би Југословени били заједно са својим друговима и познаницима они су остављени у засебним четама, под командом својих официра који су их довели из Русије. Једино они добровољци, који долазе из Америке, пошто су недовољно извежбани бивају распоређени по свим нашим четама... Дисциплина и ред се морају одржавати и код Југословена као и код наших војника... Туча и псовка апсолутно су забрањени... Официрима и подофицирима скрећем нарочиту пажњу да најбрижљивије избегавају сваку псовку, ружну реч или увредљив израз”.⁵³

По подацима мајора српске војске С. Гајића у периоду март 1917 – октобар 1918. из САД је на Солунски фронт дошло 4.266 људи, док је П. Слијепчевић тврдио да је до 1916. године из Америке

⁵² Писмо Обр. 19126 Штаба српске Врховне команде команданту 1. армије, Солун 17. октобар 1917. год, Југословенски добровољци 1914–1918, 382–384.

⁵³ Наредба Обр. 20776 генерала П. Бојовића, начелника Штаба српске Врховне команде за све трупе и установе за 12. децембар 1917. године, Солун 12. децембар 1917. године, Југословенски добровољци 1914–1918, 386–387.

стигло близу 5.000 добровољаца, а 1917–1918. на Солунски фронт је отишло „још свега око 4.000”.⁵⁴

У Јужној Америци живело је око 15.000 Хрвата из Далмације и око 1.000 држављана Црне Горе. Богата хрватска емиграција у Чилеу била је пројугословенски оријентисана и на скупу у Антофагасту 20–25. јануара 1916, на којем је учествовало 200 делегата из хрватских заједница, усвојена је резолуција да се „прекидају све везе са Аустроугарском и Хабзбуршком монархијом”. На истом скупу основана је Југословенска народна одбрана, која је постала средиште окупљања добровољаца и најзначајнији финансијер Југословенског одбора.

У јесен 1916. године, с циљем да прикупи добровољце из Јужне Америке за потребе српске војске, у име српске владе дошао је бокелски капетан Шпиро Познановић, а у име Југословенског одбора у Јужној Америци деловао је Миће Мичић. Услед елитистичке природе југословенског покрета у Јужној Америци, ЈНО је изражавала жељу да се опреми ескадрила са 30 пилота. Транспорт 300 добровољаца Хрвата ка Солунском фронту спречила је одлука Југословенског одбора од 10. фебруара 1917. о привременој обустави прикупљања добровољаца, јер је сматрао да би се они утопили у српску војску и не би могли послужити циљевима Југословенског одбора, који је покушавао да нађе јавни војнички израз политичке воље хрватског народа за животом у југословенској држави. Акцију Ш. Познановића међу црногорским исељеништвом својим деловањем онемогућио је црногорски двор, па је свега 150 добровољаца црногорских држављана из Аргентине дошло на Солунски фронт. Крајем октобра 1917. године из Аустралије на Солунски фронт приспело је 77 далматинских Хрвата, који су били распоређени у Шумадијској дивизији.⁵⁵

Маја 1918. године у Италији је било најмање 20.000 ратних заробљеника Срба, Хрвата и Словенаца из Аустроугарске. Италијанска влада спречавала је прикупљање добровољаца за српску војску у Италији јер прокламовани српски ратни циљеви из децембра 1914, који су тежили стварању југословенске државе, сударали су се са

⁵⁴ П. Слијепчевић, *н. д.*, 16.

⁵⁵ М. Мицић, *Српско добровољачко питање*, 187–197.

италијанским ратним циљевима који су ишли ка томе да се Италија прошири по распаду Аустроугарске ка Истри и источној јадранској обали. Да не би ојачала будућег супарника, Италија је онемогућава-ла прикупљање добровољаца за српску војску у својим заробљенич-ким логорима и до октобра 1918. на Солунски фронт дошло је око 600 добровољаца, и то Срба из Босне и Херцеговине и Војводине. Као специфичан вид добровољства у италијанској војсци појавио се тзв. „Пивков батаљон“, који је добио име по свом команданту Сло-венцу Људевиту Пивку, који је деловао као низ специјалних изви-ђачких одреда на разним деловима фронта, под командом официра Хрвата, Словенаца и Срба, а који је имао 910 војника и 33 официра и никад није био засебна војна јединица.⁵⁶

Почетком 1918. године на Солунском фронту формирана је Ју-гословенска дивизија чији је командант пуковник Војислав Жива-новић, а која се састојала од 1. и 2. југословенског пука, којег су чи-нили пристигли добровољци из Русије и Вардарске бригаде, одно-сно 21. и 22. вардарског пука. Приликом пробоја Солунског фронта 15. септембра 1918. године Југословенска дивизија налазила се у другом ешалону и борила се код Кравице, Козјака и Кучковог каме-на. Добровољци из Југословенске дивизије после капитулације Бу-гарске 29. септембра 1918. године организовани су у Јадранске тру-пе и 1. југословенски пук 30. октобра 1918. године ушао је у Скадар, а 2. југословенски пук 29. октобра – 6. новембра ослободио је Подго-рицу, Никшић и Котор. Назив Југословенска дивизија, који је дат овој јединици 1918. године, био је завршни чин претварања српског добровољачког покрета у југословенски добровољачки покрет, ко-јим се пред савезничким јавним мњењем и њиховим владама леги-тимисала жеља аустроугарских Хрвата, Словенаца и Срба за уједи-њењем у југословенску државу са Краљевином Србијом.⁵⁷

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Јовић, Петар. Поповић, Никола. *Добровољци 1912–1918*, Београд: Аутори 1988.

⁵⁶ М. Мицић, н. д., 179–186.

⁵⁷ М. Мицић, н. д., 204–207.

Марческу, Николај. „Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту”, *Добровољачки гласник*, бр. 10, (1997).

Мицић, Милан. *Незапамћена битка*, Ново Милошево: БКЦ, 2016.

Мицић, Милан. *Американци – српски добровољци из САД (1914–1918)*, Ново Милошево: БКЦ, Радован Влаховић, 2018.

Мицић, Милан. *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, Београд – Ново Милошево: БКЦ, Радио телевизија Србије, 2014.

Мицић, Милан. *Добровољачки одред 1915–1916.*, У: *Српски добровољачки покрет у Првом светском рату*, уредник Драгољуб Вујовић, Сириг: Удружење добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца Видовдан, Сириг и „Старо Ђурђево”, Темерин, 2015.

Слијепчевић, Перо. *Наши добровољци у светском рату*, Загреб: Типографија Графичко-накладни завод, 1925.

Тимофејев, Алексеј. *Српска герила у Балканским ратовима: културне, друштвене и политичке традиције четничког рата у Србији*, У: *Балкански ратови 1912/13: нова виђења и тумачења*, уредник Срђан Рудић, Миљан Милкић, 93–110, Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013.

Трифунковић, Илија. *Крв четника*, Београд: Графички уметнички завод *Планета*, 1930.

Храбак, Богумил. *Скупљање Југословена добровољаца у Северној Америци 1914–1916. године*, *Историјски зборник*, бр. 7 (1986).

Храбак, Богумил. *Добровољци у одбрани Београда*, *Добровољачки гласник*, бр. 15, (2000), 88–93.

Чизмић, Иван. *Југославенски исељенички покрет у САД и стварање југославенске државе 1918*, Загреб: Свеучилиште у Загребу, 1974.

Dr Milan Micic,

Provincial Secretary for Culture and Informing of AP Vojvodina

Novi Sad

e-mail: milan.micic@vojvodina.gov.rs

SERBIAN VOLUNTEERS MOVEMENT IN THE GREAT WAR (1914–1918) (Summary)

Serbian military volunteers in the Great War, in armies of the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Montenegro, were citizens of Austro-Hungary that, by their acts of volunteerism in the First World War (1914-1918), choose

to fight on the side of their national countries. In the eyes of Austro-Hungary however they were considered traitors and not only death penalty awaited them if they were caught, but also their families were taken to prison camps and their property was confiscated. Serbian volunteers who signed up for Serbian army were led by national ideal of Serbian people. After the Declaration of Naissus on 7th of December 1914, when Serbia proclaimed to fight for the creation of united South Slavic state, the Serbian volunteer movement was more and more presented by Allies governments to the public as the Yugoslav volunteer movement, even though it was almost entirely constituted from Serbs citizens of Austro-Hungary. Therefore, the Serbian volunteer movement was twofold in its nature, being both political and ideological: Austro-Hungarian Serbs, by the act of war volunteerism, spoke out their desire to unite with the Kingdom of Serbia; on the other hand, relatively few of Croats and Slovenians that joined the Serbian volunteer ranks represented the broader Yugoslav ideal of unification. At the same time, this Serbian volunteer movement reflected the relations between Serbia and Montenegro, especially after the capitulation of Montenegro in 1916, thus becoming the instrument of Serbian government for uniting of Montenegro, Boka Kotorska and Herzegovina with Serbia.

The main sources of volunteers signing up for Serbian and Montenegrin army in 1914, were territories temporarily entered by armies of Serbia and armies of Montenegro: East Bosnia, East Herzegovina, Srem, parts of Boka Kotorska and also Serbs citizens of Austro-Hungary prisoners of war captured during the fights in 1914, Serbs Austro-Hungary soldiers captured in Russia in the period 1914-1916, Serbian prisoners of war in Italy, and Serbs who went from Austro-Hungary to work in United States of America.

Serbian government treated the question of volunteer movement as marginal, at the same time being careful not to violate the international war laws. On the other hand, it worried that the overflow of war volunteers will empower the national-revolutionary organization „Unification or Death” which claimed control over chetnik units in 1914, and Volunteer movement in 1915-1916.

After the occupation of Serbia in year 1915, the only and the last source of military recruits and manpower were the Serbs volunteers, citizens of Austro-Hungary.

In the year 1916, the First Serbian Volunteer Division was formed on Russian soil, and it went to fight in Dobruja battlefield as a part of Romano-Russian troops. This division was later known as the Serbian Volunteer Corps or Volunteer Corps of Serbs, Croats and Slovenians. Due to several issues like heavy losses in the battle of Dobruja in autumn 1916, reflection of Serbian-Croatian relations regarding the Yugoslav question and revolutionary activity in Russia, the Volunteer movement found itself in perpetual crisis after

autumn 1916. The first and the second Yugoslav regiment of the Yugoslav Division were constituted from volunteers that came from Russia to fight at Salonika front after the crisis of the movement in 1917-1918.

The arrival of volunteers from the United States into Serbian army was a coordinated action take by Serbian government with a help of Allies (France in the first place and then United Kingdom and United States) that gave massive political, diplomatic, material and military support in order to empower Serbian army at Salonika front. The gathering of Serbian volunteer in USA reflected the conflicts within the Serbian community and the relations between Serbian and Croatian labor emigrates, showing that the Croats were more inclined towards Austro-Hungary.

KEY WORDS: *Great war, volunteers, Serbs, Austro-Hungary, Serbia, Montenegro, Russia, United States of America*

УДК 355.48(497.11)"1914/1918"
355.134.2(497.11)"1914/1918"

COBISS.SR-ID 282334476

Ма Александар Динчић,
Историчар, Ниш
e-mail: adincic21@gmail.com

КРАЋИ ИСТОРИЈАТ УЧЕШЋА 16. ПЕШАДИЈСКОГ ПУКА „ЦАР НИКОЛА II” У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1914–1918)

АПСТРАКТ: Шеснаести пешадијски пук „Цар Никола II” је за време Првог светског рата, као и у балканским ратовима (1912–1913), припадао Моравској дивизији I позива, регрутујући људство са подручја Нишког, Лесковачког и Моравско-јагодинског округа, као и једног дела Алексиначког, Моравског, Сврљишког и Белопаланачког среза (ближе Нишу). Рад је покушај да се помоћу доступне историјске грађе, сачуваних ратних дневника и објављене литературе прикаже краћи историјат учешћа пука у Првом светском рату, од Церске битке до његовог коначног расформирања на Солунском фронту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: пук, Моравска дивизија, битке, губици, Аустро-угари, Бугари, Немци.

ОД БАЛКАНСКИХ РАТОВА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Пре почетка Првог балканског рата, јединице 16. пешадијског пука (даље: пук) „Цар Никола II”¹ Моравске дивизије I позива

¹ Шеснаести пешадијски пук је 24. августа 1911. године добио назив 16. пешадијски пук „Цар Никола II” у славу руског цара. С друге стране, руски цар је срп-

оглас о мобилизацији затекао је у Нишу, где се и налазило седиште пука и Моравске дивизијске области.²

У исто место су дворским возом допутовали краљ Петар I Карађорђевић, регент Александар, принц Ђорђе и председник српске владе Никола Пашић. Краљ Петар је већ 18. октобра 1912. издао јавну прокламацију српском народу и позвао га у рат против Турске, док је нешто раније (7. октобра) била проглашена мобилизација читаве војске.³

Иако је носио назив „Нишки пук“, будући да је највећи проценат ратника чинило људство из Ниша и Нишког среза, у 16. пук су мобилисани и регрути са подручја Лесковачког округа, једног дела алексиначког, моравског, сврљешког и белопааланачког среза (ближе Нишу) и Моравско-јагодинског округа.⁴

Пукови Моравске дивизије I позива достојно и храбро су се борили у тешким и исцрпљујућим биткама за Куманово, Прилеп, Битољ, на Бабуну, Брегалници, Злетовској реци, Грленским висовима и на другим местима. Моравци, како су их пак други називали, из рата су с правом изашли славом овенчани. Тако је 1. пешадијски (врањски) пук „Књаз Милош Велики“ одликован Карађорђевоом звездом с мачевима IV степена 30. новембра 1913. године. Истим одликовањем и истог дана, као и Златном медаљом за хра-

ског краља Петра I Карађорђевића узео за главара свог 14. пука, који је имао учешће у славним борбама за ослобођење 1810. године (Службени војни лист за 1911. годину (даље: 1911), број (даље: бр) 18, 3. септембар 1911, 1; бр. 17, 18. август 1912, 1).

² Лична архива (даље: ЛА) Мире Стојковић из Београда, Ратни дневник Станојка Стојковића из Репишта, редова 4. чете 1. батаљона 16. пука „Цар Никола II“ – непагиниран (у даљем тексту: Ратни дневник Станојка Стојковића...).

³ Група аутора, *Први балкански рат 1912–1913 (операције српске војске)*, књига 1, Београд: Војноисторијски институт, 1959), 308, 507; *Политика* (1912), бр. 3132, 6. октобар 1912, 2; бр. 3136, 9. октобар, 1.

⁴ Војни архив (даље: ВА), фонд Непријатељска архива (даље: НА), кутија (даље: кут). 10, фасцикла (даље: ф) 1. Записник саслушања Танасија Динића Тасе пред Управом државне безбедности ФНРЈ – испостава у Београду, 1. фебруар 1946, стр. 8. Динић је на почетку Првог светског рата био поручник – командир 4. чете 1. батаљона 16. пука и истакао се по својој великој храбрости због чега је два пута предлаган за Орден Карађорђевог звезде с мачевима IV реда. (О томе: ВА, фонд Војска Краљевине Србије (даље: ВКС), пописник (даље: п) 9, кутија (даље: кут) 45, фасцикла (даље: ф) 1, регистарски број (даље: рег. бр) 1/1, лист (даље: л) 116) Званично је одликован Указом од 8. јуна (21. јуна) 1915. године (*Службени војни лист* (1915), бр. 16, 8. јун 1915, 282).

брост (24. мај 1913), одликован је 16. пук, који је први истакао заставу у ослобођеном Скопљу. Трећи пешадијски (пиротски) пук одликован је Златном медаљом за храброст 30. новембра 1913, док је највише заслуга из рата понео 2. пешадијски (топлички) пук „Књаз Михајло”. Након битке на Грленским висовима због незапамћеног јунаштва војника и старешина с правом је назван „Гвоздени пук”. Одликован је Златном медаљом за храброст 24. маја 1913. и Карађорђевоом звездом с мачевима IV степена 30. новембра 1913. године.⁵

Осим у борбама за ослобођење Куманова, Скопља и Битоља, 16. пук је учествовао и у сузбијању арнаутских напада. Војници су били десетковани како на бојном пољу, тако и након појаве трбушног тифуса у Битољу.⁶

Побуњени Арнаути су почетком 1913. масовно насртали у западној Македонији ради пљачке, тако да су малобројни српски гарнизони тешко одолевали. Најтежа ситуација била је у пределима око Дебра, који је био најугроженији. Те крајеве је штитио 16. пук, који је све теже одолевао нападима и трпео значајне губитке. Зато је одлучено да се из Моравске дивизије I позива издвоји 2. пешадијски пук „Књаз Михаило”, пошаље у рејон Дебра и осигура границу као проверена и јака борбена јединица.⁷

Пук је након завршетка рата са Турцима остао у Штипу, а уочи рата с Бугарском био је размештен у близини самог места.⁸

У новом балканском рату учествовао је у операцијама на Брегалници – на Овчем пољу, смењујући на десном крилу 6. пук Дринске дивизије I позива, а затим се борио и на Грленским висовима, на самој бугарској граници. Након бугарског пораза одлази у Велес, где је и сачекао потписивање примирја.⁹

Као и неке друге јединице, јединице пука након завршетка балканских ратова нису биле у потпуности демобилисане због за-

⁵ Државни календар Краљевине Србије за годину 1914 која је проста, Београд (даље: Државни календар Краљевине Србије за годину 1914...), 1914, 283.

⁶ Ратни дневник Станојка Стојковића.

⁷ Радоје Костић, „Други пешадијски пук 'Књаза Михаила' на Брегалници 1913. године”, *Зборник Народног музеја Ниш*, број 21, (Ниш: 2012), 47.

⁸ Ратни дневник Станојка Стојковића.

⁹ Исто.

штите границе од напада непријатељски настројених Арнаута. Стигла је наредба да се трећина људства отпусти кућама, друга да остане на граници, а трећа да се упути за Битољ. Тако је један део пука учествовао у сузбијању арнаутских напада на српској територији која је била добијена по завршетку ратова.¹⁰

У јуну 1914. године, након атентата у Сарајеву, изванредни број резервиста поново је био позван у своје јединице. Када се сазнало да се Арнаутима овога пута туку међу собом, половина је послата да појача граничну стражу, а друга половина кућама. Међутим, већ 25. јула уследила је нова мобилизација. Ослобођено људство није се честито ни одморало.¹¹

НОВА МОБИЛИЗАЦИЈА И ОДЛАЗАК НА БОЈИШТЕ

Мобилизацијско место пука на почетку српско-аустроугарског рата било је у Нишу, код касарне 2. пешадијског пука „Књаз Михаило” у Јагодин-мали и у матичној касарни на Бубњу. Кратка обука извођена је у Медошеву, недалеко од самог града.¹²

У току мобилизације извршене су и неке промене у официрском (командном) кадру. Пуковник Јован Викторовић, који је предводио пук у балканским ратовима, распоређен је на нову дужност, док су команданти првог и другог батаљона мајори Стојан

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто. О сарајевском атентату и касније мобилизацији опширније у: *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца (даље: Велики рат Србије...)*, књига прва – 1914. година (даље: I), (први период операција – Церска битка), Београд, 1924, 29–37; због економичности, без подналова, места и године издавања у даљем цитирању исте едиције – подаци дати у изворима и литератури); Далибор Денда, „Српска војска у Првом светском рату (бројно стање, организација, формација и опремљеност), *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 11, (Андрићград – Вишеград, новембар 2014), 2–9; Ђорђе Stanković, *Nikola Pašić saveznici i stvaranje Jugoslavije*, (Београд: Nolit, 1984), 28–43; Срђан Кољевић, „Цистлерова одбрана Младе Босне”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 2, Андрићград – Вишеград, (фебруар 2014), 2–19; Мирослав Перишић, „Прилог за предисторију Сарајевског атентата, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 5, Андрићград – Вишеград, (мај 2014), 2–5.

¹² Ратни дневник Станојка Стојковића.

Милорадовић и Коста Вујичић распоређени у Штаб Команде Моравске дивизијске области.¹³

Војници су примили одела и оружје, али не и обућу, већ су ишли у својим опанцима. У мобилисаној јединици били су војници из резерве и кадра, док су неки кадровци остали у Македонији на граници према Албанији. Бројно стање пука је 30. јула износило: 59 старешина и војника из сталног кадра и још 3.685 из резерве. У пуку је било: 2.951 пушка, два митраљеза, 82 сабље, 389 коња, 24 волова и 36 коњских и волујских кола.¹⁴

Команданти батаљона и митраљеског одељења били су истовремено и команданти возова и старали су се да се све јединице на време припреме за транспорт. Сходно заповести команданта Моравске дивизије I позива, пук је 1. августа требало да се у пет возова транспортује од Ниша до Влашког поља. Први воз је полазио са главне станице у 10 сати пре подне, а остали нешто касније. Маршрута је предвиђала да се у селу Копљаре преноћи, а да се затим у Аранђеловцу добију потребна упутства, као и опрема из тамошњег магацина. Пут је даље водио у Младеновац, где су се војници распоредили по околним висовима, копајући утврђења и чекајући напад Аустроугара.¹⁵ Сви батаљони добили су 12. августа око поднева наређење из Штаба пука да се за два часа спреме, прекину градњу утврђења и крену у правцу Лазаревца и даље према планини Цер.¹⁶

¹³ За команданта пука одређен је пуковник Живан Митровић, за његовог заступника (заменика) – потпуковник Никола Пејчић, ађутанта – мајор Живојин Лавдановић, трупног лекара – санитарски капетан I кл. Јосиф Андрејевић, заменика лекара – др Никола Настић, благајника – писар I кл. Стојан Станковић и свештеника – Љубомир Момчиловић. Уместо мајора Милорадовића, за команданта 1. батаљона одређен је мајор Светозар Богдановић, дотадашњи ађутант команданта, за команданта 2. батаљона – мајор Сотир Јовановић, дотадашњи руководиоца слагалишта, за команданта 3. батаљона – мајор Гвозден Ристановић, 4. батаљона – мајор Владимир Тодоровић и за команданта митраљеског одељења – капетан I кл. Димитрије Андрејевић; ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 106; л. 130; л. 142; л. 174; л. 208.

¹⁴ ВА, ВКС, п. 3, кут. 92, ф. 1, рег. бр. 4/2, л. 1.

¹⁵ ВА, ВКС, п. 3, кут. 91, ф. 5, рег. бр. 35/1, л. 1; п. 3, кут. 97, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 2; Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 99; л. 156.

ПУК У БИЦИ НА ЦЕРУ, ДРИНИ И КОЛУБАРИ

Пук је са осталим дивизијским јединицама ишао на усиљени марш. По киши и јакој олуји у ноћи 14/15. августа, али и јаком сунцу, што се смењивало из дана у дан. Пљусак је додатно раскаљавао земљу, па је долазило до успоравања марша и заглављивања топова у блату. Око 400 војника заостало је на том путу.¹⁷ Пук је некако стигао на бојиште и уморни војници ушли су у прве борбе. Док је Моравска дивизија оперисала на Иверку, дотле је Комбинована дивизија оперисала на Церу и водила борбу у ноћи 14/15. августа, што је био почетак Церске битке.¹⁸

Приликом расипања српских и аустроугарских снага по Церу дешавало се да су војници по мраку налетали на своје саборце мислећи да су непријатељске трупе. Један такав случај догодио се управо у рејону пристиглог пука и само захваљујући извиђачима, који су се на време идентификовали, није дошло до већег сукоба између две српске јединице. Ипак, отворана је обострана ватра, уз пар лакше рањених војника.¹⁹

Аустроугари су на почетку битке задобили предност, држећи доминирајуће делове планина, док се битка водила за саме врхове: Косанин град (Цер) и Попов парлог (Иверак). Поред тога, заузели су и важну коту – Рашуљачу, где су пласирали своју артиљерију (топове и хаубице) која је наносила велику штету тек пристиглим српским војницима.²⁰

Церска битка је вођена од 15. до 19. августа, док се пук првог дана битке налазио југоисточно од села Текериш. Овде су се утврђивали положаји који су се спуштали од Цера прво на југ, а затим повијали на југоисток према селу Сипуља и Горњој Бадањи, спуштајући се благо ка потоку Ђољаница и околном путу.

¹⁷ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 233.

¹⁸ О том судару Комбиноване и 21. ландвер дивизије, опширније у: Бранко Богдановић, „Церска битка”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 8, Андрићград – Вишеград, (август 2014), 12; Миле Бјелајац, „Начелник штаба Комбиноване дивизије Душан П. Трифуновић”, 14–15; Бранимир Гинић, *Битка изнад облака: Цер, Гучево, 1914*, (Лозница: Музеј Подриња, 1989), 35–44.

¹⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 100.

²⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 101.

Првог дана битке вођене су борбе нижег интензитета, да би се у наредним данима по један пуковски батаљон смењивао као дивизијска резерва на Текеришком вису. Пук се борио против непријатеља у чијим су редовима служили Срби и Хрвати и у чијим је појединим четама командовало српско особље. Све то је стварало забуну код српских војника који су се више пута уздржавали од гађања или агресивности. Тада је заробљен и један аустроугарски војник из 11. пешадијског пука (Херман Хабле), који је збринут и однет у превијалиште.²¹

Другог дана битке војници и старешине трепели су изузетно јаку непријатељску артиљеријску ватру разорним гранатама и шрапнелима који су наносили велике губитке и правили пометњу.²²

Одлучујућег дана битке вођена је целодневна борба у Горњој Бадањи, као и борбе пуковских патрола на превоју Кик, где је за време трајања битке био смештен Штаб команданта Друге српске армије Ђенерала Степе Степановића. У једној таквој борби заробљен је поручник Василије Стошић, а затим масакриран бајонетима. Као непријатељски плен доспели су једна пољска кујна са запрегом и четири војника возара.²³

У периоду повлачења аустроугарских снага са Цера и Иверка и наређења за опште гоњење пораженог непријатеља, пук се налазио у дивизијској резерви, преноћивши у непосредној близини Штаба дивизије на врху Иверка: 2. и 4. батаљон у предњој, а 1. и 3. батаљон и митраљеско одељење у задњој линији. Сутрадан (21. августа) у саставу десне колоне и заједно са 3. пешадијским пуком кренуо је у енергично гоњење аустроугарских одступајућих снага ка Лешници, даље за Лозницу и све до Дрине. Напад се зауставио у селу Клупци. Овде је пук добио задатак да спречи евентуално нови прелазак аустроугарских снага преко Дрине.²⁴

У борбама на Церу, Иверку и приликом интензивног гоњења ка Дрини, пук је имао следеће губитке: погинуло – официра 2, подофицира, каплара и редова 67; рањено – официра 4, подофицира, каплара и редова 343; контузовано – подофицира, каплара и редова

²¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 223.

²² ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 224.

²³ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 227; л. 229.

²⁴ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 230.

ва 3; нестало – подофицира, каплара и редова 47. Укупно избачено из строја 466.

У истим борбама је утрошено 129.200 метака за пушку и ми-траљез и 20 бомби.²⁵

У Клењу је војницима прочитана наредба престолонаследни-ка Александра Карађорђевића о победи српске војске у Церској би-ци, али и наредба војводе Радомира Путника о војничкој дисци-плини. Прописивала је врло строге мере у случају било каквих из-греда. Времена за одмор било је мало, јер се спремала нова аустро-угарска офанзива преко Дрине.²⁶

Моравска дивизија је у бици на Дрини била распоређена уз саму Дрину – на њеним адама, као и на Сави, у виду трупа десног и левог одсека. Док су се пуковски 2. и 4. батаљон налазили на де-сном крилу, заједно са јединицама 1. пука, дотле су преостала два батаљона била на левом крилу у заједници са 3. пуком и деловима 2. пука.²⁷ На овим положајима батаљони су са осталим дивизиј-ским јединицама, у дводневној борби, од 8. до 9. септембра, одба-цили аустроугарске снаге на леву обалу Дрине и Саве и добили једно кратко примирје.²⁸

Нова аустроугарска офанзива преко Дрине отпочела је 14. септембра. Батаљони који су се борили на десном крилу смењива-ли су се са 20. пуком, повезали телефоном, док су предстраже про-крчиле и повезале пут Бадовинци–Прњавор ради лакшег комуни-цирања.²⁹ Борбе на овом одсеку трајале су све до великог излива-ња Дрине у првој недељи октобра, што је принудило војнике на истуреним положајима да се малим чамцима, као и преко изграђе-них понтонирских мостова евакуишу на десну обалу Затоке.³⁰ Бор-бе су након повлачења Дрине настављене и трајале све до краја месеца.³¹

²⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 231; кут. 493, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 8.

²⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 2, ф. 1, рег. бр. 2/1; ф. 2, рег. бр. 12/1, л. 1.

²⁷ *Велики рат Србије...*, II, 173–174.

²⁸ ВА, ВКС, п. 6, кут. 493, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 74.

²⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 6.

³⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 42; л. 43; л. 52.

³¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 71.

Аустроугари су успели да пребаце своја два батаљона и једну пољску батерију и тако угрозе Парашницу – место где Дрина прави велику окуку и одакле се нешто даље улива у Саву.³² Тако је почела исцрпљујућа борба за Парашницу, за коју су сами Аустроугари говорили да то „није била борба људи већ лавова”.³³ Положаји 1. и 3. батаљона 16. пука су за време борбених окршаја на Парашници били распоређени источно од рачанске царинарнице, уз саму обалу и на друм који води од Црне Баре за Парашницу.³⁴

Код деснокрилних пукова након одбране границе нове борбе званично су почеле 16. септембра и трајале 41 дан. Најтежа је вођена на положају Рача-Ћумрук, који представља саму окуку Дрине. У нападу аустроугарских војника на ове положаје учествовала су три пука, међу којима и пук „Бана Јелачића”, као и „Фочански”. Ови пукови били су састављени од Хрвата, Муслимана и Срба из Хрватске и Босне. Они су напослетку и решили исход борбе за Парашницу.³⁵

О интензитету борбе говори податак да су из строја били избачени команданти оба батаљона и њихови заступници.³⁶ За време окршаја непријатељски војници су ишли напред, са пушком пребаченом преко рамена, носећи у рукама према глави џакчиће са песком. Чим би се отворила јака ватра, заустављали су се, залегали, постављали џакчиће испред себе и отварали ватру. Овако наступајући, успевали су да дођу до бодљикавих жичаних препрека и скоро до самих српских ровова.³⁷ Раздаљина између српских и аустроугарских војника износила је око 200 метара. На противничкој страни велику предност је чинила артиљерија, припремајући пешадији напад. Врло прецизно је гађала ровове пуковских батаљона и тако наносила велике губитке и старешинама и војницима. Да би се она некако поништила, војници су прибегавали ра-

³² Велики рат Србије..., II, 127.

³³ Видовдан, историја српских ратова 1912–1919 у слици и речи, књига II, Женева–Београд, 1919, 102.

³⁴ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 16.

³⁵ Историјски архив Пирот (даље: ИАП), фонд заоставштине Јована Поповића, кут. 1. *Кратак опис борбе на положају Рача-Ћумрук од 3. септембра до 14. октобра 1914. године* (даље: *Кратак опис борбе на положају Рача-Ћумрук...*), сачињен 20. децембра 1914. године, рукопис, стр. 6, 10, 11.

³⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 50.

³⁷ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 30.

зним лукавствима. О дрво би обесили једно војничко одело напуњено сламом, представљајући осматраче. Након тога би се положио немилосрдно засипао гранатама и шрапнелима. За то време ровови су преправљани и још боље утврђивани.³⁸

У свакодневним борбама био је и велики број заробљених. Пуку се најпре предао један Немац, док је водник 1. батаљона резервни наредник Божидар Валожић из Ниша, који је знао чешки језик, приморао још једног официра и 59 војника да му се предају из једног рова.³⁹

Аустроугарски војници имали су велике губитке приликом сваког покушаја да изврше пешадијски напад на добро поседнуте ровове. Пред фронтом 1. батаљона остало је 150–200 незакопаних лешева.⁴⁰ На положаје које је држао 3. батаљон, према процени команданта, пало је 400–500 погинулих или рањених. Приликом сакупљања оружја и спреме из кукурузних поља могли су се чути јак и запомагање рањених, који су од задобијених рана врло брзо умирали. Један српски војник је након три дана нашао мртвог аустроугарског војника који је претходно оглодао све клипове на струковима кукуруза који су се око њега налазили.⁴¹

Недостатак артиљеријске муниције, снажан аустроугарски притисак од 27. октобра, када је дошло до обостраног бајонетског клања војника у рововима, а нарочито губитак Парашнице и могућност опкољавања оба батаљона, условили су повлачење ка Црној Бари. Тиме је и завршено учешће пука у исцрпљујућој бици на Дрини – на делу фронта који је покривала Друга српска армија.⁴²

У овим борбама на Дрини пук је имао следеће губитке: погинуло – официра 7, подофицира, каплара и редова 186; рањено – официра 8, подофицира, каплара и редова 1085; контузовано – официра 2, подофицира, каплара и редова 68; нестало – официра 4, подофицира, каплара и редова 421. Укупно избачено из строја 1781.

³⁸ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 28.

³⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 31; л. 32.

⁴⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 11.

⁴¹ ИАП, *Кратак опис борбе на положају Рача–Љумрук...*, 6–7.

⁴² ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 48; л. 49.

У истим борбама је утрошено 1.037.710 метака за пушку и митраљез и 327 бомби.⁴³

Након двомесечне исцрпљујуће Дринске битке почело је, под врло тешким околностима и под сталном борбом, повлачење српске војске ка Ваљеву.⁴⁴ Војска је за време аустроугарске новембарске офанзиве 1914. године била принуђена да се повуче на десну обалу Колубаре и Љига, где су услови за одсудну битку били много повољнији. До 17. новембра јединице су поселе одбрамбену линију која се протезала десном обалом Колубаре и Љига, преко Лазаревца, Сувобора, Маљена, Кадињаче до Ужица. Спреда заштићена поплавленим долинама Колубаре и Љига, позади се ослањала на сувоборско-маљенску греду, пружала је веома повољне услове за сламање нападне моћи противника и прелазак у противофанзиву.⁴⁵

Пук се налазио у дивизијској заштитници приликом повлачења, а затим се повукао иза Човке (кота 272), где је био предвиђен као дивизијска резерва.⁴⁶ Како је сам положај на Човки био врло незгодан, уједно тежак за одбрану, нарочито од аустроугарске артиљерије, то је и дивизијска резерва морала бити укључена у борбе. Најпре су делови пука са једним батаљоном 2. пука „Књаз Михаило” обезбеђивали уредно повлачење српских снага, а затим спречавали противнику прелаз преко Колубаре. Ово је трајало све време десетодневних исцрпљујућих борби на Човки и око ње (15–25. новембра).⁴⁷

По паду Човке дошло је до одступања јединица Моравске дивизије јужно од села Стубице, а затим даље до друма између Лазаревца и Аранђеловца. У долини реке Оњег све јединице су добиле преко потребан одмор, пристигла је артиљеријска муниција, извр-

⁴³ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 10; л. 39; л. 40; л. 41; л. 42; л. 43; л. 45; л. 46; л. 48; л. 49; л. 50.

⁴⁴ Велики рат Србије..., IV, 1.

⁴⁵ Милош Добричанин, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило”*, (Београд: Интерпрес, 2010), 138.

⁴⁶ ВА, ВКС, п. 9, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 96.

⁴⁷ Велики рат Србије..., IV, 94.

шена је попуна пукова који су највише настрадали и припремана је нападна фаза Колубарске битке.⁴⁸

Пук је 3. децембра нападао добро поседнуто непријатељско узвишење Креница. У садејству са другим пуковима и међусобно се смењујући у истим нападима, у четвородневним тешким борбама, аустроугарске снаге су најпре збачене са узвишења Вис, а потом и са Кренице. Тиме је пут према Лазаревцу био широм отворен, а противничке снаге одбачене преко Колубаре. Пук је у овим борбама заробио једног аустроугарског војника из 53. пешадијског пука.⁴⁹

За време незадрживог напада свих пукова, командант Друге армије је 8. децембра издао наређење да Моравска дивизија учествује у предстојећим борбама за Београд. Хитно ју је форсираним маршем требало упутити на Космај, где би се ставила под команду команданта трупа Одбране Београда. Пук је пред сам полазак правилно запазио слабу противничку одбрану Лазаревца. У садејству са једном четом 12. пука I позива извршен је изненадни ноћни напад на варош и том приликом заробљено 174 аустроугарских војника. Пук се са појединим заробљеницима извукао из Лазаревца, наступао за осталим пуковима, стигавши без проблема на предвиђене положаје. Због овог напада добио је признање команданта Друге српске армије, док је командант одликован Карађорђевог звездом с мачевима IV реда.⁵⁰

Моравска дивизија је већ 9. децембра стигла у Младеновац, а само два дана касније ушла је у састав трупа Одбране Београда, као десна нападна колона. Пук је борбама за Београд узео учешће у освајању доминирајуће коте 304 и том приликом заробио четири официра и 400 непријатељских војника из 74. пешадијског пука, а запленио три митраљеза, један телефон и доста пионирског алата. Целокупни плен је био подељен војницима. Од заробљених митра-

⁴⁸ ВА, ВКС, п. 6, кут. 493, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 148; Ратни дневник Станојка Стојковића.

⁴⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 65.

⁵⁰ Ратни дневник Станојка Стојковића; Милан Раденковић, *Колубарска битка*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1959), 349.

леза два су предата 2. пуку, док је један остао у пуковском митраљеском одељењу.⁵¹

У даљем наступању, након слабијег аустроугарског отпора стрељачки стројеви су избили једним делом на Ерино брдо, а другим на превој Клупе. При томе је заробљен још један официр и 20 непријатељских војника, док су у плен пала два брдска топа, две каре и један предњак. На Ерином брду војници су чули радосну вест да је 15. децембра Београд ослобођен. Ускоро су се на овом месту окупили и други пукови Моравске дивизије.⁵² Једино су јединице 3. пука ушле у Београд, заједно са регентом Александром и краљем Петром Карађорђевићем.⁵³

Шеснаести пешадијски пук је са осталим јединицама 20. децембра распоређен у Влашкој, близу железничке станице Влашко поље, и ту је провео зиму 1914/1915, као и лето 1915. године. Војници су пуштани кућама на седмодневно одсуство, и то по десет из чете, тако да је у току лета одсуство било и по два пута.⁵⁴ Одсуства су били изузети обвезници из крајева јужно од Шар-планине. Према наређењу команданта Друге армије нису пуштани не само на одсуство већ ни на боловање, нити су смели да се удаљавају из команди због високог процента бекства обвезника из Нових крајева по другим јединицама.⁵⁵

У одбрамбеној и нападној фази Колубарске битке и у борбама за Београд пук је имао следеће губитке: погинуло – официра 5, подофицира, каплара и редова 165; рањено – официра 16, подофицира, каплара и редова 1011; контузовано – подофицира, каплара и редова 4; нестало – подофицира, каплара и редова 417. Укупно избачено из строја 1614.

У истим борбама је утрошено 432.140 метака за пушку и митраљез и 343 бомбе.⁵⁶

⁵¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 86.

⁵² ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 94; л. 95.

⁵³ Крста Соколовић, *Хиљаду дана страдања (ратни дневник телеграфисте војводе Степе Степановића)*, приредио Живорад Петровић, (Ниш: Просвета, 1995), 41.

⁵⁴ Ратни дневник Станојка Стојковића.

⁵⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 2, ф. 1, рег. бр. 1/3, л. 1.

⁵⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 65; л. 74; л. 86; л. 95.

УЧЕШЋЕ 16. КАДРОВСКОГ ПУКА У ПОХОДУ НА АЛБАНИЈУ

Почетак 1915. године је војнике и старешине Моравске дивизије затекао у борби са новим непријатељем. У Србији је завладала епидемија заразних болести, у којој су примат узели пегави тифус и повратна грозница, односећи животе многих цивила и војника. Највећи број оболелих припадника Моравске дивизије лечио се у Моравској војној болници, која се налазила у Нишу, где је било и седиште српске владе и иностраних дипломатских представника.⁵⁷ Борба против пегавог тифуса је уз помоћ иностраних санитетских мисија трајала до краја маја 1915. године. За време епидемије оболело је 14.078 припадника Моравске дивизије у сва три позива, док број умрлих није познат, па тако ни број умрлих припадника 16. пука.⁵⁸ На основу фрагментарне грађе може се закључити да се један број старешина и војника лечио и умирао у Влашкој и Младеновцу. Други су били транспортовани у Крушевац, Ниш, Лесковац, Пирот и друге градове – тамо где су биле слободне болнице.⁵⁹

Необолели војници и старешине Моравске дивизије припремали су се за нова ратна искушења. Услед заоштрене ситуације на српско-албанској граници, све чешћих упада арнаутских побуњеника и сумњивог држања суседне Бугарске, наређено је да се ради заштите граничних линија на Косову и Метохији и у Македонији пошаљу некомплетни 1, 3. и 16. пешадијски пук првог позива – по три батаљона и једна батерија Моравског артиљеријског пука. Након доласка предвиђених пукова формиран су кадровски пукови,

⁵⁷ Vladimir Stanojević, *Moje ratne beleške i slike*, (Ljubljana: Jugoslovenska tiskarna, 1934), 42–47.

⁵⁸ Музеј примењене уметности (одељење Музеј српског лекарског друштва), Збирка докумената др Симе Карановића (белешке за 1915. годину).

⁵⁹ ВА, ВКС, п. 3А, кут. 206, ф. 4, рег. бр. 2/1; 4/1; 13/1; 14/1; 24/1; 25/1; 36/1; *Ратник – месечни војни лист*, свеска VI, Београд, 1923 (даље: VI/1923), 135–140; III/1925, 173–176; IV/1925, 188–192; V/1925, 162–172; VI/1925, 353–356; Мира Ниношевић, „Војничка гробља у лесковачком срезу из Првог светског рата”, У: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату 1915–1918*, (Уредници: Мира Ниношевић и Верољуб Трајковић), (Лесковац: Народни музеји у Лесковцу и Врању, 2016), 277–315.

где су борци долазили из сталног кадра, док су резервисти остали у централној Србији у саставу оперативних јединица.⁶⁰

Новоформираним кадровским пуковима Моравске дивизије придодато је људство трупа Нових области из Вардарске и Брегалничке дивизијске области и они су у саставу Охридског и Подримског одреда са другим јединицама учествовали у нападу српске војске на Албанију крајем маја 1915. године.⁶¹

Српска војска је до половине јуна поразила побуњене арнаутске устанике, заузела Елбасан и Тирану и помогла албанском вођи и српском сараднику Есад-паши да угуши устанак у средњој Албанији. У овим борбама српске експедиционе војске учествовао је и 16. кадровски пук (18 официра, 3.582 подофицира, каплара и редова и 600 коња).⁶² Наступао је као десна колона Охридског одреда, разбијајући Арнауте, предвођене Хаци Ћамилом и Мусом Ефендијом, најпре на превоју Гур и Пишкашит и Мали и Шебеник, а потом испред саме Тиране – на превоју Краба-пас.

За време похода у Албанију губици 16. кадровског пука били су: погинуло – подофицира, каплара и редова 13; рањено – подофицира, каплара и редова 47; нестало – подофицира, каплара и редова 18. Укупно избачено из строја 78.⁶³

Губици Арнаута и њима наклоњених становника нису познати. Према извештајима, на положајима где је наступао 16. пук нађено је 30 погинулих устаника. За време борби спаљена су и три села која су сматрана јаким арнаутским упориштима и одакле је из кућа пуцано на српске војнике.⁶⁴

Рачуна се да је испред 16. кадровског пука у борбама на превоју Краба-пас било око 2.000 устаника. Првобитно је требало да учествује њих 5.000, али нису стигли на време. Половина је била

⁶⁰ Велики рат Србије..., VIII, 20–23, 47–48.

⁶¹ Исто, 20, 23, 118, 142.

⁶² У предстојећем војном ангажовању у Албанији, 16. кадровским пуком је командовао потпуковник Никола Пејчић (оперативна јединица), првим батаљоном – мајор Милутин Ивановић (трупе Нових области), другим батаљоном – мајор Вељко Димитријевић (оперативна јединица) и трећим батаљоном – мајор Костадин Костић (трупе Нових области; ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, бр. 3/1, л. 4; л. 10; л. 28).

⁶³ ВА, ВКС, п. 3А, кут. 84, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 2; л. 3; л. 4; л. 5; л. 6.

⁶⁴ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, бр. 3/1, л. 20; л. 23.

поколебана након пораза на Гуру и Пишкашиту и Мали и Шебенику и отишла је својим кућама.⁶⁵

У борбама против Арнаута утрошено је 135.355 метака за пушку, 12.000 метака за митраљез, 354 артиљеријских зрна и 127 бомби. Муницију су највише трошили резервисти из Нових области којима је ово био први сукоб од почетка рата.⁶⁶

Пук је почетком августа, заједно са једном француском батеријом и 3. позицијском батеријом Моравске дивизијске области, дислоциран из Албаније у Охрид и Битољ, ближе бугарској граници.⁶⁷

БОРБЕ У УДРУЖЕНОЈ ОФАНЗИВИ ЦЕНТРАЛНИХ СИЛА И ПОВЛАЧЕЊЕ ПРЕКО АЛБАНИЈЕ

Општи напад Централних сила на Србију започео је 11. октобра 1915. године. Само три дана касније, у ноћи 13/14. октобра, бугарски војници отпочели су напад на целом новоствореном српском Источном фронту, и то без претходне објаве рата.⁶⁸

Друга српска армија је још раније добила наређење да брани гранични фронт према Бугарској – од Височке Ржане до Дашчаног кладенца. Моравска дивизија је са својим трупима, осим 2. пука „Књаз Милош”, који је раније дислоциран у Македонији, посела и утврдила положаје од Нишаве преко Дренове главе, Сињоглавске чуке, Стига и Густог рида, смењујући трупе Тимочке дивизије I позива.⁶⁹

Пук је 26. септембра 1915. у Младеновцу најпре примио заставу, а затим кренуо на воз, где су војници примили један, а у Ве-

⁶⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 24.

⁶⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 11; л. 24.

⁶⁷ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), заоставштина пуковника Радивоја Бојовића, инвентарни број (даље: инв. бр.), 14.447 II/13, Командант Трупа Нове области – Министру војном, Скопље, 1. септембар 1915. г.

⁶⁸ Милан Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, (Београд: Војноиздавачки завод Војно дело, 1954), 120, 211.

⁶⁹ Живко Павловић, *Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, (Београд: САНУ, 1968), 342.

ликој Плани још три хлеба. Истог дана су дошли у Ниш и после краћег задржавања продужили за Пирот, где су стигли сутрадан и одмах били упућени на положаје. Први дани на пиротском фронту протекли су углавном у поправљању сеоских путева, док је 29. септембра командант пука најхрабријим војницима делио Карађорђе-ве звезде, које су уочи непријатељске инвазије пристигле из Француске. Војници и старешине су добили и нове торбице и маске против загушљивих гасова и били упућени на предвиђени дивизијски сектор, где су одмах почели да копају ровове.⁷⁰

На читавом дивизијском положају 16. пук је обезбедио средњи одсек на Влашкој планини. Док се 1. батаљон налазио у дивизијској резерви – на коти Коњарник, дотле су се 2, 3. и 4. батаљон налазили на положајима на Дреновој глави, Драгановом врху и Царевом делу.⁷¹ Бугарски извештаји говоре о врло јакој фортификацији на положају Дренова глава, док према речима капетана Јована Поповића, „ту није могло ни пиле да пролети и сви напади су скупо плаћени”. Ровови су имали блиндиране надстрешнице које су штитиле војнике од распрскавања граната и шрапнелских кулица. Поред тога, читав потез Дренове главе, односно коте 950, био је повезан рововским саобраћајницама. Испред главних положаја било је шест–седам редова жичане мреже, док је и речна долина била добро обезбеђена.⁷²

Непријатељства са бугарским војницима почела су обостраном разменом артиљеријске ватре. Након такве једнодневне борбе уследио је напад бугарске пешадије. Све до 23. октобра напади су били нешто слабијег интензитета, да би потом јединице 9. софијске дивизије покушале пробијање српске одбране на Дреновој глави у три колоне, ангажујући притом комплетну 1. и 3. бригаду.⁷³ У

⁷⁰ *Ете тако је било: ратни дневници 1912–1918*, приредио Славољуб Штепић, (Смедерево: Newpress Брадарац: Манастир Рукумија, 2014), 266–267.

⁷¹ ВА, ВКС, п. 4, к. 96, ф. 2, рег. бр. 2/1, л. 30.

⁷² *Българската армия въ Световната война 1915-1918 г. Томъ II Войната срещу Сърбия презъ 1915 година (Настъплението на I армия презъ границата отъ 1-и до 14-и октомври; даље: Българската армия въ Световната война...II)*, София, 1936, 500; Предраг Видановић, *Пиротски крај у европском вртлогу 1912–1918*, (Пирот: Историјски архив Пирот, 2015), 215–218.

⁷³ *Българската армия въ Световната война...*, II, 502–508.

даномоћним борбама, упркос противничкој бројчаној надмоћности (један пук нападала су два и још један некомплетни батаљон) и снажној артиљеријској ватри из правца Цариброда, сви батаљони 16. пука одбијали су снажне бугарске нападе. Бугарским војницима су стално пристизала појачања и увек су обнављали нападе на Дреновој глави, најпре преко Камика, а потом и преко Драгановог врха.⁷⁴

Званично је командант Друге српске армије прекинуо ове борбе 25. октобра, када је издао наређење команданту Моравске дивизије да се услед неповољне ситуације у Македонији дивизија упуту преко Власотинца, Лесковца, Медвеђе у Приштину и тамо стави на располагање команданту трупа Нових области. Покрет дивизије почео је дан касније и вршио се врло опрезно како бугарски војници не би приметили и то искористили.⁷⁵ Време је на дан одступања било облачно, док је густа магла у јутарњим сатима прекрила цело бојиште и била добра заштита српској војсци. Бугарски војници су тек након испитивања двојице српских пребега сазнали да је цео фронт напуштен и да се војска повукла вероватно у правцу Беле Паланке.⁷⁶

Делови 16. пука (две чете 1. батаљона) су попут делова 3. пука раније упућени за Ниш, потом у Владичин Хан, где су Бугари пресекли пругу. Остале чете су заједно са артиљеријом и комором одступиле преко села Блато до Бабушнице и даље преко села Граница за Власотинце. Приликом покрета пронађена су 232 погинула бугарска војника око бодљикавих жица у првој одбрамбеној линији – на Дреновој глави, које њихови саборци нису могли да извуку са бојишта. Неки од њих су затечени у положају сечења жице и ту су били онемогућени пушчаном ватром или бомбама.⁷⁷

Губици 16. пука у борбама за одбрану средњег дивизијског одсека на Влашкој планини били су: погинуло – официра, подофицира, каплара и редова 85; рањено – официра, подофицира, капла-

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Живко Павловић, *Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском...*, 404, 408.

⁷⁶ Българската армия въ Свѣтовната война..., II, 572–573.

⁷⁷ Предраг Видановић, *Пиротски крај у европском вртлогу...*, 215–219; *Ете тако је било: ратни дневници 1912–1918...*, 269.

ра и редова 260; нестало – подофицира, каплара и редова 100; контузовано – каплара и редова 8. Укупно избачено из строја 453.⁷⁸

У истим борбама је утрошено 246.105 метака за пушку, 14.100 митраљеских метака и 123 бомбе.⁷⁹

С друге стране, 1. и 3. бугарска бригада су у најжешћим окршајима који су вођени три дана имале: пет погинулих официра, 258 подофицира и војника, 18 рањених официра, 1.203 подофицира и војника и 85 несталих војника, који су нађени око бодљикавих препрека на Дреновој глави. Укупно је 2.661 старешина и војник био избачен за та три дана.⁸⁰

Командант трупа Нових области ђенерал Петар Бојовића је имао намеру да преузме напад на непријатеља након што Моравска дивизија I позива стигне. Дивизија је требало да преко гребена планине Црне Горе удари у бок позадинским непријатељским снагама у Качаничком теснацу и отвори коридор за пролаз главнине српске војске, како би дошло до преко потребног спајања са савезничким француским војницима који су се већ борили на југу Македоније.⁸¹

Моравска дивизија је због врло лоших путева стигла у Приштину тек 3. новембра, што је искористио противник, извршио напад на Вардарску дивизију, задобио предност и покварио замисао ђенерала Бојовића. Српској војсци је остало да се нада француском успеху у јужној Македонији.⁸² Такође, релативно брзи пад Скопља и без адекватне одбране додатно је озлоједио ђенерала Бојовића. У мемоарима ће забележити да се ниједном речју не може описати како му је било након губитка Скопља, чијим је освајањем од Турака својевремено управљао као начелник Штаба Прве армије. Скопље је изгубио 16. пук, који је први истакао своју заставу по његовом ослобођењу у Првом балканском рату. Ипак, нису му биле упу-

⁷⁸ ВА, ВКС, п. 4, кут. 96, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 220.

⁷⁹ ВА, ВКС, п. 3, кут. 46, ф. 1, рег. бр. 22/5, л. 5.

⁸⁰ *Българската армия въ Свѣтовната война...*, II, 579.

⁸¹ Живко Павловић, *Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском...*, 740.

⁸² *Исто*.

ћене никакве критике будући да се у вођеним биткама већ показао.⁸³

Покушај српске војске да се од 18. до 20. новембра пробије кроз Качанички теснац ка Скопљу и успостави везу са савезницима у Македонији није успео.⁸⁴

Први, 3. и 16. пук Моравске дивизије I позива одступали су некомплетни. По два батаљона, састављена од сталног људства из кадра, налазила су се у саставу оних одреда којима су припадали након завршетка војног похода у Албанију јуна 1915. године. Остали батаљони (састављени од људства из резерве) су се повлачили са осталим дивизијским јединицама. До спајања људства из сталног кадра и резерве дошло је 22. новембра у селу Врбан код Бујановца, када је и вођена тешка борба против наступајућих бугарских војника. Пук је запосео Врбанску косу, држао је дуже време, али је након огорчене одбране био принуђен на повлачење. У тој борби је погинуо капетан I кл. Милош Калинић, поручник Светозар Станишић је био рањен, док је погинуло још 10 војника и 40 је било рањено.⁸⁵

Кадровски пукови Моравске дивизије I позива имали су значајну улогу у осигурању и одбрани пролаза на Дриму, од 7. до 12. децембра, односно на реци Шкумби, од 15. до 21. децембра. У тим борбама су учешће узели и припадници 16. пука, али као некомплетна јединица. Тако се на одсеку Бабија борило 268 пушака, а западно од Ђукуса, 282 пушке.⁸⁶

Бугари су од 17. до 21. децембра предузели велику акцију за освајање Бабије. У овом походу видног удела имали су њихов 23. и 50. пешадијски пук. Последњи пук се кретао правцем од Кукеша преко Гура и Пишкашита до Бабије. Међутим, 17. децембра дошло је до оружаног сукоба са грчким војницима који су осигуравали своје карауле. Овај сукоб је извесно време зауставио план за муње-

⁸³ Петар Бојовић, *Одбрана Косова Поља 1915. године и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*, (Београд: Хипнос, 1990), 23.

⁸⁴ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, (Београд: Војноиздавчки завод, 1967), 35.

⁸⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 31.

⁸⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 29; л. 30.

вито окружење Бабије.⁸⁷ За то време пук је имао задатак да са 2. пуком „Књаз Михаило” пружи само отпор док се главнина снага не пребаци преко Дрима и Шкумбе, а затим да се и он повуче ка Хаџи Бећировом мосту и преко села Мираке према Елбасану. Након што га је прешао последњи војник, Хаџи Бећиров мост је дигнут у ваздух. Бугарски војници више нису предузимали нападе, сматрајући да су одбацавањем српских војника са Бабије извршили велики задатак. Биле су то уједно и последње борбе између Бугара и Срба до отварања нових на Солунском фронту у лето 1916. године.⁸⁸ У тим борбама губици 16. кадровског пука били су 18 рањених војника, док погинулих или несталих није било.⁸⁹

Након уласка у Албанију почело је велико осипање јединица услед зиме, снега, глади, премора, свакодневних арнаутских препада и опште неизвесности. Распрострањена су била бекства, изостајања из колоне или добровољна предаја непријатељу.⁹⁰ На дан 25. децембра 1915. бројно стање 16. пука је износило: 41 официр и 432 подофицира, каплара и редова и коморџија – свега 473 човека, од 2.560 колико је дочекало почетак удружене непријатељске офанзиве.⁹¹

Изморени српски војници су поред побуњених Арнаута постали лак плен и бугарској 3. Дивизији, која их је гонила на Косову и Метохији, делимично у Албанији, у Косовској операцији. Многи су се и сами предавали и одлучили да остатак рата проведу као ратни заробљеници. На тај начин је 3. дивизија успела да зароби 28.210 српских војника, заплени 24.450 пушака, девет митраљеза итд.⁹² Ту се нашао и већи број припадника пука, који су остатак рата провели у заробљеничким логорима у Софији, Ћустендилу, Јам-

⁸⁷ Иванџ Пашиновџ, *Военна история на 23 п. шипченски полкџ (войната сџ Србџтџ – 1915 г.)* (даље: *Военна история на 23 полкџ...*), томџ II (даље: II), София, 1931, 156.

⁸⁸ *Исто*, 159, 161; ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, бр. 3/1, л. 27.

⁸⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 27; л. 29; л. 30.

⁹⁰ Ратни дневник Станојка Стојковића.

⁹¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, бр. 10/8, л. 1.

⁹² Бџлгарската армия вџ Свџтовната война 1915-1918 г. Том V Косовска операция, София, 1946, 689.

болу, Врачу и у другим местима. Њих 18, а вероватно и више, заувек је остало у непријатељском ропству.⁹³

Пук се са војницима и старешинама 2. пука „Књаз Михаило” окупио у Елбасану и након тога одступао левом обалом реке Кувајска, кроз села: Нива, Бабуње и Петово. Овај покрет је трајао до 28. јануара, када су се војници чамцима пребацили на леву обалу реке Семени. Затим је извршен марш до села Самола, где се чекала изградња понтонског моста преко реке Војуше. Овде су остављени коњи. Након преласка реке пук је стигао у Валону, коју су тада држали италијански војници. Терен је био глибав и врло незгодан. Када су јединице предвече дошле до улаза у варош, Италијани су начинили кордон не дозволивши никоме да сврати у саму варош. Војници су спроведени јужно од вароши на један спруд и у близини пристаништа чекали савезничке лађе. Један број је спроведен у прихватни логор у Арту, где су након одвајања болесних уследили укрцавање и транспорт за Крф.⁹⁴

ОДМОР И ОПОРАВАК НА КРФУ

Француска лађа „Синаи” (Sinai) довезла је на острво Крф 15. фебруара 1916. у једном великом транспорту 16 официра, четири чиновника и 600 подофицира, каплара и редова 16. пука.⁹⁵

Један број војника и старешина је још пре транспорта за Крф специјалним италијанским лађама превезен у Северну Африку – у Бизерту, где је умрло још 16 болесника или касније пристиглих рањеника са Солунског фронта.⁹⁶ Проређивање пуковског бројног стања наставило се и по пристизању на Крф. До краја априла 1916. још 20 припадника је умрло и сахрањено на овом острву, а касније пребачено у спомен-костурницу у вароши Крф.⁹⁷ Број умрлих на

⁹³ Подаци Државног архива у Великом Трнову о заробљеним припадницима 16. пешадијског пука у бугарским заробљеничким логорима – дати аутору.

⁹⁴ Ратни дневник Стојковића; ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 27.

⁹⁵ *Велики рат Србије...*, XIV, 326.

⁹⁶ АЈ, фонд Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1919–1929 (1918–1933) (даље: 69), ф. 116, јединица описа (даље: јед. оп), 169, л. 20–340.

⁹⁷ АЈ, 69, ф. 121, јед. оп. 175, л. 10–257.

острву Видо и вечно положених у дубине Јонског мора, у Плавој гробници, никада није бројчано, нити поименично утврђен ни у једној српској јединици. Губици од 36 умрлих припадника 16. пука у Грчкој и Северној Африци су најниже процене које су утемељене постојећим именима настрадалих.

Велики губици изискивали су и неопходну попуњу. Одмах по расформирању другог позива, један број војника из 2. пука био је прекомандован у 16. пук. Када је реч о 2. пуку I позива, који је и поред силних искушења био највише сачуван, на службу у 16. пук упућено је: 30 наредника, 42 поднаредника и 50 каплара. На тај начин се јединица мало попунила.⁹⁸

Пук се на Крфу разместио код села Доњи Ипсос, где се налазио велики логор Моравске дивизије. Пошто су јединице биле попуњене до формацијског стања, добиле су и ново наоружање. Војници су примили француске пушке са три метка које нису биле згодне за руковање, али су биле много прецизније од српских пушака. Поред шлемова, добили су одећу, обућу, ранчеве, торбице и остале потребне ситнице. Започела је и војна обука са новим наоружањем, а извршена су и потребна бојева гађања.⁹⁹

Српска војска је после реорганизације на Крфу требало да буде транспортована за Солун. Ова одлука је одговарала циљевима савезника, углавном Француза, пошто је опорављена српска војска представљала једино појачање које су могли да ставе на располагање заповеднику Солунског фронта генералу Маурису Сарају.¹⁰⁰

Према одлуци генерала Сараја, за смештај српске војске је одређено полуострво Халкидики, јужно од Солуна, где су у долини реке Василисе били уређени логори. Тако је просторија у долини Василисе била подељена на осам логора: Микра са пристаништем, Седески, Сурук-Клински (Сурукли), Захарџијски, Зумбатски и Талиштански логор.¹⁰¹

Јединице Моравске дивизије су се од 18. до 28. априла 1916. из пристаништа Говино превозиле до Микре (код Солуна). Пук је превезен лађом „Аустралија”, на којој је било укрцано 86 официра

⁹⁸ Милош Добричанин, *Топлички гвоздени пук...*, 217.

⁹⁹ Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹⁰⁰ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, 76.

¹⁰¹ *Исто*, 76–77.

и 2.007 подофицира, каплара, редова и осталог особља.¹⁰² Сваки војник је добио по један појас, на који је била закачена плута у случају опасности од потапања брода. У то време није било сигурно пловити Средоземним морем, понајмање организовати велике војне транспорте с обзиром на то да су се њиме кретали немачки сумарени (подморнице) и потапали бродове са истим транспорима.¹⁰³

Моравска дивизија је након искрцавања кренула у село Сурук-Клински (Сурукли), где је предвиђено формирање логора. Овде се пуна три месеца изводила војна обука, када је стигло наређење за покрет на Солунски фронт.¹⁰⁴

За време боравка у Суруклију, војници 16. пука су свечано прославили Ђурђевдан. Том приликом свештеници су говорили о ђурђевданском уранку и историји, док су команданти такође држали говоре. Борци и старешине славили су под ведрим небом, музика је свирала, кола су играли како српски војници, тако и Гркиње из оближњих села.¹⁰⁵ Ђаци из гимназија су поред обавезних божјих гађања изводили и соколске вежбе. На Видовдан је одржано богослужење, а затим је обављена заклетва српских и војника муслиманске вероисповести. Пук је прославио и своју војничку славу 3. јула 1916. у присуству регента Александра Карађорђевића и француског генерала Сараја.¹⁰⁶

У Суруклију је пук након темељне војне реорганизације добио и нови командни кадар.¹⁰⁷

¹⁰² *Велики рат Србије...*, XV, 277.

¹⁰³ Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹⁰⁴ Милош Добричанин, *Топлички гвоздени пук...*, 223.

¹⁰⁵ Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹⁰⁶ *Исто*.

¹⁰⁷ За команданта реорганизованог пука одређен је пуковник Димитрије Павловић, за његовог заступника (заменика) – потпуковник Стеван Радовановић, трупног лекара – Узијел Пијаде и свештеника – Љубомир Момчиловић. За команданта 1. батаљона одређен је потпуковник Светозар Богдановић, за команданта 2. батаљона – мајор Димитрије Андријевић и за команданта 3. батаљона – мајор Сава Николић. Команданти митраљеских одељења били су: капетан Харалампије Ђорђевић (1. батаљон), капетан Александар Цветковић (2. батаљон) и капетан Михајло Кековић (3. батаљон); ВА, п. 6, кут. 534, ф. 2, рег. бр. 2/2, л. 1; рег. бр. 7/3, л. 1; кут. 537, ф. 15, рег. бр. 1/44, л. 1.

ПОКРЕТ НА БИТОЉСКО БОЈИШТЕ И ОПЕРАЦИЈЕ НА ЦРНОЈ РЕЦИ

Шеснаести пешадијски пук је попут других пукова кренуо 28. јула из Суруклија на север да, како су војници говорили, „потражи поробљивача земље”. По највећој врућини се марширало преко Солунског поља по равном терену, а онда је уследило пењање уз високу и стрму планину у близини места Гуменце. Након десет дана задржавања на овом терену, пук је прешао преко железничке пруге Солун–Битољ и стигао у варош Воден, продуживши на север до Острвских језера.¹⁰⁸ Овде је настала и позната фотографија из историје српског ратовања на Солунском фронту. Поред војника, на једној каменој плочи било је урезано: „Пут за Србију израдио XVI пеш. пук Цара Николе II 25. јула 1916. год.”¹⁰⁹

Бугарски војници су се у близини Острвских језера добро утврдили на положајима на Горничевској коси. Положај је био доминирајући и врло погодан за одбрану, али и изузетно тежак за напад. Испред непријатељских ровова налазила се густа, ниска шума, којој је било готово немогуће прићи. Пук се на тим позицијама налазио у дивизијској резерви у време предстојеће Горничевске битке и освајања доминирајуће тачке – Малка Нице.¹¹⁰

У време Горничевске битке, делови Моравске дивизије су испитивали непријатељску снагу на Црној реци. Великих успеха имао је управо 16. пук, који је 24. септембра успео да натера бугарске војнике да напусте Крушеград, где ће се ускоро сместити Штаб Моравске дивизије и руководити предстојећим операцијама на Црној реци. Приликом напада на косу испред самог села, делови 1. батаљона су на јуриш заузели један непријатељски ров. У том нападу погинуло је седам војника и 23 су била рањена. Након што освојени сви положаји, батаљон је наставио пут кроз село Кремјан, избио на реку Секуљеву, протерујући притом слаба непријатељска заштитна одељења, и приближио се фронту Вардарске дивизије.

¹⁰⁸ Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹⁰⁹ Војни музеј у Београду (даље: ВМ), збирка фотографија, Албум Јована Ст. Ловчевића, А-74/21.

¹¹⁰ Ратни дневник Станојка Стојковића.

Затим је добио наређење да промени правац кретања и да хита ка селу Бач и Броду. Почело је пребацивање српских снага преко Црне реке.¹¹¹

Насупрот Моравској дивизија налазила се бугарска 8. пешадијска дивизија, која је имала задатак да брани читав планински терен око Црне реке, од града Кенали до реке Секуљеве. Читав тај простор она је добро обезбедила жичаним препрекама (четири реда у висини од 4 m). Сам прелаз преко Црне реке обезбеђивале су 1. и 3. бригада, држећи одбрану од 22 km у ширини и наслањајући се на јужне огранке Селечке планине. На овом фронту доминирајући положаји били су сливички (село Сливица) и тепавски (село Тепавци). Иако је терен каменит и тешко проходан, артиљерија се могла пласирати на полошким положајима (село Полог), на коти 1212 (Чуке) и одатле успешно тући наступајућу српску пешадију у долини Црне реке.¹¹²

Због тога су предстојеће операције на Црној реци имале неколико фаза. Најпре је требало форсирати реку и освојити сливичке и тепавске положаје, а затим продужити дејства према коти 1212 и најзад нападати коту 1050 (врх Селечке планине). У овим борбама Моравска дивизија је наступала у две колоне. Пук се налазио у левој колони, са 3. пољском батеријом и 6. данглисовом батеријом и имао је задатак да форсира Црну реку код Брода и потпомаже у нападу на Велесело и Тепавце.¹¹³

Пук је имао значајно место у борбама за освајање сливичких положаја, од 30. септембра до 8. октобра. Делови 2. батаљона су извршили јуриш на непријатељски утврђени положај на левој обали Црне реке, разбили га и заузели потез Чуке, југоисточно од села Сливице. Том приликом заробљена су два официра, 202 војника и заплењена су четири митраљеза, као и велики број пушака, бомби и пионирског алата.¹¹⁴

¹¹¹ ИАН, ЛФСН, кут. 2. Наредба О. бр. 1731 Команданта 1. пешадијског пука за 11. април 1917. године (даље: Наредба О. бр. 1731), л. 852; л. 852.

¹¹² Петар Дошкиновъ, *Есенното сражение на Македонския боенъ театъръ – 1916*, часть 1 (Борбата за Битоля), (София: 1937), 25.

¹¹³ Исто, 63, 65.

¹¹⁴ ИАН, ЛФСН, кут. 2. Наредба О. бр. 1676 Команданта 1. пешадијског пука за 3. април 1917. године (даље: Наредба О. бр. 1676), л. 827.

Одмах након пада сливичких положаја временске прилике су се промениле и борбе су се морале свести само на обострано артиљеријско дејство.¹¹⁵ Ипак, нису сви пукови успели да пређу Црну реку. Десна колона је добила заповест да освоји тепавске положаје и сачека леву колону, која је требало да пређе Црну реку на свом одсеку. Међутим, непријатељски отпор је био врло јак. Од 10. октобра до 13. новембра развиле су се још јаче борбе у луку Црне реке. Након пада бугарских положаја и расцепа фронта 8. пешадијске дивизије, у помоћ су пристигли немачки војници из 42. пука 217. дивизије и започеле још јаче утврђивање северно од Црне реке. Командант 8. дивизије је добио наређење да по реорганизацији изврши контранапад и баци српске снаге назад преко Црне реке.¹¹⁶

Коначно, 13. новембра, након седмочасовне солидне артиљеријске припреме, отпочео је снажан напад пешадије Моравске и Вардарске дивизије. На фронту леве колоне Моравске и Вардарске дивизије борба је истог дана достигла врхунац. Грување топова се сливало у непрекидан одјек који се преламао на околне висове. Непријатељски положаји били су засипани унакрсном ватром. Јасно се видело комешање непријатеља у стрељачким заклонима, као и бекство појединих војника и одељења. Са бочних осматрачница на полошким положајима видело се и како пешадија Моравске и Вардарске дивизије јуриша, како 16. пук и један део француског 2. бис зуавског пука упадају у непријатељске заклоне и како отпочиње борба бајонетима после које непријатељ у паници напушта положаје. Нарочито су крваве борбе вођене за положаје Редут, Рудина и Мартинци. У рововима је остало много погинулих немачких војника, али су и губици 16. пука били велики. Тога дана су из строја избачена 162 официра, подофицира и војника.¹¹⁷

Приликом освајања тепавских положаја нарочито су се истакли 1. и 2. батаљон 16. пука. После напада на Каменитој чуки, Облој чуки и Редуту, који су без прекида трајали три дана и ноћи, по магли и кишном времену, немачки војници били су принуђени

¹¹⁵ М.Алимпих, *Солунски фронт*, 193.

¹¹⁶ Петар Дошкиновъ, *Есенното сражение на Македонския...*, 192.

¹¹⁷ ВА, ВКС, п. 4, кут. 42, ф. 3, рег. бр. 1/10; Стојан Николић, „О нападу на коту 1212. и њеном освојењу”, *Ратник*, бр. XII, (1930), 36.

да најзад напусте положаје југоисточно од Тепавца, које су претходно држали пуних 25 дана. Први батаљон је успео да зароби два официра, 200 војника и заплени 250 пушака, један рововски топ (са седам бомби), један митраљез и један велики артиљеријски перископ. У овим борбама се истакао редов 1. чете 1. батаљона Милан Ђурица, који је међу првима ускочио у немачке ровове на Редуту и том приликом заробио једног официра и 28 војника.¹¹⁸

Након пада Редута на исти положај је дошао командант Моравске дивизије пуковник Стеван Миловановић у пратњи швајцарског криминолога др Арчибалда Рајса, који је у својим сећањима оставио и запис са разбојишта.¹¹⁹

Тако је Моравска дивизија успела да пробије немачки фронт, заузме планински масив југоисточно од Тепавца, а већ сутрадан и село.¹²⁰

Следећа доминирајућа тачка пред Моравском дивизијом била је кота 1212, која се налази на јужном делу Селечке планине. Она је била нарочито важна јер је њен пад значио слабљење одбране на битољском правцу, односно одбрану Битоља, као и правца ка Прилепу.¹²¹

Међутим, да би се дошло до саме коте, требало је савладати одбрамбене тачке на чукама. То није био лак задатак јер је поред каменитог терена постојала и снажна одбрана, коју су организова-

¹¹⁸ ИАН, ЛФСН, кут. 2. Наредба А. Ђ. Бр. 10314, л. 885; Нареба О. Бр. 1731, л. 853; л. 854.

¹¹⁹ Рудолф Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, (Београд: Државана штапмарија, 1928), 267. Рајс ће записати: „Пре него што смо дошли до 'Редута', једног врло јаког положаја, прелазимо неку врсту висоравни, покривене рововима и остацима материала. Ту су гранате које нису експлодирале, бомбе, делови опреме; тамо је један Бугарин којег је граната пресекла на двоје. Ноге и трбух су залепљени иза једног великог камена, његов труп и глава су на пет метара даље у пољу. Косом стижемо до подножја Редута и ту остављамо своје коње да се попнемо пешице до врха. 'Редут' је био јак, али много мање неодржив него Кајмакчалан. Њега је освојио 16-ти пук. Бранио га је 40 и 156 немачки пук, појачан са два батаљона магдебуршких ловаца.”

¹²⁰ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, 222, 224.

¹²¹ Стојан Николић, *О нападу на коту 1212. и њеном освојењу*, 36.

ли бугарски и немачки војници на свим нападним правцима (Скочивар–Јароток–Гњилеш).¹²²

Услед неповољних атмосферских прилика (магле, кише и снега), дејства на фронту Прве српске армије су се у почетку сводила на обострана пушкарања предњих делова и борбу ручним бомбама, а када се време мало поправило, уследио је удружени напад Моравске и Дунавске дивизије на коту 1212. Одсудна борба је почела 18. новембра. Моравска дивизија је наступала заједно са 2. бис зуавским пуком и успела је да на бајонете протера непријатеља из ровова истог дана. Уследио је покушај Бугара и Немаца да поврате изгубљене положаје, али без успеха.¹²³

Положаје на чукама су нападали пукови Моравске и Дунавске дивизије из више праваца и сви су подједнако имали заслуга у освајању коте 1212. На фронту пука, јужно од села Јаротока, 2. батаљон је 17. новембра успео да изврши јуриш на положај Три шиљка, заузме га, заробивши притом 30 војника и запленивши њихова два митраљеза и тако делимично допринесе паду коте 1212.¹²⁴

Након што је завршила операцију на Црној реци, Моравска дивизија је прешла Ореховачки поток, избила на јужне падине коте 1050, са циљем да овлада северним масивом Селечке планине. Тај масив, познат као кота 1050, непријатељи су добро посели и поврх тога стално довлачили појачања. Најпре су овај положај нападали Италијани, без успеха, затим Французи и коначно српски војници. На истоименој коти бугарски војници су направили прави мали град-утврђење, са одличним заклонима, високим жичаним препрекама и добро позиционираном артиљеријом. У предаху између борби војници су по целој коти сакупљали остатке шрапнела испаљених из савезничких топова и од њих изградили макету градића којем су дали име Јешма.¹²⁵

Првог дана напада изгледало је да ће и ова кота брзо пасти, пошто су упркос јакој артиљеријској ватри, протерани предњи де-

¹²² ВА, ВКС, п. 9, кут. 178, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 16.

¹²³ Миливоје Алимпих, *Солунски фронт*, 229–234.

¹²⁴ ИАН, ЛФСН, кут. 2, Наредба Ађ. Бр. 10314, л. 869; л. 870; л. 871.

¹²⁵ Иван Калајджиев, *Отъ Кюстендилъ до 1050 (писма отъ фронта)*, Софиа, 1918, 171.

лови немачког Гардијског ловачког батаљона, који су се грчевито борили.¹²⁶ Нарочито је био снажан немачки контранапад у ноћи 20/21. новембра на положаје које је држао 16. пук источно од села Могленци. У само свитање 21. новембра, Немци су предузели контранапад искористивши мрачну ноћ и јак ветар. У том нападу су ангажовали 11. гренадирски пук, који се пробијао поред источне ивице села Могленци, према центру борбених распореда пука. Овај немачки пук је успео да изненадним нападом одбаци ретку посаду стрељачких линија и тако продре на сам положај 16. пука. Због овога је 1. чета 1. батаљона била принуђена да се повуче на згоднији прихватни положај. Некако се консолидовала и потом отворила јаку ватру у десни непријатељски бок. Немци су били поколебани, нарочито од снажне митраљеске ватре. У међувремену су се прикупили 2. и 3. батаљон. Уследио је снажан напад и након целодневне борбе нападачи су били протерани. На положајима је избројано 450 немачких погинулих војника и старешина (осам официра). Овом приликом заробљена су два немачка официра и 38 војника, 128 пушака и један рововски топ.¹²⁷ У борби се истакао поднаредник 1. чете 1. батаљона Богомир Милојевић, који је заробио два немачка официра, 35 војника и запленио поменути рововски топ.¹²⁸

Нови напад на коту 1050 Моравска дивизија је предузела 22. новембра, када је командант Прве српске армије издао наређење за општи напад пошто им се придружила 17. француска дивизија. Предњи делови тада су успели да се приближе немачким и бугарским линијама, али су ту били задржани убитачном митраљеском и пушчаном ватром, тако да су само на једном малом одсеку продри у непријатељски положај, одакле су брзим убацивањем непријатељских појачања и борбом прса у прса били одбачени.¹²⁹ Бугарски и немачки војници су задржали положаје на коти 1050 све до 26. јуна 1918. године.¹³⁰

¹²⁶ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, 239.

¹²⁷ ИАН, ЛФСН, кут. 2, Наредба О. Бр. 1731, л. 854.

¹²⁸ ИАН, ЛФСН, кут. 2, Наредба Ађ. Бр. 9192, л. 881.

¹²⁹ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, 240, 246.

¹³⁰ Иван Калајџиев, *Отъ Кюстендилъ до 1050...*, 174.

У исцрпљујућим борбама, по врло тешком планинском терену, Моравска дивизија није успела да завлада врхом Селечке планине и до краја децембра 1916. дошло је до стагнације на целом фронту, који ће се нешто касније претворити у рововску војну.

У борбама на битољском бојишту пук је имао следеће губитке: погинуло – официра 17, подофицира, каплара и редова 249; рањено и контузовано – официра 16, подофицира, каплара и редова 789; нестало – подофицира, каплара и редова 48. Укупно избачено из строја 1119.¹³¹

Највећи број погинулих припадника 16. пука привремено је сахрањен на положајима у Добровени, Велеселу, Јаротоку, Сухом Долу, Орехову и по другим местима. Касније су пребачени на Српско војничко гробље у Зејтинлику крај Солуна, где у пантеону палих почивају са осталим српским војницима, од којих је највише погинуло у Црноречкој операцији – њих 8911.¹³²

РАСФОРМИРАЊЕ ПУКА

Шеснаести пук Моравске дивизије је у борбама 1916. године био потпуно избачен из борбеног строја, изгубивши 60% старешина и војника. Највише се осећао недостатак официра – 33 избачено из строја. Услед овако високих губитака преформација је била неминовна. Поред тога, батаљонски лекари су поднели извештај да малаксалост, изнуреност, изнемоглост и болести паралишу војнике и старешине и да су они практично неспособни за наставак ратовања. После вишемесечних борби по киши и снегу војници су оболели од реуматизма и промрзлости ногу. Било је и добровољних предаја Бугарима и Немцима. Са губитком великог броја активних и резервних официра пук више није могао да делује.¹³³

Уопште, велики губици српске војске нису се могли надокнадити новим људством. Српска војска је по други пут морала бити темељно реорганизована. У пешадијским дивизијама расформира-

¹³¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 310, ф. 1, рег. бр. 1а/1, л. 1 закључно са 74.

¹³² Исто; Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, 252.

¹³³ ВА, ВКС, п. 6, кут. 537, ф. 15, рег. бр. 1/45, л. 1; кут. 534, ф. 2, рег. бр. 2/2, л. 1; кут. 534, ф. 2, рег. бр. 7/3, л. 1.

ни су четврти пукови (16. пук код Моравске дивизије) ради попуне осталих пукова. Тако је српска војска сведена на две армије. Прву армију сачињавале су Моравска, Дринска и Коњичка дивизија. Она је посела фронт дужине 20 km од Сокола до Црне реке, док је Друга српска армија, са Шумадијском, Тимочком и Вардарском дивизијом, посела фронт дужине 35 km од Фруштара до Сокола.¹³⁴

Прекид у борбама је искоришћен да би се одало признање најхрабријим у борбама 1916. године. Поред домаћих, војницима и старешинама дељена су одликовања савезничких земаља. У малом месту Буф код Лерине, 10. марта 1917. били су постројени многи официри и подофицири из 1. пука, који су некада припадали тада већ расформираном 16. пуку и примили француска и руска одликовања. Најпре је прочитана Наредба команданта 1. пука (О. Бр. 1518), а затим је уследила предаја савезничких одликовања.

За заслуге у овим борбама, командант савезничких армија на Солунском фронту подарио је официрима 16. пука: два ордена Почасне легије и три ратна крста с палмом, а подофицирима и редовима три војничке медаље и 15 ратних крстова.¹³⁵

У августу 1917. у Службеним српским новинама објављен је указ о пензионисању око 50 официра, највећим делом виших. Као помагачи организације „Црна рука”, коју је предводио осуђени и стрељани ђенералштабни пуковник Драгутин Димитријевић Апис, нашли су се и официри из Моравске дивизије. Поред команданта Моравске дивизије пуковника Стевана Миловановића, објављено је и име команданта 16. пука пуковника Димитрија Павловића.¹³⁶

Много раније од објављивања овог указа, извршена је смена официра по свим јединицама у српској војсци. Одлазак команданата осетио се код војника. Команданти су били дужни да пре одласка команду предају својим заменицима или помоћницима. Пуковник Павловић је пре одласка у Солун наредио да се читав пук построји у кару и војницима и официрима одржао дирљив говор, наглашавају-

¹³⁴ Милош Добричанин, *Топлички гвоздени пук...*, 359.

¹³⁵ ИАН, ЛФСН, кут. 2, Наредба О. Бр. 1518 за 26. 2. 1917.

¹³⁶ *Српске новине* (1917), бр. 93, 5. август 1914, 1.

ћи да му је жао због растанка. На крају се и сам заплакао, саветујући војнике да и даље буду у служби отаџбине.¹³⁷

Солунски процес је условио трећу промену командног кадра у редовима Моравске дивизије. До краја рата и коначног ослобођења преостало људство из 16. пука се борило у редовима 1, 2. и 3. пука. Званично је 16. пук расформиран 31. децембра 1916. године.¹³⁸

Пук је поново формиран након ослобођења и стварања државе Срба, Хрвата и Словенаца. Постојао је све до слома у краткотрајном Априлском рату 1941. године, када је заувек отишао у историју.

Закључак

Моравска дивизија српске војске у исцрпљујућим борбама, по врло тешком планинском терену, није успела да завлада врхом Селечке планине и до краја децембра 1916. године дошло је до стагнације на целом фронту, који ће се нешто касније претворити у дуго-трајну рововску војну. Због великих губитака из њеног борбеног поретка испао је 16. пешадијски пук „Цар Никола II”. У наставку борбених операција на Солунском фронту могло се рачунати само на оне борце и старешине који су се прикључили другим јединицама.

Пук се у ратовима од 1912. до 1916. године борио храбро и пожртвовано у саставу Моравске дивизије I позива и учествовао у свим великим биткама. Делио је тешку судбину целокупне српске војске приликом њеног повлачења преко Албаније. Опорављен је изашао на солунско ратно бојиште, остајући све до краја. Из овог пука је у Првом светском рату животе дало више од 840 официра, под-официра, каплара и редова. Рањено је било више од 3.640 припадника.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

а) Необјављена архивска грађа

1. Архив Југославије – Београд

¹³⁷ Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹³⁸ ИАН, ЛФСН, кут. 2, Наредба О. Бр. 1731.

– Фонд Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1919–1929 (1918–1933)

2. Архив Српске академије наука и уметности Београд

– Легат заоставштине Радивоја Бојовића

3. Војни архив – Београд

– Фонд Војске Краљевине Србије

– Фонд Непријатељска архива

4. Војни музеј – Београд

– Збирка фотографија

5. Историјски архив Ниш

– Лични фонд Стојана Николића

– Збирка фотографија

6. Историјски архив Пирот

– Заоставшина Јована Поповића

7. Музеј примењене уметности (одељење Музеј српског лекарског друштва) – Београд

– Збирка докумената др Симе Карановића

Штампа:

– *Политика* за 1912. годину

– *Службени војни лист* за 1911. годину

– *Српске новине* за 1917. годину

Литература:

а) Књиге:

Алимпић, Миливоје. *Солунски фронт*, Београд: Војноиздавачки завод, 1967.

Българската армия въ Свѣтовната война 1915-1918 г. Томъ II Войната срещу Сърбия презъ 1915 година (Настѣплението на I армия презъ границата отъ 1-и до 14-и октомврий), Министерство на войната щаб на армията-военно-историческа комисија, София, 1936.

Българската армия въ Свѣтовната война 1915-1918 г. Томъ V Косовска операция, Министерство на войната щаб на армията-военно-историческа комисија, София, 1946.

Бојовић, Петар. *Одбрана Косова Поља 1915. године и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*, Београд: Хитос, 1990.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 1 (Први период операција – Церска битка), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1924.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 2 (Други период операција – битка на Дрини), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1925.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 4 (Трећи период операција – Колубарска битка I фаза – уводна), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1925.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 5 (Колубарска битка II фаза – одбрамбена), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1925.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 8 (Војно- политичке припреме), Београд: Издање главног Ђенералштаба, 1926.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 14 (Трећи период: опште одступање српске војске – друга фаза: одступање главне снаге на Косово поље), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1928.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 15 (Реорганизација српске војске на Крфу и пребацивање у Солун и околину), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1929.

Видановић, Предраг. *Пиротски крај у европском вртлогу 1912–1918*, Пирот: Историјски архив Пирот, 2015.

Видовдан, *Историја српских ратова 1912–1919 у слици и речи*, књига II, Женева–Београд: 1919.

Гинић, Бранимир. *Битка изнад облака: Цер, Гучево, 1914*, Лозница: Музеј Подриња, 1989.

Група аутора, *Први балкански рат 1912–1913* (операције српске војске), књига 1, Београд: Историјски институт Југословенске армије, 1959.

Добричанин, Милош. *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило”*, Београд: Друштво историчара Србије – Социјална мисао – Интерпрес, 2010.

Дошкиновъ, Петар, *Есенното сражение на Македонския боенъ театъръ – 1916, частъ 1 (Борбата за Битоля)*, София: Министерство на войната щаб на армията-военно-историческа комисија 1937.

Државни календар Краљевине Србије за годину 1914 која је проста, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1914.

Ете тако је било: ратни дневници 1912–1918, приредио Штерић Славољуб, Смедерево: Newpress Брадарац: Манастир Рукумија, 2014.

Зеленика, Милан. *Рат Србије и Црне Горе 1915. године*, Београд: Војноиздавачки завод, 1954.

Калайджиев И, Отъ Кюстендилъ до 1050 (писма отъ фронта), София: Издание на фонда за подпомаглане семеиствата на убититѣ войници отъ 53 пѣх. Полкъ, 1918.

Павловић, Живко. *Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд: Научно дело, 1968.

Пашиновъ И., Военна история на 23 п. шипченски полкъ (войната съ Сърбитѣ – 1915 г.), томъ II, София: Печатница на Арм. в.изд. фонд 1931.

Раденковић, Милан. *Колубарска битка*, Београд: Војноиздавачки завод, 1959.

Рајс, Р. Арчибалд. *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Београд: Државана штампарија, 1928.

Соколовић, Крста. Хиљаду дана страдања (ратни дневник телеграфисте војводе Степе Степановића), приредио Живорад Петровић, Ниш: Градина, 1995.

Stanković, Đorđe. *Nikola Pašić saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd: Nolit, 1984.

Stanojević, Vladimir. *Moje ratne beleške i slike*, Ljubljana: Jugoslovenska tiskarna, 1934.

б) Чланци у часописима:

Бјелајац, Миле. „Август 1914 – ликови из сенке (начелник штаба Комбиноване дивизије Душан П. Трифуновић)”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 8, (август 2014), 14–19.

Богдановић, Бранко. „Церска битка”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 8, (август 2014), 8–14.

Денда, Далибор. „Српска војска у Првом светском рату (бројно стање, организација, формација и опремљеност)”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 11, (новембар 2014), 1–9.

Кољевић, Срђан. „Цистлерова одбрана Младе Босне”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 2, (фебруар 2014), 2–19.

Костић, Радоје. „Други пешадијски пук 'Књаза Михаила' на Брегалници 1913. године”, У: Зборник Народног музеја Ниш, број 21, Ниш: 2012, 45–61.

Николић, Стојан. „О нападу на кату 1212. и њеном освојењу”, *Ратник*, свеска XII, (1930), 34–51.

Перишић, Мирослав. „Објава рата Србији 28. јула 1914”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 7, (јануар 2015), 1–15.

Перишић, Мирослав. „Прилог за предисторију Сарајевског атентата”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 5, (мај 2014), 2–5.

Читуља погинулих, умрлих и несталих официра, војних чиновника и обвезника чиновничког реда, за време Европског рата 1914–1920, *Ратник*, III, (1925), 173–176.

Читуља погинулих, умрлих и несталих официра, војних чиновника и обвезника чиновничког реда, за време Европског рата 1914–1920, *Ратник*, IV, (1925), 188–192.

Читуља погинулих, умрлих и несталих официра, војних чиновника и обвезника чиновничког реда, за време Европског рата 1914–1920, *Ратник*, V, (1925), 162–172.

Читуља погинулих, умрлих и несталих официра, војних чиновника и обвезника чиновничког реда, за време Европског рата 1914–1920, *Ратник*, VI, (1925), 353–356.

Ниношевић, Мира. „Војничка гробља у лесковачком срезу из Првог светског рата”, У: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату 1915–1918*, уредник Мира Ниношевић и Верољуб Трајковић, 271–375, Лесковац: Народни музеји у Лесковцу и Врању, 2016.

Лична архива

Стојковић Мира, из Београда

Aleksandar Dinčić, M.A

Historian, Niš

e-mail: adincic21@gmail.com

**SHORT HISTORY OF THE 16TH INFANTRY REGIMENT OF
"EMPEROR NIKOLAS II" IN THE WWI (1914 – 1918)**

(Summary)

The 16th infantry regiment "Emperor Nicholas II" was founded in year 1906, as a regiment of the First Morava Division, while it got its official name five years later, in the honor of the greatest Russian emperor and Serbian defender. He was also known as "Nishki", because the highest percentage of warriors was made by the people from city of Nish and Nish county, while the Headquarters Staff were also located in the center of the Morava Division Region. Since it was the fourth regiment division of the Serbian army, and because of the full filled, the population was also mobilized of the citizens from the southeast and some part of the central Serbia.

The first military engagement of the regiment in the 20th century was its participation in the Balkan Wars, from which he went out victoriously, like the other units of the Serbian Army. Soldiers and theirs commandants bravely

fought for Kumanovo, Bitola, Uskub, on the Bregalnica river, and then repressed the Arnauts revolt in western Macedonia.

During the Austro-Hungarian Serbian Campaign, it curiously fights in all main battles by the end of the 1914, losing almost 100% of the personnel since the beginning of the Great War.

An epidemic of typhoid typhus (1914/15) takes even more soldiers lives, while uninfected take part in the attack on Arnauts in Albania, and then in the suppression of the unite aggression by the Central Powers. Retreating under constant battles across Kosovo and Albania, soldiers arrive to the island of Corfu, recover and participate in exhausted battles at the Salonika (Macedonian) Front. Because of the excessive and irrecoverable casualties, the regiment was finally dismissed by the end of the december of 1916, while the rest of the soldiers approached some other serbian units. An incomplete number of dead, wounded and missing persons is more than 4500 mans.

KEY WORDS: *Regiment, Morava division, battles, casualties, Austro-Hungarians, Bulgarians, Germans*

УДК 94(497.6)"1918"
342.395(497.6)"1918"

COBISS.SR-ID 282336780

Проф. др Боривоје Милошевић
УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊА ЛУЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
e-mail: borivoje.milosevic@ff.unibl.org

СЛОМ АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ И ФОРМИРАЊЕ НАРОДНИХ ВЛАСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1918. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Народно вијеће за Босну и Херцеговину почело је крајем 1918. рад у веома сложеним приликама. Покрајине су биле економски исцрпљене вишегодишњим ратом, а дијелови аустроугарских јединица које су се повлачиле са фронта претварале су се у опасне наоружане банде. Босанскохерцеговачко село било је у стању врења, а беговска имања опљачкана су или поплаћена у многим дијеловима земље. Како Народна гарда није била у стању да обезбједи ред и мир, та улога је повјерена српској војсци која је почетком новембра 1918. ушла у Босну и Херцеговину. Свједочанства указују да је дочекивана са одушевљењем и великим оптимизмом свих грађана без обзира на њихову националну или вјерску припадност. Нестрпљива због одуговлачења владе у Сарајеву, већина босанскохерцеговачких срезова прогласила је крајем новембра 1918. непосредно сједињење са Србијом. Најодлучније иступање у том питању манифестовало се у Бањој Луци.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Босна и Херцеговина, Аустроугарска, Први свјетски рат, Краљевина СХС, уједињење, Народно вијеће.

Босна и Херцеговина је у последњу годину Првог свјетског рата ушла као простор опустошен ратним реквизицијама, глађу, сиромаштвом и замрлим политичким животом. Сарајево је половином

маја 1918. било мјесто савјетовања генерала Стјепана Саркотића и команданата Србије и Црне Горе Ремена и Клам-Мартиница.¹ Саста-
нак је био сазван да би се Врховној команди поднио заједнички прије-
длог о рјешавању југословенског питања. Саркотић је био убијеђен да
је југословенство пролазна појава увезена у монархију из иностран-
ства.² Поглавар Босне и Херцеговине припадао је оној групи аустроу-
гарских званичника који су се упорно борили против југословенске
идеје и обнове парламентарног живота у покрајинама.³ Саркотић је за
Босну и Херцеговину предвиђао два рјешења – спајање са Хрватском
или припајање Угарској као *corpus separatum*, док је Србију и Црну Го-
ру требало безусловно анектирати монархији.⁴ Сматрао је да би у слу-
чају стварања југословенске државе у њој дошло до борбе за превласт
између Срба и Хрвата, те би таква држава изнутра била нестабилна.
Саркотић је био става да је југословенство немогуће јер међу Србима и
Хрватима стоји непремостива граница истока и запада.⁵

Босну и Херцеговину је септембра 1918. посјетио гроф Иштван
Тиса и разговарао са неколицином народних првака. Некадашњи
саборски посланик Војислав Шола му је том приликом предао *Ме-*
морандум о политичким приликама у земљи.⁶ У *Меморандуму* су,
између осталог, оштро критиковане владине мјере реквизиција и
високих пореза, распуштање Сабора, укидање српске црквено-

¹ Записник састанка на њемачком језику код: Bernard Stulli, „Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine”, *Arhivski vijesnik*, II, (1959), 281–305.

² Бањалучки окружни предстојник је марта 1918. извјештавао како је југо-
словенска пропаганда узела маха код интелигенције, „а преноснике те инфекције
треба тражити у свештеничким хаљинама”; Ђорђе Микић, *Austrougarska ratna politi-*
ka u Bosni i Hercegovini 1914–1918, (Banja Luka: Nezavisni univerzitet, 2011), 466.

³ Милорад Екмечић, „Генерал Саркотић и планови спаса Монархије 1918”, у:
Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića, (уредник Мидхат Бегић), (Saraje-
vo: Filozofski fakultet, Svjetlost, 1972), 442.

⁴ Bogdan Krizman, „Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini”,
Prilozi, god. IV, br. 4, (1968), 91–92.

⁵ Милорад Екмечић, „Генерал Саркотић...”, 451.

⁶ *Меморандум* су потписали: Ристо Хаџи-Дамјановић, Мато Бековац, Перо То-
доровић, Ђуро Џамоња, Јово Пешут, Гавро Гашић, Ђорђе Пејановић, Јулијан Јеле-
нић, Карло Икић, Карло Цанкар, Љубо Шимић, Глигорије М. Јефтановић, Војислав
Шола, Јозо Сунарић, Перо Стокановић, Милан Јојкић, Данило Димовић, Љубо Га-
лић, Саво Љубибратић, Лука Чабрајић, Владимир Андрић, Вјекослав Јелавић, Стје-
пан Субашић и Марко Алауповић; Bogdan Krizman, „Bosna i Hercegovina i jugoslo-
vensko pitanje...”, 102; Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, *Grada o stvaranju jugoslo-*
venske države (1. I – 20. XII 1918), (Beograd: Institut društvenih nauka 1964), 294–297.

школске аутономије, прогони политичких неистомишљеника и потпуни губитак слободе штампе. Даље се наглашава како је идеја јединства Срба, Хрвата и Словенаца продрла у све слојеве становништва, те је указано на неравноправан политички положај Јужних Словена у монархији и њихово политичко и грађанско ропство.⁷ Тиса је био дубоко увријеђен ставовима изнесеним у *Меморандуму* па је пред повратак из Сарајева изрекао злослутне ријечи: „Можда ћемо и ми пропасти, али прије него пропаднемо, имаћемо довољно снаге, да смрвимо оне, који имају овакве циљеве.”⁸ Разговори свједоче о великим разликама у ставовима муслиманских политичара о питању будућности покрајина.⁹ Саркотић је сматрао да су босански муслимани били најмање „инфицирани” југословенском пропагандом. Један од муслиманских првака Мехмед Спахо пожалио се на поступке власти према муслиманима током рата и нагласио да су опречности између муслимана и других вјера у Босни и Херцеговини постале много блаже у заједничкој невољи те је највећи дио народа био склон југословенском рјешењу.¹⁰ Тиса је у Сарајеву примио представнике *Хрватске католичке удруге* Иву Пилара и Јосипа Ванцаша, који су захтјевали уједињење покрајина са Хрватском у самосталну хрватску државу у оквирима Аустроугарске.¹¹

Пробој Солунског фронта и иступање Бугарске из рата представљали су јасан наговјештај скоријег слома Аустроугарске, а већ почетком октобра 1918. у Загребу су почеле припреме за оснивање Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба.¹² Ионако сложене прилике у Босни и Херцеговини додатно су компликовали војни дезертери који су паралисали дијелове земље. Ратни замор, сиромаштво и стална поскупљења животних намирница утицали су на низак морал грађана. Глад је током 1918. озбиљно угрозила становништво

⁷ Архив Босне и Херцеговине, Сарајево (даље: АБиХ), Земаљска влада, през. бр. 808, 22. септембар 1918; Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, (Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1920), 161–165; Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika...*, 487.

⁸ Srđan Budisavljević, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Zagreb: JAZU, 1958), 113–117.

⁹ Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika...*, 485–490.

¹⁰ Исто, 485.

¹¹ Bogdan Krizman, „Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje...”, 106.

¹² Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika...*, 493.

које је постајало пријемчиво за револуционарну агитацију, посебно на селу.¹³ Додатан проблем властима представљали су повратници из руског заробљеништва међу којима је било особа „инфицираних” бољшевичком пропагандом.¹⁴

У Загребу је 5/6. октобра 1918. формирано Народно вијеће СХС са задатком уједињења свих Срба, Хрвата и Словенаца у слободну и независну државу уређену на демократским принципима.¹⁵ У вијеће је ушло више јавних личности из Босне и Херцеговине.¹⁶ Хрватски Сабор је 29. октобра 1918. прекинуо све државне односе са Аустроугарском и прогласио Државу Словенаца, Хрвата и Срба.¹⁷ Народно вијеће СХС упутило је истог дана војницима проглас о оснивању Државе СХС и позвало их на безусловно подвргавање заповјестима владе Народног вијећа. Војним бјегунцима је гарантовано да неће бити судски гоњени, а тамо гдје би настали немири или побуне против власти најављен је пријеки суд.¹⁸ У Средишњем одбору Народног вијећа СХС девет мјеста припало је Босни и Херцего-

¹³ Нусрет Шехић, „Превирања на селу и у радничком покрету у Босни и Херцеговини поткрај Првог свјетског рата и у првој години новостворене Краљевине СХС”, *Прилози*, XXI, 22, (1986), 133.

¹⁴ Zijad Šehić, „Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Austro-Ugarske monarhije u posljednjoj ratnoj godini”, *Historijska traganja*, 3, (2009), 23–50.

¹⁵ Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, *Grada...*, 331–333. Народно вијеће је од било *Манифест* цара Карла од 16. октобра 1918. који је представљао посљедњи покушај реформисања царства на самрти; Bogdan Krizman, „Osnivanje Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918”, *Historijski zbornik*, br. 1–4, (1954), 31.

¹⁶ У питању су: Војислав Шола, Коста Кујунџић, Глигорије Јефтановић, Јозо Сунарић, Љубомир Галић, Шћепан Грђић, Лука Чабрајић, Саво Љубибратић, Вјекослав Јелавић, Милан Јојкић, Тугомир Алауповић, Владимир Ћоровић, Хамид Сврзо, Дидак Бунтић, Мехмед Спахо, Душан Кеџмановић, Војислав Бесаровић и Максим Ђурковић.

¹⁷ Истога дана у Љубљани су одржане велике народне манифестације на којима је захтјевано стварање јединствене јужнословенске државе „од Корушке до Солуна”; Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, (Београд: Службени гласник, 2017), 35–37. Предсједништво Народног вијећа СХС упутило је 31. октобра 1918. енглеској, француској, италијанској и америчкој влади ноту којом потврђује да је Држава СХС, створена на територији коју насељавају Јужни Словени у саставу Аустроугарске, спремна ступити у заједничку државу са Србијом и Црном Гором; Хрватски државни архив, Загреб (даље: ХДА), Народно вијеће СХС, 124-3-2-1. Нота предсједништва Народног вијећа СХС од 31. октобра 1918.

¹⁸ Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, *Grada...*, 402–403.

вини. На сједници одбора одржаној 30. октобра 1918. одлучено је да се ступи у ближу везу са Народним вијећем у Сарајеву.¹⁹

Главни одбор Народног вијећа за Босну и Херцеговину налазио се на челу мреже локалних народних одбора и формиран је по узору на Народно вијеће СХС у Загребу. За предсједника је изабран Глигорије Јефтановић, српски политичар и угледни трговац, један од вођа борбе Срба за црквено-школску аутономију (1896–1905). Народно вијеће Босне и Херцеговине због ратних услова није изабрано на демократски начин, а у вијеће нису ушли проаустријски наклоњени политичари. Први акт Народног вијећа за Босну и Херцеговину био је захтјев генералу Саркотићу да се на слободу пусте политички осуђеници²⁰ да би потом услиједила примопредаја власти између Саркотића и Народног вијећа.²¹ Главни одбор Народног вијећа потом је донио одлуку да на јавним мјестима могу бити истакнуте само „југословенске“ заставе.

На чело Народне владе изабран је Атанасије Шола.²² Некадашњи српски посланик у босанскохерцеговачком Сабору на мјесто предсједника Народне владе дошао је директно из травничког затвора.²³ Влада није била попуњена пропорционално национално-конфесионалном паритету, већ политичком опредјељењу за уједињење. Представници Социјалдемократске странке нису прихватили

¹⁹ Hamdija Kapidžić, „Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918 godine”, *Pregled*, br. 1–2, (1965), 35.

²⁰ Hamdija Kapidžić, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918”, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, knj. 3, (1963), 149.

²¹ По примопредаји власти Главни одбор Народног вијећа упутио је проглас народу у којем се, између осталог, наводи: „Радуј се, весели, певај и плачи од среће, тако жељене и тешко дочекане, али буди милостив и великодушан, па прости и заборави све невоље и увреде и не дај никоме да твој глас у слободу осрамоти и укаља. Чувај свачије добро и иметак, чувај личну сигурност сваког суграђанина. Народе, велика одговорност лежи на нама јер цијели свијет гледа у тебе хоћеш ли се показати достојан слободе”; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, (даље: ВРС), књ. 31, (Београд: издање Главног ђенералштаба, 1939), 86–87.

²² Замјеник предсједника и уједно повјереник за унутрашње послове био је Јозо Сунарић. Остали повјереници били су: Данило Димовић, Мехмед Спахо, Саво Јелић, Вјекослав Јелавић, Урош Круљ, Тугомир Алауповић, Стеван Жакула, Васо Ристић, Шћепан и Васиљ Грђић.

²³ Снежана Илић, *Атанасије Шола. Прилог проучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини*, (Нови Сад: Академска књига, 2011), 117–127.

учешће у раду владе иако им је понуђено повјереништво за социјалну скрб. Неравноправан положај муслиманских представника у Народном вијећу произилазио је из неповјерења према политици њихових тадашњих првака, махом пасивних и недовољно ангажованих приликом стварања југословенске државе.²⁴ Шериф Арнаутовић се жалио како је у Сарајеву састављено Народно вијеће без муслимана па је „умјесто црно-жутог апсолутизма завладао апсолутизам Народне владе”.²⁵ Представници Јевреја били су у почетку заобиђени у раду народних вијећа због чега су упутили представку Главном одбору тражећи да им се признају иста права као и осталим становницима.²⁶

Главни одбор Народног вијећа СХС за Босну и Херцеговину послао је 5. новембра 1918. свим котарским испоставама наредбу да се одмах конституишу локални одбори Народног вијећа. У одборе је требало бирати између 12 и 20 поузданих грађана „неокаљана угледа” и великог утицаја у народу. Народна гарда требало је да буде уређена у духу соколске и војничке организације, са високом дисциплином и задатком да чува ред и мир у котару. Чување магацина са храном, оружјем и муницијом представљало је приоритет.²⁷ Сходно поменутим инструкцијама у одборе Народног вијећа биране су махом угледне личности пројугословенског расположења. На челу одбора најчешће су се налазили локални свештеници, учитељи, адвокати или трговци, од којих су многи током рата били прогоњени од аустроугарских власти. У мјешовитим срединама састав народних

²⁴ Nusret Šehić, „Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar–decembar 1918)”, *Prilozi*, god. XVIII, br. 19, (1982), 165.

²⁵ Adnan Jahić, „Iz bosanskohercegovačke politike za vrijeme Prvog svjetskog rata. Nestanak Ujedinjenje muslimanske organizacije i uspon neznatnih i neozbiljnih elemenata”, *Društvene i humanističke studije*, 2, (2017), 220.

²⁶ Два дана по ослобођењу Сарајева, лист *Жидовска свијест* објавио је чланак којим се поздравља стварање нове југословенске државе: „У својој отаџбини уживаће напакон и Жидов сва права. У демократској Југославији неће морати Жидов да таји своје Жидовство; његова част, његов социјални положај, његово унапређење у државној служби неће имати никаквих запрека из вјерских или националних разлога. У слободној Југославији биће и Жидов потпуно слободан. Жидови ће моћи слободно васпитавати своју дјецу према националним особинама и у духу народних предања”; *Židovska svijest*, 2, 8, (1918).

²⁷ АБиХ, Главни одбор (=ГО) Народног вијећа СХС Босне и Херцеговине, бр. 58, 5. новембар 1918.

вијећа представљао је одраз националне шароликости дотичног мјеста.

Ипак, конституисање одбора Народног вијећа није увијек и свуда текло глатко. Из Ливна је половином новембра 1918. стигла информација да је група Хрвата иступила из котарског одбора Народног вијећа јер су их Срби из одбора наводно малтретирали, пријетили им српском војском и били неспремни на било какав договор са њима.²⁸ Незадовољни избором чланова, Срби из Љубиња затражили су да се тамошњи одбор Народног вијећа распусти. „Народ овог котара у овим данима слободе тражи да се сви људи који имају слабу прошлост одстране из управљања у народним пословима у нашем котару”, наводи се у представци Љубињаца.²⁹

Исхрана и снабдјевање становништва представљали су важне задатке који су се поставили пред нове власти. Саобраћајне комуникације биле су оштећене или у прекиду, што је отежавало превоз роба, па су процват зеленашке трговине и скупоба намирница били природна посљедица таквог стања.³⁰ Полицијски апарат није функционисао, а народ је жандармерију посматрао као представнике пропалог режима.³¹ Социјалистичка штампа је упозоравала да су поједини чланови одбора Народног вијећа свој положај користили како би се повезали са врховима власти и стекли прилику за вла-

²⁸ АБиХ, ГО Народног вијећа СХС Босне и Херцеговине, бр. 195, 23. новембар 1918.

²⁹ АБиХ, ГО Народног вијећа СХС Босне и Херцеговине, бр. 286, 28. новембар 1918.

³⁰ Dragoslav Janković, „Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)”, *Istorija XX veka, I*, (1959), 30.

³¹ Нови администивни апарат градио се споро и није био у могућности да брзо и лако замијени искусно и добро обучено аустроугарско чиновништво. „Дани по доласку српске војске у Херцеговину 1918. прошли су у мамурлуку и отрежњавању. Кад смо се отрезнили, видели смо да се стари аустријски режим распада, а ништа ново не ствара. Народни одбори нису били никаква власт и ми, навикнути на изванредан ред какав је постојао у Аустрији, који је трајао све до њеног расула, осетисмо се немало разочарани. Већина тог чиновништва страног порекла (Немци, Чеси, Пољаци) оде из земље, а поче придолазити ново мање квалификовано и мање способно, али гладно и жељно да се обогати и добро поживи”, забиљежио је Ристо Грђић; *Вечерње новости*, XLIX, 15. август 2002. Грђић напомиње да су чиновници који су из Србије дошли у Босну и Херцеговину по ослобођењу били политички затровани и неспособни да адекватно замјене дотадашњи аустроугарски апарат; *Вечерње новости*, XLIX, 16. август 2002.

стити богаћење.³² Ратни профитери не само да нису кажњавани од стране нових власти већ су несметано наставили да се богате; некадашњи ратни лифератни непријатељске војске у миру су постали снабдјевачи српске армије.³³ Прва биљка које је послје ослобођења почела да цвјета била је корупција.³⁴

Народна влада је почетком новембра 1918. имала информације да је у многим мјестима руља опљачкала војна складишта: „Тим одвратним чином отето је много добара наше будуће државе. Па ипак се нашло људи који су такве предмете куповали, те су тим својим чином постали судионици злочина крађе.“³⁵ У побуни кметова у Оџаку забиљежено је једно убиство и више паљевина.³⁶ Из Гацка и Билеће стизале су вијести о ужасном нeredу који је захватио тај дио Херцеговине. По наређењу Народне владе 12. новембра проглашен је пријеки суд за цијелу Херцеговину, али до краја године није изрекао ниједну пресуду.³⁷ Ситуацију су додатно усложњавале до зуба наоружане банде које су из Црне Горе прелазиле у Херцеговину и пљачкале становништво.³⁸ Како би им се стало на пут, у неким мјестима је становништву подјељено оружје, а организоване су и сеоске страже. Појединци су оптуживали свргнутог црногорског краља Николу Петровића да је стајао иза немира који су потресали Херцеговину.³⁹ Котарски предстојник из Маглаја навео је како је муслимански елемент био забринут због паљења беговских имања. „Што се тиче расположења тежака, то си они без рјешења аграрног питања праве слободе не могу замислити, што је посве јасно и разумљи-

³² Dragoslav Janković, „Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca...“, 65.

³³ Dragoslav Janković, „Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca...“, 53; Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata, I*, (Zagreb: JAZU, 1961), 181.

³⁴ *Вечерње новости*, XLIX, 16. август 2002.

³⁵ Bogumil Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, (Novi Sad: Institut za istoriju, 1990), 280.

³⁶ АБиХ, Народна влада СХС Босне и Херцеговине, през. бр. 13.483, 7. новембар 1918.

³⁷ Драга Мاستиловић, Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929), (Београд: Филип Вишњић, 2009), 213.

³⁸ „Лично сам се увјерио да су у невесињском, гатачком и билећком котару у неким селима сељачке куће опљачкане до темеља. Пљачкаши оставише у кућама, колико их не порушише, само голи камен“, забиљежио је марта 1919. године Атанасије Шола након пута по Херцеговини; Исто, 221.

³⁹ АБиХ, Народна влада СХС Босне и Херцеговине, през. бр. 104, 4. јануар 1919.

во”, наводи се у извјештају из Маглаја.⁴⁰ Стање у Рогатици и околини било је врло рђаво, а органи сигурности нису били у стању спријечити нереде јер је међу народом по селима остало много оружја.⁴¹ Паљења и пљачкања беговских посједа било је и на подручју Босанске Крајине.

Никола Пашић је 2. новембра 1918. обавјестио војводу Живојина Мишића како ће ускоро бити потписано примирје са Аустроугарском те постоји потреба да се хитно са војском уђе у Босну и Херцеговину, Банат, Срем и друге области монархије.⁴² Команда Прве армије наредила је да би из политичких разлога било корисно пребацити дијелове српске војске на територију Аустроугарске „за шта (је требало; прим. Б. М.) употребљавати људе који се јаве добровољно и ово чинити у споразуму са тамошњим становништвом”. Требао је ухватити везу са становништвом преко Саве и Дрине и од њих прибавити информације о непријатељу.⁴³ Начелник Штаба Тимочке дивизије Друге армије потпуковник Петар Косић јавио је 4. новембра 1918. из Вишеграда како су се непријатељске јединице сасвим расуле, а чланови Народне владе из Сарајева молили су да се у главни град Босне и Херцеговине пошаље бар један батаљон српске војске.⁴⁴

Премда је Народна гарда имала задатак разоружавања аустроугарске војске и осигуравања реда и мира у земљи, појединци су искористили свој положај за пљачку туђе имовине или осветничке радње. У телеграму упућеном из Сребренице влади у Сарајево 18. новембра 1918. наводи се: „Гардисти на властиту одговорност почињу недјела која се косе (са) законом, (...). Ауторитет администрационих области и судова јест сасвим исчезао да служе само за ругло, (...)” Из Дервенте су стизали позиви српској војсци да уведе ред јер тамошња Народна гарда „само краде” па је била сасвим неупотребљива.⁴⁵ Народна гарда у Дубици била је распуштена, јер не само да је била неспособна да уведе ред и мир већ су неки њени

⁴⁰ АБиХ, Народна влада СХС Босне и Херцеговине, бр. 256.214, 16. новембар 1918.

⁴¹ АБиХ, Начелство округа Сарајево, през. бр. 43/1919.

⁴² Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, *Grada...*, 456.

⁴³ ВРС, књ. 31, (Београд: издање Главног Ђенералштаба, 1939), 12.

⁴⁴ Исто, 30.

⁴⁵ АБиХ, Народна влада СХС Босне и Херцеговине, през. бр. 13.801, 18. новембар 1918.

чланови били у вези са локалним бандама.⁴⁶ Међу тузланским Србима владало је незадовољство јер су поједини гардисти имали „прљаву прошлост” или су учествовали у ранијим прогонима Срба.⁴⁷

Наведени моменти утицали су на одлуку Народне владе да гарду замјени регуларним јединицама српске војске због чега је формирана посебна делегација Народног вијећа СХС за Босну и Херцеговину и упућена ка Вишеграду, гдје су биле смјештене најближе српске јединице.⁴⁸ Разговор са командантом Друге армије војводом Степом Степановићем одржан је у Вардишту. Степановић је нагласио да српска војска улази у земљу као пријатељ без икаквих територијалних претензија и жеље за хегемонијом.⁴⁹ Опуномоћеници Народне владе потврдили су војводи да се аустроугарске јединице налазе у расулу и да од њих пријети велика опасност за јавну безбједност. Степановић је с тим у вези образовао Сарајевски одред под командом пуковника Милана Недића. Одлучено је да се превоз српских трупа до Сарајева обави жељезницом и почне чим прије.⁵⁰

Официри југословенског поријекла из бивше аустроугарске војске који су у међувремену упућени у Сарајево како би радили на формирању војске Државе СХС вратили су се у Загреб необављена посла, јер су послови сигурности повјерени српској војсци. То је у Загребу изазвало негодовање, као и позив Народне владе грађанима Босне и Херцеговине да се добровољно пријављују у јединице српске војске.⁵¹ Српска Врховна команда овластила је генерала Бо-

⁴⁶ АБиХ, Народна влада СХС Босне и Херцеговине, през. бр. 29, 3. јануар 1919.

⁴⁷ Архив Тузланског кантона, Тузла (даље: АТК), Народно вијеће Тузла 1917–1919, Општи списи, бр. 600/1918.

⁴⁸ Чланови делегације били су Милан Јојкић, Вјекослав Јелавић и Хамид Сврзо; ХДА, Народно вијеће СХС, 124-3-1-87. Записници и закључци сједница Главног одбора НВ за Босну и Херцеговину. Записник сједнице од 3. новембра 1918.

⁴⁹ Milan Jojkić, *U susret srpskoj vojsci, doživljaji od tri dana*, (Sarajevo: I. OG. Gjurgjević, 1918), 30–32; Hamdija Kapidžić, „Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom...”, 37–38.

⁵⁰ ВРС, књ. 31, (Београд: издање Главног ђенералштаба, 1939), 35.

⁵¹ Повјереник за народну одбрану Стеван Жакула позвао је 28. новембра „све Босанце и Херцеговце, без разлике вјере, који хоће добровољно да ступе у краљевску српску војску да се пријаве мјесним одборима Народног вијећа. Сваки мјесни одбор Народног вијећа требао је гарантовати за моралну вриједност и исправност пријављених добровољаца”; АТК, Народно вијеће Тузла 1917–1919, Општи списи, бр. 49/1918. С тим у вези, Главни одбор Народног вијећа СХС за Босну и Херцеговину саопштио је истог дана како је дужност локалних одбора Народног

жидара Терзића за свог специјалног изасланика, који је имао задатак да споразумно са Народним вијећем ради на војном уређењу покрајина, успостављању и уређењу путних и других комуникација, формирању сувоземне војске у Босни и Херцеговини и народне флоте на далматинском приморју.⁵² У специјалној мисији српске владе на пословима сједињења Србије, Босне и Херцеговине и Далмације налазио се и др Милан Пећанац.⁵³

С обзиром на то да су се аустроугарске јединице журно и у нeredу повлачилe из Босне и Херцеговине, нису забиљежени оружани сукоби са српском војском која је мирно ослобађала босанскохерцеговачке вароши гдје их је народ дочекивао са великом радошћу и оптимизмом. Српским војницима су се по правилу најприје обраћали представници народних вијећа, локалних власти и вјерских заједница. Први сусрет са грађанима најчешће је оствариван на жељезничким станицама, за ту прилику свечано украшеним цвијећем, заставама и сликама српских војсковођа и чланова династије Карађорђевић. Дочек српске војске у главном граду био је веома свечан. Народно вијеће за Сарајево планирало је да поводом доласка српске војске организује пригодне манифестације, али оне нису приређене јер је народ 6. новембра 1918. приредио спонтани свечани дочек ослободиоцима.⁵⁴ Српску војску су на станици дочекали чланови Народне владе, српски и хрватски соколи, Народна гарда, локалне власти и мноштво грађана. Пред зградом владе ослободиоце је поздравио Васиљ Грђић.⁵⁵ Предсједник владе Атанасије Шола обавјестио је два дана касније Народно вијеће у Тузли да је захваљујући српској војсци у Сарајеву обезбјеђен ред и мир.⁵⁶ Убрзо је муслимански првак Шериф Арнаутовић посјетио пуковника Милана Недића

вијећа да се „зdrави, млади синови наше домовине јављају да ступају у војску. Вријеме одушевљења, весеља и пјесме што смо дочекали ослобођење нека замијени вријеме пожртвовања и рада на изграђивању наше домовине”; АТК, Народно вијеће Тузла 1917–1919, Општи списи, бр. 852/1918.

⁵² ВРС, књ. 31, (Београд: издање Главног ђенералштаба, 1939), 84; Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 1991), 24–25.

⁵³ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina...*, 26.

⁵⁴ Nusret Šehić, „Narodno vijeće SHS...”, 178.

⁵⁵ Боровоје Милошевић, Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату, (Андрићград – Вишеград: Андрићев институт, 2016), 209.

⁵⁶ АТК, Народно вијеће Тузла 1917–1919, Општи списи, бр. 94/1918.

захваливши му се у име свих муслимана на братском држању српске војске, напомињући да су „муслимани срећни што су се увјерили да је српска војска дошла братски без намјере ма какве освете”. Истога дана пуковника Недића посјетио је др Никола Мандић, који је у име босанскохерцеговачких Хрвата изразио радост због доласка српске војске. Милан Недић је изјавио да су једнакост, равноправност и слобода принципи које ће поштовати српска војска у односу са Хрватима и муслиманима.⁵⁷

Војвода Живојин Мишић је 20. новембра 1918. наложио генералу Терзићу да са неопходним тактом разговара са Атанасијем Шолом како би се Народна влада за Босну и Херцеговину изјаснила за уједињење са Србијом.⁵⁸ Терзић је упозорио Мишића да прилике у земљи налажу пажњу у том смислу, посебно из обзира према Хрватима, којих је било у влади. Сматрао је да би због аграрног питања престолонаследник Александар муслиманима једном изјавом требало да обећа праведно рјешавање тог проблема и заштиту њихових материјалних интереса.⁵⁹ На простору Босанске Крајине временом се створило јако незадовољство политиком владе у Сарајеву, која је одуговлачила са проглашењем уједињења са Србијом.⁶⁰ То је било посебно карактеристично за Бању Луку и околину, гдје је постојала снажна традиција српских ослободилачких покрета из 19. вијека. Тамошње становништво брижљиво је чувало успомену на политички и национални рад Петра Кочића, али и масовно страдање Срба током рата. У раду бањалучких народних власти уочавала се изразита аутономија у односу на Сарајево до те мјере да је Главни одбор у Сарајеву тражио чак и интервенцију војводе Степановића.⁶¹ Желећи да коначно прекину мучно ишчекивање у питању властите будућности, више босанскохерцеговачких срезова прогласи-

⁵⁷ *Narodno jedinstvo*, 11, (13. novembar 1918).

⁵⁸ Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, *Grada...*, 622.

⁵⁹ *Исто*, 664–665.

⁶⁰ Hamdija Kapidžić, „Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom...”, 42.

⁶¹ Боровоје Милошевић, „Национални покрети и политичке прилике у Бањој Луци и околини у вријеме стварања југословенске државе”, *Зборник Матице српске за историју*, 96, (2017), 75–90; Ђорђе Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини*, (Бања Лука: Институт за историју, 1997), 15; Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina...*, 28–29.

ло је директно сједињење са Србијом.⁶² Дана 27. новембра 1918. уједињење са Србијом прогласила су народна вијећа: Бања Лука, Би-хаћ, Босанска Дубица, Босанска Крупа, Босански Нови, Сански Мост, Приједор, Зворник, Прњавор, Тешањ и Клашнице, а дан касније: Би-јељина, Кулен Вакуф, Кључ, Грачаница, Гацко, Јајце, Маглај, Теслић, Босански Шамац, Вишеград, Гламоч, Босански Петровац и Босанска Костајница. Нека народна вијећа уједињење са Србијом прогласила су после 1. децембра 1918. године.⁶³

У саопштењима одбора народних вијећа којима је проглашено директно сједињење са Краљевином Србијом уобичајено је истица-на захвалност српској војсци за ослобођење, а властима нове држа-ве и краљевској породици обеђавана је лојалност.⁶⁴ Директно уједи-

⁶² Мада је међу Србима у Босни и Херцеговини постојала истинска жеља за сједињењем са својим сународницима у јединствену државу, која је кроз 19. вијек више пута јасно исказана, а посебно током Велике источне кризе, поједини исто-ричари захтеве босанскохерцеговачких срезова за директним сједињењем са Ср-бијом називају „нарученим” од стране српске владе; Ivica Lučić, „Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, s posebnim osvrtom na stanje u Hercegovini (1918–1921)”, u: Zbornik radova Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice, Urednik Zlatko Matijević, (Zagreb: Hrvatski Institut za povijest, 2010), 220.

⁶³ АБиХ, Народна влада СХС Босне и Херцеговине, през. бр. 14.442/1918.

⁶⁴ Из Теслића је 29. новембра у Загреб стигао телеграм у којем се наводи: „Народ Теслића и околице без разлике вјере потпуно свјестан слободе коју му је донијела победа славне српске војске, те вјеран вијековним традицијама нашег народа ових земаља са одушевљењем поздравља проглашено уједињење државе СХС са јуначком краљевином Србијом а под владом Његовог Величанства краља Петра Карађорђевића”; ХДА, Средишња канцеларија НВ СХС у Загребу, Телефонске обавијести, 124-4-2-31. „Котарски одбор Народног вијећа у Зворнику једногласно је у данас (29. новембра) одржаној сједници донио ову резолуцију: Народ звор-ничког котара без разлике вјере и имена заступан по котарском одбору Н.В. доче-као је велике дане слободе коју је стољећима желио, а коју му је донијела победа дивне и храбре српске војске. Вјеран тим традицијама и убијеђен да су његови идеали остварени, једногласно закључује сједињење наше уже отаџбине са брат-ском Краљевином Србијом под жезлом Његовог Величанства краља Петра Кара-ђорђевића”; ХДА, Средишња канцеларија НВ СХС у Загребу, Телефонске обавије-сти, 124-4-2-31. „Одбор Народног Вијећа среза Рогатице узбуђен неописивом ра-дошћу ослобођења храбром и јуначком војском братске Краљевине Србије свеча-но прокламира свију одавно гајену жељу, припојење краљевини Србији под кру-ном славне династије Карађорђевића”; ХДА, Средишња канцеларија НВ СХС у За-гребу, Телефонске обавијести, 124-4-2-32. „Котарски одбор Народног Вијећа у Требињу као тумач непоколебиве воље народа – воље народа изражене на дана-шњој великој народној скупштини изјављује се за безувјетно припојење свих југо-славенских земаља у јединствену државу са ослободитељцом Србијом под же-

њење са Србијом прогласиле су и неке средине у којима су Хрвати и муслимани били већинско становништво, па је тако из Стоца саопштено: „Одзивајући се жељама васцијелог народа нашег котара – манифестациона скупштина држана 3. XII 1918. у Стоцу изразила је жељу да се прикључимо мајци Краљевини Србији као саставни дио државе Срба, Хрвата и Словенаца под владајућим жезлом Његова Величанства краља Петра Карађорђевића.”⁶⁵

У првим недељама постојања нове државе супротности између кметова – Срба и земљопосједника – муслиманских феудалаца достигле су тачку кључања. Сељаштво је крај рата и слом аустроугарског режима дочекало са надом у коначно рјешење аграрног питања, које је било у најближој вези са националним и вјерским супротностима у земљи.⁶⁶ Сељаци су уништавали све што их је подсећало на бивши режим и феудалне односе, обуставили су давање хака, пљачкали су и палили беговска имања и имовину. Аграрне немире који су потресали босанскохерцеговачко село крајем рата *Глас слободе* назвао је „сељачком” и „кметовском” револуцијом.⁶⁷ Извјештаји који су крајем 1918. и почетком 1919. године стизали у Сарајево свједоче о нарушеном стању безбједности у многим дијеловима земље и насиљу над муслиманима, због чега се реис-ул-улема Џемалудин Чаушевић више пута обраћао војводи Степановићу и

злом славне овјенчане народне династије Карађорђевића”; ХДА, Средишња канцеларија НВ СХС у Загребу, Телефонске обавијести, 124-4-2-37.

⁶⁵ ХДА, Средишња канцеларија НВ СХС у Загребу, Телефонске обавијести, 124-4-2-37.

⁶⁶ Од укупног броја феудалаца у Босни и Херцеговини око 91 одсто били су муслимани, док је око 95 одсто кметова било хришћанског поријекла, што указује да је социјалну пратила национално-вјерска подјела; Милан Гаковић, *Савез земљорадника (Земљорадничка странка 1919–1941)*, (Бања Лука: Академија наука и уметности, 2008), 32. *Српске новине* су два дана по ослобођењу Сарајева објавиле текст *Наш први корак у Босни и Херцеговини*, у којем се наводе опште смјернице политике коју би требало водити у тек ослобођеним покрајинама: „Наш први корак у тим земљама мора да води брзом и енергичном подизању свега онога, што су варвари за време рата уништили, (...). Економско стање било је веома тешко ради нерешеног аграрног питања. Оно мора да се реши радикално и то што пре, јер тај кмет представља народ, он је основа наше будуће државе. Времена су прошла, када су трутови и готовани живели од зноја нашега сељака, сељак мора да се дигне на чврсте ноге и то ће нам бити најбоља гаранција за добро економско стање у будућности”; *Српске новине*, Крф, бр. 133, 8. (новембар 1918).

⁶⁷ *Glas slobode*, br. 3, 4. (januar 1919).

Атанасију Шоли.⁶⁸ У једном извјештају Земаљске владе из 1919. наводи се како је српско становништво, опијено радошћу због ослобођења и уједињења, често наступало на начин који је вријеђао муслимане и католике.⁶⁹ Српска Врховна команда је 2. децембра издала саопштење у којем наводи како поједини српски војници у Босни показују нетрпељивост према католичкој или мухамеданској вјери.⁷⁰ Забиљежени су случајеви да су разбојници, преобучени у униформе српске војске, пљачкали становништво под изговором обављања редовних дужности.⁷¹ Министар Прибићевић је 9. јануара 1919. упозорио Атанасија Шолу да се пљачкање муслимана не смије толерисати јер се у тој појави налазе „клице за једно безвлашће и анархију што све може бити од недогледивих посљедица”.⁷²

Хрватски историчар Иво Банац тврди да су аграрни немири у вријеме преврата имали обиљежје „вјерско-националног насиља” усмјереног против свих муслимана Босне и Херцеговине.⁷³ Мустафа

⁶⁸ Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Sarajevo: Svjetlost, 1977), 35. „Они нељуди, што су као шуцкори звјерски прогањали православне Србе нису то чинили као муслимани, него као злочиначке слуге злочинца господара, (...). Ако се данас нађе по гдје који Србин православни који самовољно тражи задовољштину за претрпљене муке не чини то он такођер из вјерске несношљивости, него из човјеку прирођене чежње за осветом”, наводи се у одговору Народне владе упућеном 24. јануара 1919. реис-ул-улеми Чаушевићу поводом његових притужби како власти толеришу насиље над муслиманима; АБиХ, Напрегкова културно-историјска збирка, VII-73.

⁶⁹ АБиХ, Земаљска влада, през. бр. 3.647/1919. Српска штампа је осуђивала нападе на муслимане и њихову имовину. „Позивање на то, како су неки од заблудјелих Муслимана под аустро-угарском владавином, чинили зла својим суграђанима православне вјероисповјести, не може бити ни разлог ни оправдање за таква иста зла од стране православних према муслиманима, јер оно што је пре било зло, и данас је зло”; *Ослобођење*, бр. 7, 5. (фебруар 1919).

⁷⁰ ВРС, књ. 31, (Београд: издање Главног Ђенералштаба, 1939), 333.

⁷¹ Архив Завичајног музеја Градишка (даље: АЗМГ), Архив општине 1880–1936, инв. бр. 4.967/17. Како би стала у крај злоупотребама, влада је фебруара 1919. године донијела наредбу против неовлаштеносношења војничких униформи у којима су појединци, лажно се представљајући, вршили злочине. „Ови бестидни елементи каљају при извршавању својих недјела и лијепи углед краљ. српске војске тиме што неовлаштено носе поред униформе још и шајкаче”, наводи се у наредби; *Vrijeme*, бр. 13, 13. (фебруар 1919).

⁷² Kasim Išović, „Prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919. i 1920. godine (Grada)”, *Glasnik arhiva i arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knjiga VIII–IX, (1968/69), 312.

⁷³ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, porijeklo, povijest, politika*, (Zagreb: Globus, 1988), 343.

Имамовић без позивања на конкретне изворе наводи податак о 3.000 убијених Бошњака само на простору источне Херцеговине.⁷⁴ Ову тврдњу касније су преузимали и други бошњачки историчари како би илустровали „геноцидну“ политику нових власти према босанским муслиманима.⁷⁵ Извјештаји котарских предстојника из Босанске Градишке и Босанске Дубице с краја 1918. године демантују тврдње да су се на удару пљачкаша налазили искључиво муслимани. На селу је пљачкана имовина лица без обзира на њихову националност и вјероисповјест. „Критериј по коме се тада одређивало у души народа котреб да се опљачка – није био ни вјера ни народност, него припадање тежачкој сиротињи или неприпадање. И само зато што су тежаци овог котара готово сами Срби, а сеоски велелепосједници већином муслимани, изгледа неупућеном да се овдје ради о насиљу православних проти муслимана“, наводи се у поменутом документу.⁷⁶ Из извјештаја Земаљске владе упућеног у Београд маја 1919. сазнајемо да су се у Херцеговини на удару пљачкашких чета из Црне Горе најчешће, мада не искључиво, налазили муслимани и њихова имовина.⁷⁷

Заштита имовине била је кључно политичко и животно питање које се по уједињењу поставило пред муслиманске феудалце, међу којима су многи аграрну реформу тумачили као напад на све му-

⁷⁴ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, (Sarajevo: Preporod, 1997), 489.

⁷⁵ Denis Bećirović, „Prilog proučavanju kršenja ljudskih prava i sloboda Bošnjaka u prvim godinama postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Historijska traganja*, 6, (2010), 54.

⁷⁶ Milan Gaković, „Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (1918–1921)“, *Prilozi*, br. 6, (1970), 23–24.

⁷⁷ Архив Херцеговачко-неретванског кантона, Мостар (даље: АХНК), Покрајинска управа за Босну и Херцеговину 1918–1921, през. бр. 4.126, Сарајево, 12. мај 1919. Сеоски котарски уред у Мостару обавјестио је Земаљску владу у Сарајеву 1. јуна 1919. године како „идеја народног јединства хвата све дубље корење у друштвеним организацијама, као и у најширим народним масама, те се антагонизам између српског и хрватског дијела народа видљиво губи, (...)“; АХНК, Покрајинска управа за Босну и Херцеговину 1918–1921, през. бр. 253, 1. јуна 1919. Мјесец дана касније, сеоски котарски уред у Мостару саопштио је како су чак и најекстремнији елементи, који су раније роварили против државног јединства, краља и династије, схватили да се постојеће стање не може промјенити; АХНК, Покрајинска управа за Босну и Херцеговину 1918–1921, през. бр. 317, 1. јула 1919.

слимане, њихову вјеру и културу.⁷⁸ Аграрна реформа је представљана као акт пљачке, а како је већина феудалаца живјела углавном од прихода које су им доносили кметови, њиховим нестанком би се земљопосједници, неспремни на другачији начин привређивања, нашли на рубу егзистенције.⁷⁹ Укратко, муслимански земљопосједници нису били у стању да схвате корјените друштвене промјене које су се одигравале пред њиховим очима. Регент Александар Карађорђевић је 6. јануара 1919. издао проглас којим је најавио праведно рјешавање аграрног питања, што је заправо значило укидање кметских односа и додјелу земље сиромашним сељацима уз истовремено обештећење дотадашњих власника.⁸⁰

Некадашњим ратним заробљеницима, повратницима из Русије, као потенцијалним преносницима бољшевичких идеја поклоњена је велика пажња, а влада је од котарских власти тражила да оваква лица будно прати „да не трују народ својим назорима”.⁸¹ Власти су страховале да би ширењу бољшевичких идеја на селу могло погодовати сиромаштво и неријешено аграрно питање.⁸² Војвода Петар Бојовић је упозоравао да је маса аустроугарских војника који су

⁷⁸ Типичан примјер је скупштина муслиманских велепосједника одржана у Мостару 1. марта 1919. са које је поручено слједеће: „Сад, драга браћо Босанци, апелирам на Ваше родољубље у име цијеле Херцеговине, да прихватите наше ставове, да покажемо да живимо само часно, да се не дамо ни од кога газити, да смо прави синови наших отаца, чији се звекет мача стољећима слушао од Требиња до бродских врата, а данас наши чорболоци хоће, да нас ријеше свих права, да нас потпуно материјално униште по градовима, јер је то једини пут којим би се могли ријешити – за њих тужног мујезиновог гласа, (...)”; Тодор Дутина и Драга Мاستиловић, *Херцеговина кроз вијекове (Прилози за историју Херцеговине)*, (Билећа: Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 2012), 463–464.

⁷⁹ Ivića Lučić, „Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca...”, 234.

⁸⁰ Аграрна реформа представљала је важан сегмент програма свих политичких странака у Босни и Херцеговини којем је током кампање за изборе 1920. придавана велика пажња, па су се странке напросто утркивале у томе ко ће показати већу бригу према сељаку.

⁸¹ Enes S. Omerović, „Elementi represije u radu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu”, *Historijska traganja*, br. 3, (2009), 204.

⁸² „Бољшевизам је једно велико социјално зло, које сви морамо побијати. Док он још може да буде схватљив у земљама трустова и великог капитала, гдје се радници експлоатишу, код нас му никако не може бити мјеста, (...) Ко се од наших социјалиста занесе бољшевизмом, тај свјесно подиже руке против наше младе државе”; *Српска ријеч*, бр. 10, 14. (27) (март 1919).

се вратили из руског ропства била „заражена” болшевизмом.⁸³ Министар Прибићевић је јануара 1919. обавјестио Атанасија Шолу како социјалисти развијају живу агитацију за републиканску форму владавине, додавши: „Владино је становиште да се не може мирно проматрати оваква агитација, да се слављење руског болшевизма не може слагати са тенденцијом одржања државног мира и поретка.”⁸⁴

Народна влада је половином новембра 1918. нижим органима власти и покрајинским институцијама упутила окружницу захтјевајући да се у свим јавним просторијама уклоне симболи бивше власти, прецизније „поскидају слике, кипови, грбови, натписи итд. који подсјећају на стару владавину”. Државни чиновници били су дужни да са униформи скину аустроугарске ознаке.⁸⁵ Јавност је од нових власти затражила промјену назива улица које су носиле имена чланова династије Хабзбурга или аустроугарских војсковођа.⁸⁶ Брисање старих службених назива представљало је један од првих знакова промјене власти и интеграције покрајина у новостворену државу. Половином децембра 1918. донијете су одлуке да сарајевска касарна „Франц Јозеф” понесе име „Краља Петра I”, „Филиповића логор” у Сарајеву промијенио је име у „Логор регента Александра”, а касарна „Принца Еугена” у Сарајеву добила је име „Касарна војводе Степе Степановића”.⁸⁷ Поједина мјеста промјенила су имена тек 1920. године па је тако Франц Јозефсфелд преименован у Петрово

⁸³ Dragoslav Janković, „Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca...”, 45.

⁸⁴ Kasim Isović, „Prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine...”, 324.

⁸⁵ *Narodno jedinstvo*, br. 12. (14. novembar 1918).

⁸⁶ У томе је посебно радикалан став заузимала бањолучка *Држава*: „Зато наставимо и кршимо све остатке туђинштине и што нас опомиње на покојну Аустрију, (...). Правда тражи своје. Шта ће нама улице са туђинским именима као Господска улица, Салватор улица, Јелисаветина улица, Гизелина улица, Албрехтова улица итд. код лијепих имена наших великана”; *Држава*, Бања Лука, бр. 7, 26. (децембар 1918).

⁸⁷ ВРС, књ. 31. (Београд: издање Главног ђенералштаба, 1939), 440. Масовну промјену назива улица муслиманска штампа назвала је „театралним патриотизмом”: „Ако се хтјело истакнути јединство Југославена то се могло на хиљаду других начина, а не на један такав који показује нашу неозбиљност и театралност. Зар није било довољно скинути страна имена улица која нам је натурали комесаријатска управа града, па их замијенити именима оних који су носиоци слободе” *Једнакост*, бр. 23, (11. фебруар 1919).

Поље, а Рудолфштал у Александровац.⁸⁸ Промјеном назива градских улица, тргова или насеља нису се само брисале везе са Аустроугарском, већ се симболично исказивао нови патриотизам и лојалност властима новостворене државе.⁸⁹

Народна влада је половином јануара 1919. са жаљењем констатовала да су у земљи постојале струје уперене против јединства новостворене државе и да се један дио власти према таквим појавама односио пасивно. Државни чиновници били су позвани да својим позивом служе народу и државним интересима, „а не да га сепаратистичким агитацијама, изазивањима и нападима на друге народне дијелове буне, заводе и разједињавају”. Влада даље наводи како је народ живом ријечју требало подучавати идеји јединства и слоге.⁹⁰ Од вјерских старјешина се очекивало да упозоре вјернике да раде на чувању реда и мира у земљи. Митрополит Евгеније Летица је опомињао да се у тренуцима славља и свечарског расположења народ уздржи од освете због раније учињених увреда, а посебно од пљачке, паљевине и отимачине.⁹¹ Провинцијат босанских фрањеваца у Сарајеву упутио је 9. новембра 1918. окружницу којом је наложио жупљанима да се поковавају одредбама Народне владе те сузбијају гласине које имају за циљ да посију мржњу између Срба и Хрвата. „Лијепо (хрватском) народу протумачите како ни у чему неће бити запостављен (ако сам хтједне радити), него једнакоправан, слободан, свој у свом и на свом. Од сада му неће заповједати туђи,

⁸⁸ Seka Brkljača, „Neke karakteristike integracijskih procesa Bosne i Hercegovine u novu državu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviju”, *Historijska traganja*, 3, (2009), 143–144.

⁸⁹ Сека Брклјача наводи занимљив примјер среског начелника из Фоче Спасоја Панића, који је у то мјесто дошао тек по ослобођењу и приморао градске власти да главну улицу у вароши назову по њему, а споредне по краљу Петру I и војводи Степи Степановићу; *Исто*, 146.

⁹⁰ АБиХ, Народна влада СХС Босне и Херцеговине, през. бр. 377, 17. јануар 1919. Командант загребачког пјешадијског пука потпуковник Петар Теслић у намери да ријеши „национално питање” у својој касарни, издао је јануара 1919. наредбу у којој се, између осталог, наводи: „Завадња између Хрвата и Срба кажњава се дводневним затвором без јела, (...). Мјесто јела имаду се три пута на дан пољубити и загрлити. Након затвора имаде један уз другог спавати те јести из исте шоле кроз мјесец дана”; Ferdo Ćulinović, *Jugoslavija između dva rata...*, 179.

⁹¹ Боровоје Милошевић, Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини..., 219.

него његови људи, (...)”, наводи се у окружности.⁹² Упркос томе, поједини католички свештеници у Босни и Херцеговини нису се мирили са новонасталим стањем па су подбуњивали вјернике против државе. Тако је извјесни фратар Чутурић у Чапљини пријетио да ће подићи на оружје 20.000 људи ако власти не буду радиле по његовој вољи. Из многих дијелова Херцеговине стизале су вијести како је католичко свештенство црквене мисе користило као политичку позорницу за антидржавне говоре.⁹³ Дајући оцјену о љубушким католицима котарска власт је половином 1919. оцијенила како нису захвални својим ослободитељима и имају врло ограничену (југословенску) националну свијест и „скоро никакав родољубив осјећај”.⁹⁴ Котарски предстојник из Стоца био је, међутим, увјерен да ће неповјерење муслимана и католика према новој држави исправити вријеме и правилан одгој.⁹⁵

Народно вијеће је почетком децембра 1918. расправљало како да се установи број људских жртава и тачна ратна штета у Босни и Херцеговини. Војислав Шола је сматрао да би за сваки котар требало формирати посебну комисију која би се бавила тим послом, док се Саво Љубибратић заложио да се јавним путем затраже подаци од преживјелих затвореника или логораша у вези са бројем преминулих у заточеништву.⁹⁶ На сједници Главног одбора Народног вијећа СХС за Босну и Херцеговину 9. новембра 1918. расправљало се о судбини генерала Саркотића без јединственог става чланова Главног одбора. Предсједник владе Атанасије Шола сматрао је да би хитно требало почети прикупљање доказа како би против Саркотића била подигнута оптужница, па је то мишљење усвојено као закључак сједнице.⁹⁷ Премда је био један од инспиратора масовних прогона Срба у покрајинама током рата, генерал Саркотић никада није одговарао пред законом.⁹⁸

⁹² *Narodno jedinstvo*, бр. 12, (14. новембар 1918).

⁹³ Драга Мاستиловић, *Херцеговина...*, 231.

⁹⁴ Ivica Lučić, „Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca...”, 225–226.

⁹⁵ АБиХ, Земаљска влада, през. бр. 1.574/1919.

⁹⁶ Н. Kapidžić, „Rad Narodnog vijeća SHS...”, 276–279.

⁹⁷ Исто, 182–183.

⁹⁸ Стјепан Саркотић се послје рата трајно настанио у Бечу. Није се помирио са настанком Краљевине СХС/Југославије и остао је досљедни противник те држа-

Иако је у јавности владало мишљење да суђење ратним злочинцима представља један од предуслова за мир и напредак новостворене државе⁹⁹, хапшење групе људи фебруара 1919. осумњичених за насиље над Србима приликом демонстрација 1914. међу хрватским и муслиманским становништвом протумачено је као државно насиље над њима, па су власти биле принуђене да их пусте да се бране са слободе.¹⁰⁰ Народна влада је 8. фебруара 1919. упутила допис свим котарским уредима и полицијској дирекцији у Сарајеву да се установи шта су и чијом кривицом таоци претрпјели током рата. Наведени су позвани да забиљеже имена лица над којима је извршена смртна казна, а котарски предстојници имали су дужност да испитају све таоце у свом котару те установе ко је наређивао узимање људи за таоце током рата. Влада је намјеравала да установи гдје су све одржане демонстарције 1914. и колика је штета причињена у њима. Затражено је да се детаљно испитају злочини шуцкора из рата.¹⁰¹

Нове власти биле су осјетљиве према вријеђању краља Петра и династије Карађорђевић, премда случајеви вербалног деликта углавном нису били политички мотивисани, већ су се дешавали као пољедица пијанстава и кафанских препирки. Како су псовке биле уобичајен дио свакодневног говора становништва, тако су краљ Петар и друге јавне личности брзо добиле своје мјесто у њима.¹⁰² Вре-

ве и владајуће династије. У Аустрији се повезао са хрватском емиграцијом. Био је један од оснивача *Хрватског комитета*. Преминуо је 1939. године.

⁹⁹ „Хоће ли се наћи суда за наше нечовечне и немилосрдне непријатеље, за разбојнике који су нас упропастили? Хоће ли бити снаге и воље да се од њих потражи рачуна за свирепства која су починили, за убиства која су извршили над једним народом поштеним, вредним, напредним, (...) ? Живи треба да буду задовољени видећи правду на земљи. Мртви треба да лако носе терет земље са које ће се уклонити притисак злочина”; *Српске новине*, бр. 134, (10. новембар 1918).

¹⁰⁰ Драга Мاستиловић, *Херцеговина...*, 230. Некажњени, али упамћени ратни злочини, који су се десили током рата били су важан разлог за анимозитете који су успоравали државну интеграцију југословенских народа; Љубомир Петровић, „Југословенско друштво између два светска рата”, *Историја 20. века*, 2, (2008), 30.

¹⁰¹ АБиХ, Начелство округа Сарајево, през. бр. 69/1919.

¹⁰² Аустроугарске власти су током рата строго кажњавале вербални деликт, посебно свако вријеђање, омаловажавање или исмијавање владара, чланова династије и аустроугарске војске. О томе свједоче бројне пресуде војних судова. Дјечак Вељко Батар из села Марићка у Босанској Крајини изведен је пред суд јер је 6. децембра 1914. видјевши на капуту неког сељака привјесак са сликама царева Франца Јозефа и Вилхелма рекао: „Аха, то су њемачки цар и наш краљ. Баца то, то није наше”; Архив Републике Српске (даље: APC), К. и. К. Gericht des

меном су уведене строге санкције према лицима која су вријеђала краља и чланове краљевске породице, чиме се настојао заштитити ауторитет врховног представника државне власти.¹⁰³ Земаљска влада за Босну и Херцеговину наредила је 2. априла 1919. да се новчаном глобом од највише 200 круна или затвором у трајању од 20 дана казне лица која су јавно узвикивала пароле против Србије и владајуће династије.¹⁰⁴

Новчане казне ипак нису сасвим искоријениле наведене појаве, па из извјештаја Окружне области Мостар упућеног љета 1919. у Београд сазнајемо да је међу становништвом било учестало вријеђање Његовог величанства. Наводно се није радило о намјерној увреди краља, већ о ружном и у народу распрострањеном обичају псовке и клетве. Из Љубиња су стигле вијести да је рођендан краља Петра Карађорђевића свечано прослављен у свим богомољама. Видовдан је обиљежен и у Стоцу, али у прослави нису учествовали муслимани, а Хрвати тек у малом броју. У католичкој цркви послје мисе није отпјевана српска химна, а жупник се правдао како црквени хор није на вријеме увјежбао композицију. У столачкој цамији такође је одржана пригодна бесједа.¹⁰⁵

Истовремено са покушајем да се заштити углед краља и династије, у јавном животу пажљиво се његовао култ нове владарске породице. Поводом рођендана регента Александра Главни одбор Народног вијећа донио је одлуку да се у свим богомољама у земљи одрже свеча-

Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 8/1915. Из истог разлога пред судом је одговарао сељак Тејо Бркић јер се 12. јануара 1915. у Великом Блашку обратио сеоском кнезу који је на капуту носио значку црно-жуте боје са сликом Франца Јозефа: „Скини то ђубре, то није ништа, он је већ изгубио, а Србија добила, ако си прави Србин не требаш на прсима ово ђубре носити”; Исто, К. 22/1915. Лука Личина из околине Босанског Новог је приведен након што је децембра 1914. пред кафаном у селу Хамбарине, пијући ракију из стакленке и гледајући у њу, изјавио: „Ово је Фрањо Јосип, ја ћу га попити у кап, живио краљ Петар”, а потом опсовао цара; Исто, К. 4/1915. Никола Шоп је ухапшен због увреде цара зато што је 1. јануара 1915. на Оштрељу изјавио: „Што стари пас једном већ не крепа, да ми синови не гину”; Исто, К. 7/1915.

¹⁰³ Enes S. Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918–1921)*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2015), 191–199.

¹⁰⁴ АБиХ, Начелство округа Сарајево, през. бр. 229/1919.

¹⁰⁵ АХНК, Покрајинска управа за Босну и Херцеговину 1918–1921, през. бр. 1.323, 4. август 1919.

на богослужења.¹⁰⁶ Никола Пашић, краљ Петар Карађорђевић, Александар Карађорђевић, војводе Живојин Мишић и Степа Степановић добили су своје улице у Сарајеву, Тузли, Мостару и Бањој Луци.¹⁰⁷ Прослављање кључних догађаја из живота династије Карађорђевић било је, према мишљењу Роберта Доније, „сабласни одјек царског култа који је промовиран током хабсбуршке ере”.¹⁰⁸

Образовањем прве заједничке владе 20. децембра 1918. године снажно су ограничене компетенције Народне владе у Сарајеву. Поједини одбори Народног вијећа дјеловали су и више мјесеци након што је донесена одлука о њиховој ликвидацији, попут одбора Народног вијећа у Травнику који је престао са радом тек марта 1919. године.¹⁰⁹ Народну владу за Босну и Херцеговину 31. јануара 1919. замијенила је Земаљска влада са знатно суженим надлежностима. Једанаест ресора које је имала Народна влада сведено је на четири у Земаљској влади: унутрашњи послови, правосуђе, пољопривреда, вјерски послови и просвјета.¹¹⁰ На мјесту предсједника владе остао је Атанасије Шола.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Arhiv Republike Srpske, Banja Luka

– Sud Vojne komande, Kazneni spisi

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево

– Народна влада СХС за Босну и Херцеговину

– Главни одбор Народног вијећа СХС за Босну и Херцеговину

– Земаљска влада

– Начелство округа Сарајево

– Напреткова културно-хисторијска збирка

Архив Херцеговачко-неретванског кантона, Мостар

– Покрајинска управа за Босну и Херцеговину 1918–1921

¹⁰⁶ *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu – inventari i grada*, (Sarajevo: 2008), 56.

¹⁰⁷ Градско вијеће Сарајева је, примјера ради, 10. јануара 1919. донијело одлуку о промјени назива за 43 улице у граду, јер је према ријечима једног вијећника Сарајево требало „што више национализовати”; Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2006), 181.

¹⁰⁸ *Исто*, 180.

¹⁰⁹ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina...*, 40.

¹¹⁰ Enes S. Omerović, *Političko nasilje...*, 71.

Архив Тузланског кантона, Тузла

– Народно вијеће Тузла 1917–1919

Архив Завичајног музеја, Градишка

– Архив општине 1880–1936

Хрватски државни архив, Загреб

– Народно вијеће СХС

– Средишња канцеларија Народног вијећа СХС у Загребу

Објављени извори:

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, књ. 31, Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1939.

Janković, Dragoslav. Krizman, Bogdan. *Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, Београд: Institut društvenih nauka – Istorijske Bg, 1964.

Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu – inventari i grada, Sarajevo, 2008.

Stulli, Bernard. „Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine”, *Arhivski vijesnik*, II, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 1959.

Šišić, Ferdo. *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1920.

Штампа:

Вечерње новости, Београд, 2002.

Vrijeme, Sarajevo, 1919.

Glas slobode, Sarajevo, 1919.

Држава, Бања Лука, 1918.

Židovska svijest, Sarajevo, 1918.

Једнакост, Сарајево, 1919.

Narodno jedinstvo, Sarajevo, 1918.

Ослобођење, Тузла, 1919.

Српска ријеч, Сарајево, 1919.

Српске новине, Крф, 1918.

Монографије:

Banas, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, porijeklo, povijest, politika*, Zagreb: Globus, 1988.

Budisavljević, Srđan. *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umetnosti, 1958.

Гаковић, Милан. *Савез земљорадника (Земљорадничка странка 1919–1941)*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2008.

Donia, Robert. *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.

Дутина, Тодор. Мاستиловић, Драга. *Херцеговина кроз вијекове (Прилози за историју Херцеговине)*, Билећа: Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 2012.

Илић, Снежана. Атанасије Шола. Прилог проучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини, Нови Сад: Академска књига, 2011.

Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod, 1997.

Janković, Dragoslav. „Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)”, separat, Beograd: 1959.

Jojkić, Milan. *U susret srpskoj vojsci, doživljaji od tri dana*, Sarajevo: I. GJ. Gjurgjević, 1918.

Мастиловић, Драга. Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929), Београд: Филип Вишњић, 2009.

Mikić, Đorđe. *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Banja Luka: Nezavisni univerzitet, 2011.

Микић, Ђорђе. *Политичке странке и избори у Босанској Крајини*, Бања Лука: Историјски институт, 1997.

Милошевић, Боривоје. Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату, Андрићград – Вишеград: Андрићев институт, 2016.

Николић, Коста. *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, Београд: Службени гласник, 2017.

Omerović, Enes. *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918–1921)*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2015.

Purivatra, Atif. *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo: Svijetlost, 1977.

Hrabak, Bogumil. *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, Novi Sad: Institut za istoriju, 1990.

Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*, I, Zagreb: JAZU, 1961.

Šehić, Nusret. *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1991.

Расправе и чланци:

Bećirović, Denis. „Prilog proučavanju kršenja ljudskih prava i sloboda Bošnjaka u prvim godinama postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, *Historijska traganja*, br. 6, (2010), 49–68.

Brkljača, Seka. „Neke karakteristike integracijskih procesa Bosne i Hercegovine u novu državu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviју”, *Historijska traganja*, 3, (2009), 137–182.

Gaković, Milan. „Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (1918–1921)”, *Prilozi*, br. 6, (1970), 9–116.

Екмечић, Милорад. „Генерал Саркотић и планови спаса Монархије 1918”, у: *Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića*, Urednik Midhat Begić, 435–454, Sarajevo: Filozofski fakultet, Svjetlost 1972.

Jahić, Adnan. „Iz bosanskohercegovačke politike za vrijeme Prvog svjetskog rata. Nestanak Ujedinjenje muslimanske organizacije i uspon neznatnih i neozbiljnih elemenata”, *Društvene i humanističke studije*, br. 2, (2017), 211–230.

Kapidžić, Hamdija. „Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine”, *Pregled*, br. 1–2, (1965), 33–46.

Kapidžić, Hamdija. „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918”, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, knj. 3, (1963), 147–328.

Krizman, Bogdan. „Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini”, *Prilozi*, god. IV, br. 4, (1968), 89–122.

Krizman, Bogdan. „Osnivanje Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918”, *Historijski zbornik*, br. 1–4, (1954), 23–32.

Lučić, Ivica. „Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, s posebnim osvrtom na stanje u Hercegovini (1918–1921)”, у: *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, Urednik Zlatko Matijević, 207–246, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010.

Omerović, Enes. „Elementi represije u radu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu”, *Historijska traganja*, br. 3, (2009), 183–214.

Петровић, Љубомир. „Југословенско друштво између два светска рата”, *Историја 20. века*, бр. 2, (2008), 23–43.

Šehić, Zijad. „Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Austro-Ugarske monarhije u posljednjoj ratnoj godini”, *Historijska traganja*, br. 3, (2009), 23–50.

Šehić, Nusret. „Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar–decembar 1918)”, *Prilozi*, god. XVIII, br. 19, (1982), 163–201.

Шехић, Нусрет. „Превирања на селу и у радничком покрету у Босни и Херцеговини поткрај Првог свјетског рата и у првој години новостворене Краљевине СХС”, *Прилози*, XXI, бр. 22, (1986), 131–176.

Dr. Borivoje Milošević, Associate Professor

Faculty of Philosophy

University of Banja Luka

e-mail: borivoje.milosevic@ff.unibl.org

**THE COLLAPSE OF THE AUSTRO-HUNGARIAN
ADMINISTRATION AND THE FORMING
OF THE NATIONAL AUTHORITIES IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1918
(Summary)**

The National Council for Bosnia and Herzegovina started work in very complex social conditions at the end of 1918. The provinces were economically exhausted by the years of war, and parts of the Austro-Hungarian units, that had withdrawn from the front line, turned into dangerous armed gangs. At the beginning of November 1918, the National Government was formed in Sarajevo. The Prime Minister was Atanasije Šola, former member of Bosnian parliament. As the National Guard was unable to secure order and peace, this role was entrusted to the Serbian army, which entered the Bosnia and Herzegovina in early November 1918. Historical sources indicate that the Serbian army was welcomed with enthusiasm and great optimism of all citizens regardless of their national or confessional affiliation. The capital city was liberated on November 6th 1918. In some parts of the country, peasants attacked and robbed property of Muslim landowners. Most of Bosnia and Herzegovina's regions declared direct union with Serbia during November 1918. For example, Banja Luka National Council worked completely autonomously in relation to the government in Sarajevo.

KEY WORDS: *Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungary, First world war, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, Union 1918, National Council of Bosnia and Herzegovina.*

УДК 355.233.2:2(497.11)"1914/1918"
94(100)"1914/1918"

COBISS.SR-ID 282339852

пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
e-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

ВОЈНИ СВЕШТЕНИЦИ СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1914–1918)

АПСТРАКТ: Чланак представља анализу учешћа војних свештеника српске војске у Првом светском рату. Аутор указује на специфичне проблеме са којима су војни свештеници били суочени у Првом светском рату, а посебну пажњу посветио је анализи дешавања на Солунском фронту. Рад је писан на основу необјављене архивске грађе црквене провенијенције, објављених нормативних прописа и објављене литературе на српском језику.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српска војска, војни свештеници, верска служба, Први светски рат, Солунски фронт.

Војни свештеници уведени су у састав српске војске 10. јуна 1839. усвајањем *Устроениа гарнизоне воиске*. Када је 12. новембра исте године донет први војни закон, регулисан је и начин обављања верске службе у српској војсци.¹ Формацијска места војних свештеника мењана су током развоја организације српске војске. На основу *Устроениа гарнизона војинства* од 22. јануара 1845. и *Зако-*

¹ Миљан Милкић, „Државни и верски празници у војсци Кнежевине и Краљевине Србије“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2 (2007), 7–20.

на о устројству военог штаба стајаће војске од 6. новембра 1862. године, у оквиру штаба био је постављен и један штапски свештеник. Устројством целокупне војске од 24. фебруара (по старом календару) 1876. одређен је састав команди у случају рата. Главна команда имала је војног владику, а дивизијска и бригадна команда по једног свештеника. На основу реформаторског *Закона о устројству војске* од 5. јануара 1883. уведен је војни прота који је вршио свештеничке обреде у престоници. У другим гарнизонима ангажовани су локални свештеници који су у војну службу позивани по обавези према прописаном саставу и формацији појединих јединица. Свака јединица је на основу састава и формације састављала списак свештеника који су имали обавезу да се јављају на војну дужност. На основу формације од 12. фебруара 1883. и формирања пет дивизија I позива, пет дивизија II позива и 60 батаљона III позива, у штабу команде целокупне војске и штабу дивизијске команде, постављен је по један војни прота. У штабовима пукова распоређен је по један војни свештеник, док је у јединицама II позива предвиђен по један војни свештеник у штабу пешадијске пуковске команде, штабу коњичког дивизиона и штабу артиљеријског пука. *Формацијом војске* од 12. фебруара 1899. у штабу дивизијске команде редовне војске предвиђен је војни прота, док је у штабу пешадијског пука редовне војске у мобилном и ратном стању, затим у штабу пољског артиљеријског пука редовне војске, штабу коњичке дивизије редовне војске у мобилном и ратном стању, штабу брдског артиљеријског пука редовне војске у мобилном и ратном стању, био постављен по један резервни војни свештеник. У штабу пешадијског пука народне војске I позива и штабу пешадијског пука II позива народне војске био је по један свештеник обвезник. На основу *Закона о устројству војске* од 9. фебруара 1901. за вршење вероисповедних обреда у војсци постојали су стални, хонорарни и почасни војни свештеници. Категорији сталних војних свештеника припадале су војне проте, који су имали једну класу која је одговарала чину мајора, затим војни свештеници, подељени на две класе које су одговарале чину капетана прве класе, односно капетана друге класе, и војни ђакони, такође подељени на две класе. Сталне војне свештенике постављао је краљ својим указом, а место службовања одређивао им је министар војни својом наредбом. *Изменама и допунама Закона о устројству војске* од 13. априла 1904. укинуте су свештеничка струка и положај стал-

208

ног војног свештеника. Смањивање финансијских издатака за војску била је основна одлика овог закона, а на удару се нашла и војно-свештеничка струка. Током скупштинске расправе министар војни Радомир Путник је на критику посланика одговорио да је усвојено да се ангажују хонорарни свештеници уместо „војних прота и свештеника, који имају велике плате”.² Негативне последице овог закона посебно су дошле до изражаја у Првом светском рату, пре свега због непостојања довољног броја војних свештеника обучених за војне дужности, као и непостојања јасних критеријума за селекцију приликом њиховог пријема.³

У балканским ратовима и током Првог светског рата одговорност за рад свих војних свештеника у српској војсци имао је референт за вероисповедне послове. Његово формацијско место било је у Ађутантском одсеку Општевојног одељења Министарства војног. Мишљење референта за вероисповедне послове било је пресудно у вези са постављењима и променом распореда војних свештеника. Приликом постављења свештеника на војну дужност или његове прекоманде, иницијатива је долазила од команданта јединице или начелника установе, а коначну одлуку доносио је референт за вероисповедне послове који је имао увид у делатност и личне способности сваког свештеника на војној дужности. Начелну сагласност за постављење давао је и српски митрополит Димитрије, посебно током 1914. и 1915. године, док за период од 1916. до 1918. постоји свега неколико документованих случајева да је његова сагласност уопште и тражена.⁴ Приликом постављења свештеника у српским војним болницама током Првог светског рата било је пресудно мишљење начелника Санитетског одељења Врховне команде, док је за постављење српских свештеника у савезничким болницама на Солунском фронту била потребна сагласност команданта Источне војске.

² Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2016), 25.

³ Миљан Милкић, „Социјални статус војних свештеника српске војске 1839–1918“, *Историјски часопис*, књ. LXVI (2017), 321–340.

⁴ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2016), 425.

Војни свештеници који су по распореду учествовали у балканским ратовима остали су у истим јединицама и када је почео Први светски рат. Министар војни је решењем од 12. октобра 1915. извршио нову попуну јединица војним свештеницима. Министарство војно је 13. октобра 1915. упутило Врховној команди списак са новим распоредом војних свештеника, уз напомену да новопостављене свештенике треба одмах упутити на дужност, а досадашње одмах разрешити од војне дужности. Од 404.020 војника, колико је српска војска имала на дан почетка непријатељске офанзиве 6. октобра 1915, била су 92 свештеника. Након реорганизације српске војске на Крфу дошло је до потребе за новим распоредом свештеника. На основу *Уредбе о распореду војних свештеника* од 27. марта 1916, у јединицама су распоређена 62 војна свештеника. У наредном периоду свештеници су по потреби службе распоређивани и у друге јединице.

Поред православних војних свештеника, у српској војсци у Првом светском рату била су и двојица војних имама и један војни рабин.⁵ Мехмед Хашимић, имам из Шапца, био је од почетка Првог светског рата до октобра 1915. у 6. пешадијском пуку II позива, затим у Мухамеданском батаљону Дринске дивизије II позива, у Штабу Дринске дивизије до доласка на Крф када је поново враћен у 6. пешадијски пук. Остао је војни имам 2. пешадијског пука Дринске дивизије све до 20. маја 1919. године. Имам Абдул Баки био је 1917. и 1918. године војни имам у Команди места Солун. Наредбом начелника Штаба Врховне команде од 27. децембра 1916. године Шалом Русо постављен је за првог војног рабина. Ради задовољења верских потреба војника римокатоличке вере у српској војсци савезничка команда је 21. септембра 1918. наредила да римокатолички свештеници на служби у француским јединицама пружају духовну потпору српским војницима.⁶

⁵ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 169-198. Miljan Milkić, „From Ottoman Vassals to Serbian Soldiers: Muslim Population in Serbian Army 1914–1915”, In: *The Great War in 1915*, Dalibor Denda, Mario Christian Ortner, Eds. (Belgrade: Heeresgeschichtliches Museum/Militärhistorisches Institut, Strategic Research Institute, 2017), 315–324.

⁶ Миљан Милкић, „Стварање мултиконфесионалне војске. Добровољци римокатолици и протестанти у српској војсци на Солунском фронту”, у: *Добровољци*

На основу до сада објављених радова и доступних докумената, у Првом светском рату, од 28. јула 1914. до 11. новембра 1918, у српској војсци била су 234 војна свештеника, од чега су двојица војних имама и један војни рабин, као и двојица војних ђакона.⁷ Наведени подаци говоре о укупном броју свештеника који су били ангажовани на одређеним дужностима у различитим периодима. У тај број није увршћен јеромонах Виктор Љубичић, који је постављен за војног свештеника српске војске када је рат званично био завршен, 10. децембра 1918. године.

Током Првог светског рата војни свештеници српске војске наставили су да обављају дужности које су им у случају рата биле прописане још 9. јуна 1876. у *Пропису о дужностима војних свештеника при Врховној команди, команди дивизија и команди бригада*.⁸ На основу овог прописа војни владика, односно главни војни свештеник, имао је задатак да усмерава и контролише активности свих војних свештеника у српској војсци. Задатак војних свештеника био је да читају молитве, охрабрују војнике и причешћују оне који су на самрти. Дужности и права војног свештеника при дивизији била су у кругу дивизије иста као и војног владике у целој војсци. Свештеник је у договору са командантом дивизије одређивао дане и начин одржавања церемонија као што су слављење народних празника, слављење добивених битака, давање парастоса погинулим војницима и друге сличне прилике. Војни свештеници при бригадама имали су дужност да на маршу искористе сваку прилику да изнемогле и клонуле војнике подстакну да поднесу напор, да у условима логорског живота охрабрују људе како би подносили немаштину и друге тешкоће, да пре борбе укажу војницима да ће с вером у Бога побе-

у *Великом рату 1914–1918*, уредници Срђан Рудић, Далибор Денда, Ђорђе Ђурић (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, Матица српска, 2018), 193–209.

⁷ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2016). Радмила Радић, *Војислав Јанић (1890–1944) – свештеник и политичар: поглед кроз аналитички прозор* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2018).

⁸ Миљан Милкић, „Државни и верски празници у војсци Кнежевине и Краљевине Србије“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2 (2007), 7–20.

дити, а у боју да се налазе код превијалишта како би рањеницима пружали духовну утеху и причешћивали војнике који су на самрти.

Дужност на којој су војни свештеници били највише ангажовани била је рад у српским и савезничким војним болницама. Они су обилазили рањенике, помагали око писања писама, тешили у тешким тренуцима. Дужности војних свештеника у болницама наведене су у члану 10. *Правила за војне болнице, са изменама и допунама*, које је штампано у Бизерти 1918. године и којим је замењено *Правило за војне болнице* од 27. јула 1884. године. Војни свештеник био је дужан да долази у болницу по жељи болесника. Болеснике је причешћивао, над умрлима вршио опело, а по потреби је вршио водоосвећење у болници. Војни свештеник имао је право да врши контролу с циљем да у болницама све буде уређено према верским правилима. Према овом правилу, свака болесничка соба морала је да има кадионицу и свећу. Рањени и болесни српски војници били су смештени у британским, француским и руским војним болницама у којима је био распоређен по један српски војни свештеник.⁹ Служење парастоса, четрдесетодневог и годишњег, погинулим и умрлим војницима било је предвиђено *Правилима службе* и било је део дужности које су обављали војни свештеници.¹⁰

Рањени и болесни српски војници били су смештени у британским, француским и руским војним болницама у којима је био распоређен по један српски војни свештеник.¹¹ На основу доступних података, српских војних свештеника било је у 27 савезничких болница: француској 1. резервној болници у Седесу, 7. француској привременој болници, 3. француској болници на Зејтинлику, француској болници у Самли, 1. британско-српској болници у Водену, 2. британско-српској болници у Соровићу, 33. британској војној болници у Соровићу, 36. британској болници у Вертекопу (данас Скидра), 37. британској војној болници у Вертекопу, 38. британској болници у Микри, 41. британској болници у Шамли, Болница шкотских жена у

⁹ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 75–78.

¹⁰ *Правила службе*, I део, Београд 1913, члан 520.

¹¹ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 75.

Солуну, болници у Карабуруну, болници Друге руске дивизије, Руској пољској болници у Верији, британској болници Говино, Резервној војној болници бр. 3 у Микри, француској болници у замку Ахилеон (недалеко од града Крфа), британско-српској болници у Светом Стефану на Крфу, болници у Мораитики, болници у Ници, болници у Тулону, болницама у Кап Матифу, у Алжиру, болници у Бону, Алжир, болници у Бизерти, болници у Тунису, болници у Сиди Абдалаху.

Санитетско одељење Врховне команде било је надлежно, а и по свом позиву упућено у решавање распореда војних свештеника по болницама. Начелник Санитетског одељења предложио је 13. априла 1916. начелнику Ађутантског одељења да се изврши промена у распореду од 27. марта којим су одређена по три војна свештеника за болнице на острвима Видо и Лазарет.¹² Указао је да постоје и болнице у Говину, Мораитики и Ахилеону у којима није било српских војних свештеника. предложио је свештенике Јевстатија Караматијевића¹³ и Димитрија Поповића¹⁴ у болници на острву Видо, Драгољуба А. Поповића¹⁵ за болницу на Лазарету, Милију Ристића¹⁶

¹² Исто.

¹³ Протонамесник Среза нововарошког. Учесник балканских ратова. Постањен је 27. марта 1916. године за војног свештеника у болници на острву Видо. На предлог командира Резервне болничке чете од 28. априла 1916. упућен је на Крф на дужност у Резервној болничкој чети и у британско-српској болници, француско-српској болници и Реконвалесцентском логору. На лични захтев 23. септембра 1916. постављен је за војног свештеника 17. пешадијског пука. Након ове дужности постављен је за војног свештеника 4. пешадијског пука Дринске дивизије. Војне дужности разрешен је 27. децембра 1918. године. Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 305.

¹⁴ Свештеник мокрињски, Округ пиротски. На основу решења од 12. октобра 1915. постављен је за војног свештеника у 3. пешадијском пуку Моравске дивизије I позива. На основу распореда од 27. марта 1916. постављен је за војног свештеника у болници на острву Видо. Наредбом од 17. јуна 1916. постављен за војног свештеника у Команди места Крф. Решењем од 23. септембра 1916. распоређен је на службу у Брегалничкој дивизијској области. Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 363–364.

¹⁵ На почетку рата војни свештеник у 9. пешадијском пуку II позива. Од 27. марта 1916. свештеник у болници на Лазарету. Решењем од 13. априла 1916. одређен је за свештеника 4. коњичког пука. Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 364.

¹⁶ Протојереј. Рођен у Горњој Каменици код Књажевца. Дивизијски прота у штабу Тимочке дивизије II позива. На основу распореда од 27. марта 1916. постављен за војног свештеника у болници на острву Видо, од 17. априла 1916. свеште-

за болницу Говино, Христивоја Јовановића¹⁷ у Мораитики и Нићифора Јанковића¹⁸ у Ахилеону. На основу овог предлога министар војни је 17. априла потписао решење којим је у болници Говино постављен свештеник Владимир Јеремић, духовна брига о српским рањеницима у Мораитики поверена је свештенику Лазару Матијевићу, док је војни прота Милија Ристић преузео старање о рањеницима у болници у Ахилеону. У вези са постављењима војних свештеника карактеристична су два примера. Свештеник Христивој Јовановић обратио се 8. априла 1916. команданту 18. пешадијског пука и објаснио да пук представља његову другу кућу, образложио да на дужности на Лазарету није неопходан и замолио да остане у пуку. Командант пука и командант 2. пешадијске бригаде Дунавске дивизије сматрали су да је молба свештеника Јовановића оправдана и његов трогодишњи рад у пуку оценили као изузетно добар. На основу доступне грађе није познато под којим је околностима Христивоје Јовановић решењем министра војног од 13. априла 1916. одређен за свештеника 2. коњичког пука. Иако је било наређено да напусти свој дотадашњи пук, даља дешавања довела су до тога да је он ипак остао на својој дужности. Наиме, због тога што је свештеник Бошко Аћимовић, који је према распореду од 27. марта био одређен за свештеника 18. пешадијског пука I позива, у међувремену упућен на другу дужност, свештеник Христивоје Јовановић остао је на дужности војног свештеника 18. пешадијског пука I позива. Други пример

ник у савезничку болницу у Ахилеону. Разрешен је војне дужности 27. децембра 1918. године. Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 390–391.

¹⁷ Свештеник из Костолца. Војни свештеник 18. пешадијског пука Дунавске дивизије од 19. фебруара 1913. године. На основу распореда од 27. марта 1916. постављен за војног свештеника у болници на острву Лазарет. Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 299–300.

¹⁸ Свештеник из Срема. Решењем министра војног од 18. маја 1915. постављен је за свештеника у штабу Шумадијске дивизије I позива. На основу списка свештеника Шумадијске дивизије од 2. марта 1916. био је у Болничкој чети Шумадијске дивизије I позива. Према распореду од 27. марта 1916. постављен је за војног свештеника у болници на острву Лазарет. Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 292–293.

јесте случај свештеника Нићифора Јанковића који се 12. априла 1916. обратио командиру Шумадијске болничке чете и навео разлоге због којих је сматрао да треба да остане на дотадашњој дужности или да буде постављен у неку јединицу Шумадијске или Тимочке дивизије. Као први разлог навео је чињеницу да се у болници на Лазарету налазе болесници који болују од заразних болести, због чега би њему било забрањено да шаље и прима пошиљке, као и да напушта болницу, а тиме би му био онемогућен контакт са сином који у Француској похађа трећи разред гимназије. Додао је и то да би постављењем на ову дужност био уклоњен из оперативне војске и раздвојен од војника Шумадијске дивизије са којима је делио добро и зло. Такође је сугерисао да дужност на Лазарету могу да обављају монаси који су постављени за војне свештенике и поименично их навео (Вићентије Јовић, Јанићије Димитријевић, Севастијан и Платон), „који овде никакве фамилије немају, а ја поред детета у Француској и два код куће, имам овде рођеног брата у Тимочкој дивизији и око педесет блиских рођака”.¹⁹ Сматрао је да би новопостављени прота Шумадијске дивизије имао више времена да се посвети организовању недељних и празничних служби у свим јединицама, док би он могао да буде свештеник само и болничкој чети. Као пети разлог навео је да је сазнао да управа болнице на Лазарету не жели да прими три свештеника, већ двојицу или једног. Командир болничке чете и командант Шумадијске дивизије подржали су останак свештеника Јанковића на старој дужности. На крају није отишао на дужност у болници, већ је решењем министра војног од 13. априла 1916. одређен за свештеника 3. коњичког пука.

Још један свештеник који је био на дужност у савезничкој војној болници био је Светозар Ивошевић.²⁰ Он је 14. јуна 1917. примио дужност војног свештеника 2. британско-српске војне болнице. У српску војску ступио је 2. октобра 1915. као свештеник 5. прекобројног пешадијског пука Шумадијске дивизије I позива. Са својим пуком стигао је на Крф 20. фебруара 1916, где је на основу распоре-

¹⁹ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 293.

²⁰ Свештеник из села Белосавци, *Срез јасенички, Округ крагујевачки*. Миљан Милкић, „Ратни пут војног свештеника. Светозар Ивошевић у Првом светском рату”, *Мешовита грађа*, књ. XXXVIII (2017), 129–151.

да војних свештеника од 27. марта 1916. постављен за војног свештеника 12. пешадијског пука Шумадијске дивизије. Са Крфа је 11. маја 1916. кренуо на Солунски фронт. Као војни свештеник на Солунском фронту Ивошевић је служио литургију у локалним црквама (у Костурјану и Бахову) и служио опело погинулим војницима на положајима (на положају Соко, Милетина коса, на Ветернику, на Флоки). Ивошевић је 30. новембра на положају на Флоки планирао да изврши опело шесторици војника, али је због непријатељских напада морао да сачека ноћ да би их опојао. О специфичностима свештеничких дужности у рату сликовито говори и активности које је Ивошевић имао на Божић 1917. године. На Бадњи дан служио је парастос на гробљу пуковског завојишта на положају на Нице планини. На Божић је у свом шатору отпевао Божићни тропар, помолио се Богу, окадио, прочитао молитву и јектенију. Ову службу обавио је и у амбуланти код болесника и у земуницама. Свима у пуку честићао је Божић уз неколико утешних речи. На задушнице 17. фебруара свештеник Ивошевић одржао је парастос на гробљу пуковског превијалишта, како је навео у свом *Дневнику*, „да би олакшао души и својој и војника”.²¹ Светозар Ивошевић је као свештеник у 2. британско-српској болници у Соровићу, поред честих опела и недељне свете литургије, сваког дана обилазио болеснике, пружао им „свештеничку утеху у болу”, а тежим болесницима је читао молитве и вршио свету тајну исповести.²²

Након предлога начелника Санитетског одељења да се у руску пољску болницу у Верији упути један православни војни свештеник српске војске, на ову дужност је 11. септембра 1916. одређен јеромонах Митрофан Иванчевић. Свештеник Љубомир Поповић је, након дужности у британском логору, одређен 31. октобра 1916. за свештеника у Сересу. Министар војни је 12. септембра 1916. одредио Богомира Петровића за војног свештеника при болницама у Ници, Тулону и околини где је било српских официра и војника. Петровић је до распоређивања на ову дужност био војни свештеник 15. пешадијског пука. На предлог начелника Санитетског одељења

²¹ Миљан Милкић, „Ратни пут војног свештеника. Светозар Ивошевић у Првом светском рату”, *Мешовита грађа*, књ. XXXVIII (2017), 129–151.

²² Историјски архив у Крагујевцу, Дневник војног свештеника Светозара Ивошевића.

Врховне команде, први војни свештеници у 1. британско-српску болницу у Водену и 2. британско-српску болницу у Соровићу, у којој су се налазили искључиво српски војници на лечењу, постављени су средином новембра 1916. године. У болници у Водени постављен је војни свештеник Гаврило Купусинац, игуман манастира Светог Романа, а за болницу у Соровићу, јеромонах Теодосије Тошић, старшина Миљковог манастира. Српска Врховна команда је 18. јануара 1917. на предлог пуковника др Романа Сондермајера, начелника Санитетског одељења Врховне команде, одредила свештеника Трајка Поповића за војног свештеника у 33. британску војну болницу у Соровићу.

Крајем марта 1917. године из Министарства војног наређено је српским војним аташеима у Паризу и Лондону да све нераспоређене свештенике упуте у Врховну команду у Солуну како би били распоређени у болницама.²³ Војни аташе у Паризу пуковник Душан Стефановић наредио је 12. маја 1917. године Главном комесару српских избеглица у Паризу да се сви монаси упуте у Солун.

Врховна команда српске војске је 15. септембра 1917. добила мишљење Општег одељења Министарства војног и мишљење референта за вероисповедне послове о душевном стању рањених српских официра који се налазе у француским и британским војним болницама, уз образложење да им је потребно духовно старање.²⁴ Министар војни је тада покренуо иницијативу да се прикупе информације о свим српским свештеницима који се налазе нераспоређени у Команди нераспоређених официра у Микри, како би били ангажовани на духовном збрињавању српских рањеника и болесника у савезничким болницама. Министар је најавио да ће у договору са командантом савезничких трупа испитати могућност упућивања српских војних свештеника. Сагласност за упућивање српских свештеника у савезничке болнице дао је инспектор Санитета Источне војске генерал Риот (Ruotte), који је требало и да изврши одабир свештеника. Команди нераспоређених официра у Микри упућено је 1.

²³ Миљан Милкић, „Свештеници у војним и дипломатским мисијама српске владе 1915–1918”, *Историјски записи*, 3–4 (2012), 85–97.

²⁴ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 78.

октобра 1917. наређење да пошаље списак свих нераспоређених свештеника. Након што је Министарство војно добило сагласност Команданта савезничких трупа, врховни командант српске војске престолонаследник Александар Карађорђевић наредио је 6. децембра 1917. да се свештеници из Команде нераспоређених официра у Микри распореде у француским и британским војним болницама. Свештеници Милован Митић и Милан Панић одређени су у 7. француску привремену болницу; свештеници Трајко Арсић и Славко Павловић у болницу у Сересу; за болницу у Самли одређен је свештеник Димитрије Милојковић и за болницу у Карабуруну свештеник Станоје Секулић. Поред редовних свештеничких дужности, њихов задатак био је да рањеницима помажу око писања писама и често их обилазе.

Српских војних свештеника било је и у савезничким земљама.²⁵ Војни свештеник Најден Ђокић дошао је на службу у Марсељ септембра 1916. године. За новог војног свештеника у Марсељу 22. јула 1918. постављен је свештеник Коста Протић. Министарство војно обратило се новембра 1916. војном делегату у Паризу са питањем да ли има довољно војних свештеника у болницама у Ници и осталим местима. Свештеник Стеван Бојовић је решењем министра војног од 21. априла 1917. постављен за војног свештеника Тура и околине, до средине августа 1917. године боравио је у Женеви. Српских војних свештеника било је на служби у Тунису и Алжиру.

Обављање дужности војног свештеника, уз различите специфичности које та дужност има, може се анализирати у извештају о раду пуковских војних свештеника који је командант Дринског пешадијског пука III позива пуковник Матијевић 30. јануара 1918. упутио начелнику Саобраћајног одељења Врховне команде.²⁶ Извештај обухвата активности током 1917. године и јануара 1918. године. Командант је навео да пук има два свештеника, Маринка Дудића и Станоја Секулића, који су ангажовани за свештеничке обреде код свих делова овог пука, изузев у Битољу где су војници имали цркву

²⁵ Миљан Милкић, „Свештеници у војним и дипломатским мисијама српске владе 1915–1918”, *Историјски записи*, 3–4 (2012), 85–97.

²⁶ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 80–82.

и посећивали богослужења тамошњег свештеника. Да би сви војници одвојених делова овог пука имали прилике да се са свештеником моле Богу, пуковник Матијевић је 27. јула 1917. одредио да један свештеник врши чинодејства у Соровићу, Баници и Сакулеву (Станоје Секулић), а други у Вертекопу, Острову и Баточину (Маринко Дудић). Командант пука није инсистирао да војни свештеници Дудић и Секулић држе проповеди након сваке службе, већ је пропустио њима да, у складу са својим афинитетима и ситуацијом, процене да ли је потребан пригодан говор. У периоду док је Штаб Дринског пешадијског пука III позива био смештен у Битољу, до 7. јуна 1917, војни свештеник Станоје Секулић обишао је делове пука размештене у Вертекопу, Баници и Сакулеву једанпут у другој половини месеца априла. Током осталих недељних и празничних дана, према распореду који је договорен са локалним свештеницима, вршио је богослужења у битољској цркви, којима су присуствовали и војници Дринског пешадијског пука III позива. Након преласка пуковског штаба из Битоља у Соровић, војни свештеник Секулић је до октобра, сваке треће–четврте недеље или празником, обављао чинодејства код војника у Соровићу, Баници и Сакулеву, а затим је према усменом наређењу команданта почео да јединице обилази једанпут месечно. Током наведеног периода, у Сакулево, Баницу одлазио је по седам пута, док је у Соровићу празничним данима вршио богослужења у Руско-српској болничкој цркви, према договору са болничким свештеником. У Сакулеву и Баници литургију је служио најпре у локалним црквама, које су биле удаљене од војничких логора и војници нису имали довољно времена да их посећују. Због тога је и у једном и у другом месту почео да чинодејства обавља у логору, у присуству официра и војника који нису заузети послом. У логору је обављао сечење славских колача, водоосвећења и молебствија, док је литургију наставио да служи у цркви, јер у логору није било услова. Када је завршена изградња земуница, војни свештеник Секулић извршио је водоосвећење и њихово кропљење, по обичају освећивања водике у домовима. У својим проповедима говорио је о стрпљењу (уз навођење примера из живота Исуса Христа и његове стрпљивости), о нади (објашњавао да је нада један од најјачих човекових покретача за активнији рад на одржању живота и тежњи за напретком), о дужности млађих према старијима, према себи сами-

ма и према свакоме уопште, о дужности и пожртвовању војника за своју отаџбину, који то преносе на своју породицу.

Други војни свештеник Дринског пешадијског пука III позива Маринко Дудић је до наредбе од 27. јула 1917. шест пута вршио богослужења у Вертекопу у логору 1. батаљона. Проповеди није говорио. Од краја јула 1917. до краја јануара 1918. године вршио је богослужења и говорио проповеди: у Вертекопу је служио седам пута, проповеди није говорио; у Острову, код војника 3. чете 1. батаљона, служио је шест пута и одржао две проповеди; у Баточину, у 2. чети 3. батаљона, богослужења је извршио шест пута и два пута говорио проповеди. У својим проповедима говорио је о празницима (Ваведенју и Божићу) у контексту ратних прилика у којима се српска војска налазила. На крају свог извештаја командант Дринског пешадијског пука III позива закључује да су оба свештеника ревностно вршила дужности и да је корист од ових богослужења била велика, „јер су војници овога пука као старији људи побожнији и богослужења на њих су добро утицала”.

Војни свештеници су током рата добили и нове задатке. Њихова најважнија улога била је да у сваком тренутку буду духовници који ће својим молитвама и кроз моралне поуке допринети јачању борбеног морала српске војске. Часови веронауке одржавани су у складу са ратним приликама. Према распореду рада 20. пешадијског пука од 29. јула до 13. августа 1915. сваки батаљон у пуку имао је, поред других часова, и по три часа веронауке.²⁷ Током овог периода војници су на Светог Илију, 2. августа, као и недељом поподне, имали одмор, док је субота била резервисана за прање рубља (пре подне) и чишћење одеће и оружја (поподне). Наређењем начелника Штаба Врховне команде од 16. марта 1916. прописан је *План и програм за извођење наставе у пешадији*.²⁸ Задатак наставе био је да се у року од два месеца формирају добри и употребљиви борци. Обука се изводила у четној школи, која је обухватала регрутну и четну обуку. Наређењем је прецизирано да се на регрутну обуку употреби до 45 дана, а остало време да се искористи за четну обуку. У вези са

²⁷ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 204–207.

²⁸ Исто.

веронауком и моралном обуком одређено је да служба Божија треба да се обавља редовно, да буде што краћа, али да војни свештеници држе поучне и патриотске говоре с циљем „подизања морала и учвршћивања вере у Бога и крајњи исход наше праведне ствари”. На основу овог наређења војни свештеник Светозар Ивошевић је на Крфу током последње недеље пред Васкрс (Велика недеља), од 17. до 21. априла 1916, држао предавања у батаљонима 12. пешадијског пука „ради утехе и дизања морала код војске”.²⁹ Свештеник Ивошевић је часове веронауке наставио да држи и након што је његов пук 14. маја 1916. дислоциран у логор у Лутри на Халкидикију. Према оцени команданта 2. пешадијске бригаде Дунавске дивизије, свештеник 18. пешадијског пука Христивоје Јовановић се након доласка на Крф „нарочито ангажовао да богослужењима и патриотским говорима ојача што више морал код војника”.³⁰

Командант Коњичке дивизије пуковник Бранко Јовановић наредио је 21. августа 1916. командантима свих јединица које улазе у састав Коњичке дивизије да, користећи се дотадашњим ратним искуством, од 25. августа почну обуку с циљем стручне и моралне припреме свих јединица за предстојеће операције.³¹ Циљ обуке био је да се заборављено обнови и учврсти дисциплина, да се развије што јачи офанзивни дух трупа и њихова истрајност и упорност у нападним и одбрамбеним радњама. Поред стројеве и стрељачке обуке, план обуке обухватао је и морално васпитање војника. У наређењу је прецизирано да програм наставе за потребе моралног васпитања војника припремају и држе два пута недељно по пуковима и осталим командама пуковски војни свештеници по узајамно састављеном програму. Ради јачања борбеног морала, код српских војника била је присутна верска литература. Митрополит Димитрије је 1916. саставио „Молитву за победу нашега оружја”, а у априлу исте године *Српске новине* на Крфу објавиле су „Молитву српских ратника”. Војним свештеницима је 12. маја 1916. достављено 330 комада молитви ради читања за победу српског и савезничког оружја.

²⁹ Дневник војног свештеника Светозара Ивошевића.

³⁰ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 205.

³¹ Исто, 205–207.

На основу молбе министра просвете и црквених послова, министар војни предложио је 3. децембра 1918. начелнику Штаба Врховне команде да објави наређење којим би сви свештеници у оперативној војсци и позадини били ослобођени војне дужности и упућени у своје парохије.³² Начелник Штаба Врховне команде је 6. децембра 1918. донео наређење о ослобађању од дужности свих свештеника у оперативним јединицама. Наређење о отпуштању војних свештеника и њиховом враћању на редовне парохијске дужности донео је министар војни 24. децембра 1918. године.³³ Средином јануара 1919. године у јединицама су формирани спискови оних свештеника који су ослобођени војне дужности и враћени у своје парохије. Демобилизација свештеника није се одвијала очекиваном динамиком и није било могуће да сви буду истовремено разрешени војне дужности. Због потребе службе, средином јануара 1919. и даље је било војних свештеника у Солуну, на Крфу, као и војних свештеника на дужностима у Француској, али је планирано да и они буду ослобођени.³⁴ Демобилизација војних свештеника трајала је све до марта 1919. године.

* *

*

Верска служба у српској војсци у Првом светском рату била је организована тако да омогући остваривање верских права припадника српске војске. Она је представљала наставак организовања верске службе у српској војсци која је институционално почела 1839. године. На основу дотадашњих искустава и формације војске, на челу верске службе био је референт за вероисповедне послове у Министарству војном. У складу са војном хијерархијом, преко линије командовања сви нивои имали су своју улогу приликом регулисања питања која су била у вези са верском службом. Традиција верских заједница у српској војсци од 1839. до 1918. године испољавала се највише кроз делатност војних свештеника који су били посредници између припадника верских заједница у војсци, са једне

³² Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 69–70.

³³ Архив Српске православне цркве, фасцикла 1919, ФЂОБр. 29436.

³⁴ Архив Српске православне цркве, фасцикла 1919, АЕБр. 99.

стране, и војних власти, са друге стране. Војни свештеници имали су значајну улогу у свим ратовима у којима је учествовала српска војска. Старање о литургијском животу припадника српске војске, рад у српским и савезничким војним болницама, служење опела и парастоса, чинодејствовање приликом државних и верских празника, биле су основне дужности војних свештеника. Због временског трајања рата, као и чињенице да је српска војска велики део времена провела ван граница Србије, улога војних свештеника имала је још већи значај у Првом светском рату. Било да су се налазили у борбеним јединицама или у позадини, војни свештеници имали су важну улогу у јачању борбеног морала војника. Својим ангажовањем знатно су допринели очувању традиционалних националних и верских вредности и очували висок морал војника у најтежим ратним приликама.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Историјски архив у Крагујевцу, *Дневник војног свештеника Светозара Ивошевића*.

Архив Српске православне цркве, фасцикла 1919.

Објављени извори

Правила службе, I део, Београд 1913

Монографије

Милкић, Миљан. *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2016.

Радић, Радмила. *Војислав Јанић (1890–1944) – свештеник и политичар: поглед кроз аналитички прозор*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2018.

Чланци

Milkić, Miljan. „From Ottoman Vassals to Serbian Soldiers: Muslim Population in Serbian Army 1914–1915”. In: *The Great War in 1915*. Dalibor Denda, Mario Christian Ortner, Eds, 315–324. Belgrade: Heeresgeschichtliches Museum/Militärhistorisches Institut, Strategic Research Institute, 2017.

Милкић, Миљан. „Стварање мултиконфесионалне војске. Добровољци римокатолици и протестанти у српској војсци на Солунском фронту”. У: *Добровољци у Великом рату 1914–1918*, уредници Срђан Рудић, Далибор Денда, Ђорђе Ђурић, 193–209. Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, Матица српска, 2018.

Милкић, Миљан. „Државни и верски празници у војсци Кнежевине и Краљевине Србије”. *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2 (2007), 7–20.

Милкић, Миљан. „Социјални статус војних свештеника српске војске 1839–1918”. *Историјски часопис*, књ. LXVI (2017), 321–340.

Милкић, Миљан. „Државни и верски празници у војсци Кнежевине и Краљевине Србије”. *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2 (2007), 7–20.

Милкић, Миљан. „Ратни пут војног свештеника. Светозар Ивошевић у Првом светском рату”. *Мешовита грађа*, књ. XXXVIII (2017), 129–151.

Милкић, Миљан, „Свештеници у војним и дипломатским мисијама српске владе 1915–1918”. *Историјски записи*, 3–4 (2012), 85–97.

Colonel **Dr. Miljan Milkić**, Senior Research Fellow
Strategic Research Institute

SERBIAN ARMY MILITARY CHAPLAINS DURING THE GREAT WAR, 1914–1918 (Summary)

The religious service in the Serbian Army during the First World War was organized to facilitate the exercise of religious rights for the Serbian Army members. It was the continuation of organizing religious services in the Serbian Army, which has institutionally started in 1839. Solutions adopted by the Serbian state and military authorities for regulating the rights of religious minorities in the Principality and Kingdom of Serbia provided unrestricted living and meeting the needs of members of all religious groups. Serbian Army chaplains were commissioned officers in military units and in the hospitals. Chaplains minister to soldiers in spiritual support and they have an important role in moral guidance through formal teaching, counsel, and personal example. During the First World War, in the period from 28 July 1914 to 11 November 1918, the Serbian Army had 205 Orthodox parish priests, 24 hieromonks, two deacons with the rank of hierodeacon, two imams and a rabbi, which makes a total of 234 chaplains. The religious needs of soldiers in the Serbian Army were regulated through different segments of everyday life in the barracks and the military camp. Regulation of the religious needs of members of the Serbian Army of different confessions was aimed at strengthening the combat morale and creating the modern Serbian Army. With the arrival of a large number of volunteers on the Thessalonica front, the Serbian Army was increasingly becoming multinational and multiconfessional. There were more and more volunteers from Roman Catholic, Muslim, Protestant and Jewish faiths, who mostly declared themselves as Yugoslavs. Although until the end of the First World War, the Serbian military authorities did not have their military priests, their efforts to regulate the religious needs of soldiers of the Roman Catholic and Protestant faith represented an important basis for their in-

224

stitutional regulation in the Kingdom of Yugoslavia. The initiative for the release of all the chaplains from the Army was launched in November 1918. The reason for this was first of all because during the First World War many parishes remained without priests. A large number of priests died or were killed. On 6 December 1918, the Chief of Staff of the Supreme Command proclaimed an order to release from the duties all chaplains in military units. Since the demobilization of the chaplains did not take place with the expected dynamics, intensive correspondence between the Metropolitan of the Serbian Church and the Army Minister took place during January, February and March 1919.

KEY WORDS: *Serbian Army, military chaplain, religious service, the First World War, Thessaloniki Front.*

УДК 351.742(497.11)"1914/1918"

COBISS.SR-ID 282340620

Мр Драган Крсмановић, виши архивиста

Ужице

e-mail: dragankrsmanovic59@gmail.com

ЖАНДАРМЕРИЈА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 1914-1918

АПСТРАКТ: Рад представља покушај да се на основу, првенствено, архивске грађе, реконструише организација и ангажовање жандармерије Краљевине Србије у Првом светском рату. Рад паралелно прати нормативне и организацијске промене у жандармерији и њен ратни пут кроз све четири ратне године. Посебна пажња посвећена је непосредном учешћу жандармеријских јединица у борбама 1915. и 1916. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: жандармерија, војска, Србија, комите.

Законом о устројству Управе вароши Београда, донетим 11/23. јула 1860, при београдској полицији формирана је жандармеријске јединица састављена од 120 пешака, 15 коњаника и 10 служитеља за цивилну службу. Организација жандармерије проширена је на целу земљу усвајањем Закона о жандармерији, који је проглашен 11/23. јуна 1884. у Нишу. Оба закона предвидела су жандармерију као орган за одржавање унутрашњег реда и поретка са двојаком потчињеношћу. По питању организације и снабдевања била је потчињена Министарству војном, а по питању употребе министру унутрашњих дела. Задаци и начин њиховог извршења били су одређени Уредбом о формацији, наоружању, оделу, спреми, дужности и настави жандармерије и Правилном о вршењу жандармеријске службе.

Поред задатака које је извршавала у миру, жандармерији Краљевине Србије били су одређени и задаци у случају објаве ратног стања. У складу са Правилем о вршењу жандармеријске службе и одредбама Ратне службе, у ратном стању жандармерија је поред сталне формације и редовних задатака била део формације ратних јединица и предвиђена за обављање већег броја ратних задатака. У случају мобилизације бројно стање жандармерије није се битно повећавало, али се од постојеће формирала и ратна жандармерија, која се придавала дивизијским штабовима, главној и врховној команди и која је у суштини обављала послове војне полиције.

Посебни задаци жандармерије у рату биле су да: помаже генералштабним официрима у њиховим дужностима на маршу и при размештају; врши војнополицијску службу; врши курирску и ордонанску службу; брине се за сигурност командантовог стана.¹ При обављању ових задатака жандарми су били под командом начелника штабова или командира команде стана у штабу. Ратни жандарми вршили су дужност са напуњеним оружјем, по потреби и са ножем на пушци.

У вршењу дужности жандарм је посебну пажњу требало да обрати на одређивање „путовођа“, спречавање шпијунаже, надзор над растурањем штампе, контролу саобраћаја као и на квалитета хране и пића у гостионицама. Од посебног значаја био је задатак жандармерије да штити становнике од могућег злостављања које би могли да изврше војници.

У ратном стању жандармерија је такође могла привремено бити придодата возовима, грађанским комесарима, интендантима, реквизирајућим командама и мостовним стражама. У свим овим случајевима конкретна упутства примала је од оних органа којима је придодата. И у ратном стању жандармерија је требало да спроводи ухапшене, али се за спровођење ратних заробљеника није ангажовала, већ су те задатке вршила посебна одељења из састава војске.²

Жандарми су били распоређени у свим оперативно-стратегијским и стратегијским командама од команди дивизија до Врховне

¹ Збирка закона и уредби (ЗЗУ) бр. 41, 1885. Правила за вршење жандармеријске службе.

² Исто, 606–610. Правила за вршење жандармеријске службе чл. 81–94.

команде³. Формација је предвиђала да формацијско место команданта стана у Врховној команди попуни командант полицијске жандармерије. У Команди стана предвиђено је формирање полицијског одељења на чијем челу је требало да буде „један од командира жандармеријских”⁴. Формација је предвиђала следећи број жандарма:

назив к-де	број к-ди	ОФ	коњички жандар. подоф.	коњички жандар. редови	пешадиј. жандар. подоф.	пешадиј. жандар. редови	свега у к-ди	коња	
Врховна к-да	1	3	5	20	3	30	6 п1	29	У полиц. одељењу
К-де ар- мија	3	1	-	-	2	20	23	1	У полиц. одељењу
Дивизије I позива	5-6	1	2	10	3	20	36	13	У К-ди стана
Дивизије II позива	5	1	2	10	2	10	25	13	У К-ди стана
УКУПНО У СВИМ К-ДАМА		16-17	25-27	120-130	34-37	240-260	435-471	162-175	

Сва формацијска места требало је да буду попуњена из полицијске жандармерије, често уз прецизно одређење ко врши попуњу⁵. Пред почетак балканских ратова око трећине жандарма имало је ратни распоред у војним јединицама, док су остали обављали дужности у оквиру својих јединица.

Жандармерија је рат 1914. године дочекала у распореду који је ступио на снагу новембра 1913.⁶ и у складу са њим, након балканских ратова, сачињавала су је два жандармеријска батаљона који су били под командом Команде целокупне жандармерије која се нала-

³ Војни архив (ВА), Пописник 2 (П 2) кутија 2, фасцикла 1, редни број 29а. Формација целокупне војске; 1903. година; део који се односи на мобилно и ратно стање, 72-205.

⁴ У пракси ово није реализовано јер је за старешину Полицијског одељења на предлог МУД обично постављан полицијски чиновник од посебног поверења цивилне владе.

⁵ Примера ради одређено је да командир коњичког вода обавља дужност у полицијском одељењу врховне команде где и његови жандарми.

⁶ Службени војни лист (СВЛ) за 1912. годину, стр. 527-528. Измене и допуне Уредбе о формацији, наоружању, оделу, спреми дужностима и настави жандармерије бр. 9992 од 2 .новембра 1913. године.

зила у Београду. На формацијско место команданта целокупне жандармерије био је постављен пешадијски пуковник Јанко Вукасовић⁷, за команданта 1. батаљона жандармеријски мајор Милорад Ђурић, а за команданта 2. батаљона пешадијски мајор Божин Симић⁸.

Седиште команде 1. батаљона било је у Београду и под његовом командом налазила се сва жандармерија у „старим границама”. Укупно бројно стање по формацији било је 1.350 жандарма⁹.

Седиште команде 2. батаљона било је у Скопљу и под његовом командом налазила се сва жандармерија у „новоослобођеним областима”. Укупно бројно стање по формацији било је 3.834 жандарма пешака и 400 коњаника¹⁰.

На основу искустава из балканских ратова Опште војно одељење Министарства војног је већ 28. јула 1914. упутило предлог Врховној команди да се учине измене у одредбама Ратне службе које би допринеле ефикаснијој употреби жандармерије у рату¹¹. У предлогу је констатовано како жандарми у претходним ратовима нису употребљени на правилан начин јер док су ови „најбољи елементи који су највише плаћени употребљавани као кувари, сеизи или ордонанси док је у позадини владао неред а заплењени материјал се немилосрдно растурао а војници у позадини остајали без икакве контроле”. Уважавајући предлог Министарства војног начелник Штаба Врховне команде војвода Путник је 3. августа 1914. својим наређењем прописао допуне Ратне службе којом су одређени задаци жандармерије у рату¹². Овом допуном регулисане су три целине.

– За време покрета: одређени су задаци жандармерије код дивизијских и армијских штабова и врховне команде. Жандармерији

⁷ Јанко Вукасовић, Словенац, католик, из с. Врховине код Горице, који је као младић прешао у Србију и постао њен официр.

⁸ Милан Живановић, *Пуковник Апис*, (Београд: ауторско издање, 1955), 675. Божин Симић је био припадник тајног удружења „Уједињење или смрт” и фанатично одан идеји ослобођења целокупног српства. На Солунском процесу није осуђен само јер се у време процеса налазио у Русији, али је касније пензионисан.

⁹ *Жандармеријски весник*, бр. 1, (1926), 10, ЦВНДИ, Ч.113

¹⁰ Исто.11.

¹¹ ВА, П 3, 60- 5/1. Акт Општевојног одељења Министарства војног бр. 599 од 28. јула 1914. године

¹² ВА, П 3, 60-5/1. Наређење штаба Врховне команде бр. 1070 од 3. августа 1914. године, објављено као Наређење министра војног бр. 1388 од 15. августа 1914. године у СВЛ за 1914. годину стр. 765–767.

је одређено да се на маршу дивизијске колоне пешаци крећу на зачељу целе колоне борачких трупa, а коњаници на челу трупне коморе. Пешаци су имали задатак да прикупљају заостале или залутале војнике, а коњаници да одржавају ред на челу трупне коморе и да је обезбеђују. Уз то жандарми су предвиђени и за задатке одржавања реда, проналажење путовођа и хватање шпијуна. При Врховној команди жандарми су ангажовани код начелника Штаба, помоћника начелника Штаба, начелника оперативног одељења и главног интенданта, старајући се истовремено и за њихову личну безбедност.

– При задржавању на месту: да се старају о безбедности штабова и хватају шпијуне.

– Пре, за време и после борбе: жандарми одржавају ред у позадини трупa, контролишу саобраћај, хватају сумњива лица, прикупљају поједине војнике који се без одобрења или старешине крећу ка позадини и пружају помоћ командирима болничких чета и санитетских колона.

У целини гледано, задаци жандармерије били би да се стара о безбедности штабова, врши ордонанску и курирску службу, хвата шпијуне и дезертере, одржава ред у позадини и штити државну и приватну имовину коју угрожавају припадници војске.

За жандармерију Краљевине Србије од октобра 1912. године мира практично није ни било, посебно за 2. батаљон, који се суочавао са шиптарском побуном на Косову и Метохији и бугарским ровањем у Македонији.

Тежиште у руковођењу жандармерије пало је на активне жандармеријске официре. У целој српској војсци било је само пет резервних жандармеријских официра, од којих је један погинуо а један нестао у рату¹³. Од укупно 66 жандармеријских официра на почетку рата (два мајора, 16 капетана I класе, 2 капетана II класе, 39 поручника и седам потпоручника) већ августа 1915. године њих шест је погинуло, један је заробљен а један се водио као нестао¹⁴.

Београдска жандармерија је још у време предаје ултиматума и објаве мобилизације стављена је у стање строге приправности, а на-

¹³ ВА, Ранг-листа резервних официра 1917–1918; Солун 1918.

¹⁴ ВА, Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1914–1915; Ниш 1915.

кон објаве рата 28. јула 1914. једна комбинована чета жандарма и ноћних чувара од 150 бораца посела је дунавску, а друга од најпре 63, а потом 193 борца савску обалу. Исте вечери разменом ватре са аустроугарским бродовима, који су покушали да из Земуна уплове у Саву, жандармерија је отпочела своје учешће у Првом светском рату.

И на дунавском и на савском одсеку жандармерију су након мобилизације смениле трупе III позива, а она се вратила редовним задацима. Разуме се да су ови, условно речено, редовни задаци у ратним условима били далеко сложенији него у миру. И сузбијање имовинског криминала било је веома отежано јер се услед многобројних пожара у полу порушеном граду створио утисак да су крађе у напуштеним кућана уобичајена појава.

Повећана потреба за жандармима указала се већ по отпочињању борбених дејстава. Команде армија суочене са развојем операција на великој територији тражиле су попуно жанадрмима коњаницима јер је постојећа формација предвиђала само жандарме пешаке у армијским штабовима¹⁵. Без обзира на то, овим захтевима није удовољено јер за то нису постојале могућности¹⁶.

Неповољан развој ситуације на фронту након окончања битке на Дрини и потреба за квалитетним подофицирским кадром условили су да се Штаб Врховне команде својим дописом обрати министру војном са предлогом да се из жандармерије повуче већи број подофицира и стави на располагање Врховној команди ради попуне оперативне војске¹⁷. У вези са тим, 24. новембра 1914. упућено је наређење команданту целокупне жандармерије да се што пре упуту 400–500 жандармеријских каплара и старијих редова који би се употребили као старешински кадар у оперативној војсци. Они су се јавили начелнику ађутантског одељења Врховне команде ради распореда¹⁸, након чега су пред почетак офанзивне фазе Колубарске

¹⁵ ВА, П 3, 60-5/2. Телеграм команданта Прве армије оп. бр. 1639 од 21. септембра 1914. године Врховној команди.

¹⁶ ВА, П 3, 60-5/3. Одговор начелнику штаба Врховне команде бр. 1267 од 22. септембра 1914. год.

¹⁷ ВА, П 3, 60-5/4. Телеграм оперативног одељења Врховне команде бр. 6195 од 28. октобра 1914. године.

¹⁸ ВА, П 3, 60-5/7. Акт штаба Врховне команде бр. 7764 од 24. новембра 1914. године.

битке упућени у војне јединице где су учествовали у тешким борбама децембра 1914. године.

И поред тога, није се могло удовољити свим захтевима команди и јединица јер су повећане потребе оперативних јединица пратили и нови захтеви за додатну доделу жандарма¹⁹.

Приликом напуштања Београда новембра 1914. године жандармерија је последња напустила град, а у ослобођену престоницу ушла је истовремено са јединицама оперативне војске²⁰ и наставила обављање својих редовних дужности.

Ослобођење Србије и протеривање непријатеља није донело очекивани мир и жандармима. У близини фронта хватани су дезертери и заробљеници бегунци, а у новоослобођеним областима они који су избегавали војну обавезу, па је сваки жандарм био драгоцен. О распореду сваког жандарма водила се обимна преписка у којој је често пресуђивала Врховна команда²¹.

Ситуација у Албанији и подршка Есад-паши само су додатно прошириле задатке жандармерије и условиле пријем нових жандарма у овим крајевима²². Ова ситуација показала је и несразмер задатака и бројне величине жандармерије у ратном стању. Све ово условило је да Команда целокупне жандармерије покрене предлог да се жандарми до сада распоређени у оперативне јединице (њих око 900) врате и поново распореде у жандармерију. Потреба за овим поткрепљена је подацима о појави хајдучије, односно одметништва дела дезертера у Пожаревачком округу, нараслим потребама у Крајинском округу а посебно ситуацији у Призренском и Охридском округу, где је због тешке ситуације наређено упућивање дела жандарма из Битољског, Скопског, Косовског, Тетовског и Зве-

¹⁹ ВА, П 3, 60-5/9. Преписка око захтева војнотехничког одељења Министарства војног за доделу 10 жандарма која се завршила стављањем на располагање 10 жандарма из Нових области по наређењу штаба Врховне команде бр. 78844 од 25. новембра 1914. године.

²⁰ ВА, П 3, 60-5/10. У складу са наређењем начелника штаба Врховне команде бр. 8098 од 30. новембра 1914. године, којим је жандармерији наређено да крене ка Раљи а одатле са трупамa ка Београду „ради одржавања реда у вароши” по његовом ослобођењу.

²¹ ВА, П 3, 60-5/14. Преписка око враћања шест жандарма Команди Прве армије из 3. деп. команде у Г. Милановцу.

²² ВА, П 3, 60-5/15. Депеша бр. 6686 од 16. јуна 1915. године, команданта трупа Нових области Врховној команди.

чанског жандармеријског одрада, а што није могло бити реализовано због неусклађености попуне и стварних потреба²³. Уважавајући разлоге које су навели командант целокупне жандармерије и министар унутрашњих дела, Штаб Врховне команде је након прибављања мишљења команди армија²⁴ наредила да се сви жандарми који су у новембру 1914. године упућени у оперативне јединице у јулу 1915. године повуку и упуте у Ниш, где су стављени на располагање министру унутрашњих дела²⁵.

Да би се побољшала попуна жандармерије и да се притом не би утицало на попуну оперативних јединица војске, учињен је покушај да се у жандармерију приме ратни заробљеници Срби који су се добровољно пријавили за ову дужност. Међутим, опште неповерење које је владало према овим заробљеницима – добровољцима ометало је ову акцију, али и добровољци нису били довољно заинтересовани и активни²⁶. Због свега наведеног Врховна команда је предложила Министру војном да се више ни један жандарм бивши ратни заробљеник не распоређује на службу у “војишну територију”²⁷ што је Министар војни подржао а Команда целокупне жандармерије и извршила²⁸.

И док је на фронту завладало привремено затишје на простору Старе Србије и Македоније рат као да није ни престајао. У току 1914

²³ ВА, П 3, 60-5/16. Реферат команданта целокупне жандармерије бр. 1389 од 8. јуна 1915. године који је у свом прослеђењу, министру војном, бр.13541 од 12. јула 1915. године подржао и МУД.

²⁴ ВА, П 4, 31, 32-32/4. Сагласности дивизија из састава армија од 7. и 8. јула 1915. године.

²⁵ ВА, П 3, к 60-5/17. Наређење начелника штаба Врховне команде бр. 17032 од 12. јула 1915. године.

²⁶ ВА, П 3, 60-5/18. У свом захтеву да се у Ваљевски жандармеријски одред не распоређују бивши заробљеници, командант Прве армије војвода Живојин Мишић наводи да је у одреду од 64 жандарма њих 30 новопримљених из заробљеничке команде, од којих је један чак покушао бекство са оружјем, телеграм Команде Прве Армије бр. 7834 од 6. јула 1915. године. Сличног мишљења био је и командант Одбране Београда.

²⁷ ВА, П 3, 60-5/20. Акт штаба Врховне команде бр. 17575 од 15. јула 1915. године.

²⁸ ВА, П 3, 60-5/23. Извештај команданта целокупне жандармерије о разлозима ангажовања жандарма – бивших ратних заробљеника на војишној територији и премештају ових пет жандарма у одреде у унутрашњости, бр. 94 од 21. јула 1915. године. На сличан начин премештена су и четири жандарма – бивша ратна заробљеника на служби у Праховском пристаништу.

и 1915.године жандармерија је, сузбијајући упаде из Албаније и Бугарске и гушећи побуне и трагајући за дезертерима убила 400 качака и комита а сама имала 277 погинулих.

Приближавање јесени и почетка немачко-аустроугарске офанзиве само су повећале потребе за ангажовањем жандармерије и активности Врховне команде на њеном равномерном распореду у складу са потребама.

Октобра 1915. године београдска жандармерија је исписала најславније странице историје српске жандармерије у Првом светском рату²⁹.

Очекујући напад немачких и аустроугарских снага октобра месеца 1915. године Врховна команда српске војске организовала је комбиновани одред пуковника Душана Туфегчића, чијем је градском пододсеку (десно од железничког моста на Сави до Миријевског потока) под командом пуковника Миливоја Момчиловића поред 2.батаљона 10.кадровског пука додељен и одред београдских жандарма који је нарочито за ову борбу формиран у три чете под заједничком командом резервног жандармеријског капетана 1. класе Милоја Милинковића. Првом четом командовао је поручник Мирко Јовановић, другом Рајко Живковић, а трећом Марко Денић. Свака чета имала је у свом саставу по 124 жандарма.

Одред је 7. октобра око 1.00 час сменио делове 10. пука на одсеку Дунавски кеј (кафана „Златни шаран”) – Крсмановићева пумпа (код кланице) и посео железнички насип. Одмах је ступио у борбу са искрцаним деловима 59. дивизије. И поред изразите надмоћи непријатељске артиљерије и сталних напада, жандарми су одржали положаје на насипу до 14.00 часова, када су се повукли нешто уназад до Солунске улице у којој су формирали нову линију одбране. После више узастопних, али неуспешних контранапада жандармерија се повукла у Душанову улицу, где их је прихватио 14. пешадијски пук II позива.

У току тог дана жандармеријски одред изгубио је 93 човека, од чега више од 40 мртвих (између осталих и поручник Милош Николић).

²⁹ Телеман Јанковић, „Улога жандармерије у одбрани Београда 1914–1915. године”, у *Агонија Београда у светском рату*, (Београд: издање Групе живих бранилаца Београда, 1931).

Следећег дана одред поседа савску обалу на којој је прелаз непријатеља спречен, па се повлачи на Звездару. Већ 9. октобра жандармерија по други пут напушта престоницу и са осталом јединицама креће на мукотрпан пут преко Албаније.

Под сталним ударима немачко-аустроугарско-бугарске војне силе стање српске војске се погоршавало, а нагло је растао број оних који су напуштали своје јединице. Жандармерији је поново пао у део незахвални задатак да, иако недовољно попуњена, хвата и приводи бегунце³⁰. С обзиром на мали број жандарма, посебно коњичких, на тим задацима ангажовани су и жандарми из евакуисаних надлештава³¹. Непосредна близина ратишта утицала је и на пораст угрожавања личне и имовинске сигурности посебно у градовима које је војска напуштала повлачећи се пред нападима немачко-аустроугарско-бугарских снага. Жандармерија је настојала да се грађани заштите остајући у градовима до последњег часа и напуштала их заједно са војним заштитницама, практично испред непријатељских бајонета³². Жандармерији су поверавани и многи задаци, они који спадају у њену надлежност али и многи ван ње, као што је прикупљање средстава за превоз³³. Прикупљајући све жандарме из различитих јединица и надлештава командант Тимочке војске генерал Гојковић је 3. децембра 1915. у Елбасану формирао жандармеријски полубатаљон, што је Врховна команда и одобрила дајући му ранг административног органа трећег степена³⁴. Слично је поступио командант трупа Нових области генерал Бојовић са људством Призренског жандармеријског одреда са придатим жан-

³⁰ ВА, П 9, 13-44/1. Нажалост, дезертера је било и међу жандармима, тако се 25. новембра 1915. године у Рожајима из Ужичког одреда удаљило шест жандарма, који су са собом понели целокупну опрему; телеграм Дунавске дивизије II позива бр. 5274 од 26. новембра 1915. године.

³¹ ВА, П 3, 60- 5/35. Телеграм косовске дивизијске области Врховној команди бр. 2908 од 28. октобра 1915. године.

³² ВА, П 4, 9-20-1 до 20-4. Преписка команданта Треће армије и команданта пожаревачког жандармеријског одреда.

³³ ВА, П 3, 60-5/37. Акт главне интендантуре Врховне команде бр. 51660 од 3. новембра 1915. год.

³⁴ ВА, П 3, 60-5/38. Телеграм Тимочке војске бр. 4203 од 3. децембра 1915. године и одобрење Врховне команде бр. 25558 од 4.децембра 1915. године

дармима³⁵. Услед расформирања Моравске и Дунавске дивизијске области, код којих су били на снабдевању 1. и 2. жандармеријски батаљон, они су придати на снабдевање косовској дивизијској области, а након тога Првој армији, која их је као јединствену јединицу задржала у саставу Дунавске дивизија II позива³⁶.

Стање ових жандармеријских јединица било је веома тешко, чак критично. Људство је масовно дезертирало, а завладала је малодушност и апатија тако да су официри са муком одржавали ред. Међу жандармима је владао осећај напуштености. Командант пуковник Вукасовић предао је команду у Скадру пуковнику Чеди Марковићу, а овај пар дана касније у Драчу капетану Миленковићу, који очито није био дорастао овој дужности. Нико није водио бригу о исхрани³⁷. Ипак, потреба да се напредовање аустроугарских снага успори и створи неопходно време за евакуацију јединица из Драча условила је да се жандармеријски пук из састава Дринске дивизије II позива употреби на правцу Кроја-Херај како би спречио даље напредовање овим правцем³⁸. Жандармеријски пук под командом мајора Милована Гавриловића благовремено је посео положаје, мада је на захтев среског начелника напустио варошицу Кроја да би избегао борбу у насељеном месту и непотребне жртве међу цивилима. Лично ангажовање команданта дивизије пуковника Смиљанића и његова брига да се обезбеди садејство осталих јединица дивизије допринели су да се у борбама 20. и ноћи 20/21. јануара 1916. године жандармеријски пук (односно 1. и 2. жандармеријски батаљон) покаже одлично, те не само да је задржао непријатеља већ га је енергичним контранападом и одбацио. Командант Прве армије за овакво јуначко држање похвалио је жандармеријски пук. Мотивисан

³⁵ ВА, П 4, 25-19/4. Акт Команде трупа Нових области бр. 23892 од 3. децембра 1915. године; П-3, кутија 60, 5/40. Ова придавања јединица уносила су доста проблема у систем снабдевања и материјалног обезбеђења.

³⁶ ВА, П 3, 60. Акт штаба Прве армије бр. 10551 од 15. јануара 1916. године.

³⁷ ВА, П 6, 106-42/3. Детаљан извештај команданта Дринске дивизије II позива у коме након прикупљених података и разговора са жандармима износи стање у жандармеријском пуку. Израз пук користи се за јединицу састављену од два жандармеријска батаљона и ако она формално никада није имала тај назив; бр. 6697 од 20. јануара 1916. године.

³⁸ ВА, П 6, 106-42/2. Наређење штаба Прве армије бр. 10563 од 16. јануара 1916. године.

оваквим држањем жандарма командант Дунавске дивизије II позива предложио је да се ограничења материјалних припадности не примене на ову јединицу већ да обухвате само жандарме при штабовима³⁹.

Напуштање отаџбине утицало је и на материјалне могућности за финансирање војске. На предлог министра финансија министар војни наредио је да се жандарми због немогућности финансирања привремено уврсте у ред војних обвезника из кадра, те да им се од 1. јануара 1916. у складу са тим одреде и припадности. У штабовима би била задржана само трећина формацијом одређеног броја жандарма (осим Врховне команде, у којој би био задржан формацијом предвиђени број), што је требало да смањи трошкове предвиђене за жандарме⁴⁰. Иако су неке команде због специфичних обавеза (као Команда Прве армије) успеле да задрже нешто већи број жандарма, наређење је у целини реализовано осим за жандармеријски полубатаљон Тимочке војске, који је сматран борбеном јединицом⁴¹. Командири жандармеријских одреда предлагали су да жандарми пешадинци одлазе у пешадијске а коњаници у коњичке јединице, што је и прихваћено. Врховна команда је после краћег одлагања (предвиђало се док јединице не стигну на Крф) 31. јануара 1916. наредила⁴² да се жандармеријски пук укине, што је и учињено⁴³. Овај распоред третиран је као привремен и жандармима представљен као нужна мера до стварања услова за поновног ангажовања жандармерије. Жандарми који су задржани у штабовима употребљавани су за задатке који су имали више војних елемената него до тада (стража, обезбеђење коморе или армијске благајне и сл.).

³⁹ ВА, П 6, 106-42/5. Предлог команданта Дринске дивизије II позива бр. 6728 од 21. јануара 1916. године.

⁴⁰ ВА, П 3, 60-5/44. Акт Врховне команде бр. 26861 од 1. јануара 1916. године.

⁴¹ ВА, П 3, 60-5/42. Телеграм Штаба Врховне команде бр. 27061 од 6. јануара 1916. године.

⁴² ВА, П 3, 60-/49. Наређење штаба Врховне команде бр. 27611 од 31. јануара 1916. године.

⁴³ ВА, П 3, 60-5/51. Пук је формално расформиран 5. фебруара 1916. године, људство је упућено у дивизије I и II позива према територији и годинама старости, добровољци у Добровољачки одред, пешадијски официри у команде из којих су дошли, а жандармеријски официри команданту жандармерије. Извештај командне Прве армије бр. 10747 од 6. фебруара 1916. године

Непосредно пред расформирање састав 1. и 2. жандармеријског батаљона чинило је⁴⁴:

офи- цира	жандар- ма	пушака		Муниције	коња	
6	544	брзометки- мод.99- аустријских осталих-	270 91 88 37	22161	офицерских жандармер. товарних	3 13 2
6	544	УКУПНО: 486		22161	УКУПНО: 18	

У новим условима кориговане су и материјалне припадљености жандарма тако да су задржали право на: систематичну плату према свом чину; додатак на рокове службе према годинама проведеним у жандармерији и ожењеним жандармеријским подофицирима следовало је право на огревно дрво под условима који су важили за све ожењене подофицире у кадру.

Одређено је да се жандармима до даљњег не издају: лични додатак на храну (уместо њега жандарм је примао храну у натури); додатак коњичких жандарма за исхрану и куповину коња (уместо накнаде припадала их је фураж у натури); додаци за путовање по округу и срезу (јер је министар све овакве додатке укинуо још децембра 1915. године)⁴⁵

На основу изнетог команда целокупне жандармерије израдила је преглед из кога се могло видети које припадљености припадају жандарму.⁴⁶

Потреба за попуном борбених јединица али и оскудица у новчаним средствима за издржавање жандармерије условила је да се превођење жандарма у борбене јединице реализује у потпуности. У штабовима је остао мали број жандарма и то пре свега старијих годишта. Нису заобиђени ни жандарми који су службу вршили при

⁴⁴ ВА, П 4, 25-19/3. Преглед бројног стања официра, подофицира, каплара и редова, оружја и муниције 1. и 2. жандармеријског батаљона на дан 17. јануара 1916. године, 17. јануара 1916. год., Шијак.

⁴⁵ ВА, П 3, 60-5/50. Објашњење Министарства војног бр. 35 од 16. априла 1916. године.

⁴⁶ ВА, П 3, 60-5/54. Преглед припадљености које припадају жандарму бр. 2691 од 29. фебруара 1916. године.

министарствима, мада су њихове припадности биле нешто повољније⁴⁷.

Реорганизација српске војске на Крфу марта 1916. године била је прилика да се и питање формације и статуса жандармерије реши на целовит и рационалан начин. Министар војни је у свом пројекту организације жандармерије предложио:

- да се попуни број жандарма прописан формацијом за Штаб Врховне команде, штабове армија и дивизија;
- да се формира један жандармеријски батаљон од четири чете укупне јачине 280 жандарма и један вод јачине 20 коњаника жандарма, који би били под командом команданта целокупне жандармерије. Команда целокупне жандармерије била је потчињена Министарству војном и Министарству унутрашњих дела.

На овај начин био би смањен број жандарма са 4.100, колико их је било 31. августа 1915, на 633 жандарма, од којих 116 коњаника и 517 пешака⁴⁸.

Штабови Врховне команде, армија и дивизија требало је да буду попуњени пре свега жандармима старијих годишта (који по годинама припадају III позиву или су изашли из војне обавезе), који су још способни за службу. Овим жандармима припадала би трећина припадности за жандарме.

Преостали жандарми, уколико већ од раније нису распоређени у јединице, требало је да буду распоређени у пукове према месту живљења пре рата. Ови жандарми не би више почев од фебруара 1916. године остваривали припадности жандарма, већ би се сматрали обвезницима одговарајућег кадра, с тим да би имали предност за поновни пријем у жандармерију, уколико се за тим укаже потреба.

Са овим предлогом министра војног сложио се и начелник Штаба Врховне команде, инсистирајући да се при распореду у јединице жандармима саопшти да ово отпуштање има привремени ка-

⁴⁷ ВА, П 3, 5/54. Одговор команданта целокупне жандармерије Врховној команди бр. 2691 од 29. фебруара 1916. године. Жандарми при Министарству унутрашњих дела, осим припадности, примали су и три драхме дневно на име хране, а жандарми при Министарству војном једну драхму дневно.

⁴⁸ ВА, П 3, 60-5/55. Акт Министарства војног бр. 38-332 од 8. марта 1916. године.

рактер и да није последица казне за несавестан рад, већ да је последица опште ситуације након напуштања отаџбине. Инсистирано је и да жандарми треба да задрже своје стечене чинове и у кадру, а предложен је и нешто измењен поступак за попуну жандармеријског батаљона⁴⁹.

Како су ставови око даље судбине жандармерије усаглашени, Министарски савет је на седници од 21. марта 1916. дао сагласност за реорганизацију жандармерије. На основу тога, наређењем министра војног⁵⁰ извршене су промене у организацији жандармерије и дато јасно упутство о даљем поступку са појединим категоријама жандарма.

Наређено је формирање жандармеријског батаљона од 280 жандарма-пешака и 20 жандарма-коњаника, који би се попунио на раније предложени начин, осим жандарма који су придати на службу у двор, мада су и они улазили у састав овог батаљона⁵¹. Новоформиран жандармеријски батаљон носио је назив 1. жандармеријски батаљон и имао је штаб какав је имао 1. жандармеријски батаљон (Београдски) из 1913. године. За батаљон је одређено да је административни орган трећег степена, а у командно-наставном и дисциплинском погледу да је под Командом целокупне жандармерије, а на снабдевању под надлежним одељењем Министарства војног⁵².

Наређено је и да се у командама задржи припадајући број жандарма. На посебан начин прописан је поступак са жандармима бившим ратним заробљеницима, зависно од тога да ли се одлуче да остану жандарми, да се распореде на друге „неборачке дужности” или изјаве да не желе да остану у српској војсци, што је за последицу имало враћање у статус ратних заробљеника. Да би се извршио равномернији и са становишта потреба војске праведнији распоред жандарма, од свих команди затражено је да доставе спискове⁵³ жандарма по јединицама, из којих би се извршио избор оних за попуну

⁴⁹ ВА, П 3, 60-5/55. Сагласност начелника штаба Врховне команде.

⁵⁰ ВА, П 3, 60-5/56. Наређење министра војног бр. 38-416 од 22. марта 1916. године.

⁵¹ *Жандармеријски весник*, бр. 1, (1926), ЦВНДИ, Ч.113, 12.

⁵² ВА, П 9-179. Наређење НШ ВК бр. 2920 од 15. јула 1916. године.

⁵³ ВА, П 3, 60-5/56. Акт штаба Врховне команде бр. 29231 од 25. марта 1916. године.

штабова, за попуну жандармеријског батаљона или за распоред у борачке јединице. Све команде предузеле су мере да се попуне припадајућим бројем жандарма, те да се од жандарма прикупе изјаве о њиховој жељи да и након завршетка рата бар две године остану у жандармерији⁵⁴. Велика већина бивших жандарма изјаснила се да прихвата да након завршетка рата настави са службом у жандармерији, мада је било и оних који на то нису пристали иако је то било неповољније за њих са становишта материјалних припадности⁵⁵.

У мају 1916. године Команда целокупне жандармерије и даље се налазила на Крфу као и њен 1. жандармеријски батаљон. Истовремено је у Солуну, ради реализације жандармеријских задатака, формиран привремени Солунски жандармеријски одред. У јесен исте године одлучено је да он уђе у састав 1. жандармеријског батаљона, а његови припадници испишу из састава својих пукова у којима су се водили на бројном стању.⁵⁶

Жандарми ни у рату нису били омиљени на исти начин као и у миру. Природа задатака које су обављали није могла допринети њиховој популарности, али то су били задаци који су се с обзиром на војничке потребе морали реализовати и жандармерија их је пожртвовано и са вољом радила.

Непопуларност жандарма и извесна огорченост војника према њима није била тајна за Врховну команду, посебно када је у јесен 1916. године наступило затишје на фронту и ишчезле наде у брз повратак у отаџбину. Основу за огорчење дале су чињенице да већина жандарма није била директно ангажована у борбама у прве две године рата а да истовремено примају знатно повољнија новчана примања у односу на остале борце. На све жандарме генерализовао се срамни случај бекства једног жандарма преко линије фронта Бу-

⁵⁴ ВА, П 4, 9-20/5 и 20/7. Акт штаба Треће армије бр. 9401 од 18. марта 1916. године и изјаве жандарма из јединица Треће армије.

⁵⁵ ВА, П 4, 9-20/6. Из јединица Дунавске дивизије шест бивших жандарма није прихватило да настави службу у жандармерији након рата. Списак жандарма Дунавске дивизије, Команда Дунавске дивизије бр. 7398 од 17. априла 1916. године.

⁵⁶ ВА, П 9, 179-19/5. Акт Команде Моравске дивизије бр. 2368 од 1. децембра 1916. године који се позива на решење министра војног бр. 3223 од 21. новембра 1916. године.

гарима⁵⁷. Због тога је наређено да сви команданти на најпогоднији и најубедљивији начин објасне војницима да су и жандарми који нису били укључени у борачке јединице извршавали задатке који нису били лакши од борачке службе, посебно у новоослобођеним крајевима. Крајем 1916. године велика већина жандарма била је укључена у борачке јединице и није било разлике у захтевима који су се постављали пред њих и пред остале борце. Повољнија новчана примана представљала су извесно обезбеђење од наглог одлива кадра по завршетку рата. Јер док би други војници након демобилизације могли кренути својим кућама, жандарме је чекала бар још двогодишња служба, што се морало и материјално надокнадити⁵⁸.

Недостатак борачког састава за попуну оперативних јединица условио је да се одабиру жандарма посвећивала значајна пажња, а у жандармеријски батаљон распоређивани су искључиво старији жандарми који су припадали III позиву или су престарели за војну службу⁵⁹.

Неправилности у употреби жандарма нису биле карактеристичне само за мирнодопски период. Због честих злоупотреба и ненаменске употребе жандарма Штаб Врховне команде морао је поново упозорити све штабове да се жандармима могу одређивати задаци само у складу са Правилем о ратној служби⁶⁰. Поново је скренута пажња да би жандарми 1. жандармеријског батаљона и Солунског одреда требало да буду употребљени искључиво за полицијску службу у позадини а не за канцеларијске, споредне и безначајне службе⁶¹. Почетком 1917. године јасно је дефинисана и надлежност за

⁵⁷ Овај случај бекства жандармеријског каплара из 10. пешадијског пука изазвао је жестоку реакцију и прописивање додатних мера безбедности на линији фронта; акт Команде 10. пешадијског пука бр. 3218 од 4. октобра 1917. године.

⁵⁸ ВА, П 9, 179-19/6. Наређење Врховне команде бр. 9678 од 23. децембра 1916. године, којим се покушало утицати на смањење нетрпељивости према жандармима.

⁵⁹ ВА, П 8, 12. Акт Врховне команде бр. 397 од 6. маја 1916. године и обимна преписка са јединицама у којој се строго настојало да се у жандармеријски батаљон поставе само борци у складу са прокламованим критеријумима, па и у том случају предност за попуну давала се онима који су у борбама бар два пута рањени.

⁶⁰ ВА, П 8, 17-6/1. У вези са тим командама је поново достављена допуна Ратне службе из августа 1915. године која је регулисала употребу жандармерије у рату; распис Министарства војног бр. 1388 од 27. јануара 1917. године.

⁶¹ ВА, П 8, 17-6/2. Акт Штаба Врховне команде бр. 11049 од 27. јануара 1917. године.

употребу жандарма као и њихова дисциплинска потчињеност – док су се налазили у војној зони Команда целокупне жандармерије и 1. жандармеријски батаљон били су потчињени непосредно Врховној команди. Она је на предлог министра унутрашњих дела регулисала распоред свих жандарма, укључујући и оне неопходне за увођење наших власти на ослобођеној територији (нпр. Битољ). Уколико би се показало да нема довољно жандарма, Врховна команда могла је преузети потребан број жандарма из оперативних јединица⁶². На основу овог наређења убрзана је попуна жандармима 1. жандармеријског батаљона,⁶³ при чему су и надаље поштовани критеријуми да се из борачких јединица повлаче првенствено старији и више пута рањавани жандарми.

На основу доступне грађе није било могуће утврдити да ли је интензивна попуна 1. жандармеријског батаљона била у непосредној вези са хапшењем пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и његових другова, које је реализовано од 14. децембра 1916. до 6. фебруара 1917. године. Утисак је да ова чињеница није била без утицаја јер других разлога за интензивну попуну није било почетком 1917. године.

По свему судећи била је то само припрема за неславно поглавље историје у коме је учествовала и српска жандармерија, испаливши у рано јутро 19. јуна 1917. плотуне у груди осуђеника са Солунског процеса.⁶⁴

Победоносни марш српске војске у отаџбину након пробоја Солунског фронта није дочекао неспремне оне који су планирали послератно уређење земље. Министар војни је већ 14. септембра 1918. наредио да се из борачке службе извуку сви жандарми који се налазе у пешадијским пуковима и употребе за своје жандармеријске задатке. Планирано је да чим неки округ буде ослобођен у окружно место буду упућени сви жандарми који су пре повлачења служили у

⁶² ВА, П 9, 179-19/8. Наређење министра војног бр.4548 од 6. јануара 1917. године.

⁶³ Обимна преписка са командама дивизија у фебруару и марту 1917. године.

⁶⁴ Милан Живановић, *Пуковник Апис*, 579. Стрељање је извршио вод од 15 жандарма под командом капетана Милана Стојковића, командира чете у Солунском жандармеријском одреду, са три плотуна и појединачним пуцњима у Димитријевића и Вуловића, који су нешто дуже давали знаке живота.

њему. У почетку би били потчињени команданту места, а по доласку окружног начелника били би њему на располагању⁶⁵. Већ десетак дана касније наређено је да се жандарми бившег скопског жандармеријског одреда јаве у свој округ на дужност,⁶⁶ а одмах потом и жандарми који су до евакуације били на служби у осталим гарнизонима Старе Србије и Македоније.⁶⁷

На основу решења Министарског савета од 29. септембра 1918.⁶⁸ успостављено је стање организације жандармерије какво је било пре повлачења из Србије 1915. године, односно враћена је на снагу Уредба из 1884. са свим каснијим изменама и допунама

Динамика борбених операција и растуреност трупа условили су да се 10. новембра 1918. од преко 2.800 жандарма који су били распоређени у оперативним јединицама њих само 280 јавило министру унутрашњих дела ради распореда у раније округе, па је Врховна команда морала интервенисати и убрзати упућивање жандарма у округе уз задржавање само најнужнијег броја у штабовима⁶⁹. Крајем новембра и формално је укинута полицијска секција Врховне команде.

Привремене органе за одржавање реда и поретка на територији бивше Аустроугарске које су поселе јединице српске војске чиниле су посебно одређене војне јединице. Оне су формиране у посебне водове на чијем се челу налазио официр, а задатке су извршавале у споразуму са месном полицијском влашћу. Где год је то било могуће, преко локалних власти, придодаване су им мање јединице месне жандармерије. На рукавима су имали ознаке војне полиције (слова ВП)⁷⁰.

⁶⁵ ВА, П 9-212, 47/2. Наређење министра војног бр. 24059 од 14. септембра 1918. године.

⁶⁶ ВА, П 8, 21-32/1. Телеграм Команде Прве армије бр. 18671 од 24. септембра 1918. године.

⁶⁷ ВА, П 9, 165. Пре свега мислило се на Битољ, Прилеп, Велес, Скопље, Штип. Кочане, Радовиште, Светог Николу, Кавадарце, Куманово, Ђевђелију, Дојран и Прешево; акт 1. пешадијског пука, бр. 4509 од 21. септембра 1918. године;

⁶⁸ ВА, П 9, 293-6/7. Наређење министра војног бр. 13774 од 2. октобра 1918. године.

⁶⁹ ВА, П 9, 293-6/8. Телеграм Врховне команде бр. 10739 од 10. новембра 1918. године.

⁷⁰ ВА, П 9, 222-10/1. Наређење краљевске градске команде града Суботице бр. 426 од 22. новембра 1918. године.

Овим се и прича о српској жандармерији завршава. У победоносном походу за ослобођење отаџбине у Србију у јесен 1918. године стигли су и њени жандарми.

Три месеца касније 26. фебруара 1919. на снагу је и формално ступила нова, привремена организација жандармерије за територију целе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца⁷¹.

ЗАКЉУЧАК

Први светски рат, који је уз разарања и насиље донео и општу правну и физичку несигурност, поставио је пред српску жандармерију нове изазове. Поред општих, мирнодопских задатака одржавања реда и мира на територији целе Краљевине и сталне борбе са качацима, комитама и одметницима свих врста у покушају учвршћивање централне власти у новоослобођеним крајевима, велики део жандармерије морао је да буде ангажован у војним командама и јединицама на вршењу многобројних задатака у рату.

Пратећи општи ток рата и промену тежишта у појединим фазама жандармерија је часно извршавала своје дужности. У јесен 1914. године, у тренутку опасности од општег војничког слома, жандарми су масовно упућени у ратне јединице да би наредне године, у време ратног затишја, углавном били враћени на раније дужности. Херојски се у октобру 1915. године борила на Дунавском кеју у одбрани Београда да би у одступању до задњег часа остајала у насељима, која је напуштала пред сам улазак непријатеља јер је спречавала пљачку и безвлашће. У повлачењу преко Албаније поделили су судбину целокупне војске уз велике муке и губитке, активно учествујући у акцијама као борбена јединица. Након реорганизације војске на Крфу већина жандарма попунила је борбене јединице, а мањи део, обично оних неспособних за борбу или престарелих, попунио је дужности у командама и у жандармеријском батаљону обављајући штабне и војнополицијске задатке. Након пробоја Солунског фронта вратили су се у отаџбину и одмах, у разореној и

⁷¹ ВА, П 9, кутија 293, 6/10. Уредба о формацији, опреми, надлежностима, дужности и настави жандармерије.

опустошеној земљи, наставили са радом на учвршћивању реда, мира и сигурности.

Кроз цео рат делила је судбину војске и народа подносећи жртве и храбро се борећи и тиме потврдили да су и суштински, а не само формално били део српске војске извршавајући специфичне, али ништа мање важне и опасне задатке.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена грађа:

Војни архив, Пописник 2, 3, 4, 6, 8 и 9.

Објављена грађа:

Збирка закона и уредби (ЗЗУ) бр. 41, 1885

Службени војни лист (СВЛ) за 1912. годину

Ранг-листа резервних официра 1917–1918; Солун 1918.

Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1914–1915; Ниш 1915.

Живановић, Милан. *Пуковник Апис*, Београд: ауторско издање, 1955.

Јанковић, Телеман. , „Улога жандармерије у одбрани Београда 1914–1915. године”, У: *Агонија Београда у светском рату*, Београд: издање Групе живих бранилаца Београда, 1931.

Жандармеријски весник, бр. 1 (1926).

Mag. Dragan Krsmanović

Senior Archivist

Užice

e-mail: dragankrsmanovic59@gmail.com

GENDARMERIE OF THE KINGDOM OF SERBIA IN THE FIRST WORLD WAR 1914 - 1918 (Summary)

The First World War, which, along with destruction and violence, brought overall legal and physical insecurity, set new challenges to the Serbian gendarmerie.

In addition to the general, peacetime, peace-keeping tasks on the territory of the whole kingdom, and the constant struggle with kachaks, irregular military groups and outlaws of all sorts in an effort to secure central government in the newly liberated regions, a large part of the gendarmerie had to be

engaged in military commands and units in performing many war assignments.

Following the general course of the war, the gendarmerie honorably performed its duties. In the autumn of 1914, at the time of the danger of a general military breakdown, the gendarmeries were massively sent to war units. The next year, during the time of war calm, they were mostly returned to their former duties. In October of 1915, during the defense of Belgrade, they fought heroically on the Danube quay. During deviations, to prevent looting and anarchy they remained in the villages, almost to the arrival of the enemy.

During the withdrawal through Albania, they shared the fate of the entire army with great troubles and losses, taking active part in the actions as a combat unit. After the reorganization of the army in Corfu, most of the gendarmes became part of the combat units. Some of them, usually those who were incapable of fighting or who were too old, continued to perform duties by carrying out administration and police tasks at the command and the gendarmerie battalion. After the breakthrough of the Thessaloniki front they returned to their homeland and immediately, in a ruined and devastated country, continued to work to strengthen order, peace and security.

Throughout the war, the gendarmerie, through its courageous battles and numerous victims, shared the fate of the army and the people, thereby confirming that they were essentially and not only formally part of the Serbian army, but its part that carried out specific, but no less important and dangerous tasks.

KEY WORDS: gendarmerie, army, war, Serbia

УДК 94(497.11)"1917"(093.2)
341.322.5(=163.41)(497.11)"1917"

COBISS.SR-ID 282345228

Др Милан Гулић, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
e-mail: milan.gulic@gmail.com

др Александар Лукић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд
e-mail: alukic85@gmail.com

РАД АНКЕТНОГ ОДБОРА ЗА ИЗВИЂАЈ ПОБУНЕ У ОКРУЗИМА: ТОПЛИЧКОМ, ВРАЊСКОМ И НИШКОМ 1917. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: У првим мјесецима постојања југословенске краљевине њено Привремено народно представништво, тј. провизорна скупштина, формирало је Анкетни одбор чији циљ је био да детаљно испита околности у којима је дошло до избијања Топличког устанка, утврди сам ток побуне и да податке о жртвама бугарских репресалија након гушења устанка. Чињеница да је Одбор конституисан тако брзо по проглашењу нове државе свједочи о томе да су ране нанијете послје слома устанка 1917. године итекако биле дубоке, али и да је думет устанка био значајан. На челу Одбора налазио се народни посланик Тодор Станковић, а чинило га је 20 народних посланика. Анкетни одбор је радио током 1919. и 1920. године, а рад је завршио подношењем свеобухватног извјештаја који представља значајан извор, како за Топлички устанак, тако и за његову перцепцију у првим годинама постојања југословенске државе.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Топлички устанак, Народна скупштина Краљевине Србије, Анкетни одбор, Привремено народно представништво, Тодор Станковић.

Када је 1. децембра 1918. године предајом *Адресе* Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба и одговором престолонаследника Александра Карађорђевића симболично проглашено југословенско уједињење био је остварен прокламовани ратни циљ српске политичке елите утемељен почетком Великог рата. Након свечарског чина у велелепној Кући Крсмановића на београдским Теразијама, требало је „засукати руке“ и градити државу на развалинама пропале Империје и изнурених слободних српских краљевина. Требало је градити њене институције, из пепела подизати порушено, збројати губитке, упознати људе који су живјели широм територије која се протезала од обронака Јулијских Алпа на сјеверу, па све до варошице Ђевђелије на крајњем југу. У процесу изградње институција, како би се до расписивања првих избора у новој држави парламентарни живот ипак некако провизорно могао одвијати, формирано је Привремено народно представништво. Његов живот почео је 1. марта 1919. године, а састојало се од посланика некадашње Народне скупштине Краљевине Србије, као и представника историјских области које су ушле у нову државу (Словенија, Хрватска с Ријеком и Међумурјем, Истра, Војводина, Далмација, Црна Гора, Босна и Херцеговина).¹

Један од проблема са којим се Привремено народно представништво суочило на почетку рада било је утврђивање размјера страдања становништва у вријеме окупације, а нарочито бугарских злочина почињених након гушења Топличког устанка, једног од најзначајнијих оружаних отпора у окупираним дијеловима Европе у Првом свјетском рату.² Топлички устанак је већ на Седмом редов-

* Чланак је настао у склопу рада на пројекту *Конфликти и кризе: сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку* (№ 47030) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Рад је у скраћеној верзији изложен на научном скупу *Топлички устанак 1917 – 100 година касније*, који је одржан у Прокупљу 23–26. фебруара 2017. године.

¹ Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca: Privremeno narodno predstavništvo* (Zagreb: Globus, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1989), 5, 99–103.

² Више о Топличком устанку: Михаило Д. Милинковић, *Топлички устанак 1917* (Ниш: Одбор за прославу десетогодишњице устанка, 1927); Јован В. Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918 године* (Београд: Просвета, 1940); Миливоје Перовић, *Устанак на југу Србије 1917. Топлички устанак* (Београд: Војно дело, 1954); Радоје Костић, *Топлички устанак 1917*. (Ниш: Народне новине, 1987); Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији*

ном састанку, одржаном 24. марта 1919. године, приликом говора у генералној дебати о *Адреси* Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, поменуо посланик Илија Илић,³ назвавши га „другом народном епопејом“, при чему је навео примјере бугарских злочина. Осим тога, предложио је да се од Бугарске енергично затражи да изврши екстрадицију осумњичених за злочине.⁴

Тако се на југословенски парламент пренијела расправа отворена пред Народном скупштином Краљевине Србије у вријеме када је држава још увијек била окупирана, а њен највиши законодавни орган засједао далеко од отаџбине. О Топличком устанку, узроцима за његово избијање, току и слому побуне, као и о бугарским репресалијама након гушења устанка говорило се на засједањима Народне скупштине Краљевине Србије када је она наставила рад на Крфу почетком 1918. године.⁵ На 70. састанку Народне скупштине, одржаном 14. фебруара 1918. године, група посланика, коју је предводио Светозар К. Ђорђевић,⁶ а чинили је још: Гаврило Николић, Крста Д. Марковић, др

1916–1918 (Београд: Српска књижевна задруга, 1987); Благоје Илић, *Топлички устанак* (Нови Сад: Дневник, 1992); Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917.* (Београд: Социјална мисао, 1996); Добросав Љ. Илић, *Топлички устанак 1917. и његове старешине* (Нови Сад: Удружење Ратковчана *Ратковчани*, Завичајно удружење *Радан* Топличана, Јабланичана и Пусторечана, 2000); Петко Марјановић, *Топлички устанак 1917. године* (Прокупље: Народни музеј Топлице, 2003); Новица Пешић, Добросав Туровић и Предраг Павловић, *Устанак у Топлици и Јабланици 1917.* (Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, 2006); Божица Младеновић, *прир., Топлички устанак 1917.* (Београд: Историјски институт, 2007); Божица Младеновић, *Топлички устанак 1917* (Нови Сад: Прометеј, Београд: Радио-телевизија Србије, 2017).

³ Илија Илић је рођен у Нишу 16. маја 1865. Гимназију је завршио у родном граду, а Правни факултет у Београду. Као ђак Велике школе је заводио за *Народну мисао*. Радио је као чиновник у суду, али је отпуштен из државне службе из политичких разлога. Отворио је адвокатску канцеларију у Прокупљу. Активно је учествовао у раду Народне радикалне странке. Бирао је за народног посланика 1901, 1903, 1905, 1906. и 1908. Са мањим прекидима, народни посланик је био све до 1920. Његови скупштински говори у више наврата су штампани у партијском гласилу *Самоуправи* (Љиљана Ђуровић, „Илић, Илија“, у: *Српски биографски речник*, 4, И-Ка, (Нови Сад: Матица српска, 2009), 137–138).

⁴ Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 1, (Загреб: Штампa земаљске тискарe, 1919), 85–89.

⁵ Љиљана Ђуровић, „Топлички устанак кроз архивску грађу“, у: *Топлички устанак 1917. године*, уредник Боривоје Ђ. Поповић (Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, Војноисторијски институт Војске Југославије, 1997), 351–359.

⁶ Светозар К. Ђорђевић је рођен 1877. Радио је као наставник у више школа у Србији. Политички је дјеловао у оквиру Социјалдемократске странке, а затим Демократске заједнице. Залагао се за побољшање положаја просвјетних радника и био предсједник Удружења учитеља Демократске заједнице. Бавио се пчеларством, писао у часопису *Пчелар* и био предсједник Српског пчеларског друштва. Умро је у Београду

Милан Марковић, Ђорђе Б. Златковић, Живојин Т. Златић, Атанасије С. Шарковић и Благоје М. Илић поднијела је интерпелацију предсједнику Министарског савета и министру иностраних дела Николи Пашићу о устанку у Топлици „који је убрзо захватио и околне округе: нишки, врањски и т. д. и делове Старе Србије“. Устанак је довео до тога, како је стајало у представци, да је „проливена узалудно и бесциљно нова река крви и изгубљен велики број не само мушких, већ и женских, јер наши непријатељи нису штедели ни нејач ни женскиње“. Осим тога, „плодни и лепо крајеви Топлице, Пусте Реке, Јабланице, Лесковца, Ниша и т. д.“ не само да су „упропашћени и вандалски опустошени“, већ су „скоро опустели јер оно што није погинуло у неравној борби и од ножа и пушке непријатељске, одведено је и расељено не само по свима крајевима Бугарске већ и по Малој Азији, те се већина њих мора сматрати као потпуно изгубљена за отаџбину“. Због свега тога, предсједнику Министарског савета упућена су три питања: „1) Је ли и колико овај догађај познат Српској Краљевској Влади?; 2) Је ли Српска Краљевска Влада чинила и шта да заштити наш живаљ у опште, а посебице у овим крајевима и да престави зверства тамо почињена?; и 3) Је ли Српска Краљевска Влада пружала какве и колике моралне и материјалне помоћи пострадалима у овим крајевима и ако није зашто?“⁷ Интерпелација је састављена 8. фебруара 1918. и припремљена за прво засједање Народне скупштине које се одржавало послије октобра 1916. године.⁸

На истом засједању поднијета је још једна интерпелација која се односила на Топлички устанак. Њу је саставила група посланика предвођених Илијом Илићем, а коју су чинили: Никола Ђ. Митић, Милутин П. Драговић, Михаило Јовановић, Настас Благојевић, Костадин

1. новембра 1958. године (Љубица Костић, „Ђорђевић, Светозар К.“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-3, (Нови Сад: Матица српска, 2007), 583–584).

⁷ *Стенографске белешке Народне скупштине сазване Указом од 12. јула 1914. у ванредан сазив у Нишу, а Указом од 16. јула 1916. ради продужења седнице у вароши Крфу: од 69.–95. састанка, од 12. фебруара до 14. априла 1918. год.*, (Крф: Народна скупштина, 1918), 18–19.

⁸ Народна скупштина Краљевине Србије, каква је оформљена након избора одржаних 1. априла 1912, због ратних околности потрајала је више од шест година. До јула 1914. засједала је у Београду, а затим, све до повлачења са државне територије, у ратној престоници Нишу. На Крфу је њен рад настављен и радила је у два наврата – од 28. августа до 9. октобра 1916. и од 12. фебруара до 14. априла 1918. По повратку у отаџбину Народна скупштина Краљевине Србије се последњи пут састала од 14. до 21. децембра 1918. године када је изабрала своје представнике у будућем Привременом народном представништву Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (Чедомил Митриновић и Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори* (Београд: Народна скупштина Краљевине Југославије, 1937), 163–187).

Пешић, Цветко Филиповић, Илија Пецић, Стојан Костић, Милош А. Вучинић и Петар Вуксановић, и упутила је, такође, председнику Министарског савета и министру иностраних дела Николи Пашићу. Затражена су обавјештења о следећем: „1) Који су народи изазвали побуне у окрузима топличком, врањском, нишком, пиротском и пожаревачком, у којим се размерама ширила буна и је ли једновременно избила у свим поменутих окрузима?; 2) Какви су резултати побуне: колико има жртава турских (ваљда српских, прим. аут.), је ли било у великим масама депортирања, одвођења женских чељади, интернирања итд?; 3) Јесу ли Бугари вршили пљачкања по кућама, дућанима и магацинима, реквизиције, новчане казне и контрибуције је ли било, и у колико?; 4) Како је угушена побуна и какво је стање после побуне у поменутих крајевима, јесу ли у истини позатваране школе, читаонице, спаљене књиге, опљачкане цркве и манастири и у опште је ли што заостало после силног пустошења?; 5) Стоји ли у истини да су Бугари сву нашу стоку, пољопривредне алате, даље намирнице у храни људској и сточној и сав еспап од вредности, као и све драгоцености пренели у Софију и раздали своме становништву?; 6) Стоји ли у ствари да су Бугари одмах забранили циркулацију наших новчаница, а да су сребрни новац покупили за половину цене?; 7) Какав су систем пореза завели и јесу ли у истини, после побуне завели у нашим крајевима глобалне суме?; и 8) Је ли Влада већ уложила протест?“⁹

Претрес по тим питањима одржан је 12. априла 1918. године на 93. редовном састанку Народне скупштине под руководством новог председника Ђоке Ж. Брачинца. У дебати су учествовали: подносиоци двије интерпелације Светозар К. Ђорђевић и Илија Илић, министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић, који је говорио по овлашћењу и у име председника Министарског савета и министра иностраних дела Николе Пашића, и народни посланици Драгољуб Јоксимовић, Никола Ђ. Митић, Петар Вуксановић, Благоје М. Илић, Стојан Костић, Милош Вучинић, Михаило Срећковић, Марко Трифковић, Крста Марковић, Алекса Жујовић и Милутин Драговић. Посланик Ђорђевић је указао да бугарске репресалије подсећају „на крваве покоље које су некада вршиле дивље хорде турске над Јерменима, а којих се онда гнушала цела просвећена Европа“ и додао да расправа о посљедицама побуне долази као својеврсни годишњи помен јер се одржава годину дана

⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине: од 69.–95. састанка, 19–20; Архив Југославије (АЈ), фонд 72, Народна скупштина Краљевине Југославије, кутија 96, јединица описа 310, Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године.*

након гушења Топличког устанка. Међутим, највећи дио те вишечасовне сједнице прошао је у излагању министра унутрашњих дела Љубомира Јовановића. За министра Јовановића дешавања у Топлици нису била некакав нов или изузетан догађај, већ „само један беочуг у дугој веризи сличних догађаја, у низу столетних историјских односа између српског и бугарског народа, у низу који настаје у почетку IX века, а кад ће се свршити – то је врло тешко предвидети“. Министар се осврнуо на „историјску сукобљеност“ Срба и Бугара, а затим навео примјере бугарских репресалија током окупације, нарочито на подручју Македоније, која је у Бугарској доживљавана као „неоспорно бугарска земља“. На основу података којима је располагао, нарочито оних добијених саслушањем неколико устаника који су успјели доћи до Солуна, говорио је о поводу за избијање устанка, току устанка, четничком ратовању, краткотрајном ослобођењу Прокупља, Куршумлије, Блага и Лебана, ширењу устанка према Брусу, Крушевцу и Нишу, слому устанка и потоњим бугарским (али и аустроугарским) одмаздама. Министар Јовановић је посланицима причао о попањеним селима, возовима пуних за депортацију спремног становништва, измученима и убијенима и закључио: „Палили су села редом, уништавали све. Стока и што је било остало све је узето. Уништавање је било око Прокупља, Куршумлије, Лебана и околине где је буна била. Један део побуњеника је побегао у планине.“¹⁰

Подробно саслушавши министра Јовановића, посланик Ђорђевић је поново узео ријеч. Примјетно је био огорчен. Истицао је да ни Османлије, „које су дошле као дивљи освајачки народи из Азије“ у претходним вијековима, „нису толико света уништили колико су варвари Бугари у 20. веку на ругло и срамоту човечанства“. Сматрао је да постоји природни закон према којем „оно што није за живот, пада“ и да то важи за људе, али и за читаве народе. Затим је додао: „Један од таквих народа, од таквих бедника, који завојева злочинима сама себе а који је с тога недостојан да живи на кугли земљиној, то су господо, Бугари.“ Због тога, сматрао је, „сви културни народи морају из списка људи да избришу овакве хијене, какви су били Бугари“. Бугарску и Бугаре је оптуживао за незајажљивост и мегаломанију, присвајање крајева и њиховог становништва и додао: „И они су нашли да кажу да је њихово и наше славно Косово, јер њиховој мегаломанији нема краја, и једнога дана казаће да и на Марсу живе Бугари.“¹¹

Излагање министра Јовановића посебно је гануло подносиоца друге интерпелације – Илију Илића. У старту је казао да би, да је имао

¹⁰ Стенографске белешке Народне скупштине: од 69.–95. састанка, 307–328.

¹¹ Исто, 328–330.

на располагању документа која су била у рукама министра Јовановића, одустао од интерпелације, „јер не зна шта би се имало интерпелирати“. Сматрао је да све што се имало чути на том скупштинском засједању треба да буде „манифестација бола због свега онога што се десило у Источној Србији“. Узроке за избијање побуне он је свео на сукоб апсолутистичког код Бугара и демократског код Срба и закључио: „Апсолутистичко-терористички режим, који је на најгори начин изведен у Србији, изазвао је побуну, јер такав апсолутистичко-терористички режим није могла да трпи слободно васпитана демократска Србија.“ Саркастично је истицао да, уз све мане, Бугари имају и добрих особина, рекавши: „Они су необично вредни, штедљиви, али тесногруди и примитивни, ограничене интелигенције и без широких концепција, они су сву своју и сувише приметну радљивост употребили на бугаризирању туђих племена.“ Посланик Илић је саставио и предложио Народној скупштини да усвоји једну резолуцију у којој се каже да је „Народна скупштина саслушала с дубоким болом саопштења Владе о страхотама и ужасима, почињеним од стране Бугара у Јужној и Источној Србији.“ У приједлогу резолуције даље је наведено да, „клањајући се с побожним поштовањем сенима невиних жртава, које падоше у одбрани народне части и имена, Народна Скупштина скреће пажњу свега цивилизованог света на паћенички живот једног витешког племена, које се нагло и систематски истребљује“. Народна скупштина, како је стајало у предложеној резолуцији, „шаље изјаве дубоког саучешћа ожалошћеним и уцвелелим породицама и изразе пијетета сенима палих жртава и нада се да ће хумани свет притећи у помоћ српском живљу“.¹²

Посланик Благоје Илић, такође се осврнуо на опширно излагање министра Јовановића и закључио да „после читања оних докумената, које кад човек слуша мора кожа да му се најежи, и морамо да помислимо да ли ми и сада живимо у XX., просвећеном, веку, или смо у доба Цингисхана, и онога времена кад су хунске хорде, онако исто као што сад Бугари раде, прелазиле преко Европе, и затирале до онда стечене толико-годишње светске тековине“. Посланик Илић је дао приједлог мотивације за прелазак на дневни ред, која је по садржају била врло слична предложеној резолуцији његовог колеге посланика и

¹² Исто, 330–333; АЈ, 72–96–310, Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године; Војни архив (ВА), Пописник 7 (П-7), кутија 77, фасцикла 2, документ 3/17; Момчило Павловић и Божица Младеновић, Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија (Београд: Институт за савремену историју, Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Одсек за историју, 2003), 128.

презимењака Илије Илића. Текстови су се разликовали утолико што се у верзији Благоја Илића изражавало жаљење што „цео страни свет, и пријатељски и неутрални, није већ упознат с овим дивљаштвом и зверствима Бугара којима има мало равних у историји хришћанског периода“. Осим тога, истакнуто је да Народна скупштина „оставља да се забави поново овим предметом по ослобођењу земље, када за наш живаљ постане безопасно изнети сву истину и предати вечитоме проклетству хумана света, варварства почињена над женама и децом без одбране“.¹³ Према приједлогу министра Љубомира Јовановића на гласање је стављен прелазак на дневни ред према првобитном приједлогу резолуције Илије Илића. Гласало је 93 посланика, од којих 52 за, а 41 против, па је приједлог Илије Илића усвојен.¹⁴

Посланик Михаило Срећковић био је један у низу који су отворили питање да ли је краљевска влада довољно урадила на пропагирању приче о бугарским злочинима над Србима и помогла становништву пострадалих крајева, али први који је указао да се свеукупни проблем Топличког устанка мора ријешити „помоћу анкете“ и који је врло оштро критиковао Владу. У нешто блажој форми то су претходно урадили Стојан Костић, Петар Вуксановић и Благоје Илић. Сматрао је да април 1918. године није вријеме да се испитује „од куда се је до побуне дошло“ већ да, „због интереса српства“, треба рачунати да је до побуне дошло „услед тешкоћа, које трпи наш народ од непријатеља“.¹⁵ На основу излагања посланика Срећковића, али и на основу других излагања, било је јасно да је у вези са Топличким устанком остало још много отворених питања, која су се у ослобођеној отаџбини прије или касније морала поставити.

На 100. засједању Народне скупштине Краљевине Србије, које је одржано у ослобођеном Београду 20. децембра 1918. године, посланик Светозар К. Ђорђевић је подсетио да је Народна скупштина на Крфу „оставила отворено, нерешено питање о покољу, који су Бугари извршили у топличком, врањском и нишком округу и у осталим деловима наше отаџбине, које су они окупирали“. Сматрао је да то питање под хитно треба да буде „ликвидирано“, да се мора утврдити „шта је тамо опустошено, колико је људи поклано и побијено, колико домова упаљено и упропашћено и ко је одговоран за сву ту несрећу и ужас“. Посланик Ђорђевић је тражио да се извиди „ко је кривац за све то, што се десило“ и да се у ту сврху оформи „једна анкета“, слична оној која је, који тренутак раније, изабрана пред Народном скупштином

¹³ Стенографске белешке Народне скупштине: од 69.–95. састанка, 335–339.

¹⁴ Исто, 343–344.

¹⁵ Исто, 341–342.

како би утврдила околности „пропасти регрута у Албанији“. Задатак „анкете“, коју је тражио посланик Ђорђевић, био би „да извиди и ове ствари и да пред Народну Скупштину или заједнички Парламенат изнесе свој реферат те да би народ тим путем био потпуно обавештен о овој ужасној несрећи“. На основу излагања на Крфу за вријеме окупације, али и касније у Београду, након ослобођења, било је јасно да је Светозар К. Ђорђевић главни иницијатор идеје да се формира Анкетни одбор у вези Топличког устанка.¹⁶

Анкетни одбор за извиђај побуне у окрузима Топличком, Врањском и Нишком 1917. године Народне скупштине Краљевине Србије формиран је на посљедњем 102. засједању Народне скупштине 21. децембра 1918. године, такорећи у првим данима постојања нове државе када њено представничко тијело још није било оформљено. Његов састав чинило је 20 народних посланика у Народној скупштини Краљевине Србије: Илија Илић, Никола Марковић, свештеник Михаило Минић, Гаврило Николић, Радослав Агатоновић, Живојин Рафаиловић, Тодор Станковић, Сретен Милосављевић, Милутин Драговић, Милош Вучинић, Михаило Јовановић, Никола Живановић, Никола Митић, Драгољуб Симић, Михаило Срећковић, Никола Поповић, Лазар Симоновић, Сима Перић, Настас Благојевић и Михаило Ст. Петровић. Овакав састав Анкетног одбора предложио је народни посланик Чедо Костић.¹⁷

Одбор је отпочео са радом неколико мјесеци касније – 1. јуна 1919. године када је на конститутивној сједници за предсједника изабран народни посланик Тодор Станковић, за потпредсједника Гаврило Николић, а за секретаре Михаило Срећковић и Никола Митић. Тако је одлука о оснивању Одбора донијета у скупштини једне, а Одбор конституисан у скупштини друге државе. Отуда је и дошло до парадоксалне ситуације да већина чланова Одбора више није имала статус народних посланика, пошто су се, од чланова Одбора, међу 84 посланика, које је у Привремено народно представништво на 101. сједници делегирала Народна скупштина Краљевине Србије, нашли само Радослав Агатоновић, Милутин Драговић, Илија Илић, Михаило Јовановић, Живојин Рафаиловић¹⁸ и Тодор Станковић.¹⁹ Задатак

¹⁶ Стенографске белешке српске Народне скупштине после Светског рата: од 96–102 састанка, од 14. децембра до 21. децембра 1918. год., (Београд: Народна скупштина, 1920), 28.

¹⁷ Исто, 39.

¹⁸ Исто, 32–33; N. Engelsfeld, n. d., 102.

¹⁹ Тодор Станковић је рођен у Нишу 13. фебруара 1852. Основно образовање је стекао у родном граду. Од 1871. радио је у Призрену као редактор и главни уредник српског дијела турско-српског листа *Призрен/Prizrin* који је излазио 1871–1874. Кроз

Одбора био је да испита почетак и развој побуне у три поменута округа, као и у другим областима на које се одразила, да испита одговорност лица која су устанак изазвала и утврди његове штетне посљедице, да издвоји спорадичне случајеве незадовољства и, на основу општег погледа, донесе суд о објективним условима за избијање народног устанка, да констатује почињене злочине и причињену материјалну штету, као и да Привременом народном представништву и Министарском савету Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца предложи мјере које би требало предузети како би се поправиле прилике у опустошеним крајевима.²⁰

Одбор је радио складно одредбама скупштинског *Пословника о раду*, засједао је у Нишу и Прокупљу крајем јула 1919. године, а чланови су били подијељени на три секције, које су засебно радиле на прикупљању материјала у Прокупљу, Куршумлији и селу Прекадину. Како би остварио свој циљ Анкетни одбор је одредио методологију рада и правац истраживања, који се најбоље може видјети из ових ријечи: „Пустићемо очевидце, савременике догађаја, учеснике, помагаче и борце, власти и четнике, да слободно искажу своја опажања,

тзв. Нишки комитет од 1874. развио је илегални национално-политички рад са циљем пропагирања ослобођења Срба од османске власти. Почевши од 1875. тијесно је сарађивао са српским властима. Као добровољац у српској војсци учествовао је у Српско-турским ратовима 1876–1878. Послије ослобођења јужних крајева радио је на успостављању српске управе у околини Врања и Куршумлије. Био је близак Јовану Ристићу и његовој Либералној странци. Учествовао је у Српско-бугарском рату 1885. Почевши од 1890. радио је у дипломатској служби и као конзул службовао у Приштини (1890–1892. и 1897–1898), Скопљу (1892–1895) и Битољу, а као генерални конзул у Солуну. Бирао је за народног посланика на изборима 1903, а затим 1912. као члан Националне (Народне) странке. Иако у позним годинама, добровољно се ставио на располагање српској војсци у балканским ратовима 1912–1913. На челу групе коњаника ушао је у Приштину као претходница српске војске. Послије ослобођења Косова и Метохије био је начелник округа у Приштини и Призрену. У вријеме слома државе у јесен 1915. повлачио се од Ниша, преко Призрена и албанских планина до Сан Ђовани ди Медуе, одакле је отишао за Италију. Године окупације провео је у Бриндизију и Риму, а затим прешао у Француску и боравио у Ници. Развио је широку дјелатност са циљем да се помогне српском народу у окупираној земљи, али и да се свијет заинтересује за српске интернирце у логорима у Бугарској. Послије ослобођења био је посланик у Привременом народном представништву. Умро је 14. јула 1925. године (Тодор П. Станковић, *Успомене* (Пирот: НИП Хемикалс, 1996), 7–8; „† Тодор Станковић“, *Политика*, 15. 7. 1925, 7; „† Тодор Станковић“, *Правда*, 16. 7. 1925, 4; „† Тодор Станковић“, *Политика*, 16. 7. 1925, 4).

²⁰ АЈ, 72–96–310, *Анкетни одбор председнику Привременог народног представништва*, 4. јуна 1919; АЈ, 72–96–310, *Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву*, 15. фебруара 1920. године; ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17; М. Перовић, н. д., 93–94; Љ. Ђуровић, „Топлички устанак кроз архивску грађу“, 353–354; М. Павловић, Б. Младеновић, н. д., 129.

без обзира на прописане формалности по општим и стварним питањима, као што ћемо и заклетву изоставити. У множини сведока наћи ћемо најбоље начине истраживања.“ Према томе, Анкетни одбор је примарно радио на саслушањима, тј. прикупљању извјештаја и свједочанстава савременика и учесника побуне. Чланови Одбора су сматрали да ће „у доброј вољи појединца наћи много пространије поље и доћи пре до стварности“. Свима су постављана иста питања: „1) Шта су радиле непријатељске власти кад су 1915. ушле у нашу земљу?; 2) Како су поступале са грађанством?; 3) Је ли живот под непријатељем био сношљив?; 4) Каква је била трговина, каква пољопривреда, занати?; 5) Каква је била просвета?; 6) Је ли њихово поступање имало утицаја на устанак?; и 7) Да ли би устанка у опште било да Коста Пећанац није дошао са Солунског фронта?“ Испитаници су могли свједочити појединачно или у групи, а одговоре су могли давати усмено или писмено.²¹

Према плану рада, Анкетни одбор је, како наводи Тодор Станковић, „ишао у сва три поменуто округа“²² и радио у Куршумлији 1–2. августа, гдје су прикупљани подаци за Копаонички срез, у Прокупљу 1–8. августа, гдје су прикупљани подаци за саму варош и срезове Прокупачки и Добрички, у Прекадину 4. августа, гдје су прикупљани подаци за општине Доњотопоничку, Горњокоњушку и Прекадинску, у Лебану 7–8. августа, гдје су прикупљани подаци за Јабланички срез, у Лесковцу 10. августа, гдје су прикупљани подаци за Лесковачки срез, у Власотинцу 11. августа, гдје су прикупљани подаци за Власотиначки срез, и у Прћиловици 12–13. августа 1919. године, гдје су прикупљани подаци за Моравски срез. Начелницима срезова је наређено да организују да из сваке општине дође по петоро људи, међу којима је морао бити један који је обављао неку дужност у општинској власти у вријеме устанка и један устаник, који је активно учествовао у побуну, док су преостала тројица морали да буду очевици устанка из дотичне општине.²³ Тих дана је у поменутим мјестима саслушано више десетина људи, што појединачно, што у групама, како би се добили што детаљнији и релевантнији описи догађаја везаних за Топлички устанак. Тодор Станковић, Гаврило Николић и Михаило Срећковић прегледали

²¹ АЈ, 72–96–310, *Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године.*

²² Члан Одбора Илија Илић прије доласка Анкетног одбора обишао је општине из свог изборног округа (Александровачка, Житорајска, Пребрешка, Блацка и др.) и саставио извјештаје.

²³ АЈ, 72–96–310, *Анкетни одбор Народне скупштине, начелнику среза Косачичког округа Топличког и начелнику среза Јабланичког округа Врањског, 1. августа 1919.*

су документа Врховне команде и Министарства унутрашњих дела. Врховна команда је Одбору послала акта у препису, а из Министарства унутрашњих дела је речено да се тајна архива Косте Пећанца не налази у Министарству.²⁴ Писане извјештаје Анкетном одбору доставили су начелник Топличког округа, као и начелници срезова: Лесковачког, Прокупачког, Добричког, Власотиначког и Косаничког. Испитани су носиоци важних функција из времена устанка: министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић, министар војни генерал Божидар Терзић, начелник Штаба Врховне команде војвода Петар Бојовић, начелник Обавештајног одсека Врховне команде пуковник Данило Калафатовић, а пред Анкетним одбором је дао исказ и војвода Коста Миловановић Пећанац лично.²⁵

²⁴ АЈ, 72–96–310, *Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године*; ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17; Т. П. Станковић, *н. д.*, 148.

²⁵ ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17; Љ. Ђуровић, „Топлички устанак кроз архивску грађу”, 354.

Уношавају се Господа
Анкетни Чланови
Анкетног Одбора за извешај
злочинама окупационих да из
бол 27. св. н. у 3. часа по подне
доки у Скупштинску Салу
ради споразума и упушта за
рад по.н. Анкетног Одбора.

26. марта 1949

Јожа М. Грамш

у Сарају

1. Миле Милић	-----	-----	-----
2. Никола Марковић	-----	-----	-----
3. Миле Милић	-----	-----	-----
4. Радоје Николић	-----	-----	-----
5. Рад Матић	-----	-----	-----
6. Милош Радојевић	-----	-----	-----
7. Милош Радојевић	-----	-----	-----
8. Милош Радојевић	-----	-----	-----
9. Милош Радојевић	-----	-----	-----
10. Милош Радојевић	-----	-----	-----
11. Миле Милић	-----	-----	-----
12. Миле Милић	-----	-----	-----
13. Милош Радојевић	-----	-----	-----
14. Милош Радојевић	-----	-----	-----
15. Миле Милић	-----	-----	-----
16. Милош Радојевић	-----	-----	-----
17. Милош Радојевић	-----	-----	-----
18. Милош Радојевић	-----	-----	-----
19. Милош Радојевић	-----	-----	-----
20. Милош Радојевић	-----	-----	-----

Позив члановима Анкетног одбора (Архив Југославије)

Пећанац је свједочио да је још у јулу 1916. године Врховној команди предложио да пошаље изасланика како би стекао увид у то како окупатор поступа према становништву, а који је по потреби могао организовати и четничку акцију. Нешто касније је сам Пећанац позван у Врховну команду и упитан да ли би он био тај изасланик и под којим условима. Сматрао је да би у окупиране крајеве требало да буде пребачен авионом и то „два до три месеца пред офанзиву“. О времену

одласка одлучивала је Врховна команда, која му је, пред полазак, дала прецизна упутства. Његово слање у Србију било је директно везано за улазак Румуније у рат на страни сила Антанте, од чега се пуно очекивало. Пећанац је стигао 16. септембра 1916. године изјутра, спустивши се у атару села Механе, недалеко од Куршумлије. Његов задатак је био да у области Топлице и око Јужне Мораве окупи „наше тамошње обвезнике“, обавијести их о скором доласку српске војске и припреми за четничку акцију. Међутим, у упутствима је децидирано наведено да четничку акцију треба покренути тек онда „кад се буде јасно видело да Бугари одступају и да је наша војска близу“.²⁶

Своја истраживања Анкетни одбор је углавном усмјерио у два правца – да испита да ли је избијање устанка посљедица доласка и рада Косте Пећанца и да ли је Врховна команда требало да спроводи ма какве операције тако дубоко унутар окупиране територије. Од војводе Бојовића је тражено да одговори на питање да ли је Врховна команда извијестила краљевску владу о својој намјери да у Топлицу пошаље Косту Пећанца, „ради организације народа за четничку акцију“, и да ли је за ту акцију тражен и добијен пристанак краљевске владе.²⁷ Ондашњи министар Јовановић тврдио је да није имао сазнања о упућивању Косте Пећанца и да су све информације о томе до њега стигле накнадно, „приватним путем“.²⁸ Пуковник Калафатовић је свједочио да Врховна команда није писмено обавијестила Владу о слању Пећанца, али да је усмено о томе сигурно био информисан министар војни и остали министри који су се задесили у Солуну. Осим тога, свједочио је да Врховна команда од Пећанца није добила никакав извјештај све док није дошла у Београд.²⁹

Прикупљени материјал је систематизован и на основу њега је састављен извјештај, који је прочитан на сједницама Анкетног одбора 26–28. новембра 1919. године. Поднесени извјештај можемо раздвојити на пет дијелова. У првом дијелу анализиране су прилике у бугарској окупационој зони и репресивна политика бугарских власти која је оцијењена као повод за избијање устанка. Наводе се случајеви убијања, интернирања, бугаризације, укидања закона, реквизиција, кулечења и др. У другом одијелу анализиране су посљедице побуне, тј. брутална

²⁶ ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17.

²⁷ АЈ, 72–96–310, Анкетни Одбор Народне Скупштине за извиђај узрока о побуну у Топлици и осталим крајевима, Врховној команди, 4. септембра 1919.

²⁸ АЈ, 72–96–310, Сведочење г. Љубе Јовановића, државног саветника, а бившег министра унутрашњих дела рађено 6. септембра 1919. г. у Анкетном одбору за извиђај узрока о побуну.

²⁹ АЈ, 72–96–310, Штаб Врховне команде Анкетном Одбору Народног Представништва по делу устанка у Топлици 1917 г; ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17.

одмазда бугарских снага над становништвом крајева захваћених устанком. Прецизно су навођени примјери убијања, мучења, силовања, пребијања, паљевина и пљачкања. Трећи дио је представљао анализу свједочења датих током рада Одбора, а четврти разматрање питања одговорности „за прерани устанак у Топлици и за силне жртве после тога устанка“. У завршном дијелу предложено је парламенту да утиче на Министарски савет да одлучно помогне пострадалим крајевима „давањем како стоке, крупне и ситне, тако и алата земљоделских, семена и других потреба обнове уништене привреде у тим крајевима“.³⁰

Процијењено је да је непосредни повод за избијање побуне била одлука бугарских власти о регрутовању српског становништва за бугарску војску. Таква одлука, противна међународном ратном праву, „узбунила је крв у жилама свега оног што је способно пушку да носи и што се Србином зове“. На састанку Косте Пећанца и народних представника одлучено је да се нико од становништва способног за војску не одазове позиву и да пред регрутну комисију изађе „само оно што је неспособно – сакато, старо и изнемогло“. Када се у планини сакупило око 10.000 људи тешко је било одржати дисциплину и организовати снабдијевање. Та маса је ударила на Куршумлију, како стоји у анализи Одбора, ослободила је, а затим наставила ка Прокупљу, због чега је устанак попримио велике размјере. На основу тога је закључено: „Непосредни је дакле повод за побуну: наредба за регрутацију која је изазвала наредбу да се не иде на регрутовање, последица чега је било одбегавање у шуму, одакле се кренуло на устанак.“³¹

Анкетни одбор је непоколебљиво утврдио да устанка у толиким размјерама никако не би било да није било Косте Пећанца. У прилог томе иду изјаве низа свједока, као и изјава самог Косте Пећанца „да овако велики устанак не би био да ја (Пећанац, прим. аут.) нисам дошао ради организације чета“. Због тога у завршном извјештају Одбора децидирано стоји: „И збиља, можда би било где и где делимичног незадовољства, али то ни у ком случају не би довело до толиких убистава, паљења и рушења читавих села, не би довело до уништења скоро читавог једног краја, у коме је бесна и необузdana рука дивљачких Бугара жарила, палила и убијала скоро годину дана после крваво угушене буне, и престала је са зверствима тек онда, када су се из Софије смиловали и рекли – доста је.“ На основу свега што се сазнало приликом рада на терену, „Одбор дакле сматра, да је побуну узрок

³⁰ ВА, II–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17; Љ. Ђуровић, „Топлички устанак кроз архивску грађу“, 355.

³¹ ВА, II–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17.

долазак Косте Пећанца и организовање чета за устанак, коју је организацију он отпочео“. У извјештају даље стоји: „Сам Пећанац није буну подигао нити ју је створио, али је он био тај који је унео ватре у притајено незадовољство нашега становништва под окупацијом, које је незадовољство тињало и чекало само моменат па да се (нечитко, прим. аут.) и са себе скине јарам који га је притискивао. И по томе, Одбор Анкетни није могао стећи уверење, да је побуна никла спонтано, да је месна, и да је она болни одјек бескрајних народних патњи у вртлогу једнога крвавог бугарског режима.“ Тек да не буде забуне, Анкетни одбор је отворено изнио закључак: „Као логичка последица таквога схватања могло би се рећи: да је кривац за побуну главом г. Коста Пећанац резервни капетан II. класе.“³²

Одбор је јасно потврдио да су „најмаркантније фигуре и главни јунаци у топличкој драми“ Коста Миловановић Пећанац и Коста Војиновић Косовац – „два контрасна темперамента, који су један другог искључивали а не допуњавали“. Пећанац је, стоји у закључцима Одбора, „тактичан, хладан и повучен, никад не улази у отворену борбу са противником, увек избегава сукобе“, а Косовац „неустрашив, отворен, хоће да брани нападнуте и да заштити слабе“. Управо анализирајући њихове карактере и однос према околностима у окупираним крајевима Одбор је закључио: „Да ли би било устанка без Пећанца војводе, не може се са сигурношћу тврдити, али да би Војиновић и сам издао наредбу за непокорност наборној (регрутној, прим. аут.) комисији, то је ван сваке сумње; али је ван дискусије и да његова таква наредба не би имала тако ауторитативан карактер као што га је имала наредба војводе Пећанца.“³³

Анкетни одбор је, према свему наведеном, чврсто стао при томе да устанка не би било или барем не у тим размјерама да у Топлицу није стигао Пећанац, и отуда као одговорног прозива и оног који га је у Топлицу послао. Према томе, налаз Анкетног одбора несумњиво каже да одговорност за догађаје у окупираној Топлици сноси и Врховна команда, која је послала Пећанца: „Јесте, за устанак велимо крива је наша Врховна Команда што је Пећанца прерано послала у Србију – у далеку и дубоку позадину иза непријатељског фронта, где би овај организованим четама и у погодном тренутку био веома користан својим радом на ометању покрета непријатељских трупа, његовом снабдевању муницијом, храном и другим потребама. Констатујући ово, ми не тврдимо и то, да је Врховна Команда ово учинила *mala fide* т. ј. учинила намерно само да би побуну изазвала и створила прилику

³² Исто.

³³ Исто.

непријатељу да наш свет поубија, покоље, попали и уништи наша села и читаве крајеве. Далеко смо и од помисли да је Врховна Команда то учинила у тој намери. На против, ми верујемо, да је она то учинила у најбољој намери и *bona fide* јер је сматрала, да ће таква једна акција у Србији бити од веома велике помоћи нашем оперативном фронту који има да се крене са Солуна и Битоља ка Скопљу и даље у нашу Србију. И збиља, да је наша офанзива којом срећом могла отпочети и успешно се развијала у томе времену када је Пећанац послат у Србију ради организовања чета за устанак, његов би рад и акција у позадини непријатеља био одличан цуг на шаховској табли, која се зове ратно поприште.”³⁴

Без обзира на то, Анкетни одбор је сматрао да Врховна команда тај корак никако није смјела предузети, без да се претходно консултовала са Владом: „Па кад је Врховна Команда сама на своју руку у Србију послала Пећанца она и одговорност за тај свој корак има да понесе јер Пећанчева акција није успела; на против, како сведок Милан Михајловић из Меровца вели, *тај устанак у место да нам донесе слободу он је у ствари раздражио Бугаре те су предузели терор такав да се описати не може.*“ Осим тога, одговорност Врховне команде, према налазима Анкетног одбора, лежи и у томе што Пећанца није обавијестила „да никакву акцију не отпочиње чим је увидела да је наша офанзива одложена, па чак и организацију самих чета да обустави“. Као што је нашла начина да га у Топлицу пошаље, тако је Врховна команда морала наћи начина да га обавијести да престане са организацијом чета „и да народ упуту на стрпљење, те би тиме спасла 20.000 живота“. Анкетни одбор се позвао на свједочење пуковника Калафатовића који је, између осталог, рекао да послје заузимања Битоља, „наша се офанзива постепено угасила, према томе и мисија Пећанчева постала је за овај час беспредметна“. Према сачуваним документима Врховне команде, у која су чланови Анкетног одбора имали увида, тек у октобру 1917. године послат је капетан Јован М. Илић са упутствима да од Пећанца и Косовца тражи да обуставе „сваку четничку акцију и сваку помисао на дизање општег устанка“. Тада је наређено да „чете које сада постоје имају се или растури или свести на најслабији састав“. Оне треба, како је стајало у упутствима Врховне команде, да се „брижљиво крију од непријатељске власти, а и од нашега народа, у колико је могуће, тако да се добије утисак као да оне више не постоје“. Анкетни одбор је закључио да је Врховна команда још крајем 1916. године, тј.

³⁴ Исто.

много прије капетана Илића, могла послати некога ко би упозорио Пећанца на опште прилике.³⁵

Анкетни одбор се суочио и са питањем да ли, уз Врховну команду, одговорност сноси и краљевска влада. Међутим, „истрагом се није могло потпуно утврдити да је Влада Краљевине Србије знала за намере Врховне Команде, да она хоће да пошаље Косту Пећанца да тамо организује устанак, али тако исто истрага није утврдила ни то, да Влада у те намере апсолутно није била посвећена“. Саслушавши свједочење бившег министра Јовановића, Анкетни одбор је закључио да је Влада морала знати за потезе које је повлачила Врховна команда, иако о томе није била званично обавјештена. Због тога је изнијет слиједећи закључак: „Полазећи дакле са те тачке гледишта, да је Влада знала, да Врховна Команда хоће да шаље Косту Пећанца у Србију да тамо чете организује ради устанка, кад за то буде дат уговорени знак – а то је и морала знати јер је Врховна Команда њен орган – Одбор налази, да је за превремени устанак у Топлици и осталим окрузима и за толике невинне силне жртве, које су пале после крваво угушене побуне крива и Влада Краљевине Србије.“ Међутим, уколико Влада заиста није знала за планове и намјере Врховне команде, већина чланова Одбора ју је налазила одговорном баш због тога, тј. била је одговорна „баш за то што није знала за одашиљање Пећанчево у Србију и за то, што је Врховна Команда њен – Владин орган, за чије поступке она одговара пред Парламентом.“³⁶

Анкетни одбор је сматрао да је Влада морала бити упућена у све иоле важније одлуке Врховне команде, без обзира на то што је она засједала на Крфу, а Врховна команда била у Солуну. Нарочито је то важило за питања која су излазила из оквира војних и више била политичка, као што је питање положаја српског народа на окупираном простору и одлуке о томе да ли ће тај народ дозволити да се његова омладине регрутује за окупаторску војску, као и о евентуалном подизању устанка. С тим у вези у извјештају је стајало: „Питање да ли да народ даје омладину на регрутовање и да ли да даје отпор окупатору или да трпељиво сноси све терете док не дође моменат за ослобођење, не спада у компетенцију војне наше команде већ у искључиву надлежност наше државне политике, и само је Влада могла и смела донети – оценив претходно све прилике – одлуку о томе: да ли да се у Србију пошаље које војно лице да устанак организује, а Врховна Команда, као Владин орган, да нађе погодно лице и одлуку владину изврши.“ С обзиром да су два члана Владе стално боравила у Солуну

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

(министри Терзић и Јовановић), Влада је, закључује Анкетни одбор, „била лабава, да не кажемо несавесна, у вршењу дужности и не може се сада изговарати тиме што ју Врховна Команда није обавестила“. Анкетни одбор је, отуда, поставио питање: „Па зашто су онда два члана Владе стално седела у Солуну, зашто их је Држава богато наградила за њихово седење код Врховне Команде, да ли ради одржавања везе или су се они одметнули и од Владе и од дужности?! Не. Влада, односно одговорни њени чланови, имају да понесу пуну одговорност за топличку побуну и њене силне жртве баш за то, што се нису обавестили код Врховне Команде о намерама њеним за слање Пећанца у Србију и што нису то спречили.“ Покушај одбране Владе, коришћењем чињенице о њеној неинформисаности, Анкетни одбор је назвао „неукусним“, јер је Влада дала кредит од 10.000 динара за војводе у Србији, а при том није казнила „кривце“ у Врховној команди.³⁷

На основу свега што се могло чути донијети су слиједећи закључци: 1) да је истрага „по овој ствари довољно вођена“ и да се на основу прикупљених доказа парламенту може поднијети детаљан извјештај; 2) да организованог четничког устанка у тим крајевима не би ни било да се међу народом није појавио резервни пјешадијски поручник Коста Миловановић Пећанац; 3) устанак је плануо том брзином, између осталог, и зато што је Пећанац давао наде у скори долазак српских трупа са југа, што је код народа потакнуло жељу за устанком за шта је повод пронађен у покушају регрутације српских младића; 4) „за несрећу која је постигла народ у побуњеним крајевима“ одговорност у првом реду сноси Врховна команда зато што је послала свог изасланика за организацију четничке акције без да је о томе обавијестила краљевску владу „као носиоца опште државне политике“; и 5) одговорност за „ову несрећу народа побуњених крајева“ сноси и краљевска влада што „као носилац опште државне и националне политике“ није знала за план и намјере Врховне команде да организује четничку акцију у дубини окупираних територија и да спријечи ту „прерану акцију“.³⁸

Чланови Одбора заузели су заједнички став по свим питањима, осим питања одговорности за избијање устанка. Ту је постојало вишеструко раслојавање у ставовима чланова Анкетног одбора. Да краљевска влада не сноси одговорност сматрали су чланови Одбора: Илија Илић, Никола Митић, Милош Вучинић, Михаило Јовановић, Михаило Минић, Никола Поповић, Михаило Петровић, Настас

³⁷ Исто.

³⁸ Исто; М. Перовић, *н. д.*, 95–96; М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 130–131; Н. Пешић, Д. Туровић и П. Павловић, *н. д.*, 158.

Благојевић и Милутин Драговић. Члан Одбора Настас Благојевић сматрао је да је Влада одговорна што није знала за одашиљање Косте Пећанца, али да се на основу расположивих докумената „не може оптужити да је крива“. Са друге стране, чланови Одбора Михаило Срећковић, Драгољуб Симић и Лазар Симоновић најдаље су отишли у критици Владе и у издвојеном мишљењу записали: „Жалосна је таква влада која бежи од признања свога дела. Ондашња влада, цела, са свим министрима, главни је кривац пред народом и одговорна једино пред народним представништвом. Влада се оглушила, није хтела да извуче никаквих конзенквенција од свога нерасудног дела; остала и даље да влада, а виновнике у врховној команди, као своје органе, уместо да казни наградила је.“ Због тога су тражили да се читава тадашња Влада³⁹ „стави под оптужбу и доведе на оптуженичку клупу пред Народно Представништво“ и „да им се свима суди за зло и страдање које су спремили народу, припремивши за побуну све и ставивши на тај начин наш народ у положај без одбране“.⁴⁰ Поменути Срећковић је као доказ за кривицу Владе користио свједочења пуковника Калафатовића, који је рекао да је Врховна команда извијестила Владу, и Косте Пећанца, који је потврдио да му је Влада дала новчана средства пред полазак, да је свима говорио како извјештаје мора слати и Влади и Врховној команди, да је Влада одобрила кредит за њега и Косту Војиновића и да је све то знао и „прост војник, па је морала знати и краљевска влада“.⁴¹ Према том издвојеном мишљењу, Пећанац је био човјек „мале способности и уског хоризонта“. Међутим, народу измученом бугарском окупацијом довољна је била информација да је до Топлице стигао изасланик Врховне команде, и то авионом, па да се дигне на оружје. Процјена Одбора је била да његови говори и наредбе нису имали значајнији домет, већ да је сама његова појава у њиховој средини била сасвим довољна да опали прва ослободилачка пушка.⁴²

С обзиром на та неслагања око пете тачке закључака, одлучено је да се поднесу два извјештаја – извјештај одборске већине, којег је

³⁹ Министарски савет Краљевине Србије у вријеме Топличког устанка предводио је као министар-предсједник и министар иностраних дела Никола Пашић, а чинили су га: Љубомир Јовановић као министар унутрашњих дела, Марко С. Ђуричић као министар правде, Момчило А. Нинчић као министар финансија, Љубомир Давидовић као министар просвете и црквених дела, Божидар Терзић као министар војни, Милорад Драшковић као министар грађевина и Војислав Д. Маринковић као министар народне привреде (Радош Љушић и др., *Владе Србије (1805–2005)* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 233–236).

⁴⁰ ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/18.

⁴¹ М. Перовић, *н. д.*, 96; М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 131–132.

⁴² М. Перовић, *н. д.*, 94–95; М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 130; Н. Пешић, Д. Туровић, П. Павловић, *н. д.*, 158.

саставио Никола Марковић, и извјештај одборске мањине, којег је саставио Илија Илић. Марковић и Илић су своје извјештаје предали 10. фебруара, а коначан извјештај Анкетни одбор је поднио Привременом народном представништву 15. фебруара 1920. године.⁴³ Изван мишљења већине, као и извјештаја мањине, остао је предсједник Анкетног одбора Тодор Станковић. Он је своје издвојено мишљење писмено поднио 14. фебруара 1920. године. Према његовом мишљењу, до устанка би свакако дошло и без Косте Пећанца, за шта доказ проналази у томе што се побуна распламсала и у оним крајевима гдје се овај није ни појавио. Побуну је објаснио као директан одговор на бугарски покушај регрутације српског становништва, као и све бугарске репресалије, почевши од новембра 1915. године. Станковић је закључио: „Према свему овоме за овај устанак не лежи одговорност ни на кога од наших. Учинити ма кога одговорним, значи учинити да се ово чисто народно патриотско дело претвори у вештачко, значило би омаловажавање гробова наших јунака, који су у овоме отпору пали, а значило би и да се скида одговорност са Бугара, који су стварни и једини кривци за овај устанак.“⁴⁴

Истраживања Анкетног одбора омогућила су да се стекне подробнији увид у размјере штета које су бугарским репресијама почињене након гушења Топличког устанка. Подаци о броју страдалих и интернираних становника тих дијелова окупиране Србије, као и о броју порушених објеката добијени су захваљујући Министарству унутрашњих дела и његовим подручним органима. Прикупљени су подаци за седам округа на које се протезала бугарска окупациона власт: Нишки (који је обухватао Сокобањски, Моравски, Нишки, Сврљишки и Алексиначки срез и варош Ниш), Топлички (Прокупачки, Добрички и Косанички срез и варош Прокупље), Тимочки (Бољевачки, Заглавски, Тимочки и Зајечарски срез и варош Зајечар), Пиротски, Врањски (Власотиначки, Јабланички, Масурички, Пољанички, Лесковачки и Пчињски срез и варош Врање), Крушевачки (Расински, Копаонички и Ражањски срез и варош Крушевац) и Пожаревачки округ (Рамски, Голубачки, Звишки, Млавски, Моравски, Хомољски и Пожаревачки срез и варош Пожаревац). Према броју убијених и интернираних грађана најтеже су погођени Нишки, Топлички и Врањски округ, док је према

⁴³ АЈ, 72–96–310, *Анкетни одбор за извиђај узрока устанку у окрузима Топличком, Врањском и осталим, Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920*; ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17.

⁴⁴ ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/19.

броју спаљених кућа и других објеката најтежа ситуација била у Топличком, Врањском и Тимочком округу.⁴⁵

Табела: Резултат бугарских репресалија послје гушења Топличког устанка, према подацима Министарства унутрашњих дела

Округ	Убијени	Интернирани	За вријеме интернације поmrли и побијени		Спаљено кућа и других објеката
Пиротски	97	3.285	662		509
Нишки	2.338	5.998			3.820
Топлички	1.981	1.397	443	1.066	20.351
Врањски	1.699	9.912	1.470	1.282	9.026
Пожаревачки	279	6.511	956	295	2.571
Крушевачки	256	1.925	82	415	1.589
Тимочки	110	1.948	367	464	5.590
Укупно	6.760	30.976	7.502		43.456

Рачунајући оне који су настрадали у интернацији, највише жртава је дао Врањски округ (4.451), затим Топлички (3.490), па Нишки округ (2.338). У Врањском округу највише жртава је било у Јабланичком срезу – убијено је 1.014, а у интернацији страдало још 1.224 житеља тог дијела окупиране Србије. Тај срез је, према томе, дао нешто више од половине укупних жртава у Врањском округу. У Врањском округу по броју страдалих слиједи Лесковачки срез у којем је убијено 304 мјештана, а у интернацији страдало још 717 (укупно 1.021). Више од трећине страдалих у Топличком округу било је из Прокупачког среза, у којем је убијено 808 мјештана, а у интернацији страдало још 396 (укупно 1.204). Близу трећине страдалих било је из Косаничког среза, гдје је 691 мјештанин убијен, а 443 је страдало у интернацији (укупно 1.134). Највише страдалих у Нишком округу било је из Нишког среза (701).⁴⁶

Укупно узевши, рад Анкетног одбора дошао је у врло сложенем периоду изградње нове државе по завршетку једног великог рата. Без

⁴⁵ АЈ, 72–96–310, Одељење јавне безбедности Министарства унутрашњих дела, Анкетном одбору Нар. Скупштине за извиђај устанка 1917 год у јужним крајевима Србије, 15. новембар 1919.

⁴⁶ АЈ, 72–96–310, Одељење јавне безбедности Министарства унутрашњих дела, Анкетном одбору Нар. Скупштине за извиђај устанка 1917 год у јужним крајевима Србије, 15. новембар 1919.

обзира на замашност посла и проблема у првих више од годину дана постојања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, значајна пажња поклоњена је Топличком устанку, узроцима за његово избијање и посљедицама, што довољно говори о његовој важности. Можда најбоље објашњење перцепције Топличког устанка у јавности и његовог историјског значаја дају ови редови из издвојеног мишљења Тодора Станковића, председника Анкетног одбора: „Поводом устанка у топличком округу, заиста је било ужасних жртава у људству и имовини, али је и дело, створено тим устанком, велико и од великог значаја по наше народне интересе и историју нашег народа, јер је тим фактом наш народ и на тај начин доказао, да је свестан своје националности и своје слободе и да не трпи ропство.“⁴⁷

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архив Југославије. Фонд 72, Народна скупштина Краљевине Југославије.

Војни архив. Пописник 7.

Дерок, Јован В. *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918 године*. Београд: Просвета, 1940.

Ђуровић, Љиљана. „Топлички устанак кроз архивску грађу“. У: *Топлички устанак 1917. године, уредник* Боривоје Ђ. Поповић, 351–359. Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, Војноисторијски институт Војске Југославије, 1997.

Ђуровић, Љиљана. „Илић, Илија“. У: *Српски биографски речник, 4, И-Ка, 137–138*. Нови Сад: Матица српска, 2009.

Engelsfeld, Neda. *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca: Privremeno narodno predstavništvo*. Zagreb: Globus, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1989.

Илић, Благоје. *Топлички устанак*. Нови Сад: Дневник, 1992.

Илић, Добросав Љ. *Топлички устанак 1917. и његове старешине*. Нови Сад: Удружење Ратковчана *Ратковчани*, Завичајно удружење Радан Топличана, Јабланичана и Пусторечана, 2000.

Костић, Љубица. „Ђорђевић, Светозар К.“. У: *Српски биографски речник, 3, Д-З, 583–584*. Нови Сад: Матица српска, 2007.

Костић, Радоје. *Топлички устанак 1917*. Ниш: Народне новине, 1987.

Љушић, Радош и др. *Владе Србије (1805–2005)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

Марјановић, Петко. *Топлички устанак 1917. године*. Прокупље: Народни музеј Топлице, 2003.

Милинковић, Михаило Д. *Топлички устанак 1917*. Ниш: Одбор за прославу десетогодишњице устанка, 1927.

⁴⁷ ВА, II–7, к. 77, ф. 2, д. 3/19.

Митриновић Чедомил, и Милош Н. Брашић. *Југословенске народне скупштине и сабори*. Београд: Народна скупштина Краљевине Југославије, 1937.

Митровић, Андреј. *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*. Београд: Српска књижевна задруга, 1987.

Младеновић, Божица. *Жена у Топличком устанку 1917*. Београд: Социјална мисао, 1996.

Младеновић, Божица, прир. *Топлички устанак 1917*. Београд: Историјски институт, 2007.

Младеновић, Божица. *Топлички устанак 1917*. Нови Сад: Прометеј, Београд: Радио-телевизија Србије, 2017.

Павловић Момчило, и Божица Младеновић. *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944*. Биографија. Београд: Институт за савремену историју, Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Одсек за историју, 2003.

Перовић, Миливоје. *Устанак на југу Србије 1917. Топлички устанак*. Београд: Војно дело, 1954.

Пешић Новица, Добросав Туровић и Предраг Павловић, *Устанак у Топлици и Јабланици 1917*. Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, 2006.

Политика. Београд: Владислав Сл. Рибникар, 1925.

Правда. Београд: Манојло М. Сокић, 1925.

Станковић, Тодор П. *Успомене*. Пирот: НИП Хемикалс, 1996.

Стенографске белешке Народне скупштине сазване Указом од 12. јула 1914. у ванредан сазив у Нишу, а Указом од 16. јула 1916. ради продужења седница у вароши Крфу: од 69.–95. састанка, од 12. фебруара до 14. априла 1918. год. Крф: Народна скупштина, 1918.

Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 1. Загреб: Штампa земаљске тискарe, 1919.

Стенографске белешке српске Народне скупштине после Светског рата: од 96–102 састанка, од 14. децембра до 21. децембра 1918. год. Београд: Народна скупштина, 1920.

Dr. Milan Gulić, Senior Research Fellow
Institute of Contemporary History, Belgrade
e-mail: milan.gulic@gmail.com

Dr. Aleksandar Lukić, Research Associate
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade
e-mail: alukic85@gmail.com

**WORK OF SURVEY COMMITTEE FOR INVESTIGATION
OF UPRISING IN DISTRICTS OF TOPLICA, VRANJE
AND NIŠ IN 1917**

(Summary)

In February 1917 in the southern parts of occupied Serbia broke out a uprising against the Bulgarian occupying authorities. The reason for the uprising was the decision of the Bulgarian authorities to recruit the Serbian population for the Bulgarian army. The uprising led to a short-term liberation of the Toplica region and other surrounding areas. However, the uprising was crushed raw, with terrible repression of the local population. In order to determine what led to the uprising, how the rebellion took a place, and what methods of repression were undertaken by Bulgarians, the Survey Committee of the National Assembly of the Kingdom of Serbia was formed. The Survey Committee was formed at last session of the National Assembly on December 22, 1918 in Belgrade. Committee officially started to work on June 1, 1919 within the Temporary National Representation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The Chairman of the Survey Committee was a deputy Todor Stanković. The Survey Committee worked intensively during the summer of 1919, summarized the results in the autumn of the same year and submitted the final report in February 1920. The work of the Survey Committee was important for studying the uprising of Toplica and for the perception of the uprising in the first years of existence of the Yugoslav state.

KEY WORDS: *Toplica Uprising, National Assembly of Kingdom of Serbia, Survey Committee, Temporary National Representation, Todor Stanković*

УДК 94:718(=161.1)(497.11)"1914/1918"(093.2)
355.291.6(=161.1)(497.11)"1914/1918"(093.2)

COBISS.SR-ID 282345740

Милана Живановић, стипендиста
Институт за новију историју Србије
e-mail: milana.zivanovic@yahoo.com

ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ РУСКИХ ВОЈНИКА ПОГИНУЛИХ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ*

АПСТРАКТ: У чланку се на основу грађе из руских и српских архива, руске емигрантске и српске штампе из међуратног периода и литературе анализира процес настанка и одржавања гробних комплекса војника руске армије настрадалих током Првог светског рата на територији данашње Србије. У фокусу рада је меморијална пракса и култура сећања у Краљевини Југославији – подизање спомен-обележја односно старање о гробним местима бранилаца Београда, ратника палих у аустроугарско заробљеништво и погинулих на Солунском фронту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: гробни комплекс, споменик, костурница, Краљевина Југославија, руска емиграција.

Аустроугарском објавом рата Краљевини Србији 28. јула 1914. почео је Велики рат. Руска царевина је у овај оружани сукоб ушла 1. августа, односно након што јој је Немачка објавила почетак бор-

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), при Институту за новију историју Србије, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

бених дејстава, а већ неколико дана по отпочињању ратних операција 1914. упутила је Србији помоћ.¹ Она није била једнообразна, на против. Сводила се на медицинску, хуманитарну, економску, војно-стратешку и војну. Последња је за српску армију имала нарочит значај.

Пре свих треба истаћи мисију усмерену на одбрану Београда од напада монитора аустријске дунавске флотиле у периоду од 1914. до 1915. године. То је била Експедиција са посебном наменом, која је учествовала у допремању војне помоћи и у одбрани Краљевине Србије. За српску војску истовремено је била важна и улога руских минера и артиљераца који су онемогућавали продор аустријске ратне флоте у доњи ток Дунава, чак и у јесен исте године. Наиме, и након повлачења са последњим српским јединицама, праћеним уништавањем мостова на Дунаву, у Топчидеру и Рипњу, новембра месеца 1914. наставили су своје активности, придруживши се одреду који је постављао минске препреке код Прахова и Ђердапа како би спречили продор бродова Двојне монархије.

И у одбрани Београда наредне, 1915. године учешће руских војних јединица имало је немали значај. Две руске батерије – једна,

¹ О руској помоћи Србији током Првог светског рата: Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија* (Београд: Службени лист СРЈ, 1994); Никола Б. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату (1914–1918)* (Београд: Институт за савремену историју, 1977); Мирослав Јовановић, „Ленинским курсом: как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)”, *Родина*, XXII, бр. 11, (2010), 130–132; Василий Каширин, „Дунайская Одиссея лейтенанта Григоренко”, *Родина*, XXII, бр. 11, (2010), 132–133; Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, Зборник грађе* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2014); Алексеј Тимофејев, „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата”, у: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, зборник радова, уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015), 167–180; Галина И. Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917* (Београд: Infinitas, 2010); Ярослав В. Вишняков и др., *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны* (Москва: РИСИ, 2016); Aleksandar Nedok, „Ruska medicinska pomoć Srbiji u njenom oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804. do 1917. godine)”, *Vojnosanitetski pregled*, LXVI, br. 7, (2009), 587–596; Галина И. Шевцова, „Руска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у годинама Првог светског рата (1914–1917)”, у: *Руски некропол у Београду – знамење историјског пријатељства*, уредници Мира Радојевић и Милош Ковић (Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропол”, 2014), 33–45; Григорије Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија* (Београд: Просвета, 1994).

у којој су била два топа из Очаковске тврђаве, постављена код Цркве Ружице на Калемегдану, и друга, која се налазила у Доњем граду, као и руски моторни чамци и јединице минера, имали су запажену активност. Такође, војници руске царевине били су активни и у пружању помоћи српској армији на Солунском фронту. Ратници Друге и Четврте посебне пешадијске бригаде учествовали су у војним операцијама све до 1917. године.²

У борбама вођеним током Првог светског рата на територији Краљевине Србије и Грчке настрадао је извештан број ратника из Русије – то су били браниоци Београда и војници са Солунског фронта. Поред њих, на територији данашње Србије упокојили су се и други борци из редова царске армије.

Наиме, оне руске војнике који су се борили на Галицијском фронту против Аустроугарске и потом пали у њено заробљеништво³, аустријска војна команда је упућивала на територије под својом контролом, односно у оне области које су по завршетку рата чиниле саставни део новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – Банат, Бачку, Срем. У аустроугарском заробљеништву налазило се 59,9% од укупног броја свих руских војника палих под власт команде непријатељске армије.⁴ Они су у баракама и касарнама Двојне монархије били изложени исцрпљујућем физичком раду. Последице рањавања на самом фронту, развој болести, слаба исхрана и изнемоглост, уз тешке

² О руској помоћи на Солунском фронту: Драгољуб Р. Живојиновић, *Невољни ратници, велике силе и Солунски фронт 1914–1918* (Београд: Завод за уџбенике, 2008); Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, Зборник грађе* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2014); Юрий А. Писарев, „Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг.”, *Исторические записки*, LXXIX, (1966), 109–139; Dragomir Mitrović, „Revolucija u Rusiji i ruske trupe na Solunskom frontu”, *Istorijski glasnik*, X, br. 3–4, (1957), 17–24; Андрей А. Болтаевский, „Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг.” (диссертация, Московский городской педагогический университет, 2009).

³ О положају руских војника у немачком и аустроугарском заробљеништву: Diana Mikšić, „Ruski ratni zarobljenici u Prvom svjetskom ratu prema gradivu Hrvatskoga državnog arhiva”, *Arhivski vjesnik*, XLVIII, br. 1, (2005), 101–114; Елена С. Сенявская, „Положение русских военнопленных в годы Первой мировой войны: очерк повседневной реальности”, *Вестник Российский университет дружбы народов*, XXII, бр. 1, (2013), 64–83; Евгений Ю. Сергеев, „Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны”, *Новая и новейшая история*, XL, бр. 4, (1996), 65–78.

⁴ Е. Сенявская, *op. cit.*, 65.

услове рада, резултирале су смрћу знатног броја војника царевине у тадашњим аустроугарским областима.⁵

Војници и заробљеници из јединица руске царске армије сахрањивани су на „војним („ратничким“) гробљима“ која су углавном представљала засебне парцеле у оквиру постојећег, већег, гробног комплекса. Места сахрањивања, погибије или страдања заробљеника била су означена дрвеним крстовима, односно обележјима која су се састојала од металне плочице са угравираним бројем преминулог. Ти гробни комплекси су подизани у Новом Саду, Петроварадину, Великом Бечкереку (данашњем Зрењанину), Вршцу, Великој Кикинди, Сомбору, Панчеву, Сенти и Белој Цркви, на периферији чијег православног гробља су на хумке пострадалих постављани крстови формирани од металних шипки кружног облика.⁶

Настанак гробног комплекса у Великом Бечкереку (Зрењанину) био је повезан са радом ратног логора који се налазио у рејону „Шумица“ (на данашњем војном полигону).⁷ Основан на почетку рата, у њему је већина заробљеника преминула од инфективних болести, посебно шпанске грознице. Сахрањивани су на војном делу градског гробља.⁸ По завршетку Другог светског рата ово гробље је уништено⁹, а посмртни остаци преминулих су пренети на друго – Граднуличико. На овом комплексу (на месту где су положени земни остаци српских и руских војника) тамошње Друштво српско-руског

⁵ А. Тимофејев, Д. Кремић, н. д., 50; Теодора Петровић, *Сећања* (Нови Сад: Матица Српска, 1981), 210.

⁶ А. Тимофејев, Д. Кремић, н. д., 286–290; Алексеј Арсењев, „Руси у Банату“, у: *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, уредник Миодраг Матицки (Београд: Вукова задужбина, 2010), 663–712.

⁷ Видак Вуковић, „Војнички логор из Првог светског рата у Великом Бечкерек“, *Гласник музеја Баната*, V, бр. 11–12, (2002), 229–231.

⁸ А. Тимофејев, Д. Кремић, н. д., 289.

⁹ Оваква судбина задесила је и изванредан број других – попут немачког гробља у Смедереву (које је претворено у Пионирски парк), српског војничког у Суботици, које је претворено у спортско игралиште. Бранко Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву* (Смедерево: Народна библиотека, 2010); Зоран Вељановић, „Настанак и нестанак војних гробља из Првог светског рата на територији Војводине – Суботица; Историја или мит – од заборавља до поновног откривања“, у: *Зборник радова са Међународне конференције Учесће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, Нови Сад, 2016 <http://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/Veljanovic.pdf> (приступљено 2. 11. 2018).

пријатељства им је 1991. године подигло капелу (према пројекту локалног архитекте Милорада Бербакова).¹⁰

Међу првима који су започели меморијалну праксу и очување сећања на настрадале борце из Руске царевине и војнике пале у аустроугарско заробљеништво били су представници руске емиграције¹¹. Своје акције започели су убрзо по доласку у Краљевину СХС. Разлог је био једноставан – запуштено стање гробних места.

Једна од првих забележених акција чланова руске колоније била је она у Сенти. На месном гробљу у овој вароши било је сахрањено више десетина војника царске армије палих у аустроугарско заробљеништво. Дрвени крстови, постављени на њихова гробна места, временом су се савили, а хумке зарасле травом. Зато је тамошња емигрантска колонија покренула акцију обнове овог комплекса. Започето је прикупљање новчаних средстава, а тражена је и помоћ локалних органа. Са уметницима је разрађиван план споменика и изабрано је архитектонско решење, које је предвиђало градњу високог каменог стуба на којем се налазио шестокраки крст. Меморијал је подигнут 1924. године и потом је свечано освећен.¹² На споменику је постављен натпис: „Вечни помен браћи Русима овде сахрањеним 1914-1924. г.”.

Пет година касније, Русима палим у аустроугарско заробљеништво подигнута су још два спомен-обележја. Јула 1929. на Успенском гробљу у Новом Саду, на месту где се налазио гроб руских бораца¹³, постављен је спомен-крст војницима царевине који су пали у

¹⁰ А. Тимофејев, Д. Кремић, н. д., 289.

¹¹ О руској емиграцији: Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924* (Београд: Стубови културе, 1996); Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)* (Београд: Чигоја, 2006); Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011); Виктор И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20–40-е годы XX века)* (Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2000); *Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова*. Том I–II, приредили Миодраг Сибиновић, Марија Межински, Алексеј Арсењев, (Београд: Филолошки факултет, 1994); Алексеј Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини* (Нови Сад: Змај, 2011); А. Арсењев, „Руси у Банату”, 663–712.

¹² Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5881, оп. 2, ед. хр. 462, л. 135.

¹³ „Открытие памятника русскимъ воинамъ въ Новомъ Саду”, Царский вестник, 14. 7. 1929, 2.

аустроугарско заробљеништво и преминули за време рата – њима укупно 66¹⁴. Овај меморијал Русима који су се упокојили у периоду од 1915. до 1918. подигнут је на иницијативу емигрантске организације Руска матица^{15,16}.

Други меморијал освећен је неколико месеци касније. Октобра исте године, на војном гробљу у Петроварадину, удружење које је иницирало подизање успенског обележја – новосадски огранак Руске матице је, уз прилоге локалног становништва¹⁷, реализовао идеју о постављању још једног меморијала. То је био крст у спомен на 96 руских војника преминулих у периоду од 1915. до 1918. и сахрањених на гробљу.¹⁸ Оба споменика су била дело руског емигранта архитекте Јурија Николајевича Шретера (Юрий Николаевич Шрeтер), житеља Новог Сада¹⁹. Сами споменици имали су готово идентичну форму – форму „руског” осмокраког крста постављеног на камено постоље у облику коцке (са две мермерне плоче), на којем су се налазиле четири артиљеријске гранате у бетонским гнездима.²⁰

¹⁴ Алексеј Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини* (Нови Сад: Змај, 2011).

¹⁵ Ова организација је основана 1924. године с циљем очувања односно развоја националног идентитета, учвршћивања веза између руских избеглица и вођења културне делатности. Њено средиште је било у Љубљани, с тим да су у појединим градовима основана подручна одељења – попут Новог Сада. *Русская матица (1924-1934): Отчет о деятельности* (Љубљана: Русская матица, 1935); Александр Д. Билимович, *Русская матица* (Љубљана: Русская матица, 1924).

¹⁶ Ђ. „Споменик руским војницима помрлим у Новом Саду”, *Политика*, 08. 7. 1929, 11.

¹⁷ Дмитрий В. Скрынченко, *Обрывки из моего дневника*, Предисловие и подготовка текста В. Б. Колмакова; Примечания А. Б. Арсеньева, В. Б. Колмакова, В. А. Скрынченко (Москва: Индрик, 2012), 193.

¹⁸ Татјана Марковић, „У спомен руским заробљеницима сахрањеним у Петроварадину”, у: *Новембарски дани у Новом Саду 1918: зборник радова са стручно-научног скупа одржаног 8. новембра 2012. године*, уредник Драго Његован, Зоран Лазин (Нови Сад: Мало историјско друштво, 2012); Алексеј Арсењев, *Крај других обала и степа – руска парцела Успенског гробља у Новом Саду* (Нови Сад: Прометеј, 2009).

¹⁹ О Јурију Николајевичу Шретеру: Алексей Б. Арсеньев, „Петербургские архитекторы Нови-Сада: К. П. Паризо де ла Валетт и Ю. Н. Шрeтер”, у: *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение Русского зарубежья*. Сборник докладов международной научной конференции, редактор Олег Л. Лейкинд (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2008), 348–365.

²⁰ Алексеј Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини* (Нови Сад: Змај, 2011).

Меморијализација сећања на преминуле руске војнике није, међутим, спадала искључиво у предмет интересовања емиграције и њених организација. И југословенска удружења су била активна у комеморацији заробљеника аустроугарске команде. Септембра 1931. на Великом православном гробљу у Сомбору свечано је освећена заједничка ратничка костурница, коју је подигла југословенска ветеранска организација²¹, Удружење резервних официра и ратника²² на иницијативу председника тамошњег одбора, адвоката и солунског добровољца Јована Коњовића. У њу су пренети посмртни остаци укупно 544 војника – Руса (233)²³, Срба и Румуна, који су током рата преминули у аустроугарском заробљеништву (између осталог радећи на прокопавању корита Мостонге)²⁴ или од последица рањавања задобијених приликом пробоја Солунског фронта, али и настрадали у борбама против Двојне монархије у јесен 1918. године.²⁵ На врху спомен-обележја била је урезана посвета – „Херојима”, као и натпис „Заједничка гробница 544 ратника из Светскога рата 1914-18. г. Слава им”. Такође, треба истаћи да је сам споменик кра-

²¹ О раду ове организације: Danilo Šarenac, „Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919–1941”, *Istorija 20. veka*, XXIX, br. 1, (2011), 27–38.

²² Загребачки одсек овог удружења је иницирао подизање заједничке костурнице погинулим и преминулим ратницима на гробљу на Мирогоју. Руски заробљеници који су се упокојили у Загребу током 1916/1917. сахрањивани су на парцелама градског гробља које су биле предвиђене за заробљенике православне вере. Међутим, услед знатних потреба за простором, 1917. споразумом војне команде у Загребу и градске општине њихови земни остаци су ексхумирани и пренети на другу парцелу, под условом да се одржавање повери краљевској војној управи. Гробна места заробљеника су, међутим, имала статус III реда, односно дозвољавана су прекопавања по истеку рока од десет година. На исту локацију су у периоду од 1932. до 1934. пренети посмртни остаци и других војника. Споменик је био подигнут 1940. године. Tatjana Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u kulturnom i znanstvenom životu Zagreba* (Zagreb: Prosvjeta, 2006), 184–186.

²³ Тибор Молнар, „Војничка гробља из Првог светског рата (1914–1918) у Војводини”, у: *Зборник радова са Међународне конференције Учесће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, Нови Сад, 2016. <http://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/Molnar.pdf> (приступљено 2. 11. 2018).

²⁴ Миленко Бељански, *Партизанско гробље у Сомбору* (Сомбор: М. Бељански, 1974), 23

²⁵ Milan Stevanović, „Spomenik srpskim i ruskim vojnicima”, *Somborske novine*, 13. 10. 2013, 17.

сила и фигура²⁶, која је после Другог светског рата уклоњена.²⁷ Нажалост, није познато кога је представљала.

Сам споменик представљао је пример преозначавања симбола претходног, аустро-угарског режима и промене културе сећања. Заправо је био камено постоље споменика Јожефу Швајдлу, генералу мађарске војске из Револуције 1848/1849. године. Ово спомен-обележје, дело мађарског вајара Лајоша Ђерђа Матраиа, откривено 1905. године, налазило се на улазу у градски парк испред здања Жупаније, да би након Првог светског рата било уклоњено (заједно са спомеником Ференцу Ракоцију са градског трга). Бронзана фигура генерала је претопљена, а сама бронза је одлуком градских власти 1920. поклоњена Државној топионици у Крагујевцу.²⁸

Као што је наведено, један од разлога за подизање обележја у спомен на аустроугарске заробљенике било је лоше стање тих гробова. Небрига друштва према гробовима руских војника (али и избеглица)²⁹, већ 1930. постала је тема чланка београдских новина „Правда”. „То велико гробље крај Битоља, пустошју својом троне сваког који прође њиме”, подсећао је аутор, указујући на велики пропуст који је чињен годинама и у религијском погледу. „Још нисмо нашли времена ни прилике... да окадимо руске гробове.... чак ни оних јунака, који су на солунском фронту гинули за Словенство, за Србију.”³⁰. „Толико је још хумки, преко којих је пао заборав.”³¹ Ове речи су, чини се, пре представљале упозорење и покушај предупређења евентуалног понављања исте грешке него констатацију. У друштвеној критици новинар је пак отишао дотле да је закључио да преко тих руских гробова „ми газимо можда с недовољно словенског и братског саучешћа”³². Овакав оштар критички став није, ме-

²⁶ У литератури се помиње статуа. М. Бељански, *н. д.* 23.

²⁷ Републички завод за заштиту споменика културе, Попис спомен-обележја 1950-тих, фасцикла Војводина.

²⁸ М. Stevanović, *н. д.*, 17.

²⁹ И део гробља недалеко од Братиславе (у градићу Шаморин), на којем је сахрањено више од 700 руских војника палих у аустроугарско заробљеништво и потом преминулих у том месту, у другој половини двадесетих година био је потпуно запуштен и зарастао травом. „Памятникъ русскимъ воинамъ въ Шаморине”, *Восрождение*, 20. 07. 1927, 3.

³⁰ М., „Руски гробови у забораву”, *Правда*, 5. 9. 1930, 4.

³¹ Исто.

³² Исто.

ђутим, био усмерен само на друштвено ангажовање, већ и на оне државне органе који су уредили гробља војника „непријатељских армија“, али не и „наше северне браће“³³. „А толико крупна руска имена, толико топле словенске душе, издахнуле су у нашој кући.“³⁴ Покушавајући да подигне свест о потреби већег ангажовања јавности, апеловао је на, чини се, све поданике Краљевине који су на представнике руског народа гледали са становишта блискости два словенска народа. Упутио је позив који је постао парадигматичан: „Сетимо их се једном...“³⁵

Обележавање и уређивање војничких гробаља из Првог светског рата представљало је саставни део обавезне комеморативне европске праксе регулисане већ првим мировним уговорима између до тада зараћених страна – Версајским, Сен-Жерменским, Нејским и Тријанонским.³⁶ Ова обавеза, проистекла из међународних споразума, у Југославији потврђена је и законским актима донетим првих послератних година. Наиме, већ годину дана по формирању Краљевине СХС, децембра 1919, на предлог министра вера Алауповића, регент Александар је прописао „Уредбу о уређењу и одржавању војничких гробаља и гробова у домовини и на страни“³⁷, која је ступила на снагу месец дана касније. Њу је, међутим, децембра 1921. Законодавни одбор Народне скупштине изменио³⁸ у „Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробаља изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске, сахрањених на нашој државној територији“³⁹, обнародован априла 1922. године.

Првобитном Уредбом била су обухваћена „гробља и гробови изгинулих и помрлих наших војника у минулим ратовима, као и гробови војника савезничких војска, који се налазе у границама на-

³³ Исто.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

³⁶ Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989* (Beograd: Čigoja, 2014).

³⁷ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 3, 3. 1. 1920, 2.

³⁸ Краљ Александар је априла 1922. потврдио наведени закон. *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 87, 22. 4. 1922, 4.

³⁹ Исто, 5–7.

шег Краљевства”⁴⁰. Овај акт је црквеним општинама и свештеницима парохија поверио бригу над њиховим одржавањем. Закон је пак питање гробаља савезничких војника регулисао на следећи начин: „За гробља и гробове савезника и нама пријатељских расположених држава у погледу њиховог одржавања, учиниће се нарочити споразум са њиховом Владом”⁴¹, с тим да је у задатке Министарства вера спадало и прикупљање података „о гробовима пређашњих пријатељских војника”⁴². У том смислу је питање гробних комплекса руских војника било специфично, с обзиром на то да су погинули били држављани тада непостојеће државе, а правног наследника Руске царевине, Краљевина СХС односно Југославија није признала до 1940. године.⁴³ Стога су се у периоду између два светска рата о гробовима руских ратника (као и заробљеника команде Двојне монархије) бринули одбори месних руских колонија⁴⁴, посланство Царске Русије у Београду (које је званично постојало до марта 1924⁴⁵), али и југословенска удружења ратника.

Бригу о гробним комплексима руских војника палих током рата водио је са ограниченим могућностима представник царевине у Краљевини СХС (званични до 1924. године). Наиме, сама чињеница да матична држава више није постајала, производила је низ проблема, пре свих финансијских. Они се нису односили само на одржавање и уређивање гробова, подизање нових гробница и пренос посмртних остатака (иако су они представљали приоритет), већ и на могућности прикупљања података о самим комплексима, посебно оним на непознатим локацијама. Оваква ситуација представљала је повод да се руско посланство обрати државним органима за помоћ. Почетком 1920. још увек званично представништво царевине упу-

⁴⁰ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 3, 3. 1. 1920, 2.

⁴¹ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 87, 22. 4. 1922, 6.

⁴² Исто, 5.

⁴³ Вук Винавер, „Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа 1940. године”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, XII, бр. 45, (1966), 5–60.

⁴⁴ А. Арсењев, „Руси у Банату”, 663–712.

⁴⁵ Посланство је затворено тек 1924. године, односно три и по године након што је последња влада коју је оно званично представљало у Београду (влада генерала П. Н. Врангела) напустила Русију. Miroslav Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje”, *Tokovi istorije*, III, br. 1–2, (1995), 95, 97.

тило је захтев за достављање података о руским војницима, аустро-угарским заробљеницима који су доведени и умрли током Првог светског рата не само на територији Србије и Црне Горе већ у целој Краљевини СХС.⁴⁶ У ову акцију се међу првима укључило Министарство вера, које је затражило од Духовног суда да нареди себи подручним парохијским свештеницима да доставе у року од 30 дана податке о руским војницима и њиховим гробовима⁴⁷, али и од Министарства унутрашњих дела да позове покрајинске владе у Сарајеву, Сплиту, Загребу и Љубљани, повереника Министарства за просвету и вере у Новом Саду, за Бачку, Банат и Барању да наредe надлежним потчињеним органима да прикупе податке.⁴⁸ Искључиво на основу послатих, и самим тим непотпуних извештаја и података, гробови су на територији Србије евидентирани у Пећи, Београду, Новом Саду, Великој Кикинди, Чачку, Нишу, Зајечару, Призрену и Ариљу.⁴⁹ У Чачку су четворица преминула у тамошњој среској болници⁵⁰, 12 на Мокрој Гори и два у селу Кремни⁵¹. Међутим, на овом кораку се стало. Мере за пописивање преосталих и непознатих, али и очување и одржање извесних локација нису предузете. О томе сведочи допис које је руско посланство 1923. године упутило Министарству иностраних дела, у којем је навело да „привремена гробља ишчежавају, број непознатих руских војника се увећава”.⁵² Очекивања државне помоћи пак нису изостала: „Руси још увек чекају час посвећења њихове славне успомене”.⁵³ Међутим, иницијатива са званичног места није покренута, нити су предузете извесне активно-

⁴⁶ Архив Југославије (АЈ), фонд 63, Министарство правде Краљевине Југославије, верско одељење, фасцикла 232, Начелник Министарства вера – министарству унутрашњих дела. Даље: АЈ, 63-232.

⁴⁷ АЈ, 63-232, Министар вера – свим духовним судовима и епархијским консисторијама у Србији и Црној Гори, 29. 3. 1920.

⁴⁸ АЈ, 63-232, Начелник Министарства вера – министарству унутрашњих дела.

⁴⁹ АЈ, 63-232, Допис Министарства вера, 29. 3. 1920.

⁵⁰ АЈ, 63-232, Духовни суд Чачак – Министарству вера, 16. 8. 1920.

⁵¹ АЈ, фонд 69, Министарство вера Краљевине Југославије, фасцикла 126, архивска јединица 184, Секретар Богдановић – министру вера, 26. 4. 1921.

⁵² АЈ, 63-232, Руско посланство - Министарству иностраних дела Краљевине СХС, 26. 9. 1923.

⁵³ Исто.

сти с циљем одржавања тих гробних комплекса. Стога је замисао морала доћи од самих избегличких организација.

У складу са преузетим обавезама из мировних уговора и законских аката, до средине тридесетих година у Београду су уређена гробља савезничке (француске и италијанске) и непријатељске (аустроугарске и немачке) војске. Осим последњег на Топчидеру (креираног током окупације), остала су формирана у оквиру престоничког Новог гробља.⁵⁴

На територији Београда није пак постојао засебни руски гробни комплекс. Својеврсно груписање извесног броја земних остатака руских војника је ипак извршено, с обзиром на то да су по изградњи меморијала браниоцима Београда на Новом гробљу⁵⁵ кости војника две руске батерије, који су настрадали од аустријског гранатирања, биле привремено⁵⁶ похрањене у ову костурницу, заједно са другим чуварима престонице. Новине су писале да су „официри и прости редови поређани један крај другог... Остали су и даље заједно. Исто онако као што су 1915. године падали бранећи заједнички свој Београд. Крај Милована Драшковића, редова, лежи Владимир Петровић, мајор. А крај Владимира Приходског, руског пуковника, Милић Синђелић, редов”.⁵⁷ Међутим, напореда са овом акцијом, у редовима руске емиграције почела је да сазрева идеја о груписању земних остатака искључиво руских војника у засебан комплекс.

Такву иницијативу је покренуло Удружење бивших активних царских руских официра и осталих војних обвезника („Русское на-

⁵⁴ Братислава Костић, *Ново гробље у Београду* (Београд: Погребне услуге, 1999), 16–19; Александар Божовић, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2014).

⁵⁵ О споменику браниоцима Београда на Новом гробљу: Александар Кадиевић, „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920–1941)”, *Наслеђе*, II, бр. 2, (1999), 35–37; Виолета Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918–1955” (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, Одељење за историју уметности, 2013), 264–271; Б. Костић, *н. д.*, 15; Марко Поповић, *Хералдички симболи на јавним здањима Београда* (Београд: БМГ, 1997), 122; Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање – Први светски рат и Србија 1914–2009* (Београд: Институт за савремену историју, 2014), 178–187.

⁵⁶ „Помоћ коју су Руси пружили Србима за време ослободилачког рата”, *Време*, 23. 5. 1935, 4.

⁵⁷ „Дан мира”, *Политика*, 12. 11. 1928, 7.

родное ополчение” – Руска народна војска), десничарски оријентисана организација руских емиграната, формирана 1934⁵⁸, с циљем наставка борбе против большевика („борба са злом у свим његовим видовима, односно комунизмом до његовог потпуног истребљења”⁵⁹) и „ослобођења отаџбине”⁶⁰. Њен оснивач и руководилац био је пуковник, потом генерал Михаил Фјодорович Скородумов (Михаил Фёдорович Скородумов), уједно и иницијатор и реализатор подизања спомен-костурнице руским војницима.⁶¹ Скородумов је био руски царски официр, учесник Првог светског рата и истакнути борац грађанског рата, који је био више пута рањаван.⁶²

У реализацију замашног меморијалног подухвата, који је укључивао лоцирање гробних места руских војника широм територије Краљевине СХС, ексхумацију и пренос до Београда њихових земних остатака, као и подизање спомен-костурнице, укључена је целокупна Управа удружења. Њени чланови, предвођени Михаилом Фјодоровичем, били су задужени за градњу меморијала, с тим да су помоћ добијали и од уредника руског емигрантског часописа „Царски гласник” (који је излазио у Београду) Николаја Павловича Рклицког (Николай Павлович Рклицкий). Свесно потребе за укључивањем и других политичких и друштвених чинилаца, и то из српске средине, у остварење овог градитељског пројекта, Удружење је формирало Одбор за подизање костурнице Русима изгинулим и стрељаним на територији бивше Аустроугарске, сада Краљевине Југославије, као и палим у одбрани Београда⁶³. Адвокат Доброслав М. Богдановић, некадашњи потпредседник Поглаварства града Бео-

⁵⁸ Александр В. Окороков, *Знаки русской эмиграции (1920–1990)* (Москва: Collectors book, 2005), 66.

⁵⁹ „Памятка дружинника”, *Царский вестник*, 25. 3. 1934, 2.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Владислав А. Маевский, *Русские в Югославии: Взаимоотношения России и Сербии*. Т. 2 (Нью-Йорк: Издание Исторического Кружка, 1966), 38; А. Кадијевић, *н. д.*, 37.

⁶² А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат...*, 34, 37, 41–44; Константин В. Никифоров, „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)”, *Славяноведение*, I, бр. 4, (1992), 37.

⁶³ Списак за прикупљање прилога за подизање на Новом гробљу у Београду костурнице руским војницима, изгинулим за време светског рата на територији Краљевине Југославије, б. м. б. д. Аутор се захваљује Јелени Межински Миловановић на овом документу.

града⁶⁴, изабран је за почасног председника Одбора (који је, иначе, деловао уз благослов патријарха Варнаве⁶⁵), Светислав Ј. Тасовац, пуковник у пензији и резерви, за потпредседника⁶⁶, Скородумов за секретара, а члан руског удружења пуковник Николај Леонидович Нејелов (Николай Леонидович Неелов) за благајника. Добрин брат Никола Богдановић, шеф одељења Београдске општине,⁶⁷ био је почасни председник Удружења бивших активних царских руских официра и преузео је руковођење самим радовима.⁶⁸

Прво и најважније питање које је ова организација руских емиграната (односно Комитет за подизање споменика) требало да реши било је локација будућег меморијала. Одлучено је да то буде Ново гробље у Београду, тачније непосредна близина руских парцела, места упокојења избеглица.⁶⁹ Одабир локације је разумљив, имајући у виду и чињеницу да је био у складу са праксом примењиваном у западноевропским државама. Градња споменика који су комеморисали рат на гробљанским просторима је, у европским оквирима, имала за циљ представљање трајнијих достигнућа, уз употребу универзалнијих порука у односу на меморијале подизане на другим локацијама (углавном локалног карактера), али и оваплоћење одређене националне традиције.⁷⁰

⁶⁴ Богдановић је 1935. године био општински већник. *Београдске општинске новине*, бр. 5, мај 1935, 329.

⁶⁵ „Апел Одбора за подизање костурнице руским војницима”, *Време*, 1. 10. 1934, 11.

⁶⁶ Светислав Тасовац, „Учешће Руса у одбрани Београда и на Солунском фронту”, *Време*, 19. 8. 1934, 2.

⁶⁷ „Торжественное открытіе памятника русскимъ воинамъ”, *Царский вестник*, 19. 1. 1936, 1.

⁶⁸ „Къ сооруженію памятника”, *Царский вестник*, 15. 7. 1934, 3.

⁶⁹ Виолета Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду”, у: *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, уредник Милан Брдар (Београд: ЈКП Погребне услуге, 2011), 210; Протојереј В. Тарасјев, „Чувати сећање о онима који су отишли”, у: *Руси без Русије, Српски Руси*, уредник Зоран Бранковић (Београд: Дунај, 1994), 353–354.

⁷⁰ Поред градње споменика у оквиру гробних комплекса, они су подизани и дуж фронта (овај начин меморијализације пострадалих је био уобичајен током самих ратних операција – 1918. године), али и у близини цркава и секуларних простора (у првој послератној деценији). И сваки простор је слао одређене поруке. Први наведени је давао херојску слику рата, док је други усмеравао пажњу посматрача на општи губитак, што је била последица послератне потраге за реafirмацијом вредности друштва и заједнице за коју су војници дали своје животе. Јау

Патријарх Варнава је Удружењу бивших активних руских царских официра дао благослов за пренос и смештај посмртних остатака Руса, али уз извесну ограду – „ако је питање земљишта на коме има да се подигне костурница коначно решено”⁷¹. Оваква формулација наводи на закључак да су постојале извесне компликације у вези са имовинским питањем и избором локације. Оне су дефинитивно решене 13. априла 1934. године. Одлуком потписаном тог датума, Опште одељење Општине града Београда је руској организацији бесплатно уступило 20 квадратних метара земљишта на Новом гробљу⁷² преко пута Капеле Пресвете Богородице Иверске. Њој је, међутим, у потпуности препуштено питање подизања костурнице и преноса посмртних остатака⁷³ руских официра и војних обвезника, укључујући и оно финансијско – одређено је за искључивог финансијера њене градње. Удружење се истовремено обавезало да ће план изгледа будућег спомен-обележја доставити техничкој Дирекцији Општине града Београда на одобрење, а само решење Дирекцији за социјално и здравствено старање на извршење. Ову одлуку су потписали председник Милутин Петровић, потпредседници Лазаревић и Добра Богдановић и кмет-правник.⁷⁴

Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 79.

⁷¹ „Патріаршее Благословеніе”, *Царский вестник*, 8. 7. 1934, 1.

⁷² За уступање земљишта за изградњу страних војничких гробова на територији Београда, тачније на Новом гробљу, била је надлежна Општина града. Тако је Одбор општине, на пример, прихватио одлуку Првостепеног суда да се 1929. године откупи имање браће Јовановић за француско и немачко гробље. Историјски архив Београда, фонд 6, Општина града Београда, Књига записника одлука Одбора Општине београдске, бр. 58, 1929, Записник XXXI редовне седнице Одбора Општине београдске од 2. октобра 1929. године, тачка 11, стр. 36.

⁷³ Истовремено, посланство Мађарске, које је 1929. организовало пренос посмртних остатака својих погинулих војника, сахрањених на грађанском гробљу у Вршцу, у аустроугарско гробље у истој вароши, тражило је од вршачке општине да јој заједно са давањем сагласности на ову акцију, стави на располагање бесплатну потребну радну снагу да изврши ексхумацију. На овом примеру је уочљива разлика између постојања званичног дипломатског представништва једне земље (и њених могућности за агитацију) и удружења једне етничке заједнице, поданика државе која више није постојала. АЈ, фонд 334, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, конзуларно-привредно одељење, фасцикла 357, архивска јединица 1146, Посланство Мађарске – Министарству унутрашњих послова и Министарству правде, верском одељењу, 8. 7. 1929.

⁷⁴ „Општина гр. Београда”, *Царский вестник*, 8. 7. 1934, 1.

Владислав Албинович Мајевски (Владислав Альбинович Маевский), руски емигрант и лични секретар и библиотекар патријарха Варнаве, оставио је забелешку о тежини задатка који је Скородумов, као главни реализатор ове идеје, имао пред собом. Наиме, Михаил Фјодорович је уз велике потешкоће (нажалост, није познато какве природе) успео да издејствује од Управе града Београда само 20 квадратних метара површине. Међутим, „ризиковао је и подигао споменик, који је заузео више од 100 метара квадратних, будући да је био уверен да нико неће имати храбрости да тај споменик поруши”⁷⁵. Према информацијама којима је располагао часопис „Царски гласник” маја 1935. његова површина је била још већа и износила је 125 квадратних метара.⁷⁶

Одобрење локације будућег меморијала представљало је само један корак ка реализацији ове идеје. Убрзо су прецизно одређене надлежности и задаци сваког учесника у овом пројекту. У Битољу, у којем су се налазиле кости руских војника, формирано је одељење Одбора за подизање споменика, чије су чланове сачињавали председник градског поглаварства и други представници локалних власти и тамошње руске колоније. Ово одељење је било задужено за рад на припреми ексхумације, као и организацију свечаног превоза костију до Београда. Тај подбор је извршио скупљање земних остатака и све неопходне припреме. Ископане су кости укупно 387 познатих и незнатих војника (од којих осам официра и 24 подофицира), чији су гробови били разбацани по гудурама Кајмакчалана, Пелагонијској равници и Преспи.⁷⁷ Према наводима београдског листа „Време”, у Београд су биле пренете кости 400 војника и официра смештених у посебне врећице, а затим у ковчег (укупно 70). Тадашњи извештаји су износили податке да су на територији целе Југославије били расејани остаци око 10.000 изгинулих Руса. На Солун-

⁷⁵ В. Маевский, *op. cit.*, 40.

⁷⁶ „Памятникъ русскимъ воинамъ”, *Царский вестник*, 19. 5. 1935, 1.

⁷⁷ „На бојиштима Солунског фронта сакупљено је 387 знаних и незнатих руских војника, који ће се сместити у општу костурницу у Београду”, *Време*, 21. 5. 1935, 9.

ском фронту, где се борило око 12.000 војника, погинуло је преко 7.000, с тим да се највише костију налазило на грчкој територији.⁷⁸

Владислав Мајевски је писао да је разлог за преношење посмртних остатака само 387 војника и официра то што су сељаци прекопавали гробове погинулих на Солунском фронту, а њихове крстове бацали. Други мотив је био тај што се део некадашњег Солунског фронта и позадинске болнице налазио на грчкој територији, чије власти нису дале одобрење за пренос посмртних остатака у Југославију.⁷⁹ Према наводима битољског одбора из априла 1935, унутар граница грчке државе остало је још око 200 гробова, док је на територији срезова преспанског, прилепског, битољског и мориховског, познатих и непреораних било око 400.⁸⁰ Сам Скородумов је писао да су са југословенске стране границе ексхумирани сви они гробови који су пронађени и затим пренети у костурницу.⁸¹

Истовремено са остацима ратника са Солунског фронта, у костурницу су положене кости 136 официра и војника који су пали при одбрани Београда 1915. године (с тим да су била позната имена њих 106). Тридесет војника чији идентитет није био изванстан било је сахрањено заједно са српским.⁸² У крипти су сахрањени земни остаци и око сто руских војника који су умрли од рана по болницама на територији тадашње Аустроугарске (од тога 38 самоубица, који нису могли да издрже тешкоће заробљеништва). Поред костију ратника, у крипти је пренет и велики крст⁸³ који су од железничких шина начинили, према наводима В. А. Мајевског, Срби, односно припадници Друге дивизије, како је то Скородумов забележио⁸⁴, и на којем је био натпис „Руски хероји који су дали свој живот за слободу

⁷⁸ „У петак ће на свечан начин бити пренети у нову костурницу на Ново гробље остаци Руса погинулих на Солунском фронту и при одбрани Београда”, *Време*, 22. 5. 1935, 7.

⁷⁹ В. Маевский, *op. cit.*, 39.

⁸⁰ АЈ, фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, фасцикла 453, Одбор за пренос костију погинулих руских војника у светском рату у костурницу у Београду – министру правде, 23. 4. 1935.

⁸¹ Михаил Ф. Скородумов, *Шта треба да зна, сваки Словен, а нарочито словенски политичар* (Београд: Удружење бивших активних царских руских официра, 1939), 14.

⁸² „Вниманію Ополченцевъ”, *Царский вестник*, 8. 7. 1934, 2.

⁸³ К. Никифоров, *op. cit.*, 37.

⁸⁴ М. Скородумов, *op. cit.*, 16.

Србије”. Он се иначе налазио над заједничком гробницом у којој је било сахрањено 90 руских војника пострадалих на Солунском фронту.⁸⁵

Свечана сахрана земних остатака руских војника палих у одбрани Београда, на Солунском фронту и у аустроугарском заробљеништву организована је на Новом гробљу у Београду крајем маја 1935. године.⁸⁶ Међутим, свечаним полагањем костију у крипту руске костурнице није било завршено груписање посмртних остатака ратника царевине. Месец дана касније – јуна исте године у костурницу су пренети посмртни остаци Михаила Паханова, који је био сахрањен у Београду 1917. године.⁸⁷ Потом су новембра 1936. у престоницу пренете кости заробљеника настрадалих односно преминулих у Словенији – Крањској Гори. Превезени су посмртни остаци укупно 63 Руса, који су боравили у логорима за аустроугарске заробљенике и били ангажовани на пробијању пута кроз непроходне планине на италијанском фронту. Услови живота и рада су, и у овом логору, били веома тешки, што је доводило до бекства заробљеника. Међутим, услед изразито ниских температура бегунци су од мраза умирали. Истовремено, велики број њих се и у самом логору упокојио. Узрок је била глад или болести, а ни обављање задатка на пробијању пута није било без жртава. Наиме, на Крањској Гори се обрушила снежна лавина, усмртивши притом више од 170 војника, а на један број војника који су били послати на ископавање њихових тела обрушила се нова. До момента њиховог преноса у Београд о гробовима преминулих старао се један Рус, који је, поред представника локалне власти, пружио помоћ Скородумову у акцији превоза остатака.⁸⁸ Иначе, Удружење је о свом трошку ексхумирало и пренело кости руских војника са ове локације. Поред наведених, у костурницу су августа 1936. били положени и земни остаци непознатих руских војника који су били сахрањени у Горажду, а затим и

⁸⁵ В. Маевский, *op. cit.*, 39.

⁸⁶ „Почасни плотун над заједничком гробницом био је последња пошта руским војницима изгинулим за југословенску националну идеју”, *Време*, 25. 5. 1935, 5.

⁸⁷ „Перенесение останков”, *Царский вестник*, 30. 6. 1935, 3.

⁸⁸ „Перевозка останковъ русскихъ воиновъ”, *Царский вестник*, 15. 11. 1936, 2.

двојице морнара који су настрадали у одбрани⁸⁹ Кладова.⁹⁰ Уз дозволу представника локалне власти и помоћ свештеника из Горажда кости су ексхумиране и пренете у Београд.⁹¹

Освећење костурнице маја 1935. представљало је још један корак ка овековечењу улоге руских војника у Првом светском рату. Костурница је, заправо, била део већег меморијалног објекта (који је подразумевао и градњу споменика) на којем радови нису били завршени до поменутог датума. Према фотографији која је пропратила извештај дописника београдског листа са ове комеморације, преостало је постављање фигуре Архангела Михаила на спомен-обележје.⁹²

Упркос чињеници да је финансијска страна градње овог меморијала била искључиво у рукама иницијатора, поданици Краљевине и руски емигранти су им пружили подршку.⁹³ Међу најзначајнијим су били: краљ Александар, краљ Петар, краљица Марија, кнез Павле Карађорђевић⁹⁴, патријарх српски Варнава⁹⁵, затим установе – Министарство правде, Народна скупштина, Општина града Београда, Министарство војске.⁹⁶

⁸⁹ А. В. Богословский, „Русские памятники и музеи в Югославии”, *Часовой*, 5. 6. 1939, 31.

⁹⁰ „Отчетъ”, *Царский вестник*, 7. 11. 1937, 3.

⁹¹ „Русские богатыри”, *Царский вестник*, 2. 8. 1936, 2.

⁹² „Почасни плотун над заједничком гробницом био је последња пошта руским војницима изгинулим за југословенску националну идеју”, *Време*, 25. 5. 1935, 5.

⁹³ Тако су, на пример, средства дали Црвени крст, општина Нова Паланка, црквени суд Скопље, Фидак, пошта бр. 1, Управа железница из Ниша, сам Верховској, сињска гимназија, Војногеографски институт, срески начелник Кикинде, артиљеријски пуковник Прве армијске области, санитарно одељење Министарства војске, Централна управа Југословенских железница, редакција *Политике*, Банска управа Зетске бановине и многи други. „Поступили пожертвовањем на споменик”, *Царский вестник*, 11. 8. 1935, 3; „Пожертвовањем на споменик”, *Царский вестник*, 17. 2. 1935, 2.

⁹⁴ „У присуству изасланика Њ. В. Краља Њ. Св. Патријарх осветио је споменик на костурници руских ратника”, *Правда*, 13. 1. 1936, 3.

⁹⁵ „Посещение русской костурницы Святейшимъ Патриархомъ Варнавой”, *Царский вестник*, 14. 2. 1937, 4.

⁹⁶ „Торжественное открытіе памятника русскимъ воинамъ”, *Царский вестник*, 19. 1. 1936, 1; „Пожертвовање Военнаго Министерства”, *Царский вестник*, 19. 1. 1936, 3.

Уз њихову помоћ је јануара 1936. освећен Споменик императору Николају II⁹⁷ и палим официрима и војницима у светском рату, у јавности представљен као „први⁹⁸ споменик на свету подигнут руским ратницима” настрадалим у Великом рату.⁹⁹ Пројектант споменика, уједно и аутор свих скулпторских мотива (мада је, према наводима В. А. Мајевског, војни инжењер, руски емигрант Валериј Владимирович Сташевски (Валерий Владимирович Сташевский)¹⁰⁰ изградио споменик¹⁰¹), био је Роман Николајевич Верховској (Роман Николаевич Верховской), аутор и Споменика браниоцима Београда на Новом гробљу, који се налазио преко пута руске костурнице.¹⁰²

⁹⁷ Двадесетих година постојала је иницијатива да се у Београду подигне споменик императору Николају II, у чију сврху је Никола Пашић тестаментом завештао знатна средства. Андреј Л. Шемјакин, „Из Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године”, у: *Први светски рат. Србија, Балкан и велике силе, Зборник радова*, уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015), 204–205; Бора Димитријевић, „Штедна књижица Николе Пашића из 1922. године”, *Архив*, III, бр. 3, (2002), 124–130. Чак је и у планове о подизању Руског дома у Београду била уврштена идеја о постављању статуе „цару-мученику”, која треба да буде први „материјални споменик” императору. „Домъ Русской культуры”, *Царский вестник*, 27. 6. 1931, 4.

⁹⁸ Новембра 1934. у Берлину, на православном гробљу Тегел, у непосредној близини гробова руских избеглица преминулих у немачкој престоници (попут београдског), подигнут је споменик „Верним синовима Велике Русије”, посвећен руским царским војницима палим у Првом светском рату и потом у грађанском рату. Иницијатор овог меморијала у форми крста, на који је постављен мач положен на доле и украшен двоглавим орлом, био је генерал-мајор Алексеј Александрович фон Лампе (Алексей Александрович фон Лампе), начелник Другог одељења Руског општевојног савеза. На супротној страни споменика уклесане биле су године „1914–1917, 1917–1920–19...”. Последње две цифре су намерно биле изостављене, с обзиром на то да, како је руска емигрантска новина забележила, „њих ће дописати руке које доживе ослобођење Русије”. Б., „Вернымъ сынамъ Великой Россіи”, *Возрождение*, 6. 12 1934, 4.

⁹⁹ Б. Костић, *н. д.*, 16; „На Новом гробљу освећена је јуче костурница Русима палим у одбрани Србије”, *Политика*, 13. 1. 1936, 5.

¹⁰⁰ О В. В. Сташевском: Марина Ђурђевић, „Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду”, *Годишњак града Београда*, XLII, бр. 45–46, (1998–1999), 151–171; Олга Латинчић, „Валериј Владимирович Сташевски (1882–?) у Београду, Подаци из архивске грађе Историјског архива Београда”, *Наслеђе*, XII, бр. 12, (2011), 169–196.

¹⁰¹ В. Маевский, *ор. cit.*, 40; Виктор И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20–40-е годы XX века)* (Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2000).

¹⁰² О Р. Н. Верховском: А. Кадијевић, *н. д.*, 33–40.

Само спомен-обележје, познатије као Споменик руске славе, било је високо 19 метара, а фигура архангела Михаила, која је била постављена на врх постамента – пет.¹⁰³ Она је левом руком била ослоњена на мач, који је зарила у змију, а у испруженој десној руци је држала раскинуте ланце ропства.¹⁰⁴ Средињу постамента спомен-обележја украшавао је руски царски грб (двоглави орао са круном), фигура руског официра у замаху и година 1914.¹⁰⁵ На улазу у саму костурницу уклесана је порука: „Спавајте орлови ратни“. Сам споменик је добио још једну посвету (на српском језику): „Храбро палој браћи Русима при одбрани Београда, на Солунском фронту и осталој територији Краљевине Југославије 1914–1918. г.“¹⁰⁶.

По завршетку Другог светског рата, питање одржавања спомен-обележја и комплекса из Првог светског рата било је регулисано законским актом донетим у седмој деценији. Ипак, пре законске регулације овог питања, скоро деценију раније, 1952. године, Главни одбор Савеза бораца Народноослободилачког рата Србије донео је једно интерно решење. У оквиру закључка о прављењу прегледа споменика и спомен-плоча палим борцима Народноослободилачке борбе, он је издао директиву о реализацији исте активности и у случају меморијала из „раније прошлости“, али и давању предлога и предузимању мера за њихово очување.¹⁰⁷ Правне одредбе „Закона о гробљима бораца“ из шездесетих година су прописивале обавезу меморијализације жртава ратова, укључујући и оне из претходних сукоба, као и оне које су биле у саставу других армија.¹⁰⁸ Међутим, ме-

¹⁰³ Јелена Межински Миловановић, „Историјско-уметнички значај руског некропоља“, у: *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, уредници Мира Радојевић и Милош Ковић (Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ“, 2014), 200.

¹⁰⁴ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура...“, 274.

¹⁰⁵ М. Поповић, *н. д.*, 124; Ј. Межински Миловановић, *н. д.*, 200–202.

¹⁰⁶ Б. Костић, *н. д.*, 16.

¹⁰⁷ Архив Србије, фонд Ћ 115, Савез бораца Народноослободилачког рата Србије – Главни одбор Народне Републике Србије, фасцикла 33, Записник са састанка Секретаријата Главног одбора СБНОР-а Србије одржаног 20. фебруара 1952. године, стр. 2.

¹⁰⁸ Olga Manojlović Pintar, „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije“ (doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za istoriju, 2005), 138.

ханизми реализације овог конкретног члана нису били прецизирани и стога је у извесним примерима изостала и практична примена.

ЗАКЉУЧАК

Упркос доношењу законских аката 1919. и 1922. године, проблем руских гробних комплекса није постао предмет сталне пажње државних органа. У међуратном периоду одсуствовала је систематска и континуирана подршка државе и локалних органа. О гробним комплексима руских војника из Првог светског рата углавном су се старали појединци, представници избегличке заједнице и њихових организација. Они су и покретали иницијативе за груписање земних остатака настрадалих војника и ратних заробљеника, подизање спомен-обележја и костурница. Те иницијативе су у извесном броју случајева резултирале успешним акцијама које су подржавале и поједине институције и установе Краљевине, као и српско друштво.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије (АЈ): фонд 63, Министарство правде Краљевине Југославије, верско одељење; фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије; фонд 69, Министарство вера Краљевине Југославије; фонд 334, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, конзуларно-привредно одељење.

Архив Србије: фонд Ђ 115, Савез бораца Народноослободилачког рата Србије – Главни одбор Народне Републике Србије.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ): фонд 5881, Коллекция отдельных документов и мемуаров эмигрантов.

Историјски архив Београда: фонд 6, Општина града Београда.

Републички завод за заштиту споменика културе, Попис спомен-обележја 1950-тих.

Објављена грађа:

Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић, прир., *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, Зборник грађе*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2014.

Мемоари:

Трубецки, Григорије Н. *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*. Београд: Просвета, 1994.

Петровић, Теодора. *Сећања*. Нови Сад: Матица Српска, 1981.

Скрынченко, Дмитрий В. *Обрывки из моего дневника*. Предисловие и подготовка текста В. Б. Колмакова; Примечания А. Б. Арсеньева, В. Б. Колмакова, В. А. Скрынченко. Москва: Индрик, 2012.

Периодика:

Београдске општинске новине

Возрождение

Време

Политика

Правда

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

Царский вестник

Литература:

Арсенев, Алексей. *Крај других обала и степа – руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*. Нови Сад: Прометеј, 2009.

Арсенев, Алексей. „Руси у Банату”. У: *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*. Уредник Миодраг Матицки, 663–712. Београд: Вукова задужбина, 2010.

Арсенев, Алексей. *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводици*. Нови Сад: Змај, 2011.

Арсеньев, Алексей Б. „Петербургские архитекторы Нови-Сада: К. П. Паризо де ла Валетт и Ю. Н. Шретер”. У: *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение Русского зарубежья. Сборник докладов международной научной конференции*. Редактор Олег Л. Лейкин, 348–365. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2008.

Бељански, Миленко. *Партизанско гробље у Сомбору*. Сомбор: М. Бељански, 1974.

Билимович, Александр Д. *Русская матица*. Любляна: Русская матица, 1924.

Божовић, Александар. *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2014.

Болтаевский, Андрей А. „Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг.“. Диссертация, Московский городской педагогический университет, 2009.

Вељановић, Зоран. „Настанак и нестанак војних гробаља из Првог светског рата на територији Војводине – Суботица; Историја или мит – од заборава до пононог откривања”. У: *Зборник радова са Међународне конференције Учесће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, Нови Сад, 2016. <http://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/Veljanovic.pdf> (приступљено 2. 11. 2018).

Винавер, Вук. „Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа 1940. године”. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, XII, бр. 45, (1966), 5–60.

Вишняков, Ярослав В., Алексей Ю. Тимофеев, Горан Милорадович. *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*. Москва: РИСИ, 2016.

Вуковић, Видак. „Војнички логор из Првог светског рата у Великом Бечкерекy”. *Гласник музеја Баната*, V, бр. 11–12, (2002), 229–231.

Димитријевић, Бора. „Штедна књижица Николе Пашића из 1922. године”. *Архив*, III, бр. 3, (2002), 124–130.

Дукић, Бранко. *Немачко ратно гробље у Смедеревy*. Смедерево: Народна библиотека, 2010.

Ђурђевић, Марина. „Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду”. *Годишњак града Београда*, XLII, бр. 45–46, (1998–1999), 151–171.

Живојиновић, Драгољуб Р. *Невољни ратници, велике силе и Солунски фронт 1914–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Јовановић, Мирослав. *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*. Београд: Стубови културе, 1996.

Јовановић, Мирослав. *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*. Београд: Чигоја, 2006.

Јованович, Мирослав. „Ленинским курсом: как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)”. *Родина*, XXII, бр. 11, (2010), 130–132.

Кадијевић, Александар. „Београдски опус архитекте Романа Николајевића Верховскоја (1920–1941)”. *Наслеђе*, II, бр. 2, (1999), 35–37.

Каширин, Василий. „Дунайская Одиссея лейтенанта Григоренко”. *Родина*, XXII, бр. 11, (2010), 132–133.

Косик, Виктор И. *Русская Церковь в Югославии (20–40-е годы XX века)*. Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2000.

Костић, Братислава. *Ново гробље у Београду*. Београд: Погребне услуге, 1999.

Латинчић, Олга. „Валериј Владимирович Сташевски (1882–?) у Београду, Подаци из архивске грађе Историјског архива Београда”. *Наслеђе*, XII, бр. 12, (2011), 169–196.

Маевский, Владислав А. *Русские в Югославии: Взаимоотношения России и Сербии*. Т. 2. Нью-Йорк: Издание Исторического Кружка, 1966.

Марковић, Татјана. „У спомен руским заробљеницима сахрањеним у Петроварадину”. У: Новембарски дани у Новом Саду 1918: зборник радова са стручно-научног скупа одржаног 8. новембра 2012. године. Уредник Драго Његован, Зоран Лазин. Нови Сад: Мало историјско друштво, 2012.

Межински Миловановић, Јелена. „Историјско-уметнички значај руског некропоља”. У: *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*. Уредници Мира Радојевић и Милош Ковић, 186–209. Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”, 2014.

Молнар, Тибор. „Војничка гробља из Првог светског рата (1914–1918) у Војводини”. У: Зборник радова са Међународне конференције Учешће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату, Нови Сад, 2016. <http://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/Molnar.pdf> (приступљено 2. 11. 2018).

Никифоров, Константин В. „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)”. *Славяноведение*, I, бр. 4, (1992), 33–44.

Обреновић, Виолета. „Руси на Новом гробљу у Београду”. У: *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*. Уредник Милан Брдар. Београд: ЈКП Погребне услуге, 2011.

Обреновић, Виолета. „Српска меморијална архитектура 1918–1955”. Докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, Одељење за историју уметности, 2013.

Окоороков, Александр В. *Знаки русской эмиграции (1920–1990)*. Москва: Collectors book, 2005.

Писарев, Юрий А. „Русские войска на Салоникском фронте в 1916–1918 гг.”. *Исторические записки*, LXXIX, (1966), 109–139.

Поповић, Марко. *Хералдички симболи на јавним здањима Београда*. Београд: БМГ, 1997.

Поповић, Никола Б. *Србија и царска Русија*. Београд: Службени лист СРЈ, 1994.

Поповић, Никола Б. *Односи Србије и Русије у Првом светском рату (1914–1918)*. Београд: Институт за савремену историју, 1977.

Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова. Том I–II. Приредили Миодраг Сибиновић, Марија Межински, Алексеј Арсењев. Београд: Филолошки факултет, 1994.

Русская матица (1924–1934): *Отчет о деятельности*. Любляна: Русская матица, 1935.

Сенявская, Елена С. „Положение русских военнопленных в годы Первой мировой войны: очерк повседневной реальности”. *Вестник Российский университет дружбы народов*, XXII, бр. 1, (2013), 64–83.

Сергеев, Евгений Ю. „Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны”. *Новая и новейшая история*, XL, бр. 4, (1996), 65–78.

Скородумов, Михаил Ф. *Шта треба да зна, сваки Словен, а нарочито словенски политичар*. Београд: Удружење бивших активних царских руских официра, 1939.

Тарасјев, Протојереј В. „Чувати сећање о онима који су отишли”. У: *Руси без Русије, Српски Руси*. Уредник Зоран Бранковић, 353–354. Београд: Дунај, 1994.

Тимофејев, Алексеј. „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата”. У: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, зборник радова*. Уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић, 167–180. Београд: Историјски Институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015.

Тимофејев, Алексеј. *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Шаренац, Данило. *Топ, војник и сећање – Први светски рат и Србија 1914–2009*. Београд: Институт за савремену историју, 2014.

Шевцова, Галина И. *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917*. Београд: Infinitas, 2010.

Шевцова, Галина И. „Руска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у годинама Првог светског рата (1914–1917)”. У: *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*. Уредници Мира Радојевић и Милош Ковић, 33–45. Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”, 2014.

Шемјакин, Андреј Л. „Из Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године”. У: *Први светски рат. Србија, Балкан и велике силе, Зборник радова*, уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић, 197–206. Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015.

Jovanović, Miroslav. „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje”. *Tokovi istorije*, III, br. 1–2, (1995), 93–126.

Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Čigoja, 2014.

Manojlović Pintar, Olga. „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za istoriju, 2005.

Mikšić, Diana. „Ruski ratni zarobljenici u Prvom svjetskom ratu prema gradivu Hrvatskoga državnog arhiva”. *Arhivski vjesnik*, XLVIII, br. 1, (2005), 101–114.

Mitrović, Dragomir. „Revolucija u Rusiji i ruske trupe na Solunskom frontu”. *Istorijski glasnik*, X, br. 3–4, (1957), 17–24.

Nedok, Aleksandar. „Ruska medicinska pomoć Srbiji u njenom oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804. do 1917. godine)”. *Vojnosanitetski pregled*, LXVI, br. 7, (2009), 587–596.

Puškadija-Ribkin, Tatjana. *Emigranti iz Rusije u kulturnom i znanstvenom životu Zagreba*. Zagreb: Prosvjeta, 2006.

Stevanović, Milan. „Spomenik srpskim i ruskim vojnicima”. *Somborske novine*, 13. 10. 2013.

Šarenac, Danilo. „Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919–1941”. *Istorija 20. veka*, XXIX, br. 1, (2011), 27–38.

Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Milana Živanović, Research Assistant
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade
e-mail: milana.zivanovic@yahoo.com

GRAVEYARD COMPLEXES OF THE RUSSIAN SOLDIERS FALLEN IN SERBIA DURING THE WORLD WAR I

(Summary)

The role played by the Russian soldiers in military operations during the World War I in Serbia and on the Macedonian front was undoubtedly important for the Serbian army. The cooperation started at the outbreak of the war in an august of 1914 and lasted until 1917. During that period the Russian soldiers, together with the Serbian army, have fought and died in the combats against the Central Powers. However, their death was related not only to the war battles. They've also died in Austrian captivity due to illness, hard work and terrible life conditions in prison camps. They've been buried in the military cemeteries that have spread from Greece until Austria-Hungary (northern parts of the latter Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes). After the end of the war, soldiers and war prisoners have become an object of the commemorations. In the first place the members of the Russian emigration in Serbia started to commemorate them by erecting monuments and memorials and gathering their remains in ossuaries. The main reasons they underwent this action was the bad condition of the graves. Their role was crucial for the locating and preserving the resting places of the fallen soldiers.

KEY WORDS: *Graveyard complex, monument, ossuary, Kingdom of Yugoslavia, Russian emigration*

Документа

УДК 94(497.1)"1918"
355.48(497.16)"1918"

COBISS.SR-ID 282347532

Проф. др Александар Животић
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ,
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ
e-mail: aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

УЈЕДИЊЕЊЕ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ 1918. СЕЋАЊЕ КОМАНДАНТА ЈАДРАНСКИХ ТРУПА ГЕНЕРАЛА ДРАГУТИНА МИЛУТИНОВИЋА

АПСТРАКТ: У раду су представљена сећања команданта Јадранских трупа српске војске генерала Драгутина Милутиновића на операције српске војске на тлу Црне Горе 1918, сам чин проглашења уједињења Србије и Црне Горе, побуна противника начина на који је уједињење извршено, гушење побуне и покушај нормализације политичких и безбедносних прилика у Црној Гори.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Црна Гора, уједињење, 1918, српска војска, Подгоричка скупштина, Божићна побуна

Велика савезничка офанзива на Солунском фронту, која је започела средином септембра 1918, поставила је пред уморну, проређену и непрекидним шестогодишњим ратовањима исцрпљену српску војску тешке и велике задатке. Понета крилима победе на Добром пољу, требало је упорном борбом, надљудским залагањем и брзим наступањем да оствари ратне циљеве Краљевине Србије. Од ње се није очекивало само да ослободи окупирану отаџбину већ и да ратни програм српске владе, оличен у чвр-

стом опредељењу за завршетак националне мисије ослобођења и уједињења српског народа и „поробљене јужнословенске браће”, спроведе у дело. Границе будуће заједничке државе зависиле су од начина и брзине наступања српских јединица. У очекивању мировне конференције која је требало да одреди границе југословенске државе и утврди њено место у међународној заједници, страхујући од могућег неповољног развоја ситуације по интересе Краљевине Србије и јужнословенских народа од клаузула тајних уговора и међусавезничких договора и обећања, српска влада је од своје измучене и намучене војске очекивала да брзином продора и силом свог прослављеног оружја на бојним пољима „исцрта” контуре нове државе, заштити југословенски простор, спречи деобу националних територија и својом чврстином и одлучношћу штити аргументе српске владе пред интересима, захтевима и ултиматумима великих сила.

Црна Гора је представљала изузетно важан чинилац у процесу окупљања и уједињења српских и југословенских земаља. На том географски невеликом, саобраћајно неприступачном и неповезаном простору укрштало се неколико важних политичких, геополитичких и војних питања. Црна Гора је несумњиво представљала српску државу, али су њен историјски развој оличен у изградњи државности те посебне политичке и војне структуре, обликовали посебност с којом се рачунало, а за коју се сматрало да ће на таласу свеукупног националног обједињавања бити елиминисане. На другој страни, њен рубни положај у односу на центар националног окупљања и релативно дуга и у војном и географском смислу изузетно неповољна гранична зона према албанској држави, за коју се очекивало да ће у првим послератним данима бити конституисана, а њене границе одређене и утврђене, давале су Црној Гори посебан значај стратегијског нивоа за српску владу и војску.¹ Посебни интереси које је Италија имала на том простору, проистекли из обећања која су силе Антанте дале Лондонским уговором из априла 1915, уводили су Црну Гору у орби-

¹ О односима између Србије и Црне Горе опширније: Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом светском рату 1914–1918* (Титоград: Историјски институт, 1969); Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918* (Цетиње: Обод, 1981).

ту италијанских интереса и чинили је поприштем окршаја између српске владе која је тежила националном уједињењу и Италије за коју је Црна Гора имала посебно место у остварењу зацртане политике заокружења интереса на Јадрану и непосредном балканском залеђу јадранског басена. Укљештена између италијанског присуства у Албанији које је српска влада настојала да ограничи и далматинског дела јадранске обале на коме је српска страна ултимативно тежила да заустави италијанско продирање, с јаким италијанским династичким утицајима, Црна Гора је у процесу српског и југословенског уједињења представљала једну од кључних тачака будућег српско-италијанског сусрета и сукоба. Зато се од српске војске очекивало да из Црне Горе потисне аустроугарске снаге, омогући повратак и политичку делатност присталица безусловног уједињења, помогне им да остваре превласт над политичким противницима и сузбије евентуалне покрете и побуне уперене против директног сједињења Србије и Црне Горе. Уз то, српска војска је морала да чврсто поседне будућу граничну линију с албанском државом и да се ефикасно супротстави било каквом покушају упада албанских наоружаних група на територију будуће југословенске краљевине. У односу на Италију од српске војске се захтевало да се одлучно супротстави било каквом виду италијанске војне интервенције, као и да на самом терену води борбу против разгранате мреже италијанских агената.²

Зато је у јеку победоносне савезничке офанзиве на Солунском фронту, формиран посебан одред који је имао крајње специфичан задатак да избије на Јадранско приморје, заузме Скадар и наступањем дуж јадранске обале осигура улазак тог простора у састав будуће југословенске државе. Новоформиране Скадарске

² О односу Италије према Црној Гори, њеним интересима на Балкану и утицају на ток и исход уједињења Србије и Црне Горе: Драгољуб Живојиновић, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919* (Београд: научна књига, 1970); Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922* (Београд: Војска, 1996); Драгољуб Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914–1925. Студија о изневереном савезништву* (Београд: Службени лист СРЈ, 1998); Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници. Русија, Француска, Велика Британија, САД 1914–1918* (Београд: Службени лист СРЈ, 2000); Драгољуб Живојиновић, *Крај Краљевине Црне Горе. Мировна конференција и после 1918–1921* (Београд: Службени лист СРЈ, 2002).

трупe, касније преименоване у Јадранске, нису биле бројчано јаче. Чинио их је један пешадијски пук с једном артиљеријском батеријом и једним коњичким ескадроном. Међутим, њихов задатак је далеко превазилазио њихову јачину с обзиром на том да се радило о задатку стратегијског значаја. Управо је њихов командант, у тренутку постављања на дужност још увек пуковник Драгутин Милутиновић³, као официр изузетног командантског дара и искуства у командовању мањим самосталним снагама, али и дипломатске вештине показане на просторима Албаније и Русије у ранијем периоду, представљао готово идеалан избор за вршење те крајње специфичне дужности. Сем тога Милутиновића је за ту осетљиву и одговорну дужност препоручило и изузетно поверење које је у њега и његове способности имао начелник Штаба Врховне команде војвода Живојин Мишић, али и околност да је солидно познавао Црногорце, прилике међу њима, њихов менталитет, као и најистакнутије војне команданте јер је током Другог балканског рата, као командант Тимочке дивизије другог позива, у борбама код Криволака ратовао заједно с Црногорском дивизијом, упућеном у помоћ српској војсци, а током 1914. је у својству команданта Шумадијске дивизије другог позива заједно са црногорском Санџачком војском ратовао на простору источне Босне.

³ Драгутин Милутиновић (Белошевац, Крагујевац, 28. IX 1865 – Београд, 5. I 1941). Питомац 17. класе Ниже школе Војне академије и Николајевске генералштабне академије у Петрограду. До балканских ратова обављао командне дужности у пешадији, закључно са положајем команданта пешадијског пука. Био начелник одсека у Оперативном одељењу Главног ђенералштаба, начелник штаба дивизијске области и редовни професор Војне академије. На челу Спољног одсека Главног ђенералштаба био од 1901. до 1902. и Извештајног одсека Главног ђенералштаба од 1906. до 1909. У балканским ратовима био командант Тимочке дивизије другог позива. У Првом светском рату командовао Шумадијском дивизијом другог позива, Албанским трупaма, Вардарском дивизијом, Резервним трупaма и Подофицирском школом у Бизерти, Првом добровољачком дивизијом у Русији и Јадранским трупaма. После рата делегат Владе на Цетињу, инспектор пешадије, канцелар краљевих ордена и члан Војног савета. Пензионисан 1927. Истакнути војни писац, историчар и теоретичар. (ВА, Досијеи персоналних података, кутија 1121, досије 101, *Лични и службени односи и оцeне Драгутина Милутиновића*. Опширније о биографији генерала Милутиновића: Александар Животић, „Генерал Драгутин Милутиновић (1865–1941). Војник и историчар”, *Војноисторијски гласник*, 1, (2015), 41–60; Драгутин Милутиновић, *Шумадијска дивизија другог позива Народне војске у рату 1914–1915* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2015), 13–29.

Из обе ратне епизоде потицало је и лично познанство и обострано поверење са сердаром Јанком Вукотићем, свакако највиђенијим црногорским официром. Уз то, као командант српских трупа у Албанији током лета 1915, одлично је познавао прилике на том терену, па га је и то квалификовало за специфичну дужност у Црној Гори.

Регент Александар је Драгутину Милутиновићу пред одлазак на дужност јасно нагласио да се простор мора осигурати од Италијана и по сваку цену спречити повратак краља Николе у Црну Гору. Потукавши остатке аустроугарске 47. дивизије Милутиновићев одред ослободио Скадар је, а потом у сарадњи с црногорским устаничким снагама и читаву Црну Гору. Успешно обавивши задатак ослобођења Црне Горе и тиме спечивши улазак италијанских снага на тај простор, обезбедио је и уједињење Црне Горе са Србијом, односно њен улазак у новостворену југословенску државу. Први дани живота у новој држави донели су и прве невоље. Присталице црногорског краља Николе и противници уједињења почетком 1919. подигли су побуну у Црној Гори. Нагомилане тензије и изражене страсти између присталица уједињења – „бјелаша” и противника – „зеленаша” ескалирале су у прави оружани сукоб током Божићне побуне.⁴ Ђенерал Милутиновић је настојао да у таквим условима преговорима, уз минимално ангажовање војних снага, утиче на смиривање и стварање услова за прелазак на мирнодопски начин живота. На тој дужности остао је до формирања Зетске дивизијске области 14. јануара 1919. године. Тиме су Јадранске трупе престале да постоје, пошто је команда Зетске дивизијске области настала преформирањем ранијег штаба Југословенске дивизије.⁵ Расформирање јединице којом је

⁴ О уједињењу Србије и Црне Горе, Подгоричкој скупштини и Божићној побуни опширније: Димитрије Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије* (Титоград: Историски институт, 1962); Димитрије Вујовић, *Прилози изучавању црногорског националног питања* (Никшић: Универзитетска ријеч, 1987); Dimitrije Vujović, *Podgorička skupština 1918* (Zagreb: Školska knjiga, 1987); Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918* (Титоград: Историјски институт, 1969); Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918* (Цетиње: Обод, 1981).

⁵ Миле Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921* (Beograd: narodna knjiga, 1988), 71.

командовао за ђенерала Милутиновића није означило крај боравка на простору Црне Горе пошто је нова влада, ценећи његов допринос смиривању ситуације, његов војни и политички ауторитет, али и изузетно познавање политичких и безбедносних прилика у Црној Гори, па га је поставила за свог посебног делегата на Цетињу.⁶

Ђенерал Драгутин Милутиновић није био само официр високе стручне културе и успешан ратни командант већ и изузетан интелектуалац, с израженом потребом да догађаје у којима је учествовао и својим деловањем често пресудно обликовао опише и забележи како би сачувао аутентично сведочење о минулим временима. У оквиру његове обимне заоставштине, која се чува у Архиву Српске академије наука и уметности, налази се и мемоарски спис о његовом командовању Скадарским, односно Јадранским трупима, улози српске војске у завршном делу процеса уједињења Србије и Црне Горе, Подгоричкој скупштини, Божићној побуни и покушају смиривања ситуације у Црној Гори након сламања оружане побуне.⁷ О дешавањима у Црној Гори ђенерал Милутиновић је писао у свом маниру, оштрим речима, критичан према себи, српској влади, њеним повереницима и присталицама у Црној Гори, као и самој црногорској средини. Сливовито дајући портрете појединих учесника догађаја, уз жив опис кључних дешавања, његово на моменте драматично приповедање јасно осликава комплексну и трагичну ситуацију у којој се Црна Гора нашла на крају Првог светског рата. Поред овог списка, у оквиру његове заоставштине сачуване су и различите белешке које је водио као командант Јадранских трупа⁸, као и његов критички осврт на рад Срба око уједињења Србије и Црне Горе, извештај команданту Друге армије о дешавањима у Црној Гори, документација везана за истрагу коју је команда Друге армије водила око

⁶ ВА, ДПП, кутија 1121, досије 101, Лични и службени односи и оцене Драгутина Милутиновића.

⁷ Архив Српске академије наука и уметности (у даљем тексту: АСАНУ), Оставштина Драгутина Милутиновића, 11441, *О догађајима у Црној Гори за време командовања Скадарским а затим Јадранским трупима од 10 октобра 1918.год до 1 марта 1919 године*.

⁸ АСАНУ, 11450.

утврђивања околности под којима је дошло до албанске побуне у Плаву и Гусињу за време уједињења, осврт на операције 2. југословенског пука од Пећи до Котора, преписка с појединим вођама побуне, али и присталицама уједињења, поздравни говори виђенијих Црногораца приликом дочека српске војске у појединим деловима Црне Горе и портрети познатих и виђенијих Црногораца.⁹

О ДОГАЂАЈИМА У ЦРНОЈ ГОРИ ЗА ВРЕМЕ КОМАНДОВАЊА СКАДАРСКИМ А ЗАТИМ И ЈАДРАНСКИМ ТРУПАМА ОД 10 ОКТОБРА 1918 ГОД. ДО 1 МАРТА 1919 ГОДИНЕ

ПРИПРЕМНЕ РАДЊЕ

Моје одређивање за Команданта Скадарских и Јадранских трупа и за Делегата Краљевске Владе.

Пре стварања Команде Скадарских трупа обавештен сам, да је Никола Пашић као Претседник Владе још у марту 1917 године авизирао Врховној Команди да се опреми експедиција за Црну Гору и Сев. Албанију од Црногораца и Арнаута, па да се за време офанзиве која је претстојала, упуте у Црну Гору. На ово му је Начелник штаба Врховне Команде, тада генерал Петар Бојовић одговорио, да ће се за ту сврху употребити читаве јединице оперативне војске, и да нема потребе за стварање каквог нарочитог одреда од Црногораца и Арнаута.

Пред офанзиву 1918. године смењен је Начелник штаба Врховне Команде генерал Петар Бојовић а на његово место постављен је популарни војвода Живојин Мишић. Питање о експедицији за Црну Гору и север. Албанију остало је на мртвој тачки. Припреме никакве није ни било, а како се чини са овим питањем није ни био упознат нови Н. Ш. В. К. приликом примања дужности.

Стога, када је Врховна команда у Скопљу почетком октобра 1918 године понудила команду над Скадарским трупама за рад у Црној Гори генералу Милошу Васићу, овај није хтео ни да чује зато, што ништа није било припремљено за ту експедицију, и што

⁹ АСАНУ, 11443.

му се није имало ништа ни дати, јер је био упућен само на некакав огroman плен, који га тобож чека у Пећи.

После генерала Милоша Васића мени то место понуде. У то време био сам одређен за нарочите послове код Н. Ш. В. К¹⁰, војводе Мишића. И сам сам увидео оправданост одбијања Генерала Васића за ту команду која је имала тек да се формира на врат на нос, и то у Пећи, од нечега што треба тамо да постоји, па даље да се крећем на правцу беспутне северне Албање (ка Скадру) и Црне Горе, са slabим или шта више и никаквим средствима за везу, исхрану, борбу и т.д.

Пошто сам већ био пуковник у осмој години ефективне службе, а на наваљивање војводе Мишића и Регента Александра, у овој крајњој и последњој фази рата, ја сам примио команде, са захтевом да ми се бар одреди за начелника штаба пешадиски мајор Бор. А. Николић, а за остало особље обећано ми је да ће ми се испослати од разних јединица и команада и то у Пећи, где сам треба да формирам односно импровизирам штаб.

Пред одлазак за Пећ, 8. октобра¹¹ пред подне у Идадији (бивша турска гимназија) прими ме регент Александар и рече ми ово: „Вама је осигуран чин генералски, јер сте то и раније заслужили. При раду у Црној Гори немојте бити мека срца. Краљу Николи треба забранити долазак у Црну Гору по сваку цену, па ма употребили и крајна средства.” Још ми је напоменуто да гледам да ми заузмемо Скадар пре Талијана, па да га не пуштамо из наших руку. Међутим у Пећи 14 октобра добијем шифровано наређење из Врховне Команде, да не идем у Скадар, јер ће тамо бити француске, енглеске и талијанске трупе. У истом наређењу промењен је назив мојих трупа, које се сада зову „Јадранске”. Правац кретања им је Подгорица-Цетиње-Котор.¹² Како се ја налазим још у Пећи, где сам остао све до 19 октобра формирајући како тако штаб,

¹⁰ Начелник Штаба Врховне команде.

¹¹ Датуми су по старом календару.

¹² Генерал Драгутин Милутиновић мисли на наређење Штаба Врховне команде издато у Скопљу 13. октобра 1918. Интегрални текст телеграма с наређењем објављен је у: Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, *prir., Građa o stvaranju jugoslovenske države 1. I – 20. XII 1918*, II (Beograd: Institut društvenih nauka, 1964), 399; Љубодраг Димић и Ђорђе Борозан, *прир., Југословенска држава и Албанци*, I, (Београд: Војноисторијски институт, 1998), 126

а потпуковник Гргур Ристић са II Југословенским пуком и брдском батеријом (4 топа) упутио се већ за заузимање Скадра 11 октобра изјутра, и како нисам с њим имао никакве везе то моје наређење да не иде на Скадар није му ни стигло на време, и он је већ у дводневној борби 17 и 18 октобра заузео Скадар, у који су Талијани ушли после нас без борбе на читава три дана доцније. Трофеји у борбама око Скадра били су 500 заробљених аустр. војника, 17 митраљеза и две брдске хаубице са малим бројем бојеве муниције, нешто јаче од 1000 зрна, извешан број заробљених аустријских војника-југословена узео је ком. пука у појачање свога пука, а остало отпустио кућама, јер их нисмо имали ни где држати, нити пак хранити.

После Регента Александра јавио сам се Начелнику штаба Врховне Команде војводи Мишићу, па како га је Бог дао оптимисту, он ми рече: „Ето ти сада рада, па у Пећи, од свега заплешеног формирај штаб и остало. То теби неће бити тешко, јер ти та питања око формирања знаш, пошто си био професор Организације и Администрације.”

Замолио сам војводу Мишића да ми да наређење у копији о новоформираним трупима да га успут покажем команданту II Армије који је у Приштини, да би ми дао бар мајора Борисава А. Николића, који је негде у његовим трупима, те да могу макар с ким отпочети посао у Пећи. Поред овог наређења даде ми војвода Мишић и један аутомобил из Врховне команде и нареди ми да се 9 октобра кренем за Пећ. И тако кренух 9 октобра у 4 часа у јутру аутомобилом из Скопља преко Качаника и Феризовића па у 1 час по подне стигох у Приштину где се налазио Командант II армије војвода Степан Степановић и његов штаб. Како је у то време војвода по ручку спавао, то га његови помоћници: начелник штаба Генералштабни пуковник Милан Ж. Миловановић и помоћник Генералштабни потпуковник Милутин Недић нису смели будити. Да не бих задоцнио за Митровицу, где је био штаб дивизије пуковника Ђуре Докића¹³, у чијем је саставу мајор Бор. А. Николић, а који се штаб рано изјутра 10 октобра креће за север ка Рашкој, то по њиховом савету, да не чекам буђење војводе Степе Степанови-

¹³ Ради се о штабу Тимочке дивизије, која је била у саставу Друге армије.

ћа, пожурим за Митровицу, стим да се по доласку јавим телефоном, па ће војвода наредити даље шта треба. На моје велико изненађење пуковник Милан Ж. Миловановић јави ми телефоном, да ми војвода не може дати мајора Бор. А. Николића, јер он још није добио наређење из Врховне Команде, мада сам то наређење лично показао његовим помоћницима. Испричам све ово пуковнику Ђури Докићу. Увиђавни Докић даде ми мајора Бор. А. Николића, но с молбом да о томе никоме не говорим, додав да се и иначе мајор Бор. А. Николић нешто споречкао са својим командантом бригаде пуковником Миланом Недићем¹⁴.

И тако готово на силу узех мајора Бор. А. Николића и с њиме 10. октобра по подне стигох аутомобилом у Пећ, и од 10. октобра 1918 године отпочех рад као командант Скадарских трупа.

Тек доцније у Подгорици стиже ми извештај из II Армије војводе С. Степановића да ми се упућује начелник штаба мајор Бор. Николић, кога сам ја још 10 октобра узео захваљујући пуковнику Ђури Докићу.

11 октобра упућен је потпуковник Гргур Ристић са II југословенским пуком и једном брдском батеријом (4 топа) из Пећи за Скадар, а он се и иначе већ беше припремио за покрет ка Скадру. Успут за Скадар потпуковник Ристић из села Белухе упуту мајора Св. Симовића са једним батаљоном и једним топом преко Чакора у правцу Андријевице у Подгорицу. Симовић уз пут придружи себи и црногорске батаљоне. Ристић пак са путовођом преко Плава и Гусиња са остала два батаљона, три топа и водом коњице упуту се ка Скадру, који је и заузео 18 октобра, као што је напред споменуто.

У Пећи не нађох ништа од плена што би ми користило за формирање штаба, јер је све било разграбљено много пре мога доласка.

Дакле, као што се види никаква припрема није била извршена за рад у Сев. Албанији (ка Скадру) и Црној Гори. Поред овога била је одређена и мала снага - Јачина снаге била је II југословенски пук (од три батаљона) и једна брдска батерија од 4 топа, вод

¹⁴ У том моменту пуковник Милан Недић био је командант Тимочке пешадијске бригаде Тимочке дивизије.

коњице, даље Коста Пећанац и његови четници, који су се налазили негде око Пећи, као и неке француске трупе, које су требале ући у састав Скадарских трупа, али које су се од Ђаковице одвојиле и отишле својим засебним путем за Скадар, немајући никакве везе, нити пак заједничке акције са Скадарским трупама. После одласка II југословенског пука, упутио сам Косту Пећанца са његовим четницима у правцу преко Чакора, Андријевице ка Подгорици. Пећанац у томе времену беше оболео, али му то ипак ништа није сматало у његовом увек енергичном раду за рад у Црној Гори, па зато сумњам да би се и непријатељ из Црне Горе и С. Албаније могао тако брзо истерати да нашим трупама на наш позив нису пришли у помоћ црногорски батаљони, као и ранији крстарећи (партизански) одреди и, овим се само објашњавају наши брзи успеси у борбама, и то 17 октобра око „Вјетерника“, 18 истог месеца око Подгорице и 19 истог месеца око Никшића, као и борбе око Скадра 17 и 18 октобра.¹⁵

Због тешкића око исхране црногорски батаљони су се ускоро морали распустити, а ми сами остати са врло slabим трупама, које су због борбе а и болести (грипа) убрзо биле десетковане.

И са тако slabим трупама морало се и на даље наступати за непријатељем, као и гонити га старајући се да се потера са територије Црне Горе и тежити што пре обали Јадранског мора због исхране, јер тада у Црној Гори као и у Северној Албанији хране није било ни у обилним приликама, а сада још мање, после трогодишњег разорног рата и то на терену, који непријатељ напушта при повлачењу, и, који том приликом све и уништава.

Ето због таквих прилика ми смо на територији Црне Горе имали остављене врло слабе посаде, и то: у Плаву, Гусињу, Андријевици Тузи и Колашину (у сваком од ових места по две десетине) а у Бару једну чету од које је вод био у Вир Пазару и Ријеки, а на Цетињу три слабе чете (бораца око 250 војника) и по једна чета у Подгорици и Никшићу (а из ове последње један вод у Данилову Граду). Све остало са брдском батеријом као и са Коман-

¹⁵ О борбама које су црногорске устаничке трупе и јединице Јадранских трупа водиле с аустроугарским снагама у Црној Гори опширније: Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918* (Титоград: Историјски институт, 1969), 447–448.

дантом II југословенског пука потпуковником Гргуром Ристићем, било је у Котору и Боки Которској због исхране, ако и због чувања огромног заплењеног материјала у Котору, приликом нашега заузећа Боке Которске (база за аустриске оперативне јединице у Црној Гори и сев. Албанији). Сав тај разноврсни материјал ускоро су разграбили наши моћни савезници, захваљујући својим јаким транспортним поморским средствима. Довољно је било да ма ко од наших савезника (Талијана, Француза, Енглеза, или Американаца) да само „бон” па да узме шта му је воља. Они су знатно касније од нас ушли у Боку Которску, а ми смо морали да им дамо, према наређењу Врховне Команде, све што им се свиди па и флоту, која је била у Боки Котроској. Две најсавременије аустриске крстарице „Хелголанд” и „Новару”, које сам видео у Боки Котроској, заузели су били Французи са једним адмиралом.

ЦРНОГОРСКИ ОДБОРИ И ЊИХОВ РАД

Као што напред споменух, 10 октобра по подне ја стигох са начелником штаба мајором Бор. А. Николићем у Пећ, где затекох потпуковника Гргура Ристића, који се баш спремао за покрет и који 11 октобра крену за Скадар.

Нас су Црногорци у почетку врло одушевљено дочекивали. Ми смо – команданти унапред оперишући трупе, према наређењу Врховне Команде, постављали у Црној Гори и управне власти од самих Црногораца, који су те дужности и раније вршили, а у неким местима смо одређивали и војне станице. Ове су нас војне станице врло скупо стале, што се доцније показало. Ове власти као и станице постављао је према наређењу Врховне Команде поглавито потпуковник Симовић, који је од села Белуха упућен у Црну Гору.

Команданту Скадарских трупа био је придат и нарочити црногорски одбор, на чијем челу у прво време беше, професор Петар Косовић, који стиже 12 октобра у Пећ. Ускоро дође и професор Светозар Томић, као делегат владе са Крфа, са својом засебном шифром, и он није био потчињен Команди Скадарских трупа, већ је општио самостално и непосредно са Владом, мимо мене као Команданта С. Т.

За попуну мога штаба, као и ради помоћи црногорском одбору, беше ми авизирано да ће ми се упутити око 50 официра и војних чиновника пореклом Црногораца, као и око стотину Црногораца - добровољаца.

Због рђавих путева и никаквих превозних сретстава као и незнања где су распоређени, ови службеници стизаху врло неуредно а и сувише касно, а неки уопште и не дођоше. Па и те што дођоше узе одбор, према наређењу Врховне команде за своје циљеве. Ти циљеви били су агитационе природе (за уједињење са Србијом) под династијом Карађорђевића). Људи беху за тај посао невешти и мало их ко од Црногораца знао и познавао. Они, као наши србијански официри и чиновници беху се отуђили од своје браће у Црној Гори. То беху људи без икаквог ауторитета међу тамошњим Црногорцима. Бар тако се мени тада чинило.

У Пећи сам остао све до 19. октобра, подешавајући рад са одбором и очекујући батаљон потпуковника Владимира Бркића, који треба да дође и остане као посада у Пећи. Овај батаљон стиже 15 октобра са још два брдска топа. Стиже и командант брдског дивизиона, потпуковник Мих. Трифуновић одређен да са дивизионом уђе у састав Јадранских трупа. Овога истог дана у мрак јавише ми се оба потпуковника - Трифуновић и Бркић. Обрадовах се њиховом доласку, а нарочито доласку потпуковника Трифуновића, који са своје три батерије појачава Јадранске трупе али та моја радост не беше дугога века. Потпуковник Трифуновић рапортира ми, да нема товарске стоке, и да су му све мазге поубијане у леђа; ипак наредих да му да из своје коморе, а и из батерије која је делом овде (два топа) а делом у Ђаковици (два топа и која овде остаје,) покупи товарну стоку, и да за три дана од данас буде спреман за покрет у Црну Гору.

Потпуковник Трифуновић после овога мога усменог нагађања ништа не предузе, већ ми пише рапорт и најављује, да је сасвим неспособан за покрет даље од Пећи. Позвах га усмено и наредих му, да спреми једну батерију за 18 октобар. Опет најављује, да и то не може. Наредих му категорично да бар један вод спреми по сваку цену. Опет Трифуновић пише рапорте и изјављује да нема коња за покрет. Позват у штаб и укорен да се окане писања и да покуша лично спремити из све три батерије, вод од два топа он одговори да ће наредити командирима батерија, па шта они

ураде. 18 октобра опет ми поднесе рапорт у коме тражи од мене за вод брдске батерије 48 коња. Као да сам ја имао депо коња у Пећи. Пошто увидех да се од њега немам чему надати кренух се са начелником штаба 19 октобра за Подгорицу преко Јусуф-Хана, Кућишта, Бјелухе, Чакора у село Велику. Из села Велике у Мурино, а из Мурине 21 октобра стигох у Андријевицу. Октобра 22 у Андријевици стиже ме и Јанко Спасојевић, који је како се после показало имао уза се и 200.000 динара за агитационе циљеве. Кад стиже наређење од Врховне команде да сам и ја Командант Ј. Т. у комисији за потрошњу новца, од новаца не беше ни трага ни гласа. Све је то био раздао међу своје племе (Васојевиће). Ту на једном збору у Андријевици поједини говорници из одбора грдили су и омаловажавали Краља Николу. Један од Црногораца - слушаоца на збору кажу да је приметио говорнику Ј. С., да није лепо грдити и омаловажавати Краља, када он већ и није у земљи. „Сви ми Црногорци смо за уједињење са Србијом” - рече тај из пубlike.

Пошто сам са мојим штабом ишао иза оперишућих трупа, а у неким местима и са одбором, опазих да овај одбор на чијем су челу били професори Свет. Томић, Петар Косовић, Јанко Спасојевић, Рајичевић и други не ради баш складно свој посао.¹⁶ Он је одмах отпочео опет под фирмом војске мењати већ одређене полициске и административне чиновнике, који су били одређени већ од напред оперишући команданта, правдајући то тиме, да ми војници не познајемо људе и њихове способности. Тај поступак не беше погодан; смењени као и њихове породице беху огорчени противници и агитатори противу уједињења.

Преко Матешева и Пељевог бријега 25 октобра стигох у Подгорицу. Одавде из Подгорице одбор се обрати Краљевској Влади, тражећи још милион динара.

Одбор расписа и изборе за Велику народну скупштину и одреди место за састанак скупштине у Подгорици. И мене Одбор о

¹⁶ О оснивању и активностима Црногорског одбора за народно уједињење опширније: Јанко Спасојевић и Јован Томић, *Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе* (Београд: 1929); Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine* (Београд: Savremena administracija, 1967); Димитрије Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије* (Титоград: Историски институт, 1962); Dimitrije Vujović, *Podgorička skupština 1918* (Zagreb: Školska knjiga, 1987).

овоме извести. Нагласих одбору да је требало одредити место за скупштину где је и раније бивало а то је Цетиње, јер то је средиште. Одбор ми се правдаше, да неће да иде стопама Краља Николе, и да им је Цетиње мрско, али како ми се чини Одбор није имао довољно присталица међу Катуњанима, Цетињанима, Црмничанима, Ријечанима и другима.

Сакупљена скупштина 10 новембра 1918 године у Подгорици била је поглавито састављена од младих људи, као и оних, који су припадали Клубашкој странци, са незнатним бројем на Правашке странке; о овоме одмах известих Врховну команду и Министра Војног. Велика народна скупштина је врло брзо свршила свој посао, већ у уторак 13 новембра. У резолуцији Велика народна скупштина детронира Краља Николу и његову династију, а династију Карађорђевића проглашава за владајућу, као и уједињење са Србијом. Конфисковаше затим и краљево имање на Цетињу.

Сутрадан 14 новембра 1918 било је свечано благодарење у цркви Подгоричкој поводом уједињења, на коме сам и ја био присуствовао. Том приликом испаљен је из две заплењене хаубице у Скадру које је овде довукао потпуковник Гргур Ристић 101 бојеви метак (разорне гранате), јер друге муниције за ту сврху нисмо имали. Остаде ми још око 1000 бојевих хаубичких зрна који ми се нађоше у добри час приликом побуне на Бадњи дан и Божић 1918 године и њих тамо на Цетињу употребих на велику жалост и срамоту нашу за гађање у месо, а не у брдо као овде у Подгорици.

Одбор се и на даље задуживаше и скупштинарима одредише дневницу 80 и 120 круна (круне су тада мале вредност динара), ма да су режије за време владе Краља Николе имали по 10 круна дневно.

Из средине Велике народне скупштине био је изабран и „Народни извршни одбор“ од пет чланова са седиштем и на даље у Подгорици. Чланови „Народног извршног одбора“ су ова лица: војвода Стеван Вукотић (брат по оцу Краљици Милени), адвокат и вођа омладинаца Марко Даковић, Ристо Јојоћ, Спасоје Пилетић и Лазар Дамјановић. Они су били делегирани од стране Велике народне скупштине за управљање Црном Гором као и за даље интегрално спровођење уједињења са Србијом. Од свих чланова Народног извршног одбора најутицајнији беше Марко Даковић, ко-

ји за срећу опште ствари пред саму скупштину стиже из интернирања. Он беше вођа целокупне црногорске омладине. Војвода Стеван Вукотић био је типичан Црногорац, врло карактеран, и човек од речи. Прави џентлмен. Па и остали чланови беху људи врло угледни, популарни, честити и одушевљени за уједињење са Србијом.

Овде у Подгорици обрати ми се са поверљивим питањем Ј. Спасојевић како би било да ја испратим четничког војводу Косту Пећанца, са његовим људима у Бар или Улцињ, па да он сврши са Краљем Николом, ако овај покуша да се искрца на територију Црне Горе. Даде ми миг да и Пећанац на то пристаје. Ја ово мишљење Ј. Спасојевића нисам делио. Рекох да ћу ја сам отићи у сусрет Краљу Николи, ако се ма где искрца, пошто најпре извесним претпостављене и тражим наређење за поступак.

Али, ипак бојећи се, да црногорски одбор нешто не покуша са Пећанцем на своју руку ја овога последњег отпремим у Београд из Подгорице са писмом за војводу Ж. Мишића обавештавајући и молећи га да ми Косту Пећанца више не враћа. Тако је и било. Пећанца ми више не послаше у Црну Гору.

Од 25 октобра /дан доласка у Подгорицу/ па све до 1 децембра 1918 године остао сам са штабом у Подгорици, али сам ипак са Ј. Спасојевићем и М. Рајчевићем 31 октобра ишао на Цетиње. Успут у Ријеки Црнојевића свечано ме дочекаше неки од Црногорских капетана и маса света, која у одушевљењу бацаше на мене цвеће. После ручка кренем пут Цетиња; успут нас сplete аутомобил послат са Цетиња, а на Цетињу дочека ме на улици ладика Др. Гаврило Дожић као и војвода Стеван Вукотић. Мени одредише место за преноћиште у двору наследника Данила, а мојим пратиоцима у хотел Београд, код хотелијерке „Анђе”.

Ту у двору посетио ме је стари и угледни митрополит Митрофан Бан. Одмах сам му вратио посету у Цетињском манастиру, као и Др. Дожићу¹⁷. На улици Цетиња дочека ме и омладина, на челу које беше млади и симпатични омладинац Гавра Милошевић, који је поздрави једним кратким ватреним говором, за који му ја такође кратко одговорих.

¹⁷ Гаврило Дожић, будући патријарх српски.

У вече овога дана /31 октобра/ општина приреди вечеру у моју част. За вечером поздрави ме митрополит Митрофан Бан, а ја му одговорих једним упоређењем: шта је вредила и какав је леп глас уживала I Српска добровољачка дивизија у Русији, (чији сам ја Командант био) па шта они Црногорци треба сада да ураде, те да плодове победе српског оружја уживамо у заједници, као истинска браћа.

Наново се вратим из Котора преко Цетиња у Подгорицу где и стигнем 3 новембра. У овоме времену, а то је, 5, 6 и 7 новембра. Талијани су из Котора хтели на Цетиње доћи, али их војвода Стеван Вукотић задржа од те намере, према моме наређењу, и Талијани се вратише у Котор. Новембра 9 одох поново на Цетиње и похвалим поступак војводе С. Вукотића, што је вратио Талијане натраг у Котор. 10 новембра вратим се наново у Подгорицу.

После рада Велике народне скупштине остао сам све до 1 децембра у Подгорици, а 1 децембра се са штабом преселих на Цетиње. Са Цетиња све време предлагао сам Народном извршном одбору да и он пређе из Подгорице на Цетиње, те да заједнички будемо и радимо. Одбор је оклевао и није долазио. Напослетку у другој половини децембра одбор је привремено дошао али је ипак хтео да се пошто пото опет врате натраг у Подгорицу. Најзад донето је компромисно решење овако: један члан одбора је у Подгорици (Ристо Јојић) тројица су на Цетињу (Вукотић, Даковић и Дамјановић) а Пилетић је у Котору због питања око исхране гладнога Црногорског становништва. Овако су их и затекли доцније бадњодански и божићни догађаји 1918 године када је управо извршено уједињење, али само крвљу, и то 24, 25 и 26 децембра 1918 године на Цетињу, и у његовој непосредној околини, а не скупштинско као 13 новембра 1918 године у Подгорици.

УЗРОЦИ НЕРЕДА И ПОБУНЕ КОЈИ СУ СЕ ДЕСИЛИ У ЦРНОЈ ГОРИ 24, 25 И 26 ДЕЦЕМБРА 1918. ГОДИНЕ

Било је доста узрока који су изазвали нереде и побуну на Цетињу. Ми ћемо навести неколико главнијих.

Једна од највећих грешака је, што експедиција за Црну Гору није била припремљена како у политичком тако и у војном по-

гледу. Хтело се нешто импровизацијом, на брзу руку и са погађањем стварати и створити.

Па и сами чланови у црногорском одбору нису се слагали међу собом. Није се знало ко коме заповеда и ко кога треба да слуша. мирнога и хладнокрвнога Косовића замењује ватрени Св. Томић. У Андријевици ме је стигао трећи по реду, Јанко Спасојевић. Ствара се нека врста тријумфирата.

Предамном на Цетињу 1 новембра пре подне Св. Томић нападао је Јанка Спасојевића и Милисаву Рајичевића. Спасојевић се бранио сузних очију од његовог напада. Дакле Томић је сматрао да је он главни и трудио се да га остали чланови признају за таквог.

Не знам ко је наредио да се утицајни људи из Црне Горе интернирани у Аустрији, при повратку за Црну Гору, задрже неко време у Босни, док се у Црној Гори не заврше избори као и изгласа уједињење и док скупштина не сврши посао. После су ти људи пуштени, што је било такође погрешка (случај са бригадиром Милутином Вучинићем и другима) јер су одмах почели агитовати уз помоћ са стране и уз помоћ присталица Краља Николе против уједињења и против нас Србијанаца, како нас Црногорци зову.

Праћени новац није употребљен како треба. Па и чланови у одбору нису се слагали и новац су трошили и давали већином својим саплеменицима. После Црногорског одбора остаје „Народни извршни одбор“ (Формирањем Народног Извршног одбора после изгласаног уједињења са Србијом 13 новембра 1918 од стране В. Народне Скупштине у Подгорици, функције црногорског Одбора се постепено губе и гасе) да ради и троши. Он не издаје плату свима чиновницима и официрима, већ само онима који положи заклетву Н. И. Одбору и Краљу Петру. Овом се нарочито противе официри, јер су у Н. И. Одбору неки млади и не од гласа људи, како веле незадовољници, изузев Даковића кога у Црној Гори цене како због његове личне вредности, тако и због гласа који је уживала његова породица и његови претци из Грахова (Војвода Антоније Даковић). Заиста Марко Даковић (беше човек од идеје и широких концепција. Сви Црногорски официри изјављују ми, да ће Краљу Петру положити заклетву и да није такав терет официрске заклетве, како га Н. И. Одбор тражи. Н. И. Одбора заклетва изгледала је на неку врсту поданичке заклетве где је уплетен и део војничке заклетве.

Мењање чиновника које су војне власти поставиле, и постављање рођака, познаника и пријатеља својих, створише од првих опасне незадовољенике, којима се стране помагаху као и новац Краља Николе, како је тада изгледало.

Требало је према моме рапорту одмах у почетку послати наше српске начелнике и секретаре, а не Црногорце, јер ови понаметаше све своје рођаке, а и не беху богзна какве спреме, нити имаху каквог гласа, а поред тога изабрати су једноставно од самих клубаша, и то од врло младих и мало искусних људи.

Формирање мога штаба било је испод критике, на брзу руку и потпуна импровизација. Уз пут узех активног мајора Борисава А. Николића за начелника штаба а све остало имао сам од заплениеног да формирам у Пећи, као и да ми дође Бог те пита од куда, и то зими на земљишту без комуникација и превозних средстава. Све је од остављеног плена у Пећи разграбљено пре мога доласка. Од резервних официра и Црногораца који су ми били упућени узимао их је све Црногорски одбор, према одобрењу Врховне команде. Мој штаб и ако је био у рангу дивизиском није био административни орган II степена, нити је за овај нити за икакав орган проглашаван за све време рада па до укинућа (престанка).

Када се свему овоме дода борба са непријатељем за истеривање из Црне Горе, побуна на Цетињу и у целој Црној Гори као и доцније побуна Арнаута око Плава, Гусиња и Пећи видеће се сва трагичност положаја и посла Команданта Јадранских трупа, који је упућен на Божју вересију, без игде ичека. Командант II армије војвода Степан Степановић организова од мојих трупа у Боки Которској засебну команду потчињену непосредно себи (У другој половини децембра 1918 г. потчињене су јадранске трупе Команданту II Армије у Сарајеву. До овога потчињавања биле су непосредно под Врх. Командом. Оваквим поступком рад К. Ј. Трупа био је спутан за време побуне на Цетињу, као и позније због ситничарског и неповерљивог духа тадашњег Команд. II Армије, војводе С. Степановића), и тако ја, иако прави и непосредни командант нисам добио два брзометна тражена топа и две чете приликом побуне, 24, 25 и 26 мада сам још 18 децембра 1918 године тражио и мада од 20-27 децембра 1918 године немадох никакву везу ни с киме, (коју су ми побуњеници прекинути још 20 децембра) па ни са својим командантом армије у Сарајеву који се ни

мало не узбуњиваше због немања везе самном, и који при том знађаше за напад на мене, па га ни бриге није; он седи и одмара се у Сарајеву - далеко од Цетиња.

Да не беху две заплењене брдске хаубице истина без нишанских справа довучене из Скадра које од силне употребе попрскаше за време борбе са побуњеницима, као и племена одушевљених за уједињење, ко зна како би се уопште свршила сва та пустоловина на Цетињу. Стога све жртве у овим Божићним догађајима 1918 године требало би да падну на војводу Степана Степановића. Исто тако и све жртве на Чевртнији 24 августа 1914 године пале су на војводу Степановића што се на поновном суђењу Ђенералу Владимиру Кондићу и доказало. Да сам био јачи на Цетињу, сумњам да би усташа и „зеленаши” смели и покушати напад на Цетиње, као и да су ми дошле две чете са водом брд. артилерије пре 24 децембра а ово су могли учинити, јер сам их у два маха тражио (18 и 20 децембра)

ПРВИ ЗНАЦИ ДА У ЦРНОЈ ГОРИ НИЈЕ СВЕ ДОБРО И УРЕДУ.

17 децембра били су сви чланови и чланице приређивачког одбора, који су припремили свечаност за 4 децембар, дан рођења Престолонаследника, позвати на чај код мене у штабу (бивша аустро-угарска легација). Овде сам од неких чланова Народног извршног одбора, а и од других сазнао да се спрема, неки покрет, и казали су ми имена неке од господе и то: Јована Пламенца, Ристе Поповића, Јована Поповића и командира Ломпара. Одмах сам наредио ађутанту да им напише писмо у моје име и да им каже да изволе доћи између 11-12 часова пре подне 18 децембра у моју канцеларију ради извесног обавештења. Осим Јове Поповића остала тројица су још тога вечера нађени и потписали су коверте да су примили писма, као шта се из приложених коверата види. 18 децембра добио сам из Бара од капетан I класе Драгутина Живановића (команданта Барске колоне) извештај да су се 17 децембра у 22 часа искрцали Талијани и то један батаљон 137 пука са нешто артилерије (4 брдска и 2 пољска топа) и митраљеза (4) и да је због овога узнемиреност. Под О. Бр. 686 од 18. децембра

1918 године известио сам Команданта II Армије и напоменуо сам, да је ово у вези са припремама које сам открио код присталица бив. Краља Николе и да су вође Јован Пламенац и Риста Поповић, чија је намера да отерају нашу војску, да оборе „Народни Извршни одбор” и да распишу нове изборе. Напад на Цетиње требао је да се изврши 21 децембра.

Сутрадан 18 децембра у 11 часова дошао је на мој позив г. Риста Поповић, бив. министар Краља Николе, који је 1894 године свршио права у Београду. Примио сам га у присуству Начелника Штаба и рекао сам му од прилике ово: (пошто сам га понудио да седне и дао му цигарету).

„Позвао сам Вас да Вам скренем пажњу на ово: Уједињење Црне Горе са Србијом дело је народа, а оно је што се каже. „fait accompli”. Ми Срби нисмо дошли у Црну Гору да покоримо Црногорски народ и да вршимо револуције, већ смо према наређењу дошли да протерамо непријатеља у чему смо успели уз припомоћ црногорских батаљона.”

„До мене долазе гласови, да сте Ви противник овог стања и да свим силама радите да ово пореметите и изазовете неред. За ово имам несумњивих доказа. Напомињем Вам као интелигентном човеку и јавном раднику, да је Ваш такав рад штетан по нашу општу ствар.”

„Стога ако пукне магде каква пушка на нашега војника, или против ма кога који је за ово стање, или ако дође и пронесе се макакав барјак или демонстрација, знам да сте Ви једини и главни кривац за ово. У том случају наредићу да се са Вама и Вашом породицом прво сврши”.

„Нећу и не дам да буде грађански рат у Црној Гори.”

На ово је Р. Поповић одговорио да је он противу тога, што је Црна Гора са Србијом ушла у Југославију, већ је требало да сама уђе. Жалио се да „Народни извршни одбор” тера пизму. Њега не могу да кривим ни за шта, а он ни за кога не одговара, и тражио ми је доказ да он буни народ и т. д. Напоменуо сам му да ми је можда његов политички програм исто тако симпатичан као и програм Марка Даковића, али да сада није време расправљати о томе, даље да се ја не мешам у политичке ствари и да као војник имам Народни Извршни одбор, као и да је за мене ово законита

власт. Што се тиче доказа, биће ми први доказ ма какав покрет, и додао сам да сада немам времена нити могу чинити каква истраживања. Ма какав њихов покрет против овога стања, сретће се са нама као са наоружаном силом.

Риста Поповић је био врло збуњен и једва је нашао врата при излазу.

Одмах после тога уђе ђакон митрополита Митрофона Бана, који ми предаде једно писмо. Отворих га у у њему прочита ово:

„Повјерљиво”

„Ваше Високопреосвештенство, прочуо сам да се у велико ради да се изведе неки преокрет у земљи. Циљ је: ултиматум Србијанцима да напусте Црну Гору, прокламовање независности Црне Горе до овога рата и сазив народне скупштине према уставу, на Цетиње, која ће донијети решење оће ли и под каквим условима ступити Црна Гора у Југославију. – Главне вође покрета су Јован Пламенац војвода Ђуро Петровић и Милутин Зучинић. Већина народа изгледа да је незадовољна са одлуком Подгоричке скупштине, зато што је Црна Гора припојена Србији а није као засебна јединица, ушла у Југословенску заједницу. Како чујем већина народа по свима племенима придобивена је за покрет.”

„Почетак акције очекује се ових дана од прилике у идући петак 21 о.м. Одлазак г. Јована Пламенца с Цетиња за Црницу биће знак за почетак акције. Покретачи се надају сигурном успеху. Имају неке везе с иностранством преко Скадра. Рачунам да се ствар од Вас држи у тајности, те сам сматрао за дужност да Вам оволико учиним да знате ако што буде, да се знаднете наћи. Све ово о чему Вам пишем казао је повјерљиво Јован Пламенац једноме моме рођаку а своје куму, а овај мени. Пошто сте Ви с Јованом били вазда у добрим одношајима мислим, кад би се Ви са њим лично видјели пре него оде с Цетиња, да ако што има од овога у ствари, да неби од Вас затајио, јер знам да сте Ви вјерно и ревносно служили четрдесет година и више Господару и овој земљи.”

„Што се мене лично тиче, ни у шта се не мјешам, већ пазим искључиво своју дужност, пазећи са стране развој догађаја.”

„Љуботин 18-XII-1918 год”.

Одани Вам
Поп Стево Дреџун с. р.

Ово писмо је било стигло на време. Пошто сам га прочитао, позвао сам командира Петра Ломпара, који је чекао у другој соби, и ако је било подне.

Командир Ломпар бејаше у грађанском оделу; њега нисам ни понудио да седне. Чинио је утисак дрског и пркосног човека. Пошто се школовао у Бугарској, то ми изгледа да је у њега ушла бугарска мржња према Србији, која га није још ни сада напустила; из његовог говора видело се незадовољство према створеном стању. Правдао се од некакве капитулације и питао: ко ће и ко може њега разрешити од заклетве дате Краљу Николи? Тада га мајор Борисав Николић упита: ко је руске официре разрешио заклетве и рече му, да његов Краљ није више то према одлуци Подгоричке скупштине и да самим тиме његова заклетва отпада. Пошто сам и њему поновио приближно онако и оно што и Ристи Поповићу, то је он тражио доказе итд.

Једном речју видело се да су се они договорили шта ће рећи, јер су знали за мој позив. Отпустио сам Ломпара, мислећи да ме чекају Јован Пламенац и Јован Поповић, али њих није било. Пошто је већ било превалило подне, а за ручак су ме чекали официри, отишао сам на ручак, а ађутанту сам наредио да јави Јовану Пламенцу и Ј. Поповићу да ћу по ручку доћи до њих, јер ме је ађутант Милишић, резервни потпоручник, уверавао да је Јован Поповић чешће болестан а он то зна јер у истом дому станују; за Јована Пламенца рече да је можда и он болестан, па да зато није дошао.

По ручку око једног часа по подне, упутих ордонаса Црногорца Божу Лукића да јави Пламенцу да ћу доћи к њему, а сам са начелником штаба мајором Борисавом Николићем и ађутантом Милишићем пођох кући Пламенца. Код куће Пламенца никога не нађох осим његовога синчића и слушкиње. Слушкиња ми рече да је господин изашао у варош, и стога оде да позове госпођу. Шетајући очекивао сам је у парку, који се налазио испред куће Пламенца. Пресретох госпођу и запитах је (пошто се преставих ко сам и шта сам) где је господин Пламенац. Она ми одговори да је отишао у варош, и да је једва обукао одело (болела га је рука), да би ви-

део зашто га зовем. Замолих госпођу да му јави да дође до мене данас у 4 часа по подне у канцеларију; напоменух да ће по њега бити горе ако задоцни или у опште не дође. Ни Јован Пламенац, као ни Јов. Поповић тога дана по подне не дођоше к мени па ни доцније их моје очи не виђоше за све време бављења у Црној Гори (до 1 марта 1919 г.)

НЕЗАДОВОЉНИЦИ – ПОБУЊЕНИЦИ ОПСАЂУЈУ ЦЕТИЊЕ

Већ око 20 децембра свуда око Цетиња страже побуњених Црногораца видно опколише сав град Цетиње. Они се постепено спуштаху све ближе Цетињу, стежући обруч око Цетиња и мојих трупа као и око штаба који се налазио у самоме Цетињу (Аустријска легација).

21 децембра отидох око 2 часа по подне са начелником штаба у село Бајице, где је био штаб побуњеника-официра црногорске војске, од којих је најжучније и најватреније говорио командир Ђуро Драшковић као и дрски поручник Илија Бећир, којом приликом овај ми последњи рече просто напросто „Или ви Србијанци напоље из Црне Горе или ће крв лећи господине Генерале; другог излаза нема и не може бити”.

При повратку дочекаше ме и наши четници на бајичком путу и беху се већ приближили месту, где беше штаб побуњених официра. Они се бојаху да се није нешто са мном десило, јер се ја подуже задржах у објашњавању са официрима, па ме при повратку мољаху, да нападну на побуњенике, што им ја разуме се, не допустих, надајући се још да ће се све мирно свршити.

Од ових официра одох у правцу Ријеке ка Белведеру, где се такође састадох са вођама противне стране-побуњеницима. И овде ми паде у очи један Црногорац, који беше наш чиновник у војној станици на Цетињу, којом приликом изјави ми своје лично поштовање, али ипак рече да они желе ући у Југославију са својим барјаком и својим владаоцем.

Утисак мој беше овај: и једни и други хоће самостално да уђу у Југославију и да врате Краља Николу. Они стоје под утицајем Краља Николе и Талијана који их у овом помажу. Али било је до-

ста погрешака и од самих Црногораца-претставника власти као и „нашега” Црногорског па донекле и Народног Извршног одбора, противника Краља Николе. Тако, командир Ђуро Драшковић и ови код Белведера рекоше ми да је Црногорску заставу поштедела и Аустрија и да је са нашим доласком скинута са дворца на Цетињу и да ју је неко упрљао и то где је име Краља Николе извезено. Упитам да није то когод од нас извршио. Рекоше ми, да су то Црногорци извршили. Поред тога официри у Бајицама указаше ми и на самовољу полициске власти у Даниловом граду где су казнили на десет дана затвора једнога младића, што је рекао да је Црногорац, а није казао да је Србин; и код Белведера један од побуњених официра рече ми, да је десет дана затвора кажњен, што је носио медаљу Краља Николе. И за један и други случај не знађах, и обеђах им да ћу извидети и осудих овакав поступак власти јавно пред њима, ако је он у истини такав, какав ми га они представеше. Осим овога командир Драшковић код Бајица рече ми да је командир Вукашин Божовић напао њихове стражаре и пуцао на њих ноћу 20/21 децембра.

Изјавих да ми је непознат тај случај, као што збиља и не знађах и **да** је Вукашин тада био непосредно под командом г. Љубе Гломазића окружног начелника (обласни управитељ). Тада више официра у један глас повика: „Па зар је Гломазић окружни начелник и то он, који не зна ни где смо, ни какве смо бојеве имали ми Црногорци”.

ЛИЧНОСТ СЕРДАРА ЈАНКА ВУКОТИЋА

Са сердаром Јанком Вукотићем познавао сам се још од још од 1913 године, када смо заједно са штабовима били код карауле „Пресеке”, и то он командант Црногорскога „Дечанскога одреда”, а ја командант Тимочке дивизије II позива народне војске. Он мене ословљаваше са „дивизијар” а ја њега са „Сердаре”.

22 децембра пре подне, мој ордонас Божа Лукић рече ми да жели код мене генерал Вукотић да уђе. Мислећи на другог Вукотића Ђузу, који беше знатно старији од сердара Јанка, а заузет бригом и радом око ових бунтовних радњи Пламенца и других, ја

га одмах не примих (јер тај Ђуза Вукотић увек ми тражаше неку милостињу у виду хлеба новаца итд.)

Случајно изиђох из канцеларије после некога времена и у ходнику у цивилу каљав стоји сердар Јанко Вукотић. Чим га видех, ја се зачудих од куда он тако каљав. Одмах му се оправдах да сам мислио на генерала Ђузу Вукотића и понудих га испред себе да уђе у канцеларију. Упитах га откуда он. Он ми рече да се скоро вратио из интернирања, па чувши за моју невољу, пробио се кроз претстраже побуњеника и довео ми 30 Чевљана показав ми их руком кроз стаклена врата, зграде аустриске легације који беху у двоврсном строју на улици, преко пута мога штаб, па заједно самном да погине овде на Цетињу, јер ми смо ратни другови још са Брегалнице. Ово ме јако потресе и узбуди. Захвалих се сердару на овоме патриотском гесту, не знајући и не погађајући прави смер његовога доласка к мени.

Пошто сам га почистио кафом и на његов захтев и вином, ја му предложих да оде до чланова Народног Извршног Одбора те да се с њима поразговара и изложи им мој предлог да њега – сердара Јанка Вукотића упутимо у Бајице главном побуњеничком логору, те да он покуша да их умири и да се призна стање створено Великом Народном Подгоричком скупштином. Он се сложи с тим и одмах оде. После кратког времена вратио се и саопшти ми да су чланова Народног извршног одбора у свему сагласни са мојим предлогом – да он оде у стан побуњених официра у Бајици. Одмах наредих за аутомобил и дадох сердару Јанку и моја два официра за пратњу и то коњичког капетана Митра Вукићевића и артилериског капетана Војислава Тунгуза као и народног посланика Бошковића, те да заједнички оду у логор. Није постојало дуго а оба се капетана вратише задихани и узбуђени изјављујући: да их у мало нису Црногорци поубијали и да су једва побегли, а сердара Јанка Вукотића силом задржали као и Бошковића.

Мада сам сердару Јанку Вукотићу објаснио сав рад, и, мада је он био сагласан са мном у свему, ипак ми он сутрадан 23 децембра посла ово писмо по нашем резервног поручнику студенту технике Симићу (сада инжењеру у Београду) са овом садржином.

„Господине Ђенерале”

Преклињем Вас Богом и свиме што нам је најсветије спасите данас, Ви и војвода Стево Црну Гору и учините да се брацка крв не пролива а то се даде учинити па да остане свачија част и углед на своје мјесто, на овај начин:

- а) Посједните Ви са Вашом војском квартал око Ваше команде;
- б) Нека војвода Стево са његовима посједне квартал између болнице, Зетског дома и В. Стана; и
- в) Нека усташка војска посједне осталу варош.

Бајице
23-XII-1918 год
Сердар Јанко Вукотић

Исто тако рече и усмено задржати задржато команданту 2 Југословенског пука пуковнику Гргуру Ристићу у с. Бајицу, да ми саопшти да пустим побуњенике на леп начин у Цетиње, иначе ћемо сви изгинути, јер је побуњеничка снага јача од нас. Уопште држање сердара Јанка Вукотића бејаше неразумљиво. Мени довео 30 Чевљана, а тамо на супротну страну можда упутио 300. Видео је све шта је код мене, а тамо остао и шаље ми ултиматуме. Да не беху дошла племена Кучи, Белопавловићи, Васојевићи као и Граховљани на позив Марка Даковића, ко зна шта би било самном на Цетињу када сам имао само један батаљон и две хаубице без нишанских справа и ограничени број артилериских зрна (око 1000).

У оружану акцију нисам веровао све до 23 децембра 1918 године. Овога дана у 6 часова ујутру дошла су са писмом два изасланика од побуњених официра, капетан Ђуро Драшковић и поручник Грујичић. Одмах сиђох у моју канцеларију, где ме оба црногорска официра очекиваше у присуству капетана I кл. г. Николајевића и резервног потпоручника Симића (студент технике). Био сам расположен и одмах се поздравих са свом четворицом и обрнух се г. Драшковићу рекох му шалећи се: „Па Ви прекјуче, г. Драшковићу, дочекасте мене као да сам Хамза капетан а ви Мићуновић Вук”.

Драшковић при сваком говору са мном устајаше, а ја му давах знак да седне и говори. Између осталог жаљаше ми се да га је при повратку из интернирања рђаво пресрео у Рогатици наш

артилериски мајор Божидар Јевтић, и да му је у име Србије овај србијански мајор рекао ово: да Црногорска артилериска правила ништа не ваљају; да Црногорци гину као магарци, и да он Јевтић а с њиме и сви Срби више воле Бугаре него Црногорце. Ово је Јевтић можда и рекао, јер сам га знао из мога службовања у Дебру (1915 год), када бејаш командант Албанских трупа, којом је приликом заиста поднео неке рапорте, жалећи се нешто противу сардара Јанка Вукотића, под чијом је командом био неко време. Одмах одговорих Драшковићу, да је он као интелегентан човек могао увидети, да то говори Јевтић у име своје а не у име Србије; јер Србија није валда спала на то, да је заступа Јевтић и да у њено име говори.

Оба официра побуњеника молили су за одговор до подне. Њихово писмо као и мој одговор гласили су:

„КОМАНДАНТУ ЈАДРАНСКИХ ТРУПА ЦЕТИЊЕ.

„Усташки одбор част има у прилогу под /1 упутити тој команди препис одлуке усташке војске Цетињског блока упућене извршном одбору на Цетиње, с препоруком да се иста изволи удостојити особите пажње од стране те команде

„Истовремено се напомиње, да би Команда својим потчињеним трупам издала сходно наређење за по све мирно понашање и ни у ком случају мијешање у унутрашњи развој наших догађаја, напоменутих у поменутој одлуци односно програму.

У име одбора
Бајице 22 децембра 1918.
капетан Крсто Поповић с.р.

„Препис за Команду Јадранских трупа Цетиње.

„ИЗВРШНОМ ОДБОРУ ЦЕТИЊЕ”

„Скупштина одржана у Подгорици у дане 11 и тек. мјесеца новембра 1918 године, сазвана је против уставних одредаба наше земље а највише против воље апсолутне већине црногорског народа, што је дало повода се против скупштинске одлуке којој сте Ви извршни орган дигне општи покрет и устанак у Цр. Гори.

„Већ су прошла два дана, да се престолница Цетиње налази у опсади од стране неколико хиљада усташких чета, које с нестрпљењем очекују да чим прије улегну у престолницу Цетиња те својим уласком успоставе стање које достојно одговара црногорском имену и будућој држави Југославији.

„Да би се избегло проливање братске крви, које ако потече – историја неће памтити, потписати усташки одбор, нашао је за сходно да Извршном одбору упуту изражај воље црногорског народа у следећем

Програму:

„1. Ми смо сви сложни да Црна Гора уђе пуноправна са осталијем покрајинама у једну Велику Југословенску државу без никаквих политичких граница, –облик владавине остављамо да пуноважно ријеши редовно изабрана скупштина свијех Југословена (конституанта), чему ћемо се срдечно покорити.

„2. Ми тражимо претходно, да један народни суд пронађе кривце за све догађаје, који су бацили љагу нашему оружју и да тек онда чиста и ведрa чела приступимо овој великој Југословенској заједници, којој су наши претци најстарији и највернији заједници били.

„3. Тражимо анулирање скупштинске одлуке у Подгорици, и нове слободне изборе за Црну Гору, чији ће изасланици ријешити пуноважно све наше садање домаће послове и послове, те привремено престављати Црну Гору унутра и изван.

„За извршење рада на горњем програму усташке трупе сјутра (нећеља) 23 тек. мјесеца умарширати ће у пријестолницу Цетиње, и ради успоставе будућег реда запосјести ће сва надлештва у коју сврху с наше стране бити ће очуван најбољи ред, те се овим-преко Вас-опомиње војска која се сада налази у Цетињу, да са своје стране неби изазвали пролијевање братске крви, у ком случају сматрали би се одговорним чланови тог одбора, а ми са своје стране дајемо часну реч да ће како живот тако и имовина сваком бити загарантована, сем случајева ако будемо нападнути.

У име одбора

Бајице 22 децемб 1918

капетан Крсто Поповић с.р.

Мој одговор Капетану Крсти Поповићу гласни је овако.

КОМАНДА
ЈАДРАНСКИХ ТРУПА

О. Бр. 734

23 децембра 1918 г.

10 часов јутра

Цетиње

КАПЕТАНУ Г. КРСТИ ПОПОВИЋУ

Јутрос сам напоменуо Вашим изасланицима да сам вољан примити 4–6 официра од Ваше стране да буду у мом штабу, које ћу третирати као своје офицере, и да ми укажу на све досадање неправилности полицајских власти, и ја сам вољан да их уклањам за унапредак, а све које су се до сада десиле да их извидим.

Што се тиче моје улоге и задатка, ја морам за сада одржавати ред јер војска је и по нашем и по вашем закону одбрана Отаџбине и потпора законитости (чл. 1).

Вашу одлуку упућену извршном одбору доставићу мојим претпостављеним, па ћу решење по њој дотурити Вам у своје време. За ово будите стрпљиви и хладни. Поред овога дајте ми могућности да ту Вашу одлуку доставим у Котор и даље, где се налазе моји претпостављени.

Док год се по овоме не донесе одлука, ја ћу са мојим трупима и осталим наоружаним Црногорцима одржавати ред, и никакве наоружане трупе не могу улазити у варош-град Цетиње, а да не сретну оружани отпор са наше стране.

Командант Ђенерал,
Драг. Милутиновић с. р.

Овога дана 23 децембра 1918 године пре подне посети ме и Бошковић, народни посланик и интелегентан млад човек. Он је 22-XII-1918 године пратио сердара Јанка Вукотића и неко време био задржан у побуњеничком логору у Бајицама, а сердар и на даље остао да руководи операцијама побуњеника. Рече ми да је у интернирању био са Драшковићем и да је овога јутра после одла-

ска од мене са њиме говорио. Још ми напомену да је Драшковић врло енергичан и када би знао да ће осим наших трупа доћи, и ући још које од савезничких на Цетиње, онда не би ни нападали.

Иако сам имао поверљиво наређење, да ће доћи Французи и Талијани (ови су последњи на мој захтев замењени Американцима), ипак га покажем г. Бошковићу и он у моме присуству написа Драшковићу, да ће доћи савезничке трупе, и јамчи чашћу, да је то тако, а за сведока узима и мене, може се уверити питајући и мене. Атмосфера је била врло загушљива и пуна густих облака, и са доста електрицитета; осећала се бура у ваздуху. Чинио сам све да избегне буну, али се није могло.

Око 2 часа по подне 23 децембра отиде и војвода Стево Вукотић на састанак са сердаром Јанком Вукотићем на позив овог последњег. Том приликом војвода Стево бејаше врло одлучан и не хте ништа попустити, мада је сердар пред њиме и плакао. Војвода Стево их је поздравио са „Помага Бог небраћо!“ Војвода Стево је још изјавио, да га ништа не може одвојити од Србије; међу преговарачима са противне стране, опазио је унук оних чији су дедови носили некада барјаке противу Црне Горе служећи Турцима и Аустријанцима као и Млечићима; а његови преци да су ово хтели, они би били владари Црне Горе; али њих није ништа могло одвојити од Русије, као и њега што не може ништа одвојити од Србије, па му ма сада и круну понудили, јер би и њу под ноге бацио када је у питању уједињење Српства.

По подне 23 децембра долази ми са споменутим писмом и поруком од сердара Јанка Вукотића резервни потпоручник г. Симић (тада студент технике а сада инжињер у Београду) које сам напред цитирао и вели, да му је сердар Јанко казао, да лично и насамо са мном говори; да је плакао и заклео ме у децу, да учиним по његовом писму, као и да се ни са ким не саветујем. На Сердарово писмо које сам напред цитирао одговорио сам овим писмом, које му је лично однео резервни потпоручник (студент технике) Симић.

Писмо гласи.

КОМАНДА
ЈАДРАНСКИХ ТРУПА
О. Бр. 736
23 децембра 1918 г.
10 часов јутра
Цетиње

Дивизијару-Сердару
Господину
Г-ну Јанку Вукотићу

Уважени г. Сердаре,
Примио Сам Ваше писмо од 23 овог месеца и проучио сам га најозбиљније. Проливање братске крви жалићу ја више но ико други.

Али Вам, вршећи своју дужност и слушајући једино глас своје савести, јављам, да улазак наоружаних трупа у Цетиње безусловно не могу одобрити. Жеље усташа познате су ми и ја сам их, као што Вам је познато, доставио Врховној команди и влади Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на разматрање и оцену. Док не добијем одлуку по томе, ја ћу се уласку наоружаних маса успротивити свом снагом, коју имам под руком, а невино приливена братска крв нека падне на главу онога, чијом кривицом до тога дође.

Ово Вам је, уважени господине Сердаре, мој последњи поздрав. Молим Вас да размислите о судбоносном тренутку, који преживљујемо. На нас из гробова са Тарабоша, Брдице и Бардањола, и из Брегалничких дубина, гледају својим крвавим очима Србијанско-црногорске жртве, поднесене за уједињење Српства.

Командант, ђенерал,
Драг. Милутиновић с. р.

* * *

Улога Сердара Јанка Вукотића била ми је сумњива.
Али објашњење пуковника Гргура Ристића, кога су 22 децембра на путу код Бајица задржали и ноћу 23/24 децембра пустили к

мени на Цетиње као и догађаји који су наступили јасно ме уверише, да је улога Јанка Вукотића била по оној нашој „Помоз Бог чаршију на обе стране"! К мени дође 22 децембра да помогне са својих 30 Чевљана као и да види наш распоред и расположење, а на противној страни одведе можда 300 Чевљана и предузе команду да нас „Србијанце" нападне на Цетињу. После ће се приволети страни, која буде успела у сукобу.

НАПАД НА ЦЕТИЊЕ 24, 25 И 26 ДЕЦЕМБРА 1918 ГОД.

Интервенција посланика Бошковића код Ђуре Драшковића није успела. Пошто стигоше племена: Кучи, Бјелопавлићи, Васојевићи као и Граховљани (ови последњи на позив Даковића), тако да поред батаљона из II Југословенског пука (у коме беше митраљеска чета капет. Николајевића) имађах приближно равну снагу са побуњеницима, а уз то још и две аустриске хаубице са 1000 разорних зрна граната – то изјутра 24 око 7 часова на извештај преко телефона, да побуњеници наступају у борбеном поретку и да су већ отворили ватру, наредих да хаубице отпочну дејство и да остале трупе учине то исто. Резервом је командовао пешадиски мајор Божа Новаковић на место место Гломазића. Овај Новаковић бејаше пређе црногорски официр и у току рата прешао је у нашу војску, па како беше дошао на осуство, то се ја њим користих за борбу на место одмора.

Пушчана, митраљеска и хаубична ватра била је јака и трајала је и дању и ноћу. Упочетку пешадиске ватре удари један куршум-зрно и проби прозор у трпезарији аустриске легиације. Око моје команде беше иза зида који ограђиваше двориште аустриске легације распоређен батаљон другог југословенског пука под командом храброг мајора Миливоја Алексића. Жене и деца са Цетиња доносили су и раздавали муницију Црногорцима са наше стране. Зато је било и неколико жена и деце рањено.

Ја на наваљивање Марка Даковића и Војводе Стеве Вукотића 23 децембра не склоних се из аустриске легације ка Белведеру, јер они изјављиваху бојазан, да се мене може десити нешто рђаво, пошто сам први на ударцу од Бајица где беше главна снага побуњени-

ка. Ја као маршала Мак Махон у Кримском рату, рекох „Где сам, ту и остајем” (J’y suis j’y reste).

Овога дана 24 децембра дође и Француски генерал Венел (Venel général de brigade) у подне на Цетиње из Котора. Његов аутомобил био је обасут уз пут пешачком ватром од побуњеника и он се старао свим силама да обустави борбу, али у томе није успео. Исто тако дошао је и 25 децембра аутомобилом. И једнога и другог дана посетио ме је у згради аустриске легације, где бејаш са штабом. Једнога тренутка бејасмо испред зграде на излазу, када нас одједном обасу побуњеничка пешадиска ватра. Ми се брже боље склонисмо у зграду посланства и Венел ми рече: „Овде је горе но на Вердену”. Застава на аутомобили генерала Венела беше изрешетана од побуњеничких зрна.

Генерал Венел и ја позвасмо и митрополита Митрофана Бана, и Ванел му препоручи, да оде и са црквене стране да их умири. Митрополит одговори да се неће имати успеха, јер он добро зна и познаје Црногорце, стога и не оде.

Сам Венел беше врло мио и симпатичан Француски генерал, који ми говорише, да једва чека да оде у своју лепу Француску (la bella France) и да се тамо смири.

ГУБИЦИ ПРИЛИКОМ ПОБУНЕ

„Губици наши у догађајима 24, 25 и 26 децембра 1918 г. били су око 80 мртвих и рањених са неколико Црногорских официра противној побуњеничкој страни мора да су знатнији губици, јер они немађаху артилерије. У овим борбама нарочито су се одликовали омладинци под вођењем Марка Даковића као и племена: Кучи, Васојевићи, Бјелопавловићи и Граховљани. У борби са наше стране учествовало је поред батаљона мајора Миљивоја Алексића, чете митраљеске као и две заплећене брдске Хаубице, још и око 2-3000 Црногораца. Побуњеника - „Зеленаша” било је такође око 3000 наоружаних пушкама и митраљезима, али без и једног топа.

У почетку јануара изасланици наших савезника 1919 године долазио је и генерал Франше Депере, главни командант источне војске. Он је у пратњи енглеског генерала и талијанског пуковника

као и американске мисије испитивао виђеније људе из једне и друге стране о узроцима побуне помоћу једног француског војника који знађаше српски. Тим испитивањима сам и ја присуствовао.

По свршеном послу изјавио ми је генерал Франше Депере у присуству пуковника Милана Ж. Миловановића, (начелника штаба II армиске области, изасланика команданта армије из Сарајева) да је јавио претседнику Француске Републике Поенкареу и Претседнику владе Клемансоу, да се војска није мешала у изборе; да је вољом народа Краљ Никола збачен као и да је проглашено уједињење са Србијом.

Франше Депере је врло живахан и кочоперан генерал. На изглед је млад ма да му је тада било већ преко 60 година. За вечером опазих да мало једе меса, које му браћа (Црногорци беху на банкету обилно припремили, јер Црногорци и сада радо једу месо, као и раније када им се Драшко из Млетака враћао, па на питање како га храњаху у Млецима, одговори им: „Од жеље се сада наједох меса”. Тако и сада на свечаној вечери Црногорци само јеђаху меса, а Франше Депре као и странци одбијаху и прескакаху поједина месната јела.

ЛИЧНА ОПАЖАЊА И ЗАКЉУЧЦИ

По завршетку својих опажања имам да напоменем – приметим и ово:

Мада су Црногорци храбри и витешки народ, ипак они немају у довољној мери других добрих особине. За овакав суд даје ми повода ова околност: и ако су неки од официра положили заклетве Народном Извршном Одбору и Њ. В. Краљу Петру, ипак су се тукли против војске Краља Петра – нас и дате заклетве. Ово не би урадили прави витези, који цене своју част и задату реч.

У овим кршевима и није се развијала култура и просвета, већ су се певале јуначке песме, гудело се уз гусле, и опевали се хајдуци, јунаци и одметници, Црногорци су и сада какви су били у XVIII веку, које је уметнички описао Владика Раде - Петар Петровић Његуш у својим бесмртним делима („Горски вјенац” и „Лажни Цар Шћепан Мали”) само с тим изузетком што као Турке сада сматрају све друге народе. Њих је много искварила полтика

бив. Краља Николе. И он је подржавао тај племенски ривалитет, држећи се аустриског начела (*Dividae et impra*). Поједина племе-на фаворизирао је и дражио је једне противу других; па се и сада то опажа. И сада је једва чекало племе Кучи, да се освете за 1856 годину, када их је велики војвода Мирко (отац Краља Николе) по-коравао и децу им у колевци клао, како ми тада говораху.

Код Црногораца, постоји слаб појам о заједници и држави, и они се још налазе у доба када су народи живели по племенима. Сталне борбе за независнос, као и њихово упорно браћење од турске инвазије кроз неколико векова учинило је да је Црна Гора била на ниском културном ступњу. Због њихове заосталости у том погледу врло велику улогу су одиграле и економске чињенице, јер Црна Гора са својим кршевитим пределима врло је сиромашна у економском погледу.

Поред ових слабих црта Црногорци се још осећају унижени, што нису до краја у рату истрајали, већ су капитулирали, зашто је крива дволична политика бившег Краља Николе. Јер заиста ме увераваше неискрена политика Краља Николе према савезницима, када видех и то: 1) у Подгорици улицу и то главну са немачким натписом (*Königs Nikola Gasse*) 2) недирнуте дворце и намештај на Цетињу, које за време Аустријанаца чуваше маршал дво-ра Краља Николе, Славо Рамадановић. То што су поштедили његови назови непријатељи - Аустријанци нису поштедели његови поданици Црногорци. Они су све разграбили, па и приватну својину бив. Краља Николе истина после угушене побуне што је ипак за осуду. 3) Путујући у 1917 години у Русију и разговарајући се са утицајним државницима и војницима беше ми јасно као дан ово:

а) Аустријанци су добивали све потребне податке и обавештења о својим непријатељима преко Котора из Црне Горе посредством Хупке бившег аустриског изасланика у Црној Гори што је била јавна тајна у Русији (Исповест ђенерала Јанушкевића у 1915 год. начелника штаба Руске Врховне команде пуковнику Душану Киклићу у станици „Барановић”, где беше Руска Врховна команда, а куда је ишао пуковник Киклић у два маха као поверљиви курир).

б) Исповест учињена мени од резервног коњичког капетана руске војске Е. Ањичкова, а раније професора у Петрограду, у фебруару 1917 године приликом обиласка Верденског фронта, а ко-

ји беше додат мојој мисији. Он ми рече да је раније као студент у Петрограду при сусрету ма кога од Црногораца на улицама Петрограда са својим друговима носио таквог Црногорца кроз цео Петроград; а сада помислите, рече ми, како ти исти служе нашим непријатељима". Нарочито се рђаво изражаваше о Краљу Николи.

Из прилога под I и II види се јасно ко је и како припремао побуну на Цетињу, противу одлука Подгоричке велике Народне скупштине. Ја то не желим коментарисати и анализирати.

* * *

КРИТИЧКИ ОСВРТ НА РАД СРБА ОКО УЈЕДИЊЕЊА СА ЦРНОМ ГОРОМ

Наше су главније погрешке ове:

1) Није се раније припремала експедиција за Црну Гору ни у војном нити у политичком погледу. Све је било импровизација. Тако требало је озбиљније образовати политички одбор, у који су требали ући већином Срби из Краљевине Србије, којима су биле из раније познате прилике у Црној Гори. Зашто је седео готово беспослен наш бивши посланик у Црној Гори Др. Мих. Гавриловић у Лондону. За овога ме Црногорци пре побуне питаху: „А где је г. Мика Гавриловић, зашто њега нема с вама”.

2) Састављени одбор од Црногораца – емиграната из Црне Горе или раније досељеника код нас, били су већином непознати људи за свет у Црној Гори, који су хтели и желели да све у Црној Гори окрену за 180 степени, и то одмах. Па и сама Велика Народна Скупштина у Подгорици, која је у новембру 1918 године прогласила уједињење била је претежно састављена од „Клубаша”, а од „Праваша” мало ко. Нас су дочекали у почетку у Црној Гори врло одушевљено, само је требало имати више такта, па то одушевљење и даље задржати. Тада не би можда било крви на Бадњи дан и Божић у 1918 години, па не би се наставили и на даље нереди и побуне које су много шкодиле општој ствари, а нас врло скупо стале.

3) Можда Краљу Николи није требало спречавати долазак у Црну Гору, с обзиром на његове раније заслуге, као и заслуге његове двестагодишње династије. Мogle су му се указати све почасте у новој држави, па пошто је био већ у годинама, то га посте-

пено приволети (Милом или силом) да остави престо своме унуку по жениној линији (доцнијем Краљу Александру I). Мислим да бисмо имали само користи од доласка Краља Николе у новој држави. Сумњам да бисмо тада изгубили бар Скадар на конференцији мира у Паризу, јер су Црногорци са Краљем Николом у 1912 и 1913 години највише жртава и поднели за његово заузимање (око 10.000) Па Скадар је и у средњем веку био центар Зете. Шта би значео Скадар за нову Државу, није потребно објашњивати.

4) Мене су упутили у Црну Гору без икакве опреме. Шта ми је регент говорио у Скопљу, приликом упућивања, навео сам напред. Ја сам се са своје стране старао колико сам могао и колико сам имао слободног времена да проучим за време рата стање у Црној Гори. Имао сам много добре воље, а и лично волео сам Црногорце још за време школовања у грађанским и војним школама. Зато сам се и старао да обуставим проливање крви после Божића 1918 године, и нисам допустио регуларним трупам да учествују у гоњењу разбијених „Зеленаша“ у правцу Чева, већ су се сами Црногорци између себе обрачунавали. У овоме случају одрекао сам помоћ и самом симпатичном и одличном вођи омладинаца Марку Даковићу.

* * *

РАСФОРМИРАЊЕ ЈАДРАНСКИХ ТРУПА

После формирања Зетске дивизиске области са седиштем на Цетиње, (јануара-фебруара 1919 године) и расформирања импровизованог и непотребнога штаба Јадранских трупа остао сам још читав месец дана као делегат Краљевске Владе. Како не имах никакве инструкције за рад као и никаквога особља за рад, – то моја делегатска функција престаде доласком новог делегата у лицу „Сердара“ Иве Павићевића родом Црногорца, а бившег Министра у Краљевини Србији. Ја бејох позван депешом Министра Војнога да се одмах вратим у Београд, што и учиних 1 марта 1919 године напустив ломну Црну Гору и њену престоницу Цетиње, да се више никада можда не краја живота, не појавим међу Црногорцима, јер њихова безумна радња као и напад на нас Србијанце о бадњем и божићнем дану у 1918 оставио је на мене како рђав утисак, и поништио је све моје раније илузије и наде око уједиње-

ња српства какав поступак не могу никад опростити и заборавити, мада смо сада у једној држави (Југославији); у којој они на жалост грде и дан данас.

августа 1937. у Београду
Драг. Милутиновић
генерал

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив САНУ – Оставштина Драгутина Милутиновића

Зборници докумената

Димић, Љубодрог и Ђорђе Борозан, прир. *Југословенска држава и Албанци*, I. Београд: Војноисторијски институт, 1998.

Janković Dragoslav i Bogdan Krizman, прир. *Града о стварању југословенске државе 1. I – 20. XII 1918, II*. Београд: Institut društvenih nauka, 1964.

Мемоари

Милутиновић, Драгутин. *Шумадијска дивизија другог позива Народне војске у рату: 1914–1915*. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2015.

Спасојевић Јанко и Јован Томић. *Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе*. Београд: 1929.

Монографије, чланци и расправе

Вујовић, Димитрије. *Уједињење Црне Горе и Србије*. Титоград: Историски институт, 1962.

Вујовић, Димитрије. *Прилози изучавању црногорског националног питања*. Никшић: Универзитетска ријеч, 1987.

Vujović, Dimitrije. *Podgorička skupština 1918*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.

Zivojinović, Dragoljub. *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*. Београд: Научна књига, 1970.

Живојиновић, Драгољуб. *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*. Београд: Војска, 1996.

Живојиновић, Драгољуб. *Италија и Црна Гора 1914–1925. Студија о изневереном савезништву*. Београд: Службени лист СРЈ, 1998.

Живојиновић, Драгољуб. *Невољни савезници. Русија, Француска, Велика Британија, САД 1914–1918*. Београд: Службени лист СРЈ, 2000.

Живојиновић, Драгољуб. *Крај Краљевине Црне Горе. Мировна конференција и после 1918–1921*. Београд: Службени лист СРЈ, 2002.

Животић, Александар „Генерал Драгутин Милутиновић (1865-1941). Војник и историчар”. *Војноисторијски гласник*, 1, (2015), 41-60.

Ракочевећ, Новица. *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914-1918*. Титоград: Историјски институт, 1969.

Ракочевећ, Новица. *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*. Цетиње: Обод, 1981.

Dr. Aleksandar Životić, Associate Professor

Chair of History of Yugoslavia

Faculty of Philosophy, Belgrade

e-mail: aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

UNIFICATION OF SERBIA AND MONTENEGRO 1918.

REMEMBERING THE COMMANDER

OF THE ADRIATIC TROOPS

GENERAL DRAGUTIN MILUTINOVIC.

(Summary)

Serbia and Montenegro, as two modern Serbian states, striven for mutual state. Only, after the victory in the Balkan wars and with the establishment of a common border, the unification of the two states has become possible. The beginning of the First World War postponed the start of talks on the unification of the two Serbian states. During the first two war years, despite a series of political and dynastic disputes inherited from the previous period, Serbia took over the maintenance and supply of the Montenegrin army, as well as the planning of joint military operations. The decision of the Montenegrin government to capitulate and not carry out a part of the army from the country in 1916 has particularly aggravated the mutual relations. Since 1916, the unification plan has been re-activated. The unification was not questioned, but there was no concrete plan to implement it in the work itself. Part of the Montenegrins who were in the ranks of the Serbian army insisted on unconditional unification and detonation of the Petrović dynasty. With the breakthrough of the Thessaloniki front and the successful offensive by the Serbian and allied military forces towards Montenegro, the issue of unity has opened up. The armed uprising in Montenegro, the entry of Serbian troops into its territory, the collapse of the occupation order and the majority determination for unification, especially in the Montenegrin north, have led to the future development of events. Elections of regional representatives were an introduction to the Podgorica Assembly, which brought the unification act. The way of implementing the unification itself, as well as the

number of supporters of the deposed King Nikola, opened the way for armed and political struggles in Montenegro over the next decade.

KEY WORDS: Serbia, Montenegro, unification, 1918, Serbian army, Podgorica Assembly, Christmas Rebellion.

Прикази

Херман Канторович, *Вештачење о кривици за рат 1914*, са немачког превео Велибор Буха, *Службени гласник*, Београд 2017, 316 стр.

Истакнути немачки правник и универзитетски професор светског гласа Херман Канторович (Hermann Kantorowicz, 1877–1940) у круговима историчара-специјалиста за Први светски првенствено је познат као аутор правно-историјске студије *Gutachten zur Kriegsschuldfrage 1914*, која је сада, у преводу Велибора Бухе, доступна и на српском језику под називом *Вештачење о кривици за рат 1914*.

Написана средином двадесетих година прошлог века, на захтев Истражног одбора немачког Рајхстага као облик правне експертизе која би, на темељу у међувремену објављене дипломатске грађе, указала на неутемељеност Версајског мировног уговора и, нарочито, његовог 231. члана, којим је искључива кривица за покретање светског рата приписана Немачком рајху, Канторовичева студија изазвала је незадовољство најодговорнијих политичких чинилаца у Вајмарској републици, који су, без обзира на идеолошку и партијску припадност, били јединствени у одбацивању, како су упорно истицали, версајске „лажи о ратној кривици”. Наиме, резултати

до којих је дошао Канторович изневерели су очекивања не само Истражног одбора као наручиоца већ и министра спољних послова Густава Штреземана (Gustav Stresemann), што је условило да се, на концу, одустане од објављивања ове правне анализе. Свесно загубљено у архивима немачког Министарства спољних послова, Канторовичево правно вештачење остало је јавности непознато да би га, тек након четири деценије, 1967. године, пронашао и објавио Имануел Гајс (Immanuel Geiss). Следећи свога професора Фрица Фишера (Fritz Fischer), који је почетком шездесетих година својом књигом *Посезање за светском моћи* недвосмислено утврдио да је политичко и војно вођство немачког Рајха, са кајзером Вилхелмом II на челу, планирало и започело превентивни рат приказујући га у јавности као рат за одбрану од коалиције непријатељских сила, Гајс је објавио низ радова, као и историјских извора, међу којима и заборављено Канторовичево вештачење које се, у многим тачкама, подударало са закључцима до којих је, сасвим независно, у сво-

ме истраживању дошао Фриц Фишер.

Своју правну експертизу Канторович је писао почетком двадесетих година у ужареној политичкој атмосфери Вајмарске републике, обележеној негирањем ратне кривице, у којој су, поред политичара, учествовала и нека од најистакнутијих имена немачке науке. Као покушај непристрасног просуђивања кривице за покретање рата 1914, Канторович је сматрао да његова студија представља „мали допринос заустављању те подивљалости научног мишљења” (стр. 69). Након „претходне напомене” (стр. 23–28) у којој је појаснио метод за који се определио у својој стручној експертизи, Канторович је излагање поделио у два, обимом неједнака дела. У првом, под називом *Истраживање критиком текста* (стр. 31–58) он је указао на размере кривотворења докумената, истакавши да „измишљање и потискивање докумената, брисање трагова и изврдавање, искривљавање и клеветање јесу шест оруђа у овој области којим су се приликом избијања рата служили државници и дипломате, и то на обе стране” (стр. 32). Потом је детаљно анализирао веродостојност докумената објављених у службеним зборницима свих зараћених страна (руска *Наранџаста књига*, француска *Жуга књига*, енглеска *Плава књига*, српска *Плава књига*, бел-

гијска *Сива књига*, аустроугарска *Црвена књига*, немачка *Бела књига*). У том смислу пажњу свакако заслужује Канторовичева оцена да је аустроугарска *Црвена књига* „у потпуности фалсификована” те да се у њој „открива фалсификаторска активност каква по интензитету и планирању тешко да је постојала још од Псеудоисидорских декрета-лија” (стр. 47). Слична је и његова оцена прве немачке *Беле књиге* из 1914, која је „кривотворена и уздуж и попреко” (стр. 52). Имајући у виду поменућу околност – огромне размере фалсификовања службених докумената од аустроугарске и немачке владе – Канторович је сматрао да је „већ тиме кривица Централних сила готово доказана” (стр. 55). Ово посебно будући да је немачка *Бела књига* била намењена немачкој јавности и члановима немачког Рајхстага, како би се на темељу фалсификованих доказа они определили за рат. Одатле је Канторович закључио да су овом обманом „немачки народ, чија су најсветија осећања овде злоупотребљена, бичем отерали у рат”, док је „фалисфикатор” својим чињењем тиме „на себе навукао страшну одговорност” (стр. 56).

У другом делу своје експертизе под називом *Правно-политичка истраживања* (стр. 61–308) Канторович је пажњу посветио „смислу питања кривице за рат”. Одбацујући историјски и

морални приступ као неприме-рен овом питању, он је истицао „правно-политички” приступ као једино одговарајући, да би, потом, својој анализи подвргао само „питање” утврђујући чињенично стање, деловање, основе за оправдање те саму кривицу (стр. 70–151). При томе ваља нагласити да Канторович, ради појмовне јасноће, уводи разлику између дела „угрожавања мира” и дела „рушења мира”. Управо са поменутог становишта он је анализирао односе између европских сила од времена Берлинског конгреса до почетка светског рата, при чему је кључну одговорност за угрожавање мира проналазио у деловању дипломатије: „... види се да дипломате европских великих сила заиста нису имале баш ништа да раде осим да највећим мајсторством увек изнова и на целој земљи угрожавају мир и онда га још већим мајсторством у последњем тренутку спасавају” (стр. 72). На темељу анализе дипломатских докумената Канторович је одбацио распрострањена мњења на којима се у послератној Немачкој темељило оповргавање одредбе о „ратној кривици”, попут тезе о „опкољавању” Немачке од непријатељских сила или наводне српско-руске завере за рушење Аустроугарске монархије. Насупрот томе, највећу одговорност за угрожавање мира у предратном раздобљу сносила је царска Немачка сво-

јим опсежним програмом изградње ратне морнарице и агресивном спољном политиком (стр. 92).

Свакако најинтригантнији је Канторовичев „одговор” на питање о кривици за рат (стр. 152–308). Приступивши анализи улоге коју су у „рушењу мира” имале Централне силе, односно, силе Антанте, Канторович је дошао до закључка да су главни кривци Аустроугарска и Немачка, у неупоредиво мањој мери су криве и Француска и Русија, док Енглеска, Србија и Белгија немају никакве кривице за покретање рата. Кривица Аустроугарске састојала се у томе што се она свесно определила за рат против Србије, сматрајући да ће победа у рату донети стабилизацију унутрашњих прилика у монархији, одбијајући, истовремено, све покушаје мировног посредовања. С друге стране, превентивна кривица Немачке била је у томе што је својој савезници пружила подршку, настојећи да искористи повољан моменат и поведе превентивни рат против Русије и Француске. При томе Канторович није пропустио да персонализује питање кривице: највећа кривица за „рушење мира” и отпочињање рата припада аустроугарском министру спољних послова Леополду грофу Берхтолду, оценивши да „историја дипломатије не познаје бескрупулознијег и прорачунатијег преваранта и ин-

триганта од њега” (стр. 274), као и припадницима „ратне странке” у Аустроугарској, затим немачком канцелару Теобалду фон Бетману Холвегу и државном секретару Готлибу фон Јагову и, коначно, кајзеру Вилхелму II. Видећи у њему психопатску личност код које се смењују фазе маније и депресије, Канторович је кајзеру приписао велику кривицу за покретање рата тврдећи да је „у наше време један човек на граници урачунљивости могао (је) пуних тридесет година да одређује судбину немачког народа и тако заузима политички најважније место целог човечанства” (стр. 288).

Дело Хермана Канторовича представља „класично” дело у литератури о узроцима Првог светског рата. Иако својим фактографским богатством, као и особеним приступом, оно од читаоца захтева одговарајућа предзнања, сматрамо да је његово превођење на српски језик од изузетне важности. Ово посебно не само што се тиме попуњава значајна празнина у постојећој литератури о Првом светском рату већ, првенствено, што Канторовичево дело аргументовано показује неутемељеност старе тезе (на којој се током читавог међуратног раздобља упорно инсистирало у Немачкој и Аустрији) о наводној одговорности српске владе за покретање светског рата. У таласу ревизије узрока Првог светског рата, који

је наступио током обележавања стогодишњице од његовог почетка, ова теза је, у делимично измењеном облику, изнова добила на актуелности у делу светске историографије. Управо стога Канторовичево дело, иако у извесним појединостима застарело (првенствено у делу о политици немачког државног руководства током Јулске кризе), представља изузетно важан прилог објективном проценивању узрока Првог светског рата, као и одговорности појединих европских државника. Уједно, Канторовичев спис представља и својеврсно сведочанство о општем друштвеном и политичком контексту који је током међуратног раздобља најчешће представљао препреку за објективно сазнавање узрока највећег светског сукоба у дотадашњој историји.

Имајући у виду дословну хаотичност која одликује преводе страних књига на српски језик, неопходно је истаћи да преводилац Велибор Буха заслужује све похвале. Ово не само с обзиром на то да је успешно превео прилично захтеван Канторовичев текст (који обилује правничком и дипломатском терминологијом) већ и да је потпуно доследно извршио транскрипцију страних, већином немачких личних имена, што до сада, готово по правилу, није био случај. У том смислу превод Велибора Бухе представља стандард од кога

будући преводиоци историографске литературе не би требало никако да одступају. Неопходно је поменути и изузетно садржајну уводну студију (стр. 9–22) у којој је Буха, осим биографских података, веома успешно приказао историјски контекст у коме је настајала Канторовичева правна експертиза, што читаоцу умногоме олакш-

ава њено разумевање. Коначно, имајући у виду тему и важност аутора, мишљења смо да превод књиге коју смо настојали да прикажемо представља пример добре праксе који би, свакако, ваљало следити и у будућности.

Др Михаел Антоловић

А. В. Ганин, *Закат Николаевской военной академии 1914–1922*, Книжница, Москва 2014, 768 стр, илустрације

Монографија *Закат Николаевской военной академии 1914–1922* (Смирај Николајевске војне академије 1914–1922) дело је познатог стручњака за историју руског генералштаба прве четвртине 20. века, доктора историјских наука Андреја В. Гањина. Књига се односи на важан, драматичан и фактички неистражен период историје академије – период Првог светског и грађанског рата. Аутор с правом примећује да „последње године живота академије те њен пут кроз два рата (светски и грађански) и две револуције до сада нису били предмет посебног монографског истраживања. Ни библиографија о овој теми није обимна. Чини је тек неколико чланака и фрагмената монографских дела прегледног карактера, углавном посвећених појединим аспектима историје академије и с њима повезаним догађајима” (стр. 6). Поред тога, постојећа литература која се односи на рад академије у периоду од 1914. до 1922. године пуна је материјалних грешака и историографских митова, на шта указује и сам А. В. Гањин.

Као циљ овог истраживања постављена је „најпотпунија по-

зитивистичка реконструкција историје академије (као установе и као колектива предавача, запослених и слушалаца) из последњег периода њеног деловања од 1914. до 1922. године, заснована на историјско-генетичкој методи”. За предмет истраживања аутор је изабрао „процес трансформације академије у ратном и револуционарном времену” (стр. 9). Да би постигао задати циљ А. В. Гањин се послужио завидним бројем историјских извора, највећим делом необјављених. У монографији су коришћени документи 17 архива из Русије, Украјине, Пољске, Чешке, Француске и САД, укључујући и оперативну грађу тајних служби и документа из приватних колекција. Основу за истраживање представљали су документи настали из рада саме Генералштабне академије који се чувају у Руском државном војноисторијском архиву (фонд 544) и Руском државном војном архиву (фонд 33892). Осим тога аутор се у великом обиму користио грађом личног карактера – дневницима, успоменама, преписком. Ту треба посебно истаћи документа из богатих збирки Државног архива Руске Федера-

ције и Архива Хуверовог института (САД).

Употреба тако широке изворне основе омогућила је А. В. Гањину да, по нашем мишљењу, досегне постављени циљ и у потпуности реконструише историју академије из периода Првог светског и грађанског рата. Аутор је доследно истражио процесе трансформације академије као образовне установе, која је била приморана да се прилагоди потребама ратних времена и са потпуног програма припреме генералштабних официра пређе на убрзану обуку официра за рад у штабовима – такозваних „курсиста”. Гањин је убедљиво показао како је у току друштвено-политичких промена које су у земљи произвеле Фебруарска и Октобарска револуција 1917. године и академија била захваћена политизацијом. У монографији се говори и о последњим данима старе академије, коју су „бели” евакуисали на острво Руски. Она је ту 1922. године прекинула рад, док су многи њени сарадници били принуђени да оду у емиграцију.

У велику заслугу аутора спада и чињеница да је пажљиво анализирао делатност последњег начелника академије, генерала А. И. Андогског. Захваљујући његовој мудрој управи и суптилном политичком чувству, ова образовна установа наставила је успешно да ради и у сложеним условима грађанског ра-

та. Гањин је указао и на улогу коју је Андогски имао у очувању имовине академије. Управо његовој мудрој политици припада заслуга што су за будућа поколења сачувани музеј и архив академије, који су од непроцењиве вредности. Архив садржи и уникатне историјске изворе, какве су успомене и дневници најзначајнијег реформатора руске армије треће четвртине 19. века министра војног Д. А. Миљутина. Такође, треба истаћи да је аутор детаљно обрадио и епизоду у вези са учешћем руководећих људи академије у преврату 18. новембра 1918. године у Омску, којим је адмирал А. В. Колчак изабран за „диктатора” и предата му је сва државна и војна власт над снагама „белих” у Сибиру.

Посебну вредност монографије представљају богато документовани прилози, који садрже различите приручнике, преписку, пројекте и одредбе које се односе на академију, новинске чланке, детаљне материјале о бољшевичком ислеђивању рада академије у „белом” Сибиру, уникатне мемоарске списе које је аутор пронашао у руским и иностраним архивима, а такође и до сада непознату фото-документацију.

Једна од одлика овог рада је богата фактографија. Гањин је тако посебну пажњу посветио детаљима који се односе на свакодневне активности академије

у току Првог светског и грађанског рата. Са циљем да нам приближи дух времена, аутор често наводи опсежне цитате из историјских извора. У уводу он објашњава зашто је посветио пажњу и мање значајним личностима, као и потребу да у рад унесе дугачке цитате, особеношћу ауторског приступа који „дозвољава праћење историјских процеса у свој њиховој сложености и свеобухватности, и даје материјал за размишљање и повезивање са многим сродним темама” (стр. 10).

Такав приступ у обради теме има и својих предности и маана. Наравно, присуство широког спектра детаља из многобројних извора у монографији доприноси сачињавању објективне и веома јасне, на моменте драматичне слике „академијине анабазе” из периода Првог светског рата и револуционарних метежа. С друге стране, обиље фактографије у неким случајевима скрива од читаоца ауторову анализу догађаја, која, према нашем скромном мишљењу, чини најважнију компоненту сваког научног истраживања. На пример, на страни 129 Гањин описује процес набавке огревног дрвета за академију у зиму 1917/18. године, наводећи куда и када је у вези с тим службено одлазио командир вода у полуескадрону академије В. Е. Арнхолд. Сличних безначајних епизода на страницама моно-

графије има поприлично. Мишљења смо да би А. В. Гањин требало да учини додатни напор на уопштавању, чиме би олакшао читаоцу да разуме заклјучке до којих је дошао у процесу обраде тако огромног корпуса историјских извора.

Желимо да нагласимо да изречене примедбе имају полемички карактер због специфичности ауторовог приступа анализи и представљању историјских извора. Монографија А. В. Гањина *Закат Николаевской военной академии 1914–1922*. ван сваке сумње представља важно истраживање историјата највише руске војне школе и мора јој се одати признање као великом доприносу у руској историјској науци.

Др Олег Алпејев¹
Са руског превео
потпуковник
др Далибор Денда

¹ Др Олег Алпејев (Алпеев, Олег Евгеньевич, кандидат исторических наук) је виши научни сарадник Научноистраживачког института војне историје Војне академије Генералштаба Оружаних снага Руске Федерације из Москве. E-mail: oalpeev@yandex.ru

John Zametica, *Folly and Malice. The Habsburg Empire, the Balkans and the Start of World War One*, Shephard-Walwyn LTD, London 2017, 794 pages.

Уколико, упознати са основном литературом о историји међународних односа, покушамо да мисаоним огледом уклонимо Сарајевски атентат са хоризонта збивања, можемо доћи до закључка како би приповест о аустроугарској балканској политици и, посебно, њеној српској политици постала потпуно неразумљива. Инцидент у средишту недавно анектираних провинција Двојне монархије, познат као Сарајевски атентат, заузима фокално место не само у сагледавању српско-аустроугарских односа већ и у разумевању генезе оне конфигурације у ширим, европским односима, која је учинила могућим избијање Првог светског рата.

У својој књизи *Folly and Malice. The Habsburg Empire, the Balkans and the Start of World War One* [Лудост и злоба. Хабзбуршка монархија, Балкан и почетак Првог светског рата] Џон (Јован) Заметица је покушао нешто слично. Историчареви посматрачки инструменти су удаљени од доминантног Сарајевског атентата и истраживачки атрактивне Јулске кризе. Читаоцу је предочена једна сложе-

нија, дуготрајнија слика неколико аспеката аустроугарске политике – српске, јужнословенске (према Јужним Словенима у самој Аустроугарској), балканске – која је добила изузетно важно место у целокупној политици Аустроугарске као велике силе пред Први светски рат.

Ако је Заметицина аргументација уверљива у истинољубивој приповести о аустроугарско-српским односима, Сарајевском атентату би требало посветити сразмерно мало пажње. Слично место овом догађају припада, ако уважимо ауторове закључке, и у генези аустроугарске ратне политике. Мора се нагласити да Заметица овим истраживачким резултатима не занемарује Сарајевски атентат и читав онај сплет околности које су до њега довеле. Он га само реконтекстуализује и смешта превасходно у контекст унутрашњег аустроугарског политичког развоја – од југословенског идејног опредељења који сагледава као феномен у јужнословенском омладинском покрету у Аустроугарској, преко самог студентског покрета изниклог у додирним тачкама између загребачке уни-

верзитетске омладине са босанскохерцеговачким колегама и, на крају, унутрашњих, бирократских и политичких борби, које су условиле оне организационе и безбедносне околности које су атентат учиниле остварљивим. Сагледавањем само ових далекосежних закључака Заметицине књиге може се увидети да је реч о дубински *ревизионистичком* делу, делу које не преиспитује свађалачки неке појединачне тврдње, већ одбацује читаву једну историографску традицију, саткану од дубоко уврежених и готово општеприхваћених ставова, аргумената и прећутаних подразумевања у тумачењима важних питања европске историје на почетку 20. века. Заметица у многим својим гледиштима није усамљен, али је у свеобухватности њихових излагања, можда још од знаменитог дела *Сарајево 1914*. Владимира Дедијера, без премца.

Каква је књига којом Заметица настоји да постигне овакве замашне интерпретативне помераје? Пре свега, реч је о веома обимној студији – основни текст рада заузима готово 650 страница, критички апарат смештен на крају књиге обухвата додатних седамдесетак страница, а коришћени извори, периодика, мемоарска дела и историгорафска литература набројани су на двадесет осам страна. Књига је и тематски изузетно разноврсна. Осамнаест поглавља (пored ко-

јих су још уводни део, Пролог и Закључци) обрађују широк опсег тема: политичко устројство Аустроугарске и последице унутрашњег устројства на практичну државничку делатност, политички портрет престолонаследника Франца Фердинанда, место Босне и Херцеговине у аустроугарској политици од успостављања окупационог режима 1878. године до Јулске кризе, спољнополитичко опредељење Краљевине Србије крајем 19. и почетком 20. века, аустроугарско-српски антагонизам, јужнословенски национализам у Аустроугарској и, наравно, Сарајевски атентат. Поглавља посвећена Сарајевском атентату (посебно петнаесто поглавље *'Assassins' Avenue: Sarajevo 28 June 1914*) предочавају изузетно милицуозно истраживање и фактографску реконструкцију дешавања на „Сарајевски Видовдан“, која су без премца у постојећој литератури.

Тематски разноврсна и донекле разуђена књига, по начину излагања је прилично концентрисана. У различитим појединачним инстанцама Заметица успева да средишњу тезу поглавља или потпоглавља смести на видно место, па читалац није у опасности да се изгуби у понекад сувише опширној аргументацији. Осим тога, иако су теме разновродне, књига се у целисти може сместити у домен политичке и дипломатске историје. У

њој се разматрају одлуке, намере, наслућивања, стрепње и потанко се реконструише мисаони свет кључних политичких делатника. Излагање материје може се сагледати на три различита нивоа. Први је приповест о политичким темама које због изразите тематске разубуђености није изведено пуким хронолошким поступком, већ комбиновањем тематског и хронолошког приступа, други су мале тематске студије уклопљене у шира поглавља, где се детаљно и пажљиво испитују поједина питања. Трећи ниво излагања су полемички пунктови и контрапунктови, одељци у којима је концентрисано разматрање различите литературе.

„Шта је убило Монархију био је рат... и политичке одлуке које су до њега довеле. Зашто компликовати очигледно?“, цитира Заметица на почетку књиге Јоакима Ремака (*Remak*, 1920–2001), немачко-америчког историчара, стручњака за модерну европску историју. Објашњење природе те политике и на који начин је она водила нечему што се разбуктало у Први светски рат – што је још једна далекосежна теза коју Заметица настоји да поткрепи – представља стожерну нит целокупне књиге.

У поглављу које разматра унутрашње устројство Аустроугарске истиче се да је важан чинилац који је одредио политичка гледишта многих водећих

личности монархије, укључујући и престолонаследника Франца Фердинанда, потицао од онога што су сагледавали као претерана ограничења која је политици хабзбуршке куће наметнула Нагодба из 1867. године. Посебно снажан утицај имала је криза настала победом националистичког крила Либералне странке у Мађарској – 1905. опозиција, предвођена Ференцом Кошутом, однела је победу; Оперативни штаб убрзо је имао разрађен план војног обрачуна са Мађарском; почетком 1906. распуштен је мађарски парламент и Франц Јозеф поставио је на чело мађарске генерала Гезу Фехерварија. Милитантан обрачун са оним што је видео као „мађарски проблем“, према Заметици, била је једина константа у политичком опредељењу Франца Фердинанда.

У два одељка посвећена Францу Фердинанду детаљно се образлаже надвоједин политички лик. Заметица разјашњава природу надвојединих тобоже реформаторских настојања, његову ратоборност и рад његове војне канцеларије, чији је утицај временом растао иако је почела као тело слабо дефинисаних надлежности на периферији војне бирократије. Рад ове установе, који Заметица детаљно реконструише, упечатљиво илуструје борбу за моћ у управљачкој елити бирократске империје.

Према Заметици, поједини иступи Франца Фердинанда против спољнополитичких авантура нису били подстакнути његовом начелном мирољубивошћу, на којој се у литератури често инсистира, већ уверењем да је монархија исувише оптерећена унутрашњим слабостима да би се посветила неком опсежнијем (и ризичнијем) спољнополитичком програму. Слично је било и са његовим „реформским“ идејама – које су најчешће биле изразито реакционарне централистичке замисли. Заметица образлаже да су све имале антидуалистичку и последично антимађарску основу. Да је неки од тих програма спроведен држава би постала „централизовано поље за испољавање династичке моћи“, бележи Заметица.

Заметица је детаљно приказао политику Аустроугарске у Босни и Херцеговини, почев од окупације 1878. до 1914. године. Описао је покушај спровођења пребражаја босанскохерцеговачког друштва како би се оно саобразило визији империјалног чиновника Бенјамина Калаја, затим умеренију, прагматично вођену политику његовог наследника Стефана Буријана, а затим и Анексију и успостављање конституционализма у покрајинама. Према Заметицином суду, разилажење старије политичке генерације, која је махом била пацификована, и млађих нараштаја било је важна претпостав-

ка за радикализацију једног дела омладинског покрета. Укључујући превасходно оно што је касније постала Млада Босна. Но Заметица објашњава да конституционализам подарен Босни и Херцеговини није давао готово никакве прерогативе власти локалном Сабору. Он цитира Роберта Кана, истакнутог стручњака за историју Хабзбуршке монархије, који је поредио устав Босне и Херцеговине са повељама Моравској (1906) и Буковини (1910), али је закључио да је и у односу на њих он био инфериоран када су посредни законодавна овлашћења. Међутим, чак и овако сведена уставност учинила је Босну и Херцеговину уобичајеним хабзбуршким провинцијама, са честим кризама чија се енергија утапала у замршености бирократске свакодневнице.

Како су онда ове две покрајине постале извориште сукоба између Аустроугарске и Краљевине Србије? Заметица на ово питање одговара негирањем претпоставке на којима оно почива – ако се изузме краткотрајна Анексиона криза, Босна и Херцеговина је имала периферно место у српско-аустроугарским односима.

У свом испитивању српско-аустроугарских односа Заметица пажљиво прати њихов развој од последњих деценија 19. века до објаве рата 1914. године. Његово детаљно излагање чини драгоцену услугу англофоним

историчарима који углавном не познају српски језик и слабије су упознати са резултатима српске историографије о овим питањима.

Заметица доводи у питање, ослањајући се на обимну литературу о српској дипломатској и политичкој историји, да је преврат из 1903. имао велику улогу у промени српске спољнополитичке оријентације, односно да је тада изведен тобожњи русофилски заокрет који је одлучујуће допринео антагонизму између Србије и Аустроугарске. Он истиче да је трзавица било и раније и да су се оне јављале када је Србија покушавала, иако веома ограничено, да се спољнотрговински еманципује од северног суседа – 1890. први пут је обустављен извоз свиња из Србије, а забрана је понављана у више наврата (1895–1896, 1897–1898, 1901. и 1902). Увозне забране постале су *modus operandi* аустроугарске трговинске политике, па Заметица наводи да би се читав овај период, који се протеже све до Царинског рата, могао означити као „Дуги свињски рат” (у енглеској језичној историографији Царински рат је познат као „Свињски рат”).

На сложену предисторију међусобних односа до 1903. надовезали су се проблеми међународне политике после те године. Наиме, према споразуму из Мирцтега требало је да се реформишу европске области

Османског царства. Заметица наводи да је у српским политичким круговима постао раширен став како Аустроугарска угрожава српске позиције у Старој Србији. Извесна огорченост постојала је у исто време и према Русији, пошто је реформски пакет утаначен без консултација са заинтересованим балканским државама, али се убрзо увидело да Аустроугарска има већу улогу у балканским пословима. Оно што је ипак био одређујући моменат односа између две државе, истиче Заметица, јесте дуги царински рат, који је почео у јулу 1906. године.

Заметица објашњава да без обзира ко је био на челу аустроугарске дипломатије, био је посвећеник аустроугарског статуса велике силе, што је подразумевало, пре свега, осигурање премоћи на Балкану. Он тако објашњава да иако је Алојз фон Ерентал у трговинским преговорима са Србијом у први мах наступао у доброј вери, његов програм балканске политике подразумевао је доминацију над западним делом полуострва, па чак и свођење постојећих држава на ниво протектората. Еренталови политички и економски пројекти (неколико замисли о градњи железница на Балкану) наводили су Србију да се окреће ка Русији како би се заштитила од „германског продора на Исток”. Заметица истиче да током 1907. и већег дела 1908. Босна и

Херцеговина нема никакву улогу у српској спољној политици и да никаква „великосрпска пропаганда“ није могла да послужи као оправдање за анексију, пошто такве пропаганде није ни било.

Он заступа мишљење да је Анексиона криза била не само значајна прекретница у снажењу омразе аустроугарских политичких кругова према Србији и спремности да се прибегне чак и ратном расплету, већ да је она јачала уверење како се једно спољно питање (сукоб са Србијом) може искористити као средство за вођење унутрашње политике – била би то „ревитализација код куће кроз војни успех на страни“. Заметица детаљно описује процес одлучивања у аустроугарском врху (одељци о саветовањима владајућих кругова веома су садржајни) и како је ратоборност преовладала. „Афера Прохаска“, медијска паника у вези са тобожњим страдањем аустроугарског конзула у Призрену после ослобођења 1912, показала је вољност водећих кругова монархије да кроз „оргију антисрпске хистерије“ кокетирају са ескалацијом непријатељстава.

Но проратно расположење није било подстакнуто једино потребом да се компензују унутрашње напетости. Аустроугарска балканска политика, како је аутор објаснио, доживљавала је тешке ударе и нашла се у ђорсо-

каку 1914. године. Уверење да се снажним ударом на Србију може разрешити више проблема могло је да делује прилично разборито у владајућим круговима у Бечу и Будимпешти. Заметица је закључио, на основу истраживања дипломатских докумената насталих током кризе у односима са Србијом у јесен 1913. године, да се може тврдити како је Сарајевски атентат само потврдио раније присутна противсрпска предубеђења. Рат је у јесен 1913. избегнут српским узмицањем, прихватањем аустроугарског ултиматума и дипломатском победом Двојне монархије. Он запажа да структурно та криза неодрживо подсећа на Јулску кризу – за своју балканску политику Аустроугарска је обезбедила немачку подршку, превасходни циљ било је обуздавање Србије, за агресиван наступ постојала је подршка готово комплетног врха Монархије и, на крају, Аустроугарска није, изузев Немачке, консултовала друге велике силе о својим потезима.

Кључна разлика између две кризе било је то што се у јулу 1914. аустроугарски врх више није задовољавао дипломатском победом. Заметица истиче да у билатералним односима две државе практично није било трзавица између јесени 1913. и краја јуна 1914. године. До нове кризе довело је деловање покрета који је био подстакнут унутрашњим аустроугарским при-

ликама. Он подробно образлаже југословенско опредељење младобосанског покрета. У истраживању младобосанског покрета, планирања и извођења Сарајевског атентата Заметица је дошао до низа драгоцених увида које је тешко укратко приказати. Та поглавља књиге (посвећена младобосанском покрету, Гаврилу Принципу, Оскару Поћореку и самом атентату) и шири на коришћеног изворног материјала и његово испитивање представљају можда један од највреднијих радова о Сарајевском атентату у досадашњој литератури. Заметица нуди и неке провокативне тезе, на пример да је Драгутин Димитријевић Апис по свој прилици подстакао Јована М. Јовановића, тадашњег српског посланика у Бечу, да упозори аустроугарске званичнике да се припрема некакав напад у Сарајеву. „Такав је био атентат у Сарајеву 28. јуна 1914 – аматерски у планирању, нехајно изведен и случајан по свом исходу”, закључио је Заметица своје излагање о овом догађају.

Драгоцено је и његово разматрање састанка у Конопишту јуна 1914. Франца Фердинанда и немачког цара Вилхелма. Заметица сматра да је овај сусрет био далеко садржајнији него што се сугерише у новијој литератури о почетку Првог светског рата. Он указује да оно што се не спомиње у званичној немачкој грађи о овом сусрету (руски уплив на

Балкану, уједињење Србије и Црне Горе) и то што се Русија спомиње у само једној реченици сугерише да је дошло до накнадних интервенција на документима. Наиме, у једној реченици у којој се спомиње Русија Франц Фердинанд каже да нема места страховању од ове силе – Заметица поставља питање да ли се то страховање односи на евентуалну руску интервенцију уколико дође до рата на Балкану. (стр. 427–428)

Заметица је указао и да је половином 1914. године дошло до важне промене у немачкој политици – она је усвојила претпоставке аустроугарске балканске политике. Састанак у Конопишту био је можда једна етапа на овом путу. Заметица тумачи Матчеков меморандум као документ који је сагласје Франца Фердинанда и Вилхелма II требало да прошири и на водеће немачке државнике, канцелара Теобалда фон Бетман Холвега и министра спољних послова Готлиба фон Јагова. Аутор се послужио увидом историчара Паула Шредера да закључи расправу о овом документу и уопште о развоју аустроугарске балканске политике пред Сарајевски атентат – „иако експлицитно не спомиње прибегавање насиљу утабана је стаза ка [насиљу] и оно се логичком нужношћу наметало. Да се [Сарајевски] атентат није догодио аустронемачка офанзива [према Румунији] би-

ла би опробана и њен неуспех би брзо принудио Централне силе да траже упориште за превентивни рат који им је атентат пружио". (стр. 450)

У разјашњењу Јулске кризе Заметица се концентрише на политику две државе – Аустроугарске и Србије. Завршна три поглавља посвећена овим питањима такође су веома садржајна и показују како посвећеност детаљу може да дâ вредне увиде у дипломатској историји (иако понекад може да буде напорно за читаоца). Наиме, он закључује да је одлука о рату донета врло рано, свега неколико дана по атентату – „било је потребно свега четрдесет осам часова да малобројна елита доносилаца политичких одлука преломи да се иде у рат против Србије" [стр. 540]. Водеће личности Балхаусплаца биле су заговорници рата. Био је то круг млађих дипломата, углавном Еренталових ученика и поштовалаца његове спољне политике који су министра спољних послова Бертхолда усмеравали ка рату са Србијом. Они су образовали „фронду дипломатских кадета" који су „дочекали са добродошлицом рат или су га чак намерно провоцирали", како је то закључио британски историчар Џон Лезли (Leslie). (стр. 544)

Процес доношења одлуке и у Бечу и у Београду заслужује читаочеву пажњу. Приказ Јулске кризе је неизбежно сведен на

питања о доношењу одлука које су водиле ка ратном расплету. Заметицина књига је богата драгоценим увидима. Она има и извесних мањкавости. Често је наглашено полемичка, с бројним указивањима на литературу у основном тексту, што отежава читање. Осим тога, неки одељци су несразмерно опширни у односу на основну поставку књиге – на пример, поглавље које заговара тезу да 1903. није представљала значајну прекретницу у српској спољној политици садржи веома опширан приказ и преврата и свих повезаних активности које су се, верујемо, могле изоставити.

Заметица је овом књигом дао један богато аргументован приказ Аустроугарске политике. Без обзира да ли је читалац сагласан са његовим основним тезама, појединачни увиди и аргументи, као и опсежно разматрање релевантне литературе, задржавају своју вредност.

Можемо се надати да ће ова књига покренути расправе које ће доминантну полемичност литературе о почетку Првог светског рата, насталу поводом његове стогодишњице, превести у мирније воде дипломатске и политичке историје почетка 20. века.

Милош Милојевић

Bojan Pajić, *Our forgotten Volunteers. Australians and New Zealanders with Serbs in World War One*, Arcadia, North Melbourne 2018, 491 pages.

Стогодишњицу од завршетка Првог светског рата обележило је публикување већег броја књига које се тичу ове тематике. Једна од њих је и књига Бојана Пајића *Our forgotten volunteers. Australians and New Zealanders with Serbs in World War One*, настала као резултат ауторове жеље да повеже интересовање за своје корене и Први светски рат са земљом у којој живи. Читалачкој публици у Аустралији Пајић је већ одраније познат по књизи са сличном тематиком *Serbian Decorations through History and Serbian Medals Awarded to Australians* (Novagem Publishers, Melbourne, 2016).

Књигу која је пред нама аутор је конципирао у 15 хронолошко-тематских целина и 17 прилога са библиографијом, списком фуснота и индексом. У уводним напоменама (*Acknowledgements* и *Introduction*) Пајић изражава захвалност великом броју људи и институцијама који су му помогли у изради ове књиге и упознаје читаоце са методологијом коју је применио у истраживањима. Присутности Аустралијанаца и Новозеланђана у Србији 1914–1915. и на Со-

лунском фронту 1916–1918. није посвећено много пажње. До сада је фокус углавном био на Галипољској операцији и Западном фронту, где су биле присутне бројније аустралијске и новозеландске снаге. Међутим, захваљујући ауторовим истраживањима, која су кренула од два позната Аустралијанца у Србији 1915, утврђено је да је близу 1.500 Аустралијанаца и Новозеланђана, од којих највише санитетског особља, учествовало у балканској кампањи. Како наводи Пајић, њихово присуство било је „замаскирано” јер су у највећем броју били део британских добровољних организација и британске војске. Аутор је истраживања спровео у више институција у Аустралији у којима су углавном похрањене оставштине појединаца који су учествовали у балканској кампањи, као и у Архиву Србије, Архиву Југославије и Војном музеју у Београду. Поред тога, одређене материјале Пајић је добио и од потомака учесника.

Првих осам поглавља књиге (*Mobilising for service in Serbia, 1914–1915; Prelude to War; In Serbia, 1914–1915; Typhus Epi-*

demic in Serbia, 1915; Invasion, Capture and Escape, 1915–1916; Withdrawal of king, government, army and civilians from Serbia, 1915–1916; Allied advance into Serbia, late 1915; In Support of the Serbian Army, 1916–1918) могу се посматрати као једна хронолошка целина. Пајић је веома добро, кроз детаљан приказ ратних операција, прво у Србији а потом и на Солунском фронту, провукао активности савезничких јединица у којима је било Аустралијанаца и Новозеланђана. Потом се спуштао на ниво појединаца. До повлачења српске војске 1915–1916. утврдио је 27 аустралијских и новозеландских санитетских добровољаца у Србији, већином жена. Опис њиховог рада праћен је краћим или дужим изводима из дневника или писама. Стога њихове белешке, којима књига обилује, омогућавају да се стекне увид у стање болница и функционисање санитетске службе. Посебно су вредни записи настали током повлачења српске војске, описи и импресије о српским војницима, као и белешке са Солунског фронта, које ће оставити и припадници новоформираних болничарских мисија.

Наредна четири поглавља књиге (*Australians and New Zealanders on the Salonika Front, 1915–1918; Australian and New Zealand Medical Staff serving with Australian, New Zealand and British forces on the Salonika Front, 1915–1919; Volunteers for the*

Serbian and Australian Army; The Australian Navy and Merchant Marine in the Adriatic and Mediterranean Seas, 1914–1919) баве се учествовањем Аустралијанаца и Новозеланђана у својим и различитим савезничким јединицама на Солунском фронту, укључујући и 88 добровољаца словенског порекла који су се пријавили у Српску војску и потом, по доласку у Солун, 1917, били распоређени у 11. пешадијски пук. Поред одређеног броја људи који су били у борбеним јединицама британске војске, на Солунски фронт су пристигле и мање аустралијске и новозеландске јединице. Том приликом највећи број Аустралијанаца и Новозеланђана био је распоређен у санитетским јединицама и на бродовима Краљевске аустралијске морнарице. Пајић истим принципом као и у претходним поглављима читаоце упознаје са биографијама појединих учесника и њиховим активностима на Солунском фронту.

У последња три поглавља (*Breakthrough, 1918; After the war, 1918–22; Australians and New Zealanders decorated by Serbia*) аутор даје кратак преглед стања у окупираној Србији и описује пробој Солунског фронта, делимично и из угла „јунака” ове књиге. На основу својих истраживања утврдио је да је и одређен број болничарки остао у болницама у Србији после рата, као и то да је неколико органи-

зација радило на прикупљању новчаних и материјалних средстава за помоћ српском народу. За своја залагања током Првог светског рата већи број Аустралијанаца и Новозеланђана одликован је српским одликовањима (укључујући и пет црногорских). Поред напора учињених за Србију или на Солунском фронту, одликовани су и војници који су учествовали у Галипољској операцији. Интересантан је податак да се са британским трупима у заливу Сувла искрцао и српски официр за везу, који се у једном тренутку нашао рањен на ничијој земљи, да би био спасен од једног британског војника.

Другу половину књиге, условно речено, чине „индивидуални профили” појединих Аустралијанаца и Новозеланђана који су учествовали у балканској кампањи. Пајић је у оквиру прилога изнео више од 250 одабраних краћих биографија припадника разних јединица, наводећи за сваког појединца коришћене изворе, као и спискове Аустралијанаца и Новозеланђана које је до сада идентификовао у својим истраживањима.

Књига Бојана Пајића *Our forgotten volunteers. Australians*

and New Zealanders with Serbs in World War One представља велики помак у проучавању учествовања Аустралијанаца и Новозеланђана у операцијама у Србији и на Солунском фронту. Користећи се великим бројем извора, периодиком и обимном страном и домаћом литературом, Пајић је успео да утврди близу 1.500 припадника разних јединица (до тог тренутка била су позната само два Аустралијанца у Србији 1915. године). Неки од њих оставили су иза себе дневнике и белешке, који доносе нове чињенице, пре свега о раду санитарских јединица при српској војсци. Поред тога, приказ активности појединаца кроз разне савезничке јединице праћен је детаљнијим представљањем операција у Србији и на Солунском фронту, чиме аустралијска читалачка публика има прилику да се упозна са, верујемо, њима мање познатим операцијама српске војске током Првог светског рата.

Милош Жикућ

Љубомир И. Милић, *Моравска дивизија II позива, 1 - 2*, приредио Александар Животић, Медија центар „Одбрана”, Београд 2018, 830 стр.

У предвечерје 2018. године, у издању Медија центра „Одбрана”, појавили су се мемоарски записи „последњег ђенерала српске војске” Љубомира И. Милића, насловљени *Моравска дивизија II позива*, које је за штампу приредио проф. др Александар Животић. На тај начин настављена је сарадња између издавача и приређивача на објављивању значајних мемоарских и дневничких белешки, која је до сада резултирала публиковањем мемоара генерала Драгутина Милутиновића (*Шумадијска дивизија II позива (1914–1915)*, Београд, 2015) и дневника пуковника Душана Стефановића (*Дневник из 1914*, Београд, 2017), министра војног у влади Краљевине Србије на почетку Првог светског рата.

Мада је сам мемоариста своје записе поделио у деветнаест целина, од чега се првих седам налази у првој (стр. 1–425), а преосталих дванаест у другој књизи (429–830), приликом читања смо стекли утисак да се они могу поделити у пет хронолошко-тематских целина. Прву о припремним радњама, тј. мобилизацији, концентрацији и

стратегијском развоју Моравске дивизије II позива, другу о периоду август-децембар 1914, трећу о периоду јануар-септембар 1915, четврту о периоду септембар-новембар 1915. и пету о периоду децембар 1915-фебруар 1916. године. Осим тога прва књига мемоара садржи предговор (XI–XIX) и уводну студију (3–35), које је написао приређивач.

Како би текст мемоара генерала Милића учинио разумљивијим, проф. др Александар Животић је у уводној студији, насловљеној са *Љубомир И Милић (1861–1949). Последњи српски ђенерал*, дао опширну слику живота и војничке каријере генерала Милића. Приређивач је уложио велики напор како би будућим читаоцима олакшао коришћење Милићевих мемоарских белешки тако што је у обимном критичком апарату објашњавао догађаје о којима је мемоариста писао и појашњавао одређене недоумице. Упоредо са тим, критички апарат је додатно надоградио и биографијама актера дешавања које описује генерал Милић, „превасходно српских официра, политичара,

дипломата, лекара и државних чиновника". Трудом приређивача мемоари су обогачени и са 35 фотографија и 25 факсимила документа, што им даје додатну вредност.

На почетку мемоара генерала Милића, које је он насловио Моравска дивизија II позива под мојом командом од мобилизације у Нишу јула 1914. године, до реорганизације на Крфу фебруара 1916. године, налази се посвета његовим саборцима, како је записао Храбрим Моравцима, прекаљеним ратницима, неустрашивим борцима, непобедивим јунацима (и) несаломивим браниоцима рођене груди. Мемоариста своје записе почиње сликом мобилизације српске војске јула 1914, а завршава сликом спајања Моравских дивизија I и II позива у јединствену Моравску дивизију фебруара 1916. године. Између та два догађаја генерал Љубомир Милић нас води кроз свој и ратни пут Моравске дивизије II позива.

У првој целини својих мемоара генерал Милић пише о мобилизацији, концентрацији и стратегијском развоју своје дивизије, а њен највећи део посвећен је причи о недостатку муниције и разноврсне опреме, као и о проблемима са исхраном мобилизованих јединица. Приказ ових припремних фаза за рат са Аустроугарском у Милићевим мемоарима јасно показује и то да Краљевина Србија није била

спремна за сукоб и да га није желела, те свакако може послужити као аргумент у сталним расправама које за циљ имају утврђивање кривице за почетак Великог рата.

После приказа припремних радњи у првој целини својих мемоара, Милић је у другој приказао борбе своје дивизије са непријатељем у касно лето и јесен 1914. године. Први сусрет са аустроугарском војском јединице Моравске дивизије II позива имале у бици на Јадру (Церска битка), да би у наредна четири месеца, све до завршетка Колубарске битке, биле у сталном борбеном додиру са њом. Генерал Милић је врло исцрпно и прецизно представио ратни пут своје дивизије од првих борби у долини Јадра, преко бојева на Дрини и повлачења у унутрашњост Србије, до офанзиве српске војске која је довела до једне од највећих савезничких победа у току Великог рата. Догађаји су бележени из дана у дан, из сата у сат, из минута у минут. Исказ генерала Милића додатно је обогачен својеврсним дигресијама у којима је указивано на распоред и јачину зараћених снага и њихову несразмеру, али и на карактеристике земљишта на коме су извођене операције, што ће читаоцу дати могућност да визуализује његову причу.

Следећа целина у мемоарима говори о периоду релативног мира у току зиме, пролећа и ле-

та 1915. године. Уморни од непрекидног четворомесечног ратовања старешине и војници Моравске дивизије II позива су следећих готово десет месеци провели без учешћа у већим оружаним борбама. У историографским радовима овај временски период од завршетка Колубарске битке до почетка офанзиве немачке, аустроугарске и бугарске војске у јесен 1915. године често је заборављен и невидљив, па су Милићеви записи о њему веома значајни. Иако је 1914. завршила победоносно, српска војска се током зиме, пролећа и лета 1915. године сусретала са низом проблема. Тако генерал Милић пише о тешкоћама које је имао како би своју дивизију снабдео потребним количинама хране за људе и стоку, затим о недостатку логорске опреме, одела и обуће за војнике, као и недостатку вучне стокe, због које је дивизија у неким тренуцима имала битно смањену оперативну способност. Њу је додатно угрожавало и често оболевање од тифуса, због чега је у једном тренутку дивизија остала са само једним лекаром.

У четвртој целини својих записа мемоарист пише о борбама са непријатељским војскама у јесен 1915. године. Као што је то чинио описујући борбе које су се догађале 1914, генерал Милић је и сада врло прецизно бележио све промене које су се тичале Моравске дивизије II пози-

ва и њеног учешћа у борбеним дејствима. А било их је напретек. Моравска дивизија II позива, која се доказала у првој ратној години, веома често је прелазила из једне у другу већу јединицу, што је за њу био велики напор с обзиром на то да се од ње увек очекивало да преокрене ситуацију у корист јединице у чији састав је улазила, а која је по правилу била у веома неповољном положају у односу на непријатеља. И управо у тим тешким и одсудним моментима за српску војску, генерал Милић и његова Моравска дивизија II позива исписали су „најсјајније странице свог учешћа у Првом светском рату“, како је истакао професор Животић у уводној студији. Милићев опис драматичних догађаја у време борби на Пустој реци, у којој је био командујући групом дивизија у чијем су саставу, поред Моравске дивизије II позива, биле и Тимочка дивизија I позива и Шумадијска дивизија II позива, зауставио бугарске јединице и тако сачувао српску војску од опкољавања, представљаће у будућности неизоставан извор свим истраживачима који се упусте у проучавање војних операција на простору Србије у јесен 1915. године.

У последњој целини својих мемоарских записа Милић је приказао период повлачења преко Албаније и долазак на Крф, где је Моравска дивизија II

позива расформирана као посебна јединица. Мемоариста пише о тешкоћама са којима су се он и његова дивизија сусретали на свом путу. Читалац ће бити у прилици да се увери у све тешкоће кроз које су прошли, а сурови временски услови, непријатељски настројено локално албанско становништво, тешко проходно планинско земљиште и недостатак хране биле су само неке од њих. Посебан сегмент ове целине представља и Милићев опис марша Моравске дивизије II позива дуж албанске обале, од Скадра, преко Драча, до Валоне, на коме су физички и психички исцрпљени и изнурени војници морали да уложе додатни напор, крећући се преко глибовитог, готово непроходног земљишта и прелазећи реке без мостова, како би нашли спас на савезничким бродовима.

Милићеви мемоари су значајни јер су њима попуњене празнине у знању о раду неколико јединица у току Првог светског рата, првенствено делова Мора-

вске дивизије II позива. Захваљујући дневничким белешкама које је водио, а које је по сопственом признању користио приликом писања својих мемоара, у раду се могу наћи многа наређења која је или сам издавао или добијао од својих претпостављених, а која су трајно изгубљена и уништена. У Милићевим мемоарима, иако су писани војничким стилем, може се осетити атмосфера која је владала у јединицама српске војске у току великих победа 1914, тешког пораза који је уследио 1915, као и током повлачења војске преко Албаније у зиму 1915/1916. године, а коју не можемо приметити и осетити у документарним изворима. Узевши све то заједно, Милићеви мемоарски списи представљају велики допринос увећању сазнајног нивоа српске историографије о Првом светском рату, који и након једног века изазива сталне расправе.

Марко Б. Милетић

Библиографија

СЕЋАЊА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА* **(мемоари, дневници, аутобиографије)** **– Прилог библиографији –**

Авакумовић Јован Ђ., *Мемоари* / приредио Слободан Турлаков. – Сремски Карловци ; Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2008. – 686 стр.

Из садржаја: Шеста књига : од 1914. до 1918, 585–679.

Агонија Београда у Светском рату. – Београд : Издање групе живих бранилаца Београда из 1914. и 1915. године, 1931. – [4] стр. с таблама, XXXIX, 544 стр.

Садржај: 1914 : Пред буру... (Београд у првим данима Светског рата / Душан П. Стефановић, 3–15 ; Објава рата и први напад Аустријанаца на Београд (Како је у Београду изгледао први дан Европског рата) / Миомир Миленовић, 16–21 ; Одбрана Београда 1914. год. / Јоксим П. Гајић, 22–26 ; Спонтани браниоци Београда 1914. год. / Ђорђе Ћутуковић, 27–38 ; Одбрана Београда и прелаз у Земун 1914. год. / Свет. С. Ђукић, 39–59 ; Први пад и прво ослобођење Београда 1914. год. / Јован Ивковић, 60–72 ; 1915 : Одбрана и пад Београда / Михаило Живковић, 73–80 ; Борба на Ади Циганлији октобра 1915. г. / Милан Ј. Радојевић, 81–103 ; Борба са непријатељем по београдским улицама / Жив. Ј. Кезић, 104–137 ; Последњи браниоци Београда / Света Милутиновић, 138–174 ; „Партоболт Це” под Београдом 1915. год. / Милан Ј. Радојевић, 175–182 ; Агонија Београда 1915. год. / Богосав Војиновић Пеликан, 183–245 ; Улога жандармерије у одбрани Београда 1914–1915. год. / Телман К. Јанковић, 249–262 ; XIV пешадски пук II позива у одбрани Београда 1915. год. / Милисав Ђ. Дамњановић, 263–281 ; Учесће XIV пешад. пука II позива у одбрани Београда 1915. год. / Глигорије Х. Јовановић, 282–288 ; На Дунавском Кеју септембра 1915. год. / Ђорђе Себ. Рош, 289–314 ; Инжињерија у одбрани Београда 1915. год. / Ранислав Аврамовић, 315–320 ; Битка код Београда 6–10 октобра 1915.

* Мемоарска грађа је, нарочито током претходних година, година обележавања јубилеја, била тема радова многих аутора. Овај попис српских штампаних мемоара, дневника и аутобиографија савременика, тј. учесника Првог светског рата, обухвата пре свега посебна издања и делове хрестоматија, једним делом и сећања објављена у периодици, као што стоји у поднаслову, само је прилог укупној библиографији сећања на Велики рат.

год. : (Историографска студија) / Војин Максимовић, 321–374 ; Београд у бојној линији : (Историографска студија) / Милутин Д. Лазаревић, 375–416 ; Учешће XIII пешадиског пука „Хајдук Вељко” I позива у одбрани Београда 1915. год. / Драгутин Ј. Ристић, 417–433 ; Последња резерва Одбране Београда 1915. год. / Здравко Васковић, 434–448 ; Улога коњице у одбрани Београда 1915. год. / Милан Рафајловић, 449–461 ; Херојски пад Београда / Ђока Б. Несторовић, 462–482 ; Фељтон-скице из одбране Београда: Незнани јунаци / Драгиша М. Стојадиновић, 483–491 ; На Ади 1915. год. / Милан Пређић, 492–507 ; Шефхет Халиловић / М. Ј. Радојевић, 508–513 ; После петнаест година: По згаришту једног демонског пожара после 15 година / Милутин Попадић, 514–532 ; Странци у одбрани Београда (Капетан Михаило Куртије) / Мил. Мирчић, 533–541.

Алексијевић Властоје Д., *Војнички записи једног редова-ђака*. – Нови Сад : [издање аутора] : Штампарија „Натошевић”, 1936. – 31 стр.

Аранђеловић Наталија, *Дневник : 1915–1918* / [приређивачи Јелена Митровић Коцев, Марко Перић, Слободан Мандић]. – Београд : Историјски архив Београда, 2018. – 438 стр.

Арсич Милољуб, *Ратни дневник 1914–1919* // *Наша прошлост* : зборник радова Народног музеја и Историјског архива 2 (Краљево 1987) 227–250.

Арсич Милутин, *Мемоари малог војника* / [приредио Милољуб Арсич]. – Краљево : Историјски архив, 2016. – 100 стр.

Бакош Петер, *Котор – тврђава „Кобила”: успомене о побуни морнара* / Арпад Лебл по казивању Петера Бакоша // *Зборник за друштвене науке*. МС 22 (1959) 157–162.

Барјактаровић Светислав, *Ратни дневник Др Светислава Барјактаровића* / уредник Гојко Николиш. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1987. – (Посебна издања ; DLXXIII. Одељење медицинских наука ; 35)

Белић Емило, *Уздаси из туђине : слике из живота наших војника у Бизерти*. – Нови Сад : Супек-Јовановић и Богданов, 1921. – 72 стр.

– –, *Исто*. – Сарајево : Штампарија „Обод”, 1931. – 70 стр.

Блажарић Павле, *Мемоари* / [приредила Божица Младеновић]. – Лепосавић [тј.] Приштина : Институт за српску културу ; Лепосавић : Центар за културу „Сава Дечанац” ; Београд : Савез удружења ратника ослободилачких ратова Србије 1912–1920. и потомака, 2006. – 383 стр., [48] стр. фотогр.

Бојовић Љубомир Ј., *Ратне успомене*. – Београд : [издање аутора], 1926. – 32 стр.

Бојовић Петар, *Одбрана Косовога поља 1915. г. и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*. – Нови Сад: Прометеј, 2018. – 206 стр. – (Едиција Српске војводе. Бојне војводе ; [5])

[Бојовић Радивоје], *Ниш у ратном дневнику министра војног деветсто петнаесте* / Александар Динчић, Бојана Симовић. – Ниш : Нишки културни центар, 2015. – 197 стр.

Вакањац Милан, *Немојте нас заборавити : ратни дневник српског официра добровољца у Првом светском рату*. – Београд : Институт за савремену историју : Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, 1997. – 595 стр. – (Посебна издања)

Велимировић Милутин, *До краја света и назад : сећања једног лекара из Пирота : 1893–1918* / приредио Дејан Ћирић. – Пирот : Народна библиотека, 2015. – 264 стр.

Вељановић Драгољуб Р., *Успомене Драгољуба Р. Вељановића* / приредио Милић Ф. Петровић ; сарадник Ратка Бјелановић рођ. Вељановић. – Београд : Историјски музеј Србије, 2018. – 242 стр.

Верговић Миодраг, *И ђаци ратују : хроника из борби на Маљену 1914*. – Београд : Просвета, 1956. – 150 стр. – (Ликови и догађаји из српске прошлости ; 21)

Влаховић Спасоје, *Споменица : дневнички записи добровољца Комитског одреда ратника Спасоја Р. Влаховића : (1897–1980)* / [приредио] Милан Вујичић. – Крагујевац : Удружење потомака ратника Србије 1912–1920. године)

Влаховић Тошко, *Уточишта ни код кога : дневник Тошка Влаховића из 1917. године* / приредила Божица Младеновић. – Нови Сад : Прометеј ; Београд : Радио-телевизија Србије, 2018. – 171 стр. – (Едиција Србија 1914–1918 ; коло 5)

Војиновић Коста, *Два листа дневника Косте Војиновића : (октобар – децембар 1917)* / Андреј Митровић // Зборник МС за историју 45 (1992) 167–189.

– –, *Жив се не предајем!!! : дневник Косте Војиновића Косовца од 1916. до 1917. године* / приредила Божица Младеновић. – Ниш : Талија издаваштво : Филозофски факултет, 2017. – 300 стр.

Врачевић Миодраг С., *Из рата и око рата... : успомене једног лекара*. – Београд : [Б. и.], 1965. – 67 стр.

Врбича Василија Б., *Са сердаром Јанком Вукотићем у редовима Санџачке војске*. – Београд : Савез сокола Краљевине Југославије, 1940. – 28 стр.

Вујанић Живан, *Ратни дневник : из I и II светског рата*. – Београд : Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918. године, 2000. – 204 стр.

Вујовић Миодраг Р., *Ратни дневник Миодрага Р. Вујовића* / приредио Теодосије Вукосављевић // Изворник : грађа Међуопштинског историјског архива. Чачак 10 (1995) 87–101.

Друга свеска // Изворник : грађа Међуопштинског историјског архива. Чачак 12 (2012) 137–178.

Вукићевић Зарија Д., *Дневник из Првог светског рата*. – Крагујевац : Народна библиотека „Вук Караџић” : Градски одбор СУБНОР, 2014. – 197 стр. – (Дела Зарије Д. Вукићевића)(Трагична деветсто петнаеста)

Вукотић Јанко, *Успомене из три рата* / Сердар Јанко Вукотић. – Београд : Службени лист СРЈ, 1996. – 217 стр.

Вучетић Никола, *На отаџбинском жртвенику*. Књ. 1–4. – Београд, 1928–1933.

Књ. 1. – Издање писца, 1928. – 224 стр.;

Књ. 2. – Штампарија „Дом малолетника”, 1930. – 283 стр.;

[Књ. 3]. – Министарство војске и морнарице, 1931. – 119 стр.;

Књ. 2 [4]. – 1933. – 321 стр.

Гаврило Принцип : документи и сећања / Милош Ковић. – Нови Сад : Прометеј ; Београд : Радио-телевизија Србије, 2014. – 1000 стр. – (Едиција Србија 1914–1918 ; 10)

Из садржаја: *Сарајевски атентат : сећања и утисци* / Боривоје Јевтић, 43–101; *Млада Босна* / Перо Слијепчевић, 102–130; *Сарајевски Видовдан 1914. : доживљаји и сећања* / Цветко Ђ. Поповић, 190–205; *Босна у ланцима* / Велимир Мандић, 436–439; *Од Терезина до Сарајева* / Стеван Жакула, 853–869.

[Гагић Боривоје, Лазић Богомир], *Два наративна извора о Топличком устанку* / Божица Младеновић // Мешовита грађа (Miscellanea) 38 (2017) 225–237.

Голгота и васкрс Србије 1916–1918. – Београд : Београдски издавачко-графички завод, 1971. – 432 стр.

Голгота и васкрс Србије. [Књ. 1, 2] / приређивачи Силвија Ђурић, Видосав Стевановић. – Београд : БИГЗ : Партизанска књига, 1986. – (Историјско-мемоарска дела)

[Књ. 1] : 1914–1915. – 636 стр.;

[Књ. 2] : 1915–1918. – 815 стр.

Исто. – [2. изд.]. – Љаквеч : „Zrinski” ; Београд : „Београд”, 1989. – 644 стр.

3. издање. – 1990.

Дамјановић Јеша Ј., *Из мога ратнога дневника : (забелешке из ратова 1912.–1918.)*. – Осијек : Штампарски завод Крбавац и Павловић, 1929. – 79 стр.

Даничић Велисав Вељо, *Забелешке : ратни дневник : 20. 10. 1915. – 2. 8. 1916.* / приређивач и редактор Милорад Даничић. – Горњи Милановац : С. Даничић : П. Даничић : Музеј рудничко-таковског краја ; Београд : Културно-просветна заједница Београда : Савез потомака ратника Србије 1912–1920, 2009. – 82 стр.

Дероко Александар, *А ондак је летијо јероплан над Београдом : [фељтон]* // Политика експрес (1. август – 11. октобар 1983)

– –, *А ондак је летијо јероплан над Београдом : сећања / цртежи у књизи А. Дероко.* – Београд : Народна књига, 1983. – 331 стр. – (Библиотека Грифон)

2. издање. – 1984;

3. допуњено издање. – 1987. – 341 стр.

– –, *Исто.* – 1. Deretino izd. – Beograd : Dereta, 2013. – 303 str.

Димитријевић Бранислав, *У контејнеру: записи српског војног хирурга 1916–1918.* – Београд : Апостроф, 2001. – 143 стр. – (Плус библиотека Савременика ; 11)

– –, *Исто.* – [2. изд.]. – Београд : Водич за родитеља, 2004. – 145 стр. – (Библиотека Држава у езгилу)

[Динић Сретен], *Заборављено путовање кир Сретена Динића / Драгић Илић.* – Велики Шиљеговац : Црква Светог архангела Гаврила, 2008. – 146 стр.

Дневници из Великог рата / [приредили] Слободан Д. Николић, Милош Д. Стојадиновић. – Крушевац : С. Николић : М. Стојадиновић, 2017. – 334 стр.

Добровољци у ратовима 1912–1918 : доживљаји и сећања. 1 / [одговорни уредник Радивоје Кашанин]. – Београд : Удружење добровољаца 1912–1918, 1971. – 408 стр.

Додић Душан, *Ратни дневник 1918–1919* / приредили Душко Грбовић, Јелена Вукчевић. – Јагодина : Завичајни музеј ; Трстеник : Народни универзитет, 2018. – 200 стр.

Драшкић Панта М., *Моји мемоари* / приредио Душан Т. Батаковић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1990. – 237 стр. – (Српски мемоари ; 3)

Дреновац Милутин, *Мајор Милутин Дреновац : ратни дневник официра Краљевине Србије : 1914–1922* / [приредио Милорад Сијић]. – Крушевац : Историјски архив, 2008. – 142 стр.

Душманић Михаило М., *Робство и слобода : доживљаји, опажања и успомене у рату и миру* / за штампу приредио Мирољуб Манојловић. – Пожаревац : Удружење потомака ратника 1912–1929, Градска организација, 2015. – 189 стр.

Бермановић – Ђера Божидар М., *Неулепшане истине*. I књига. – Београд : [издање аутора], 1940. – 218 стр.

Боковић Милан, *Деца под окупацијом 1915–1918* // Београд у сећањима : 1900–1918. – Београд : Српска књижевна задруга, 1977, 209–222.

Боковић Милорад, *Костур са Вида – острва смрти*. – [1. изд.]. – Београд : Досије, 1994. – [56] стр.

– –, *Српска голгота : 1914–1916*. – Чачак : Легенда, 2006. – 105 стр. – (Библиотека Светиње ; 10)

Борђевић Димитрије Ц., *Моје успомене*. Књ. 1. – Београд : [издање аутора] : Штампарија „Родољуб“, 1924. – 80 стр.

Ђукић Светомир Света, *Мемоари*. Књ. 2 : *Први светски рат*. – Београд : Медија центар „Одбрана“, 2015. – 341 стр. – (Библиотека „Војна књига“ ; 1931)

Ђурић Александар Д., *Без отаџбине : ратни дневник*. – Београд : Француско-српска књижара А. М. Поповића, [1935]. – 220 стр.

– –, *И они су прешли Албанију* // Браничево : часопис за књижевност, културна и друштвена питања 14, 5/6 (1968) 11–14.

– –, *Ка победи : ратни дневник*. – Београд : Издавачко и књижарско предузеће Геце Кона А. Д., 1938. – 247 стр.

– –, *Страшна година : ратни дневник*. – Београд : Српска књижевна задруга, 1935. – 216 стр. – (Савременик. Коло V ; 18)

Ђуровић, Милан – Мито, *Успомене (1900–1944)* / приредио Недељко Радосављевић // Мешовита грађа (Miscellanea) 25 (2005) 1–147.

Е мој синко, дуга је то прича : ратни дневници и белешке 1912–1918. / приређивач Славољуб Б. Штерић. – Смедерево : Newpress, 2018. – 615 стр.

Ете тако је то било : ратни дневници 1912–1918 / приређивач Славољуб Б. Штерић. – Смедерево : Newpress ; [Брадарац] : Манастир Рукумија, 2014. – 573 стр.

Жакула Стеван, *Од Терезина до Сарајева : успомене поводом десетогодишњице преноса костију видовданских хероја*. – Београд : Наклада пишчева, 1930. – 35 стр.

Жене-солунци говоре / [приредио] Антоније Ђурић. – Београд : Књижевне новине, 1987. – 279 стр. – (Изабрана дела Антонија Ђурића ; 3)

Исто. – Цетиње : Светигора, 1998. – (Библиотека Свети Петар Цетињски. Коло Српске струне ; 8)

Исто / [сакупио и приредио] Антоније Ђурић. – 3. изд. – Београд : Evro-giunti, 2014. – 237 стр.

Исто / [сакупио и приредио] Антоније Ђурић. – Београд : Принцип прес, 2018. – 309 стр. – (Српска епопеја 1914–1918. Изабрана дела Антонија Ђурића)

Исто / [сакупио и приредио] Антоније Ђурић. – 3. изд. – Краљево : Глас Србије, 2019. – 271 стр.

Живановић Живан, *Србија у ратовима : сећања*. – Београд : Српска књижевна задруга, 1958. – 325 стр. – (Српска књижевна задруга. Коло L ; 342)

Из садржаја: Сећање из доба рата 1914–18, 101–166.

Живковић Михаило, *Добровољачки корпус у Русији : „сећања команданта“* / приредио и предговор написао Александар Животић. – Београд : Завод за уџбенике, 2018. – 313, [5] стр. с таблама. – (Два столећа)

– –, *Одбрана Београда : (1914. и 1915.)*. – Београд : Финекс, 1998. – 382 стр.

Жикић Сима, *Моји мемоари* / приредила и превод одломака Владана Стојадиновић. – Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2015. – 696 стр. – (Едиција Завештање ; 7)

Жујовић Јован, *Дневник. II* / приредио Драгоје Тодоровић. – Београд : Архив Србије, 1986. – 263 стр., [7] стр. с таблама

Жујовић Младен Ј., *Есеји о људима и догађајима : 1903–1959* / приредила Теодора Жујовић. – Врњачка Бања : Интерклима-графика, 2004. – 249 стр. – (Дневници и белешке ; 5)

Из садржаја: *Ђенерал Петар Живковић*, 19–40 ; *Ђенерал Живко Павловић*, 41–51 ; *Живко Павловић и покушај пробоја фронта априла 1917*, 53–59 ; *Драгиша Васић*, 61–80 ; *Сећање на Драгишу Васића*, 81–92.

– –, *Ратни дневник. 1 : Србија у I светском рату* / приредила Теодора Жујовић. – Врњачка Бања : Интерклима-графика, 2004. – 484 стр. – (Дневници и белешке ; 1)

Змај од Ваљева : Михаило Маџаревић 1893–1965 / књигу приредио Маринко Лугоња. – Ваљево : Књижевни клуб Ваљева, 2018. – 104 стр. – (Едиција 100 година поноса и славе)

Садржај: Кроз сјај и сенке рата : аутобиографија / Михаило Маџаревић.

Зоњевић-Антонијевић Драгутин, *Бељешник Зоње Солунца* / пронашао, погладио и на свијет издао Милорад Петков Радусиновић. – Београд : М. П. Радусиновић, 1979. – 32 стр.

Иванишевић Петар, *Доживљаји и успомене*. – Београд : Архив Српске академије наука и уметности ; Нови Сад : Архив Војводине, 2001. – 359 стр.

Иванишевић Ристо И., *Успомене Ристе И. Иванишевића Мостарца* / средио за штампу Милан Ћуковић // Братство 27 (1933) 139–174.

Ивановић Јованка, *Чекање слободе : (успомена из „Дневника живота“ 1918.)*. – Београд : Штампарија „Св. Ђорђе“, 1925. – 24 стр.

Ивошевић Светозар П., *Мој ратни дневник*. – Топола : Центар за очување културне баштине Којекуде, 2017. – 232 стр.

Иконић Драгомир, *У изгнанству* / приредио Александар Пејовић. – Београд : Народна библиотека Србије, 1993. – XV, 87 стр. – (Посебна издања : из рукописне заоставштине Народне библиотеке Србије)

Илић Богољуб С., *Мемоари армијског генерала : 1898–1942* / приредио Миле С. Бјелајац. – Београд : Српска књижевна задруга, 1995. – 262 стр. – (Српски мемоари ; 6)

Јаковљевић Марко, *Из рата и емиграције : (успомене) : одговор г. Јовану Томићу*. – Суботица : Штампарија „Е. Рајчић“, 1923. – 123 стр.

Јанковић Радоје, *Дани и године*. – Београд : Графички институт Народна мисао, [1926]. – 177 стр.

– –, *Исто*. – Београд : Магелан прес, 2013. – 157 стр. – (Едиција Викторија ; 1)

– –, *Руске године Радоја Јанковића – сведочанство о Октобарској пролетерској револуцији* / Даница Оташевић // Изворник : грађа Међуопштинског историјског архива. Чачак 33 (2017) 131–179.

– –, *Трагом Монгола : 1914–2014* : [одломак из књиге *Дани и године*] // Драма : часопис за позоришну уметност, драму, културу, науку 41 (2014) 7–12.

Јањуш Данило, *Моји доживљаји из рата*. – Сарајево : Штампарија „Босанска пошта“, 1939. – 35 стр.

Јањушевић Милан Р., *1300 каплара*. – Београд : Геца Кон, 1939. – 146 стр.

2. издање. – 1940.

– –, *Исто*. – Београд : Српска књижевна задруга, 1955. – 297 стр. – (Посебно издање)

2. издање. – 315 стр.

Јевтић Боровоје, *Сарајевски атентат : сећања и утисци*. – Сарајево : П. Н. Гаковић, 1924 [1923]. – 77 стр.

Јевтић Стојан Ј., *Ратни дневник из Првог светског рата (1914–1918)* / приредила Милена Милошевић Мицић. – Књажевац : Завичајни музеј „Књажевац“, 2018. – 218 стр.

Јеротић Момчило, *Дневник из Првог светског рата* / приредио Александар Растовић. – Београд : Ars Libri : Задужбина Владете Јеротића, 2017. – 292 стр.

Јовановић Данило, *Ми на Крфу : сличице за бављења Срба на острву Крфу*. 1. – Солун : Штампарија „Млада Србија”, 1916. – X, 122 стр. – (Ратна колекција / власник и уредник Данило Јовановић ; 1)

Јовановић Јован М. Пижон, *Дневник : (1896–1920)* ; приредили Радосх Љушић, Миладин Милошевић. – Нови Сад : Прометеј ; Београд : Радио-телевизија Србије : Архив Југославије, 2015. – 721 стр. – (Едиција Србија 1914–1918)

Јованчић Лазар, *О љубави и рату : дневник Лазара Јованчића* / [приредила] Маја Николова. – Београд : Педагошки музеј, 2015. – 92 стр.

Јовићевић Иво, *О људима и догађајима : (1892–1936) : сјећања једног федералисте* / приређивачи Владета Цвијовић, Никола Јовићевић. – Цетиње : Обод, 1995. – 214 стр. – (Библиотека Свједочанство)

Јоксимовић Славко Ј., *Ратни дневник Славка Јоксимовића (1914–1918)* : [одломак] / Недељко Јешић // Ужички зборник : прилози за политичку, културну и економску историју Титовог Ужица и околине 15 (1986) 341–366.

– –, *Ратни дневник 1914–1918* / приредио Недељко Јешић // Пожешки годишњак : прилози за политичку, војну, економску и културну историју Пожеге и околине 11 (2013) 27–86;

II део : 1915 / приредио Недељко Јешић // Пожешки годишњак : прилози за политичку, војну, економску и културну историју Пожеге и околине 13 (2016) 129–182;

III део : 1916. година / приредио Недељко Јешић // Пожешки годишњак : прилози за политичку, војну, економску и културну историју Пожеге и околине 13 (2016) 23–87.

Јонић Чедомир, *Путовање једног Солунца* / [из војничке белешнице Чедомира Јонића, војника Дунавске дивизије ; приредио] Добривоје Златановић. – Алексинац : Атеље 63 : Реч радника, 2002. – 55 стр. – (Библиотека Документи ; 2)

Кад су војске пролазиле : ратни дневници / изабрао и приредио Драгутин Паунић. – Београд : Народна књига, 1988. – 255, [48] стр. с таблама.

– –, *Исто*. – 2. проширено изд. – Смедеревска Паланка : Библиотека „Милутин Срећковић”, 2014. – 337 стр.

Казивања о Топличком устанку / приредила за штампу Божица Младеновић. – [1. изд.]. – Нови Сад : Издавачка делатност „М&Н”, 1995. – 112 стр.

2. изд. – 2007. – 129 стр.

Карађорђевић Ђорђе, *Из мојих записа*. I. – [Б. м. : б. и.], 1925. – 46, [10] стр., [6] пресавијених листова

– –, *Истина о моме животу*. – Београд : Просвета, 1969. – 494 стр., [48] стр. с таблама. – [Izdanje i latinicom]

– –, *Исто*. – 2. изд. – Београд : Иванка Марковић-Сонтић, Владимир Васић, Перо Дрвеница, 1988. – 494, [32] стр. с таблама

– –, *Исто*. – 3. изд. – Београд : И. Марковић-Сонтић, 2017. – 494, [40] стр. с таблама

Карађорђевић Петар I, *Ратни дневник : 1915–1916*. / приредио и предговор написао Драгољуб Р. Живојиновић. – Београд : Народна књига, 1984. – 303 стр. – (Библиотека Мемоари, дневници, сећања)

Ковачевић-Бешлић Мара, *Из заоставштине земунске учитељице Маре Ковачевић-Бешлић : (1880–1954)* / Славица Гароња // Годишњак града Београда 32 (1985) 173–189.

Костић Стеван О., *Српско аустријски рат 1914. : (ратни дневник)* / приредио Петар Јакшић // Годишњак. Међуопштински историјски архив Шабац 20 (1986) 239–257.

Краков Станислав, *Живот човека на Балкану*. – Београд : Наш дом ; [Lausanne] : L'Age d'Homme, 1997. – 418 стр. – (Библиотека Отпори)

– –, *Исто*. – 2004;

– –, *Исто*. – 2006;

3. издање. – 2009.

– –, *Ратни дневници : 1912–1916* /приредио Мирко Демић. – Нови Сад : Прометеј ; Београд : Радио-телевизија Србије, 2019. – 389 стр. – (Едиција Србија 1914–1918)

Krekić Bogdan, *Kroz Srbiju i Rumuniju sa austrijskom vojskom : 1916.–1918. : impresije i doživljaji*. – Sarajevo : Štamparija Bosanske pošte, 1919. – 112 str.

Кривокапић Душан С. Сећања из Нежидерског лагера 1914–1918. године и Белешке са присилног рада у лагерима Бора 1943. године. – Матарушка Бања : [издање аутора], 1976. – 107 стр.

Кроз Албанију : 1915–1916 : спомен књига / одговорни уредник Коста Тодоровић. – Београд : Просвета, 1968. – 590 стр. – (Удружење носилаца албанске споменице 1915–1916)

Крстић Марко, *Сећања* // Књижевне новине 726–731 (15. 2 – 1. 5. 1987)

– –, *Солунска сећања* // Ратна мемоарска и дневничка проза / приредио Стојан Ђорђић. – Београд : Нолит, 1988, 111–131.

Крстоношић Ђорђе, *Добровољци из Америке : [крвава прошлост : 1914–1918]*. – Детроит : Universal Slavic Printers, 1962. – 179 стр.

2. изд. – 1964.

– –, *Исто*. – Фототипско изд. – Београд : Д. и Т. Р. Колта, 1999. – VII, 179 стр.

– –, *Исто*. – Фототипско изд. – [Футог : Ђ. Крстоношић, 2000]. – 179 стр.

– –, *Исто*. – Фототипско изд. – [Б. м. : б. и., 2001]. – 179 стр.

– –, *Исто* / приредила Кринка Видаковић-Петров. – Критичко допуњено изд. – Београд : Fabula Nostra, 2017. – XXXIV, 176 стр. – (Књижевност Срба исељеника у Америци)

Из садржаја: Добровољци из Америке : сећања Ђорђа Крстоношића, VII–XXXIV.

Крунић Милутин, *Распета Србија : почетак* / превео и приредио Милан Ранђеловић. – Нови Сад : Прометеј : Београд : Радио-телевизија Србије, 2017. – 171 стр. – (Едиција Србија 1914–1918)

Лазих Миливоје Ж., *Под туђим кровом*. – Солун : Штампарија „Велика Србија”, 1918. – 56 стр.

– –, *Исто*. – 2. изд. – Неготин : Издање „Гласника Вељкове Крајине”, 1935.

Лапчевић Драгиша Н., *Историја социјализма у Србији. Рат и српска социјална демократија. Окупација*. – Београд : Слово љубве, 1979. – 180, 170, 96, XLIV стр. – (Библиотека Фототипских издања)

– –, *Окупација*. – Београд : Штампарија „Туцовић”, [1926]. – 96 стр.

– –, *Исто*. – Београд : Алма, 2016. – 144 стр. – (Библиотека Историја ; 4)

– –, *Исто* : [одломак] // Ратна мемоарска и дневничка проза / приредио Стојан Ђорђић. – Београд : Нолит, 1988, 139–164.

Лежаић Раде, *Сећања и успомене народног учитеља из Книнске крајине* / уредник и рецензент Миле Медић. – Београд : Б. Лежаић : Л. Вулетић : К. Марковић, 1999. – 227 стр.

Лилић Станмир, *Пироћанци у ратним причама* // *Мемоари српских ратника : 1912–1918*. / приредила Борислава Лилић. – Београд : Институт за савремену историју, 1998, 9–35.

Љотић Јаков В., *Служба у војсци и учешће у ратовима*. – Минхен : Iskra, 1967. – 345 стр.

Magazinović Maga, *Мoj život* / priredila Jovana Šantić. – Beograd : Clio, 2000. – 557 str. – (Klepsidra)

Максимовић Стеван, *Успомене из окупације Немачке, Аустријске и Бугарске 1914–1918 Ст. Максимовића*. – Београд : Књижара Геце Кона, 1919. – 117 стр.

Маринковић Тихомир, *Из мучних дана за ослобођење и уједињење јужних Словена : (бугарска недела у Алексинцу и његовој околини у окупацији и један случај њихових недела из Лесковца)* / приредили Зоран Стевановић, Александар Никезић. – Алексинац : Завичајни музеј, 2017. – 83 стр.

– –, *Сећање Тихомира Маринковића на улазак бугарске војске у Алексинац 1915. године* / Нинослав Станојловић // Караџић : часопис за историју, етнологију, археологију и уметност 7 (2015) 165–172.

Марић Љубомир, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића : (1878–1960)* / приредила Душица Бојић. – Косјерић : Општина Косјерић ; Београд : Удружење потомака ратника 1912–1920. „Љубомир Марић”, 2012. – 393 стр.

– –, *Сећања породице и мемоари генерала Љубомира Марића : (1878–1960)* / приредила Душица Бојић. – 2. допуњено издање. – Београд : Историјски музеј Србије, 2017. – 395 стр.

Марковић Милорад, *Ратни дневници : 1912–1918*. – Београд : „Вук Караџић”, 1977. – 267 стр.

– –, *Исто* : [одломак] // Ратна мемоарска и дневничка проза / приредио Стојан Ђорђевић. – Београд : Нолит, 1988, 80–91.

Марковић Петар Ј., *Из минулих дана : успомене из 1915., 1916., 1917. и 1918. год.* – Издање Министарства Војног и Морнарице, 1920. – 171 стр.

Мартиновић Митар, *Ратне године 1912–1916*. – Београд : Службени лист СРЈ, 1996. – 234 стр.

Маршићанин Божо К., *Успомене из збега*. – Београд : Издавачка књижара Боривоја Димитријевића, [1919]. – 312 стр.

Маџаревић Михаило в. Змај од Ваљева : Михаило Маџаревић 1893–1965

Мемоари српских ратника : 1912–1918. / приредила Борислава Лилић. – Београд : Институт за савремену историју, 1998. – 103 стр.

Садржај: *Пироћанци у ратним причама*, Станимир Лилић, 9–35 ; *Дневник* / Светозар Николић-Гаричка, 37–61 ; *Успомене* / Виден Тошић, 63–92.

Миланковић Милутин, *Успомене, доживљаји и сазнања из година 1909 до 1944*. – Београд : Српска академија наука, 1952. – 322 стр. – (Посебна издања ; 195. Одељење природно-математичких наука ; 6)

– –, *Успомене, доживљаји и сазнања*. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. – 934 стр. – (Изабрана дела ; 7)

2. издање. – 2009. – 977 стр.

– –, *Успомене, доживљаји и сећања* : одломци // Српски великани науке / Милутин Тасић. – Београд : Bookland, 2002, 115–172. – (Библиотека Посебна издања)

– –, *Успомене, доживљаји, сазнања*. Књ. 1, 2 / приредила Милица Николић. – Београд : Нолит, 1988. – (Српска књижевност. Мемоари, дневници, аутобиографије ; 19)

1. – 442 стр.;

2. – 501 стр.

Милановић Радослав, *Сећања која трају*. – Младеновац : Центар за културу, 1994. – 81 стр. – (Едиција Живот ; 1)

Миленковић Добросав, *Како се Шумадинци боре : XIX пук I позива у рату са Аустријанцима*. – Београд : Штампарија Саве Раденковића и брата, 1915. – 63 стр.

– –, *Како се Шумадинци боре...* : похвалне наредбе, слике и анекдоте 19. пешадиског пука : од 1914–1918. године. – Крагујевац : „Шумадија” А. Јовановића, 1927. – 155 стр.

Милитар Трива, *Из позадине : записци за време Светског рата* / приредио Ђорђе Ђурић. – Нови Сад : Градска библиотека : Матица српска, 2015. – 209 стр. – (Новосадски манускрипт)

Милић Љубомир, *Моравска дивизија II позива*. Књ 1–2 / приредио Александар Животић. – Београд : Медија центар „Одбрана”, 2018. – (Библиотека „Војна књига ; 2227, 2232)

Књ. 1. – XIX, 425 стр.;

Књ. 2. – X, 429–830 стр.

Миловановић Коста Пећанац, *Дневник Косте Миловановића Пећанца : од 1916. до 1918. године* / приредила Божица Младеновић. – Београд : Историјски институт САНУ, 1998. – 198 стр. – (Грађа ; 34. Извори за историју српског народа у XIX и XX веку ; 1)

Милојевић Предраг, *Кад сећања оживе* // Београд у сећањима : 1900–1918. – Београд : Српска књижевна задруга, 1977, 197–207.

Милутиновић Драгутин, *Сећања генерала Драгутина Милутиновића на командовање албанским трупима 1915. године* / Душан Т. Батаковић // Мешовита грађа (Miscellanea) 14 (1985) 113–143.

– –, *Шумадијска дивизија II позива (1914–1915) : мемоарски записи* / приредио Александар Животић. – Београд : Медија центар „Одбрана”, 2015. – 170 стр. – (Библиотека „Војна књига” ; 1969)

Милутиновић Никола, *Из мојих успомена* // Зборник МС за историју 27 (1983) 203–218.

Миодраговић Јован, *Београд за време Балканског и Великог европског рата (1912–1918) : прилози за историју његову*. – Београд : Педагошки музеј, 2014. – 220 стр.

– –, *Трагични дани Београда : белешке из тринаестодневне владавине аустријске у Београду*. – Београд : Издање С. Б. Цвијановића, 1915. – 105 стр. – [Прештампано из *Пијемонта* (1914, 1915)]

– –, Трагични дани Србије : белешке из злогласне трогодишње владавине аустријске у Србији 1915–1918. – Београд : Издање Књижарнице Рајковића и Ћуковића, 1921. – 240 стр.

[Митић Никола Ђ.], Портрет српског посланика : дневнички записи Николе Ђ. Митића, народног посланика из заплањске Дуге Пољане, на страдаљачком путу током Првог светског рата од Заплања до Крфа / Срећко Тариташ. – Ниш : Просвета, 2001. – 178 стр.

Митић Станко, *Ратни дневник Станка Митића : кроз Албанију до Француске : (Дневник Станка Митића, шефа окружне финансијске управе у Чачку)* / приредио Зоран Маринковић. – Изворник : грађа Међуопштинског историјског архива. Чачак 9 (1992) 55–81.

Михајловић Славка, *Облаци над градом : 194–1918*. – Београд : [б. и.], 1955. – 194 стр.

– –, *Isto / autor predgovora i pogovora Ljiljana Klisić-Đorđević*. – Београд : Лј. Кисић-Ђорђевић, 2008. – 65, 194 стр. – [Репринт издање]

– –, *Исто* / са предговором и поговором Љиљане Кисић ; Ања (рођ. Ђорђевић) Цветковић и Теа Седмак су писале прилоге. – 3. проширено изд. – Београд : Љ. Кисић, 2015. – 313 стр.

Московљевић Милош С., *Дневник : 1916–1968*. Књ. 1–5 / приредио Момчило Исић. – Београд : Институт за новију историју Србије : „Византија”, 2018.

Књ. 1 : *У Првом светском рату : 21. мај 1916 – 23. април 1919*. – 504 стр. – (Библиотека Историјски извори ; 1)

На страшном мјесту постојати : сјећања Уроша Стефановића, српског добровољца / приредио Љубомир Пувачић. – Бања Лука : Удружење архивских радника Републике Српске, 2018. – 44 стр.

Садржај: *Мој пут у живот / Урош Стефановић*.

Настасијевић Живорад, *Успомене Живорада Настасијевића* / приредиле Ана Боловић, Мирјана Мокровчак Глишовић. – Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2016. – 167 стр.

Нешић Живојин, Сећања Живојина Н. Нешића, артиљеријског потпуковника из Првог светског рата / Душица Бојић // Војноисторијски гласник 2 (2011) 227–249.

Николајевић Божидар С., *Из минулих дана : сећања и документи* / приредио Светомир Б. Николајевић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1986. – XXVII, 395 стр. – (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I одељење ; 34)

– –, *Под Немцима*. – Београд : Просвета, 1923. – 81 стр.

Николић Светозар Гаричка, *Дневник // Мемоари српских ратника : 1912–1918*. / приредила Борислава Лилић. – Београд : Институт за савремену историју, 1998, 37–61.

– –, Дневник Светозара Николића – Гаричке поводом 80 година од искрцавања српске војске на Крф : [одломак] / Борислава Лилић // Историјски часопис 42–43 (1995–1996) 1997, 319–326.

– –, *Ратни дневник : 1912–1919.* / приредили Предраг М. Видановић, Ивана Костадиновић. – Пирот : Историјски архив, 2018. – 244 стр.

Нушић Бранислав, *Деветсто петнаеста : трагедија једног народа.* Књ. 1, 2. – Београд : Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., 1938.

1. – 370 стр. – (Сабрана дела Бранислава Нушића ; 11);

2. – 355 стр. – (Сабрана дела Бранислава Нушића ; 12)

– –, *Исто.* – Београд : Јеж, 1964. – 344 стр. – (Дела Бранислава Нушића ; 10)

– –, *Исто.* – Лесковац : Креативни Хос, 2014. – 341 стр. – (Дела Бранислава Нушића у десет књига)

Обреновић Иванко, *Ратне белешке потпоручника Иванка Обреновића (1915–1919)* / Божица Младеновић, Недељко Радосављевић // Мешовита грађа (Miscellanea) 24 (2005) 277–286.

Павловић Александар, *1914 : људи и догађаји, идеје и идеали* / [приредио Милош Дебељковић]. – Београд : Ј. Павловић, 2002. – 477 стр.

Павловић Живко Г., *Рат Србије са Аустро-Угарском, немачком и Бугарском 1915. године* / приредили Видосав Ковачевић, Зоран Јаковљевић. – Београд : Медија центар „Одбрана”, 2017. – XLV, 955 стр. – (Библиотека Војна књига ; 2111)

Павловић Иван С., *Из наше офанзиве : Бој на Крстацу изнад Пожеге 22. новембра 1914 године.* – Нови Сад : Штампарија Јовановић и Богданов, 1928. – 66 стр. – (Прилог Летопису Матице српске 316, 1 (1928)).

– –, *Из наше офанзиве 1914. године : заузеће Ужица, гоњење Аустријанаца : 25–28. новембра 1914. године.* – Београд : Штампарска радионица Министарства војске и морнарице, 1932. – 59 стр. – [Прештампано из *Ратника*]

– –, *Како нас је рат затекао.* – Суботица : Градска штампарија, 1929. – 8 стр. – [Прештампано из *Књижевног севера* 5, 4–5 (1929)]

Павловић Ненад, *Солунски фронт : у дневнику Ненада Павловића из Штубика* / припремио и редиговао Миодраг Лекић // Развитак : часопис за друштвена и културна питања 18, 4–5 (Зајечар 1978) 36–41.

Пандуровић Драгиша, *Генерал Драгиша Пандуровић : живот и сведочења* / приредио Миле С. Бјелајац. – Београд : Институт за новију историју Србије : Алтера, 2007. – 511 стр. – (Библиотека студије и монографије ; 37)

– –, *Сећања и исповест* / приредили Богомир М. Михајловић, Ђорђе Петковић. – Параћин : Графопромет, 2004. – 46 стр. – (Културолошки пројект „Јухорско око“. Едиција „Темнићски зборник“ ; коло 2, књ. 2)

Панчић Петар Илије, *Ратни дневник Петра Илије Панчића* / Мирјана Јонић Игић. – Пирот : Пипрес : Дом културе, 2004. – 512 стр.

Пауновић Синиша, *У Београду 1916.* // Београд у сећањима : 1900–1918. – Београд : Српска књижевна задруга, 1977, 223–231.

Пејовић Тадија, *Моје успомене и доживљаји : 1892–1919.* – Београд : Тадија Пејовић, 1978. – 190 стр.

– –, *Моје успомене и доживљаји : 1892–1945.* – Београд : Породица Пејовић, 1992. – IX, 351 стр.

Пенчић Драгиша Ј., *Књига успомена о одступању из Србије из Европског рата* / преписао своје муке и патње кроз проклету Албанију до Крфа, између 1915. и 1916. год. / [приредила Ружица Сибиновић-Рајковић]. – Свилајнац : Ресавска библиотека, 1988. – [11] стр.

Петковић Властимир С., *Од Рама до Крфа : 1915 до последњег човека... : прилог за историју IX пешадијског пука првог позива.* – Београд : Државна штампарија Краљевине Југославије, 1931. – 230 стр.

– –, *Исто.* – Пожаревац : Либрис арт студио, 2009. – 191 стр. – (Репринт издање)

– –, *Исто.* – Београд : Просвета ; Пожаревац : Град Пожаревац ; Велико Градиште : Општина Велико Градиште, 242 стр. – (Репринт издање)

Петковић Сава, *Из ропства у слободу : (моји доживљаји из светског рата), У ропству.* – Нови Сад : „Дан“, [б. г.]. – 91 стр.

– –, *Моја парохија пре и после светског рата : (два одломка из „Доживљаја једнога свештеника у светском рату“).* – Сремски Карловци : [издање аутора] : Српска Манастирска Штампарија, 1930. – 46 стр.

Петровић Драг. Ј., *Наша победа* : одломак из „Дневника једног каплара“. – Сарајево : Издање Р. Милинковића – Чугура, српски добровољац, [б. г.]. – 15 стр.

Петровић Драгомир С., *Један успели живот.* Књ. [1], 2. – Шабац : Штампарија М. Н. Илића, 1926–1937.

Књ. [1]. – 1926. – 435 стр.;

Књ. 2. – 1937. – 225 стр.

– –, *Моје ратне успомене.* – Београд : Штампарија „Св. Сава“, 1922. – 168 стр.

Петровић Миодраг В., *Sidi Abdallah : дневник из Првог светског рата.* – [Б. м. : б. и., 1918]. – 163 стр.

– –, *Sidi Abdallah : ратни дневник Миодрага В. Петровића* / приредила Александра Вранеш. – [2. изд.]. – Андрићград : Андрићев институт, 2015. – 171 стр. – (Библиотека Из књижевних архива. Коло Фототипска издања ; 1)

Петровић Нинко, *Сећања из трагичних дана Србије 1914–1918.* – Осечина : Народна библиотека, 2014. – 225 стр.

Петронијевић Владимир, *Ратна књига : белешке из ратног живота Владимира Петронијевића из ела Војске : 1914, 1915. и 1916. година* / [преписали су и припремили за штампу Милан Петронијевић, Десанка Петронијевић]. – Јагодина : Папир граф, 2007. – 67 стр.

– –, *Исто.* – 2. допуњено изд. – Смедерево : Newpress : Пи-trade, 2008. – 67 стр.

3. издање. – 2009.

Полојас Урош, *Sto glava da imaš : (sjećanje jednog Kordunaša).* – Београд : Dosije studio, 2018. – 157 стр.

Поповић Божидар Божа, *Записи топличког четника Божидача Поповића Боже : 1916–1918.* / Добросав Ж. Туровић, Небојша М. Ивановић. – Лесковац : Историјски архив, 2006. – 189 стр. – (Библиотека Историјског архива Лесковац ; 18)

Поповић Матија, *Из тамнице : успомене из Бањалучког велеуздајничког процеса 1914–1918. год.* / прота Матија Поповић. – Тузла : Издање „Народног листа“, 1926. – 60 стр.

Поповић Симо, *Мемоари* / приредили и предговор написали Јован Р. Бојовић, Новица Ракочевић. – Цетиње : Издавачки центар Цетиње ; Подгорица : ЦИД, 1995. – 875 стр.

– –, *С краљем Николом из дана у дан : (1916–1919)* / за штампу приредио и предговор написао Василије Ђ. Крестић. – Београд : Службени лист СРЈ : Српска школска књига, 2002. – 284 стр.

– –, *Исто* ; приредио Василије Ђ. Крестић. – Подгорица : Књижевна задруга Српског народног вијећа, 2012. – 320 стр. – (Библиотека Документи)

Поповић Симо С., *Мемоари Сима С. Поповића* / приредио Александар В. Савић. – Ужице : Историјски архив : Народни музеј, 2015. – 116 стр.

Поповић Цветко Ђ., *Сарајевски Видовдан 1914 : доживљаји и сећања.* – Београд : Просвета, 1969. – 119 стр.

2. издање. – 2014. – 194 стр.

– –, *Сарајевски Видовдан 1914 : [одломак].* – Гаврило Принцип : документи и сећања / Милош Ковић. – Нови Сад : Прометеј ; Београд : Радио-телевизија Србије, 2014, 365–390. – (Едиција Србија 1914–1918 ; 10)

[Поповић Чедомир], *Костур са Вида – острва смрти* / Милорад Ђоковић. – Београд : Досије, 1994. – [56] стр.

Прибићевић Адам, *Мој живот*. – [Б. м. : б. и., 1981]. – [11], 677 стр.
– –, *Исто*. – Загреб : СКД Просвјета, 1999. – 237 стр. – (Библиотека Пречанска прича)

Продановић Милета М., *Ратни дневник : 1914–1918*. – Горњи Милановац : Дечје новине : Скупштина општине, 1994. – 274 стр., [4] стр. с таблама

Прокић Драгутин, *Успомене једног учитеља*. – Београд : Просвета, 1965. – 164 стр.

Протић Драгутин, *Ратне белешке Драгутина Протића из Првог светског рата и документа о одликовању* / приредио Радослав Раде Јованчевић // Изворник : грађа Међуопштинског историјског архива. Чачак 9 (1992) 82–85.

Протић Младен, *Ратне белешке : (1916–1918)* / приредио Ника – Никола Стојић // Изворник : грађа Међуопштинског историјског архива. Чачак 3 (1986) 51–89.

Пупин Михаило, *Са пашњака до научењака* / с енглеског превео М. Јевтић. – Нови Сад : Матица српска, 1929. – 415 стр., [3] листа с таблама

– –, *Исто* / prevod ovog izdanja, objašnjenja i komentari Aleksandar Marinčić. – 2. izd. – Beograd : Narodna knjiga ; Novi Sad : Matica srpska, 1979. – 322 str.

– –, *Исто*. – [3. изд.]. – Нови Сад : Матица српска, 1997. – 327 стр.

– –, *Исто*. – Београд : Нолит, 1989. – 404 стр. – (Српска књижевност. Мемоари, дневници, аутобиографије ; 18)

– –, *Исто*. – [1. изд.]. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1996. – 283 стр. – (Изабрана дела Михајла И. Пупина ; 1)

2. издање. – 2006;

3. издање. – 2013;

4. издање. – 2015;

5. издање. – 2018.

– –, *Исто* / у преводу М. Јевтића. – Београд : Академска организација Србије, 2004. – 223 стр.

– –, *Исто*. – Ваљево : Глас цркве, 2005. – 388 стр. – (Библиотека српских писаца ; 14)

– –, *Исто* : [аутобиографија Михајла Пупина] / превод Александар Маринчић. – 1. изд. – Београд : Клуб НТ, 2006. – 345 стр. – (Популарна наука ; 23)

– –, *Исто*. – 1. izd. – Pančevo : Mali Nemo, 2008. – 317 str. – (Biblioteka Kod zlatne ruže)

2. izdanje. – 2013;

3. izdanje. – 2014.
- –, *Исто* : [аутобиографија Михајла Пупина]. – 1. изд. – Београд : Завод за унапређивање образовања и васпитања : ИЦНТ, 2009. – 345 стр.
- –, *Исто* / превод са енглеског М. Јевтић према издању Матице српске из 1929. године. – Београд : Нова школа ; Лакташи : Нова школска плус, 2013. – 627 стр. – (За чисту петицу (5))
- –, *Исто* / превод Александар Маринчић, Милан Јевтић, Младен Обрадовић. – Београд : Фонд „Младен Селак” – млади проналазач, 2013. – 408 стр.
- –, *Исто* / приредила Александра Нинковић Ташић ; преводилац Александар Маринчић. – Београд : Српска академија наука и уметности ; Нови Сад : Матица српска ; Шабац : Епархија шабачка, 2014. – 258 стр.
- –, *Исто* : аутобиографија Михајла Пупина. – Горњи Милановац : Прима, 2015. – 334 стр. – (Библиотека за децу и младе : у 100 књига)
- –, *Исто* : [аутобиографија Михајла И. Пупина]. – 1. изд. – Београд : Школски сервис Гајић, 2015. – 330 стр.
- –, *Исто* : с енглеског превео Милан Јевтић. – Београд : Алгоритам, 2015. – 346 стр.
2. издање. – 2017.
- –, *Исто* / приредила Александра Нинковић Ташић ; преводилац Милан Јевтић. – Београд : Карић фондација ; Нови Сад : Матица српска, 2016. – 383 стр.
- –, *Исто*. – Београд : Агапе књига, 2017. – 331, 82 стр.
- –, *From immigrant to inventor : illustrated*. – New York : Charles Scribner's sons, 1923. – 396 str., [14] listova sa tablama
- –, *Исто* / scientific editor Vojin Popović ; translated by Smiljana Kijurina. – 1st ed. – Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000. – 271 str. – (Selected Works) 2nd ed. – 2013.
- Радовановић Радован П., *Мој пут кроз балканске ратове и Први светски рат : један ипак успели живот (са препрекама)* / приредио Добрица Гајић ; предговор Душан Т. Батаковић. – 1. изд. – Сопот : Градска општина Сопот, 2014. – 213 стр.
- –, *Исто*. – Београд : Србски културни центар „Ћирилица”, 2019. – 214 стр.
- Радовић Слободан, *Ратни дневници Ужичана 1912–1918. // Ужице и Ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918. : зборник радова са Округлог стола 17. октобра 1008. године. – Ужице : Градски одбор потомака ратника 1912–1920. „Мајор Коста Тодоровић” : Ђ. Пилчевић, 2011, 183–190.*

Радосављевић Радомир, *Мемоари о Топличком устанку 1917. године* / приредила Божица Младеновић. – Београд : Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, 2010. – 89 стр.

Радуловић Светислав, *Мемоари једног војника : [сећања из Првог светског рата] : [Русија, фронт у Добруци, Америка, Југославија]*. – Панчево : Удружење књижевника и књижевних преводилаца Панчева : Скупштина општине, 2003. – 264 стр. – (Едиција Тамиш)

Ракић Радојица, *Један живот : дуг пут од Жупањевца до Бизерте*. – Крушевац : Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918, 1998. – 257 стр.

Ранковић Драгутин М., *Ратни дневник : 1916–1918*. – Пожаревац : Народна библиотека „Илија М. Петровић”, 2010. – 89 стр. – (Едиција Читалиште пожаревачко ; 1)

Ранковић Живан Ј., *Церска битка : (3/16.–7/29. августа 1914.) : (успомене ратника из Светског Рата)*. – Београд : Издање Удружења Резервних Официра и Ратника, 1928. – 54 стр.

Ратна мемоарска и дневничка проза / приредио Стојан Ђорђевић. – Београд : Нолит, 1988. – 414 стр. – (Српска књижевност. Мемоари, дневници, аутобиографије ; 21)

Из садржаја: *Из ратног дневника* / Иво Ђипико, 22–43 ; *Белешке једног таоца* Светозар Ђоровић, 46–77 ; *Ратни дневници : 1912–1918* / Милорад Марковић, 80–91 ; *Солунска сећања* / Марко Крстић, 111–131 ; *Окупација* / Драгиша Н. Лапчевић, 139–164.

Ратни дневници ратника Шумадије 1912–1918. године : сећања потомака и делатности Удружења потомака ратника из Крагујевца / Радоје Топаловић. Крагујевац : Удружење потомака ратника 1912–1918, 2008. – 317 стр.

Ратни дневници Ужичана 1912–1918. – Ужице : Историјски архив, 1995. – 515 стр.

Из садржаја: *Дневник* / Миливоје Млађеновић, 75–232 ; *[Дневник] Почетак II борбе* / Миливоје Илић Јошаница, 233–270 ; *Дневник* / Милан Јањушевић, 271–272 ; *Са топом до Крфа* / Јевто Јевтовић, 273–280 ; *Три брата на бојишту* / Љубивоје Јевтовић, 281–287 ; *Дневник* / Славко Јоксимовић, 289–364 ; *Дуге ратне године* / Љубо Мицић, 365–438 ; *У слободи* / Милош Перовић, 439–452 ; *Дневник* / Милојко Савић, 453–458 ; *Изводи* / Александар Терзић, 459–472 ; *Стрељасмо нашег мајора Јанковића* / Драгутин Трифуновић, 473–487 ; *Дневник : (октобар 1915 – фебруар 1916)* / Младен Ђалдовић, 489–498 ; *Одступање 1915–1916.* / Миливоје Филиповић, 499–502.

Рашић Војислав В., *Успомене са Крфа : српско-јелинско пријатељство из 1916.–1918. године са 60 слика*. – Нови Сад : Штампарија Супек и Јовановић, [б. г.]. – 79 стр.

Рашовић Марко Б., *Мој дневник : од слома до ослобођења и уједињења 01. 01. 1916 – 01. 12. 1918. године* ; припремили Петар А. Вујичић, Срђан Н. Текић. – Београд : Српско-руска заједница Завет, 2018. – 120 стр.

Ribar Ivan, *Iz moje političke suradnje : (1901–1963)*. – Zagreb : Naprijed, 1965. – 324 str.

Ристић Милутин М., Ранковић Драгољуб, Смиље и сумпор : два војничка дневника : 1916–1919. / приредили Дуња Душанић, Данило Шаренац. – Београд : Сlio, 2016. – 280 стр.

Садржај: *I Ратни дневник Милутина М. Ристића резервног пешадијског потпоручника, водника 3. вода 1. чете II батаљона XXIII пешадијског пука ; II Записи Драгољуба Ранковића ; III Додаци: Одломци из ратног дневника Милутина Ристића (1916), Милутин Ристић (1897–1970): сећања Божане Јовић.*

Саватијевић Вој. С., *Рефлексije једног болесног човека у ропству 1917. године*. – Ниш : Штампарија „Гутенберг“ Мил П. Стефановића, 1918. – 70 стр.

Свједочења / приредили Чедо Вуковић, Сретен Асановић. – Титоград : Побједа, 1978. – 320 стр. – (Библиотека „Луча“ : антологија црногорске књижевности ; 57)

Из садржаја: *На своју руку : (почетак свјетског рата – 1914) / Нико Хајдуковић, 257–264; Са сердар Јанком Вукотићем / Василије Б. Врбица, 265–271; Мој дневник / Иво М. Калуђеровић, 273–282; Дневник заробљеника из Болдогасоња / Трифун Ђукић, 283–292.*

Симић Стеван, *На прагу отаџбине : белешке из мога живота*. – Скопље : Штампарија Стара Србија, 1922. – 44 стр.

Симоновић Миленко, *Дневник албанске голготе српског добровољца из Срема* : [одломак из књиге „Трагедија српског народа“] // *Дневник : орган Народног фронта* 68, 22922– (6. децембар – 19. децембар 2010)

- 1 : *За ручак само крштена, православна ракија*, 31;
- 2 : *Војвођански Срби горели на две ватре*, 31;
- 3 : *Кафана резервисана за владу и посланике*, 31;
- 4 : *Команданти беже на челу колоне*, 31;
- 5 : *Сеоба светаца и мртвих краљева*, 31;
- 6 : *Србује се навелико, као некад у Војводини*, 31;
- 7 : *Пакост финог београдског света*, 31;
- 8 : *Французи алави на јаја као творови*, 31;
- 9 : *Уз добро вино и Србија лакше пропада*, 31;
- 10 : *Прекопаше Србијаци Подгорицу*, 31;
- 11 : *Швалерке милији род од гладних војника*, 31;
- 12 : *Министар војни први се „повукао“*, 31;

- 13 : *За све је крива влада*, 31;
14 : *Палачинке за „Госпође из Врховне команде”*, 31.
– –, *Трагедија српског народа : дневник једног добровољца*. – Женева : Српска Трговачка Штампарија, 1918. – 125 стр.
– –, *Исто* / приредио и поговор написао Душан Познановић. – Нови Сад : Дневник, 2010. – 158 стр. – (Едиција Легат, н. с. ; 7)
Сјенички Јован, *Успомене из окупације*. – Београд : Народна мисао, 1939. – 78 стр.
Скокнић Стеван Б., *Моје успомене из Првог светског рата* / приредио Милић Ј. Милићевић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства : Историјски институт, 2003. – 118 стр.
Слијепчевић Перо, *Млада Босна // Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*. – Сарајево : Обласни одбор Народне одбране, 1929, 182–218.
– –, *Исто*. – Бања Лука : Народна и универзитетска библиотека Републике Српске ; Београд : Балканолошки институт САНУ, 2017, 182–218. – (Репринт издање)
Смиљанић Драгослав, *После топова : приче из рата*. – Београд : Француско-српска књижара А. М. Поповића, [1933]. – 72 стр.
Совачки Видоје, *Ратни дневник : 1914–1918*. / приредили Данијела Вулићевић, Бранислав Јанковић. – Лапово : Општинска библиотека „Слово” ; Ниш : Вране, 2016. – 55 стр.
Соколовић Крста, *Хиљаду дана страдања : ратни дневник телеграфисте војводе Степе Степановића* / приредио Живорад Петровић. – Ниш : Посвета, 1995. – 179 стр. – (Библиотека Белег)
Солунци говоре : овако је било / [приредио] Антоније Ђурић. – Горњи Милановац : Културни центар, 1978. – 242 стр.
2. издање. – 1979;
3. издање;
4. издање. – 1982;
5. издање. – 1983;
6. издање. – 1984;
7. допуњено издање. – 1985. – 426 стр. – (Изабране књиге Антонија Ђурића ; 1)
8. издање. – 1989;
9. издање. – Цетиње : Светигора, 1998. – (Библиотека Свети Петар Цетињски. Коло Српске струне ; 7)
8. измењено издање. – Београд : Просвета, 2008. – 463 стр.
Солунци говоре / [приредио] Антоније Ђурић. – 1. изд. – Чачак : Легенда ; Крагујевац : Духовни луг, 2014. – 342 стр.;
12. измењено и поправљено издање. – 2015;

13. допуњено и исправљено изд., [(1. изд. у издању Духовног луга)]. – Крагујевац : Духовни луг, 2017;

Исто. – [сакупио и приредио] Антоније Ђурић. – Београд : Принцип прес, 2018. – 429 стр. – (Српска епопеја 1914–1918. Изабрана дела Антонија Ђурића);

Исто. – 14. изд., [(2. изд. у издању Духовног луга)]. – Крагујевац : Духовни луг ; Чачак : Легенда, 2019.

Српска сељачка трилогија : приче Солунаца. 1–3 / изабрао и приредио Драгутин Паунић. – Нови Сад : Прометеј ; Београд : Радио-телевизија Србије, 2019.

1 : Три силе притисле Србијицу. – 357 стр.;

2 : Србијице, душо горка. – 383 стр.;

3 : Кад су војске пролазиле. – 263 стр.

Станковић Тодор П., *Успомене* / приредила Борислава Лилић. – Пирот : НИП Хемикалс, 1996. – 236 стр. – (Библиотека Посебна издања)

Stanojević Vlada, *Moje ratne beleške i slike.* – Ljubljana : Tisak Jugoslovenske tiskarne, 1934. – 203 str.

Станојевић Станоје, *Дневник Станоја Станојевића : (октобар 1915 – јуни 1916)* / Љубинка Трговчевић // Мешовита грађа (Miscellanea) 9 (1989) 119-154.

Стевановић Александар, *Солунци још говоре : Александар Стевановић, звани Сента, из Топшице, рођен 1895.* / забележио Владета Р. Кошутић // Расковник : часопис за културу на селу, 13, 50 (Горњи Милановац 1987/1988) 69–84.

Стевић Лука, *Ратни дневник 1912–1918* / приредио Петар Опачић // Гласник Међуопштинског архива. Шабац 18 (1984) 3–73.

Стефановић Душан П., *Дневник из 1914.* / приредио Александар Животић. – Београд : Медија центар “Одбрана”, 2017. – 800 стр. – (Библиотека Војна књига ; 2098)

– –, *Дневник пуковника Душана Стефановића : министра војног // Колубарска битка* / приредили Душан Т. Батаковић, Никола Б. Поповић. – Београд : „Литера”, 1989, 109–129. – (Библиотека Литера)

Стефановић Урош в. На страшном мјесту постојати : сјећања Уроша Стефановића, српског добровољца.

Стојадиновић Д. М., *Чеврнтија. Забелешке старог ратника* // НИН 713–717 (1964)

Стојановић Никола, *Младост једног поколења (успомене 1880–1920) ; Дневник од године 1914. до 1918.* / приредио и предговор написао Миле Станић. – Београд : Историјски институт, 2015. – 407 стр. – (Извори за српску историју ; 15. Историја XIX и XX века ; 9)

Стојановић Сретен, *Сећања на младост : 1904–1922* / предговор Милорад Екмечић ; поговор Вера Ристић. – Београд : БИГЗ, 1997. – 164 стр.

Топлички устанак : збирка докумената / приредила Божица Младеновић. – Београд : Историјски институт, 2007. – 164 стр. – (Извори за српску историју ; 4. Историја XIX и XX века ; 1)

Из садржаја: *Наративни извори*: Милан Ћирић; Ђорђе Канићијевић; Стојан Р. Стојиљковић; Јована Милетић; *Моја запажања о подизању и развоју Топличког устанка 1917. године* / Драгутин Секулић, 87–100 ; *Мемоари*: *Сећања* / Радован Бјелица, 101–149.

Тошић Виден, *Успомене // Мемоари српских ратника : 1912–1918.* / приредила Борислава Лилић. – Београд : Институт за савремену историју, 1998, 63–92.

Тошковић Јанко, *Истина о капитулацији Црне Горе 1916 : скраћени одломци мојих мемоара.* – Цетиње : [издање аутора], 1957. – 64 стр

– –, *Мемоари : биљешка из уставне владавине краља Николе и њеног трагичног свршетка од 1905. до 1918. године.* – Цетиње : [б. и.], 1974. – 220 стр.

Трагом записа – ратних дневника учесника Албанске голготе // Срби на Корзици 1914–1918 / Зоран Радовановић. – Нови Сад : Прометеј ; Београд : Радио-телевизија Србије, 2014, 33–59. – (Едиција Србија 1914–1918 ; [8])

Садржај: *Корзика* / Веља Јовановић, 33–39 ; *Француски војни брод „Прованса“* / Јован Ћирић, 41–42 ; *Спасовање са торпедоване лађе* / Владислав В. Аћимовић Петронијевић, 43–46 ; *Судбина новог живота : ратни дневник* / Иван Ж. Ђерић, 46–56.

Трбић Василије, *Мемоари. Књ. 2 : Казивања и доживљаји војводе велешког : (1912–1918, 1941–1946)* / [приредили Александар Драшковић, Стојанче Ристевски]. – Београд : Култура, 1996. – 278, стр., [8] стр. с таблама

– –, *Мемоари : казивања и доживљаји војводе велешког. Књ. 3, део 4, 1912–1913, и део 5, 1914–1918.* – Београд : Нова Искра, 2013. – 254 стр.

Три силе притисле Србијицу : приче солунаца / [приредили] Драгутин Паунић, Милија Ђорђевић. – Београд : Народна књига, 1985. – XVI, 326 стр., [16] стр. с таблама – (Библиотека Мемоари, Дневници, Сећања)

2. издање. – 1988. – 342 стр.

Исто. – Нови Сад : Прометеј ; Београд : Радио-телевизија Србије, 2018. – 348 стр. – (Едиција Србија 1914–1918 ; коло 5) (Фототипско издање Народна књига, Београд)

Трифунковић Бирчанин Илија Ж., *Крв четника* / [приређивач] Сениша Антонијевић. – Врање : С. Антонијевић, 2014. – 165 стр.

Тубић Никола, *Записи шидског писара у вихоровима два светска рата* / приредила Слободанка – Данка Којадиновић. – Београд : Музеј жртва геноцида, 2018. – 121 стр. – (Библиотека Сведочанства ; 5)

Туцовић Стеван Ј., *Ратни дневник пуковника Стевана Туцовића* / приредили Александар В. Савић, Ђорђе Пилчевић. – Ужице : Историјски архив ; Чајетина : Библиотека „Љубиша Р. Ђенић”, 2017. – 349 стр.

Ћипико Иво, *Из ратног дневника* // Ратна мемоарска и дневничка проза / приредио Стојан Ђорђић. – Београд : Нолит, 1988, 22–43.

– –, *Из ратних дана : (1912–1917)*. – [Крф] : Министарство просвете и црквених послова, 1917. – 109 стр.

– –, *Из солунских борби*. – Београд : Издавачка књижара Геце Кона, 1919. – 162 стр.

Ђоровић Светозар, *Белешке једног таоца* // Ратна мемоарска и дневничка проза / приредио Стојан Ђорђић. – Београд : Нолит, 1988, 46–77.

[Увалић Борислав], *Ратни дневник др Борислава Увалића : 1914–1918* / Леонард Немет // Изворник : гласило огранка Вукове задужбине у Гајдобри 11 (2015) 255–318.

Узун-Мирковић Драгољуб Љуб., *Како сам водио на Солунском фронту 1916 II бригаду Вардарске дивизије*. – Београд : Штампарија „Зора”, 1936. – 136 стр.

– –, *Ратне успомене*. Књига I. – Београд : [издање аутора], 1930. – 85 стр.

3. издање. – 1930. – 86 стр.

Успомене и доживљаји ћака Батаљона 1300 каплара / [одговорни уредник Петар М. Радојевић]. – Београд : Удружење ћака „1300 каплара”, 1975. – 582 стр.

Фијат Владимир, *Овејани Србин : Велики рат у сећањима добровољаца из Баната* / приредио Милован Лукић. – Нови Сад : Прометеј ; Панчево : Удружење књижевника и књижевних преводилаца Панчева, 2018. – 124 стр.

Хаџи Васиљевић Јован, *Кроз Албанију 1915 године : с Моравском дивизијом II позива : (одломак из својих ратних бележака)* // Браство 23 (1929) 10–49.

– –, *Исто*. – Београд : Штампарија „Св. Сава” М. Сладековића, 1929. – 44 стр. – [Прештампано из *Браства*]

– –, *Исто* // Браство : избор радова објављених од 1887. до 1941. године. – Београд : Друштво „Свети Сава”, 1996, 305–346.

– –, *Кроз Албанију 1915. године – из ратних бележака* : [фељтон] // Политика 29498–29514 (4–20. децембар 1995)

– –, *Са Крфа на солунско војиште* // Братство 21 (1927) 200–214.

– –, *Исто.* – Београд : Штампарија „Св. Сава“, 1927. – 15 стр. – [Прештампано из *Братства*]

Хаџи Васиљевић Јован, Јовановић Стојан, *Албанска голгота српске војске 1915. године : дневнички записи двојице Врањанаца* / приредио Јован Љ. Јањић. – Врање : СУБНОР града Врања, 2014. – 161 стр.

Цветковић Александар В., *Бележник из Великог рата 1916–1919* / приредили Јован Младеновић, Немања Нешић. – Ниш : Народни музеј, 2018. – 117 стр.

Цвијовић Јосиф, *Мемоари* / митрополит скопски Јосиф ; приредио Велибор Џомић. – Цетиње : Светигора, 2006. – 391 стр. – (Библиотека Свети Петар Цетињски. Коло Посебна издања)

2. издање. – 2008.

Цвијовић Радомир К., *Записи на маргинама ратног дневника* / [приредила] Миломирка М. Аџић // Изворник : грађа Међуопштинског историјског архива. Чачак 32 (2016) 217–224.

Цоловић Никола, *Са бојних поља : 1912–1918 : (рукописи генерала)* / приредили Агим Ј. Јанузи, Велибор Тодоров. – Зајечар : Историјски архив „Тимочка крајина“, 2016. – 643 стр.

Чакаревић Јеврем, *Дневник (1916–1918) и друге забелешке* / приредио Милорад Искрин. – Чајетина : Библиотека „Љубиша Р. Ђекић“, 2014. – 149 стр.

Чокић Живадин Т., *Живот једног српског војника : мемоари Живадина Т. Чокића.* – Београд : БМГ, 1999. – 309, [VIII] стр. с таблама

Шикопарија Војислав, *Сећања српског официра (1900–1918)* / приредио Коста Николић. – Београд : Завод за уџбенике, 2014. – 557 стр.

2. издање / приређивач Дејан Радојчић. – 2016. – 573 стр.

саставила
Славица Мереник

КОРЕКТУРА

Одељење за војну историју ИСИ

КОРЕКТУРА РЕЗИМЕА/PROOFREADING

Др Харолд Е. Раф (Dr. Harold E. Raugh. Jr.)

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Марија Марић

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историски гласник = Military
Historical Review = Военно-исторический
журнал = Revue Historique militaire =
Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни
уредник Далибор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)-
. - Београд : Институт за стратегијска
истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије,
1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956)
Војни историски гласник; од бр. 1/2 (1961)
Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (1993)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 200

Штампа:

Војна штампарија „Београд”